

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

41

Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ιδρύθηκε τὸ 1929 μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δημήτριου Παππούλια καὶ ἔφερε μέχρι τὸ 1966 τὴν ἐπωνυμία Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1948 ἄρχισε ἡ ἔκδοσις τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ Ἑπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ τεῦχος 10/11 καὶ ἐφεξῆς μετονομάζεται σὲ Ἑπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (= Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.). Περιοδικὴ ἔκδοσις ποὺ ἀριθμεῖ μέχρι σήμερα 41 τόμους, ἡ Ἑπετηρὶς δημοσιεύει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἐλληνικῆς θεσμικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸν 34^ο τόμο ἐγκαινιάσθη καὶ ἡ παράλληλη ἔκδοσις Παραρτημάτων, ἐλληνικῶν καὶ ξενόγλωσσων, μὲ μονογραφίες ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου.

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

41

ΑΘΗΝΑ 2008

Υπεύθυνος έκδοσης: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Ἡ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων ἔγινε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων.

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Ἀναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Ἀθήνα.

Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664627-8.

Academy of Athens.

Research Centre for the History
of Greek Law.

14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.

Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664627-8.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	
Η αρχή των οριστών στην Αρχαία Ελλάδα	9-20
Ηλίας ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ	
Η δίκη του Φωκίωνα, Αθήνα 318 π.Χ.	21-39
Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ	
Pap. Colon. inv. 6211: Αγοραπωλησία δούλης στη Σίδη της Παμφυλίας το έτος 142 μ.Χ.	41-63
Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ	
«Προξενηταί», «προξενητικά» και «έρμηνευτικά» αυτών. Διαμεσολαβήσεις στη σύναψη θεμιτών συμφώνων κατά τη ρωμαιοβυζαντινή περίοδο	65-94
Απόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ	
Από την «actio» του Ρωμαϊκού Δικαίου στην «αξίωση» του Αστικού Κώδικα. (Η δικονομική σκέψη των Ρωμαίων και η σύγχρονη αντίληψη του ουσιαστικού δικαιώματος)	95-129
Δάφνη ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ	
Εκκλησιαστική ακίνητη περιουσία: Ένα κερκυραϊκό έθιμο του 13ου αιώνα.	131-142
Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ	
Η προπώληση αγροτικών προϊόντων στο δίκαιο της βενετικής Κρήτης	143-193
Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ	
Fontes minores του μεταβυζαντινού δικαίου. Ένα έρευνθητικό αΐτημα	195-206
Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ	
Καράβια «εις ναύλον» και καράβια «σερμαγελίδικα» στο Αιγαίο (μέσα 17ου - πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)	207-253

Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η αρχή των οριστών στην αρχαία Ελλάδα

Όπως σε κάθε εποχή, έτσι και στην ελληνική αρχαιότητα, η έγγραφος ιδιοκτησία προσδιοριζόταν «κατ' ἑκτασιν». Ήταν, επομένως, οριοθετημένα. Η δημιουργία μάλιστα της έννοιας της γεννητικής περιουσίας στην αρχή και το πέρασμα, στη συνέχεια, στην ατομική ιδιοκτησία είχαν σαν αναγκαίο αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των καταταμίσεων της γης σε τέτοιο σημείο ώστε τα αρχικά, φυσικά συνήθως, όρια¹ που προσδιό-

1. Εκτός όμως από τα δημιουργήματα της φύσης (ποτάμια, δέντρα, λόφοι, βράχοι κλπ.) υπήρχαν και άλλα σταθερά σημεία-οροθέτες, όπως παλαιά μνήματα (πρβλ. Δημοσθ., *Προς Καλλικλέα*, 14: «...καὶ τὰ μνήματα παλαιὰ καὶ πρὶν ἡμᾶς κτήσασθαι τὸ χωρίον γεγενημέν' ἐστίν»), ιερὰ αφιερωμένα στους όριους θεούς (πρβλ. Αἰλιαν., *Αγροικικαὶ ἐπιστολαί*, 15: «...δεῖ δὲ σε ὅμως καὶ μὴ βουλόμενον ἡμερον ἡμῖν γενέσθαι αἰδοῖ καὶ ταῦτα γειτνιάσεως καὶ θεῶν ὀρίων τιμῇ, οἵπερ οὖν εἰσι κοινοί») και ιδιαίτερα στον Δία όριο (πρβλ. Πλάτων, *Νόμοι*, VIII, 842e – 843b: «...Διὸς ὀρίου μὲν πρῶτος νόμος ὅδε εἰρήσθω. Μὴ κινεῖτω γῆς ὅρια μηδεὶς μήτε οἰκείου πολίτου γείτονος, μήτε ὁμοτέρμονος ἐπ' ἐσχατίας κεκτημένος ἄλλῳ ξένῳ γειτονῶν, νομίσας τὸ τὰκίνητα κινεῖν ἀληθῶς τοῦτο εἶναι· βουλέσθω δὲ πᾶς πέτρον ἐπιχειρῆσαι κινεῖν τὸν μέγιστον ἄλλον πλὴν ὅρον μᾶλλον ἢ σμικρὸν λίθον ὀρίζοντα φιλίαν τε καὶ ἔχθραν ἔνορκον παρὰ θεῶν, τοῦ μὲν γὰρ ὁμόφυλος Ζεὺς μάρτυς, τοῦ δὲ ξένιος, οἱ μετὰ πολέμων τῶν ἐχθίστων ἐγείρονται, καὶ ὁ μὲν πεισθεὶς τῷ νόμῳ ἀναίσθητος τῶν ἀπ' αὐτοῦ κακῶν γίγνοιτ' ἂν, καταφρονήσας δὲ διτταῖς δίκαις ἔνοχος ἔστω, μᾶ μὲν παρὰ θεῶν καὶ πρώτη, δευτέρα δὲ ὑπὸ νόμου, μηδεὶς γὰρ ἐκὼν κινεῖτω γῆς ὅρια γειτόνων, ὅς δ' ἂν κινήσῃ, μηνυέτω μὲν ὁ βουλόμενος τοῖς γεωργοῖς, οἱ δὲ εἰς τὸ δικαστήριον ἀγόντων, ἣν δὲ τις ὀφλῇ τὴν τοιαύτην δίκην, ὥς ἀνάδαστον γῆν λάθρα καὶ βία

ρίζαν μέχρι τότε την έκταση των μεγάλων, αδιαίρετων και αναπαλλοτρίωτων ιδιοκτησιών, να μην επαρκούν και να απαιτούνται για την οριοθέτηση όλο και περισσότερα τεχνητά σημεία.

Έτσι φαίνεται πως «εφευρέθηκαν» οι όροι, πέτρες τοποθετημένες στο έδαφος με τέτοιο τρόπο ώστε η νοητή ευθεία ανάμεσα σε δυο από αυτές να αποτελεί ένα από τα ακραία πλευρικά όρια της οριοθετούμενης ιδιοκτησίας². Είναι προφανές ότι με την πρακτική αυτή οι αρχαίοι πέρασαν από την οριοθέτηση στην οροθέτηση της ακίνητης περιουσίας³.

Το μειονέκτημα της νέας μεθόδου ήταν πως, σε αντίθεση με τα φυσικά όρια, που παρέμεναν αμετάβλητα και αμετάδετα, η διαρκώς αυξανόμενη χρήση της τεχνητής σήμανσης των ορίων της ιδιοκτησίας διευκόλυνε την αλλοίωση των συνόρων με την εύκολη μεταφορά των όρων. Έτσι ήταν δυνατόν να καταπατηθούν τμήματα ή και ολόκληρες γειτονικές περιουσίες.

Είναι λοιπόν πολύ πιθανό το ιερό και απαραβίαστο των όρων κατά την αρχαιότητα και η επιβολή κυρώσεων σε όποιον θα εξαφάνιζε, θα κατέστρεφε ή και θα μετακινούσε κάποιον από αυτούς, να μην οφειλόταν αποκλειστικά στην ιερότητα της ιδιοκτησίας αλλά και στην αδυναμία της έννομης τάξης να ελέγξει τις εύκολα υλοποιούμενες προθέσεις κακόβουλων γειτόνων. Ολόκληρος άλλωστε ο αρχαίος ελληνικός χώρος είναι διάσπαρτος από επιγραφές, στις οποίες απαριθμούνται με λε-

ποιούντος του ὄφλοντος, τιμάτω τὸ δικαστήριον ὅτι ἂν δέη πάσχειν ἢ ἀποτίνειν τὸν ἡττηθέντα»). Πρβλ. και Πασ., *Λακωνικά*, 26, 6, σχετικά με την τυχαία ανακάλυψη ενός αγάλματος του Δία ιδωμάτα που δημιούργησε ερωτηματικά για την κυριότητα της συγκεκριμένης περιοχής και *Κορινθιακά*, 35, 2, όπου μνημονεύεται και ο Απόλλων ὀριος ως προστάτης των όρων και των ορίων.

2. Πρέπει να σημειωθεί ότι, εκτός από τις οριοθετήσεις, οι όροι χρησίμευαν και για να υποδηλωθούν τα θάρη πάνω στα ακίνητα. Είναι μάλιστα χαρακτηριστική η αναφορά του Σόλωνα στην «μέλαινα γῆ» με τους «πολλαχῇ πεπηγότας» ὄρους, που ήταν σκλαβωμένη και –μετά τις μεταρρυθμίσεις του νομοθέτη– ελευθερώθηκε. Το σχετικό κείμενο παρατίθεται από τον Αριστοτέλη, *Αθ. Πολ.*, XII, 4: «Γῆ μέλαινα, τῆς ἐγὼ ποτὲ ὄρους ἀνείλον πολλαχῇ πεπηγότας, πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρα». Βλ. και E. Caillemet, «Heros», *DAGR (Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments sous la direction de Ch. Darnberg et E. Saglio avec le concours d' E. Pottier et G. Lafaye*, Paris 1887-1919), III A, σελ. 265 και M. I. Finley, «Γῆ, χρῆος και ο κτηματίας στην κλασική Αθήνα», *Οικονομία και Κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, I, Αθήνα 1996, σελ. 132επ.

3. Βλ. τους χαρακτηριστικούς στίχους του Ομήρου, Φ.403-405: «...λίθον... κείμενον ἐν πεδίῳ μέλανα τρηχύν τε μέγαν τε, τὸν ῥ' ἄνδρες πρότεροι θέσαν ἔμμεναι οὔρον ἀρούρης .»

πτομερειακό και χαρακτηριστικό τρόπο οι επαπειλούμενες ποινές για εκείνον που θα τολμούσε να δίξει, με οποιονδήποτε τρόπο, το απαράβιαστο των όρων⁴. Ενδεικτική είναι μια επιγραφή, από την περιοχή των Καρδαμύλων της Χίου, όπου απαντάται η λέξη «ἴθυνα», η οποία υποδηλώνει την ευθύνη αυτού που «ἐκβάλλει» τον όρο, τη χρηματική, δηλαδή, ποινή, η οποία επιβάλλεται παράλληλα με τις αρέες, τις κυρώσεις του ιερού δικαίου, που επισωρεύονται:

10. ό]ως· ὄρον ὁ-
 ς] ἄν ἐ[κ]βά[λ]-
 ηι στατῇ [ρ'
 ἄ]ποδότω [ἴ-
 θυναγ καὶ
15. τ]ῇπαρῇ ἐ-
 ν]εχέσθω.⁵

Η τοποθέτηση όμως των όρων δεν ήταν πάντα απλή υπόθεση για τους ενδιαφερόμενους. Σε μερικές, τουλάχιστον, περιπτώσεις —όπως, για παράδειγμα, σε όσες σχετίζονταν με την εφαρμογή των επιταγών του κληρονομικού δικαίου— ήταν αναγκαίοι οι μαθηματικοί υπολογισμοί. Και ασφαλώς δεν πρέπει να ήταν λίγες οι φορές που η οροδέτηση γινόταν αιτία προστριβών και διενέξεων μεταξύ ιδιοκτητών όμορων ακινήτων⁶. Παρ' όλα αυτά δεν υπάρχουν στοιχεία ικανά να αποδείξουν ότι στην αρχαία Ελλάδα η οροδέτηση των ιδιωτικών ακινήτων έπρεπε να τύχει της φροντίδας κάποιων αξιωματούχων ή, έστω, κάποιων ειδικών. Η νοηματική απόδοση του όρου «όρισταί», σύμφωνα με την οποία:

4. Η καταστροφή ή η μετακίνηση των όρων αποτελούσε όχι μόνο ανόσια συμπεριφορά που προκαλούσε την οργή των θεών αλλά και ενέργεια αντίθετη στο θετικό δίκαιο των πόλεων, με αποτέλεσμα να επιφέρει κυρώσεις αστικής ή και ποινικής φύσης. Πρβλ. ενδεικτικά L. Beauchet, *Droit privé de la République Athénienne*, III, Paris 1897, σελ. 71, P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce jusque à la conquête romaine*, Paris 1893, σελ. 187, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ιερότητα των όρων αφορούσε μόνο τους λίθους που οριοθετούσαν τα ιερά εδάφη και γι' αυτό το λόγο ήταν αναγκαία η κρατική (νομοθετική) παρέμβαση έτσι ώστε να προστατεύονται και οι υπόλοιποι όροι.

5. Βλ. το έργο του Γ. Ζολώτα «Χιακών και Ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή», που δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του από την Αιμιλία Γ. Ζολώτα στην «Αθηνά», Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις επιστημονικής εταιρείας, XX, Αθήνα 1908, σελ. 189-190, στ. 9-15. Αξίζει να μνημονευθεί εδώ και μια ακόμα επιγραφή από την περιοχή των Καρδαμύλων, στην οποία εμφανίζεται πάλι ο όρος «ἴθυνα»: «...ἡμίε-κτον ἴθυνα ἔστω...», βλ. «Χιακών και Ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή», ό.π., σελ. 188, στ. 11-12.

6. Όμηρος, Μ. 421: «... ἄμφ' οὔροισι... δηριάασθον».

«ἀρχὴ τίς ἐστίν, ἥτις ἀφώριξε τὰ ἴδια καὶ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα πρὸς τὰ οἰκεῖα ἐκάστου μέτρα, ὥς πέρ τινες ὄντες γεωμέτραι καὶ ὀριοδεῖκται»⁷, υποδηλώνει απλὰ ὅτι ἡ οριοθέτηση τῶν δημόσιων (καὶ τῶν ἱερῶν βέβαια) ἐκτάσεων ἀπὸ τὰ ἀρμόδια ὄργανα συνεπαγόταν ἀναγκαστικά καὶ τὴν οριοθέτηση τῶν ὁμοίων ιδιωτικῶν περιουσιῶν.

Ἔτσι μπορεῖ νὰ πιθανολογηθεῖ πῶς, ἐκτός ἀπὸ τις περιπτώσεις τῆς συγκυριακῆς γειτνίασης με ἱερά καὶ δημόσια ἐδάφη, ἡ φροντίδα γιὰ τὴν οριοθέτηση τῶν ιδιωτικῶν ἀκινήτων ἀφηνόταν στοὺς ἰδίους τοὺς ενδιαφερόμενους ιδιοκτῆτες χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ υποδηλώνει ἐλλειψὴ ενδιαφέροντος τῆς πόλης γιὰ τὶς οριοθετήσεις αὐτές⁸. Απλὰ ἡ μέριμνα γιὰ τὴν υλοποίηση τοῦ ἐργοῦ τῆς οριοθέτησης ἐπιβάρυνε τοὺς ιδιώτες ιδιοκτῆτες. Εξυπακούεται ὅτι τὶς ἐνδεχόμενες διαφορὲς τῶν ιδιωτῶν ἔλυναν τὰ ἀρμόδια δικαστήρια, ἐφόσον βέβαια οἱ ἐνδιαφερόμενοι προσέφευγαν σὲ αὐτά.

Δεν συνέβαινε ὁμως τὸ ἴδιο, σὲ ὁρισμένες τουλάχιστον ἐλληνικὲς ἐννομες τάξεις, με τὰ ἱερά τεμένη⁹ καὶ, πιθανότατα, με τὰ δημόσια κτήματα¹⁰. Απὸ πολλὲς ἐπιγραφές προκύπτει ὅτι προβλεπόταν συχνά ἡ ἐγκατάσταση ἐιδικῶν «ἀξιωματούχων», τῶν ὁριστῶν, πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι κυρίως με τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἐπίπονου ἀλλὰ ἰδιαίτερα σημαντικοῦ, γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἐργοῦ τῆς οριοθέτησης τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν¹¹. Χαρα-

7. Βλ. Bekker, *Anecd.*, I, σελ. 287.

8. Ἀντίθετα διαπιστώνεται συχνά ἰδιαιτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πόλης. Εἶναι χαρακτηριστικὲς, γιὰ παράδειγμα, οἱ νομοθετικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Σόλωνα, πού στόχευαν στὴν ἀποφυγὴ ἢ, ἐστὼ, στὴν ἐλαχιστοποίηση τῶν προστριβῶν μεταξὺ τῶν ιδιοκτητῶν ὁμοίων ἀκινήτων. Βλ. Πλούταρχος, *Σόλων*, 23: «Ἦρξε δὲ καὶ φυτειῶν μέτρα μάλ' ἐμπείρως, τοὺς μὲν ἄλλο τι φυτεύοντας ἐν ἀγρῷ πέντε πόδας ἀπέχειν τοῦ γείτονος κελεύσας, τοὺς δὲ συκὴν ἢ ἐλαίαν ἐννέα. Πορρωτέρω γὰρ ἐξικνεῖται ταῦτα ταῖς ρίζαις καὶ οὐ πᾶσι γεινιᾷ τοῖς φυτοῖς ἀσινῶς, ἀλλὰ καὶ τροφὴν παραιρεῖται καὶ βλάπτουσιν ἐνίοις ἀπορροὴν ἀφήσει. Βόθρους δὲ καὶ τάφρους τὸν βουλόμενον ἐκέλευεν ὀρύσσειν, ὅσον ἐμβάλλει βάθος ἀφιστάμενον μῆκος τάλλοτρίου· καὶ μελισσῶν σμήνη καθιστάμενον ἀπέχειν τῶν ὑπ' ἑτέρου πρότερον ἰδρυμένων πόδας τριακοσίους». Βλ. καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Γαίου (*Digesta*, X, 1, 13): «ἐάν τις αἵμασίαν παρ' ἄλλοτρίῳ χωρίῳ ὀρύτῃ, τὸν ὅρον μὴ παραβαίνειν· ἐάν τειχίον, πόδα ἀπολείπειν· ἐάν δὲ οἶκημα, δύο πόδας· ἐάν δὲ τάφον (τάφρον) ἢ βόθρον ὀρύτῃ, ὅσον τὸ βάθος ἢ, τοσοῦτον ἀπολείπειν· ἐάν δὲ φρεᾶρ ὀργυιάν· ἐλαίαν δὲ καὶ συκὴν ἐννέα πόδας ἀπὸ τοῦ ἄλλοτρίου φυτεύειν, τὰ δὲ ἄλλα δένδρα πέντε πόδας».

9. Οἱ ὅροι πού προσδιόριζαν καὶ οριοθετούσαν τὰ ἱερά ἐδάφη, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο πέτρες ὁ καθένας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία, αὐτὴ πού ὀνομαζόταν στήλη, ἦταν τοποθετημένη στο ἱερὸ ἐδαφος ἐνῶ ἡ ἄλλη, ἡ λεγόμενη «ἀντόρω» στὸν ὁμοῖο ιδιωτικὸ χώρο. Βλ. E. Caillemet, *ὁ.π.*, σελ. 264. Βλ. πάντως καὶ τὴ γνώμη τοῦ P. Guiraud, *ὁ.π.*, σελ. 185.

10. Πρβλ. Bekker, *ὁ.π.*, σελ. 287: «τὰ δημόσια οἰκοδομήματα».

11. Γιὰ τοὺς ὁριστὲς βλ. μ.ά. R.E. (*Pauly's Realencyklopädie der Altertums-*

κτηριστικά της προσοχής και της σχολαστικότητας που συνεπαγόταν η εργασία της οροθέτησης είναι δυο αποσπάσματα μιας επιγραφής από τη Μύλασα της Καρίας¹²:

- 423: ... ήμεις] οὖν ἐδ[έμε] θα παρ' αὐτῷ ἄλλον ὅρον...
 ... τὰ] πρὸς ἀνατολὰς μέρη· ἀπὸ δὲ τούτου...
 ... ν ἐδέμεθα ἄλλον ὅρον φέροντα κατὰ...
 ... ἀπὸ δὲ τούτου] προελθόντες ἐδέμεθα ἄλλον ὅρον...
 ... ἀπὸ δὲ τ]ούτου προελθόντες ἄλλον ἐδέμε [θα ὅρον...
 ... ἐπὶ τὰ πρὸς μεσημβρίαν μέρη· ἀπὸ [δὲ τούτου...
 ... προελθόν] τες ἐδέμεθα ἄλλον ὅρον ἐπὶ τῆς ὁ[φρύος...
 424: ... ἀπὸ] δὲ το[ύτου].....
 ... τῷ] σωροβολ [ίψ].....
 ... α παρὰ τῷ ἐχομ[ένω].....
 ... ν ἀπὸ δὲ τούτου προε[λθόντες]....
 ... προ[ελθόντες] ἐδέμ[εθα] ἄλλον ὅρον....
 ... προελ]θόντες ἐδέμε[θα] ἄλλον ὅρον.....
 ... σωροβ]ολίψ τῷ ὄντ[ι].....

Το πιο ενδιαφέρον, ωστόσο, από τα κείμενα, τα οποία παρέχουν πληροφορίες για τους οριστές, είναι η επιγραφή της Ηράκλειας, της δωρικής αποικίας της Κάτω Ιταλίας¹³. Η επιγραφή αναφέρεται σε δυο τεμένη –αφιερωμένα, το ένα στον Διόνυσο και το άλλο στην Αθηνά Πολιάδα– τα οποία κατείχαν σημαντική ἐγγείο ιδιοκτησία. Με το πέρασμα του χρόνου όμως τα εδάφη των τεμενών ελαττώθηκαν σημαντικά εξαιτίας των συνεχών καταπατήσεων από την πλευρά των γειτόνων, οι οποίοι ἐσπευδαν να επεκτείνουν τις ιδιοκτησίες τους μεταθέτοντας τους όρους. Ετσι η πόλη της Ηράκλειας αποφάσισε να προχωρήσει στην αποκατάσταση των ορίων των εκτάσεων που είχαν σφετεριστεί οι γείτονες και, στη συνέχεια, να προβεί στην εκμίσθωση των ιερών γαιών.

Η επιγραφή δίνει μια εκτεταμένη εικόνα της φύσης του αξιώματος

wissenschaft, Stuttgart και (μετά) München 1893-1978), VIII, 2, σελ. 2408 και E. Caillemer, *ό.π.*, σελ. 264 επ.

12. Βλ. Ph. Le bas-H. Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*, III, 2, 423 και 424, Paris 1870, σελ. 128.

13. Η επιγραφή χρονολογείται τον 4^ο π.Χ. αιώνα. Αποτυπώνεται σε δυο μπρούντζινες πινακίδες που βρέθηκαν το 1732 κοντά στο Pistizzo. Σήμερα κοσμεί το μουσείο της Νεάπολης. Η επιγραφή παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον δεσμό των οριστών και αποτελεί το σημαντικότερο από τα κείμενα που αναφέρονται στους αξιωματούχους αυτούς.

και των αρμοδιοτήτων των οριστών. Είναι επομένως απαραίτητο, πριν από κάθε προσπάθεια μελέτης και διερεύνησης του θεσμού αυτού, να παρατεθούν τα συγκεκριμένα τμήματα του επιγραφικού υλικού:

Ἀνεγράψαν τοὶ ὀρισταὶ τοὶ αἰρεθέντες ἐπὶ τὼς χώρος τὼς ἱαρώς
τῷ Διονύσω·

Φιλώνυμος Ζωπυρίσκω, Ἀπολλώνιος Ἡρακλήτῳ, Δάξιμος Πύρρῳ,
Φιλώτας Ἰστιεῖω.

10. Ἡ[ρα]κλείδας Ζωπύρῳ, καθ' ἃ [ὥρ]ίζαν καὶ ἑτερμάξαν καὶ συνεμε-
τρήσαν καὶ ἑμερί-
ξαν τῶν Ἡρακλείων δια[γ]νόντων ἐν κατακλήτῳ ἀλίᾳ. [Συν]ε-
μετρήσαμεν δὲ ἀρξαμέ-
νοι ἀπὸ τῷ ἄντομῳ τῷ ὑπὲρ Πανδοσίας ἄγοντος τῷ διατάμνοντος τῶς
τε ἱαρώς χώ-
ρος καὶ τὰν Φιδίαν γὰρ ἐπὶ τὸν ἄντομον τὸν ὀρίζοντα τῶς τε τῷ
Διονύσῳ χώρος καὶ
τὸν Κωνέας ὁ Δίωνος ἐπαμώχῃ. Κατετάμομεν δὲ μερίδας τετώρας¹⁴.

Ἐφορος Δάξιμος. Ἀ πόλις
καὶ τοὶ ὀρισταὶ Ἐε τρίπους Φιλώ-
νυμος Ζωπυρίσκῳ, πε καρυκεῖον
Ἀπολλώνιος Ἡρακλήτῳ, αἰ πέλ-

5. τα Δάξιμος Πύρρῳ Ἀθάνᾳ Πολιάδι.
Ἀνεγράψαν τοὶ ὀρισταὶ τοὶ αἰρεθέντες ἐπὶ τὼς χώρος τὼς ἱα-
ρώς τὼς τῆς Ἀθάνας τὼς ἐν Κοίλᾳ, Φιλώνυμος Ζωπυρίσκῳ, Ἀπολ-
λώνιος Ἡρακλήτῳ, Δάξιμος Πύρρῳ, καθὰ ὠρίζαν καὶ συνεμε-
τρήσαν καὶ ἑτερμάξαν καὶ ἑμερίζαν τῶν Ἡρακλείων δια-
10. γνόντων ἐν κατακλήτῳ ἀλίᾳ¹⁵.

Ἦταν λοιπόν οι οριστές αρμόδιοι για τον προσδιορισμό των συγκεκρι-
μένων ιερών εκτάσεων¹⁶, για τον ακριβή καθορισμό των συνόρων τους και
την τοποθέτηση των ὁρων στα ακρότατα ὀριά τους¹⁷, για τον υπολογισμό
του εμβαδού τους¹⁸ και, τέλος, για την κατάταμήσή τους σε κλήρους¹⁹,

14. Βλ. R. Dareste – B. Haussoulier – Th. Reinach, *Recueil des inscriptions juridiques Grecques (RIJG)*, Paris 1892-1904, XII, I, σελ. 194, στ. 8-14.

15. Βλ. RIJG, XII, II, σελ. 212, στ. 1-10.

16. «ὠρίζαν», RIJG, XII, I, στ. 10, II, στ. 8.

17. «ἑτερμάξαν», RIJG, XII, I, στ. 10, II, στ. 9.

18. «συνεμετρήσαν», RIJG, XII, I, στ. 10, II, στ. 8-9.

19. «ἑμερίζαν», RIJG, XII, I, στ. 10-11, II, στ. 9.

στις περιπτώσεις που η πόλη αποφάσιζε να καταστήσει αντικείμενο δικαιοπραξιών τμήματα και όχι το σύνολο της ιερής έκτασης.

Είναι όμως προφανές ότι οι εργασίες που προαναφέρθηκαν, δεν θα μπορούσαν να συντελεστούν αν τα επιφορτισμένα με αυτές άτομα δεν διέδεται μαθηματική παιδεία και, ιδιαίτερα, γνώση των κανόνων και των εφαρμογών της γεωμετρίας. Και καθώς τα προσόντα αυτά δεν ήταν δυνατόν να τα διαθέτουν οι πολλοί και τυχαίοι πολίτες της Ηράκλειας αλλά μόνο οι εκλεκτοί και οι επώνυμοι από αυτούς, προβάλλει ένα ακόμα επιχείρημα –πέρα από αυτό που συναρτάται με την ιερότητα του «οριζόμενου» αντικειμένου (τέμενος) και των «οριζόντων» εργαλείων (όροι)– που ενισχύει την άποψη για το ιδιαίτερο και οπωσδήποτε υψηλό κύρος του δεσμού των οριστών. Προς την κατεύθυνση αυτή είναι χρήσιμη η παράθεση μερικών ακόμα στίχων από την επιγραφή της Ηράκλειας:

95. Ἐπὶ ἐφόρῳ Ἀριστίωνος, μηνὸς Ἀπελλαίῳ, ἡ πόλις καὶ τοὶ πολιανόμοι,
 ας βότρυς Τίμαρ-
 χος Νίκωνος, Φε ἄνθεμον Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίῳ, καὶ τοὶ ὀρισταί,
 Φε τρίπους Φιλώνυ-
 μος Ζωπυρίσκῳ, πε̄ καρυκεῖον Ἀπολλώνιος Ἡρακλήτῳ, αἰ πέλτα
 Δάξιμος Πύρρῳ,
 κν̄ θρίναξ Φιλώτας Ἰστιεῖῳ, με̄ ἐπιστύλιον Ἡρακλείδης Ζωπύρῳ,
 μισθῶντι τῶς ἰ-
 αρῶς χώρῳς τῶς τῷ Διονύσῳ, ἔχοντας ὥς ἔχοντι, κατὰ θίῳ, καθὰ τοὶ
 Ἡρακλείοι διέ-
 100. γνον.²⁰

Πρόκειται για τη σύμβαση εκμίσθωσης των ιερών εκτάσεων του Διονύσου. Είναι ενδεικτικό ότι στη σύμβαση αυτή οι οριστές τοποθετούνται στην ίδια τάξη, σε ίση μοίρα, με τα επίσημα ὄργανα της πόλης. Η φράση «ἡ πόλις καὶ τοὶ πολιανόμοι καὶ τοὶ ὀρισταί...»²¹ αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι το αξίωμα των οριστών, τουλάχιστον στην Ηράκλεια, ήταν ιδιαίτερα σημαντικό αφού οριστές και πολιανόμοι παρίστανται μαζί, με σχέση ισοτιμίας, ως εκπρόσωποι της πόλης και δικαιοπρακτούν για λογαριασμό της.

Κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και προκειμένου να επιτελέσουν το έργο τους, οι οριστές φαίνεται πως ήταν περιβεβλημένοι με εξαιρετικές αρμοδιότητες οιοιδήποτε δικαστικού χαρακτήρα. Όπου διαπί-

20. Βλ. *RIJG*, XII, I, σελ. 200, στ. 95-100.

21. Βλ. στ. 95 και 96 της παραπάνω επιγραφής.

στωναν εξαφάνισή ή μετακίνηση όρων με προφανή σκοπό την κατάληψη ιερών (αλλά και δημόσιων) εκτάσεων, επιχειρούσαν αρχικά την εξώδικη διευθέτηση της υπόθεσης και την επαναφορά των πραγμάτων στην προηγούμενη κατάσταση, καλώντας τους καταληψίες να συμμορφωθούν και να αποδώσουν τα παρανόμως διακατεχόμενα εδάφη. Αν η πρόσκλησή τους αυτή δεν εύρισκε ανταπόκριση, τότε προχωρούσαν στη διαδικασία της δικαστικής επίλυσης εισάγοντας σε δίκη όσους δυστροπούσαν ώστε, αφού καταδικαστούν, να αποβληθούν με τη βία. Πρόκειται για ειδική συνοπτική διαδικασία, τις «τριακοσταίες» δίκες, αντίστοιχη με τις «έμμηνες» δίκες των Αθηνών, που είχε σαν σκοπό την αποκατάσταση «τὰ θεῶ», την αποκατάσταση δηλαδή των ιερών γαιών. Στις δίκες αυτές οι οριστές της Ηράκλειας ενεργούσαν ως δημόσιοι κατήγοροι, όπως συνάγεται από τα κείμενα που ακολουθούν:

...ταύταν τὰν γὰν κατεσώισα-
 μες ἐγδिकाξαμένοι δίκας τριακοσταίας τοῖς τὰν ἱερὰν γὰν F1-
 50. δῖαν ποιόντασιν...²²

Τὰ δὲ τρίγυα οὐκ ἐξεποίον, καθὼς τὸ ἀρχαῖον
 20. εύρίσκομες γεγεννημένα, ἀλλὰ πενθημίγυον μόνον κα-
 τελείπετο ἐκ τῶν δυῶν τριγύων, τὰν δὲ λοιπὰν γὰν Fιδίαν
 τινὲς ἐπεποίητο· ταύταν ἀπεκατεστάσαμες τᾷ Ἀδάνᾳ
 κατὰ τὰ ἀρχαῖα· ἀπὸ δὲ τῷ Fικατιδεῖω τὰν ἐς ποταμὸν τὸν Ἄκιριν
 γὰν ποτιγενομένην τὰν ἐμ μέσσω τᾷς τε ἑκατομπέδω
 καὶ τᾷς Ἡρακλείας ὁδῶ, καὶ ταύταν πᾶσαν Fιδίαν ἐπεποίητό
 τινες· καὶ τοὶ μὲν ἐριζάντες ἀπέσταν, τοῖς δὲ ἐδικαζάμεθα δίκας
 τριακοσταίας, καὶ ἀποκαταστασάντες τᾷ θεῷ κατὰ τὰ ἀρχαῖα ταύ-
 τα τὰν γὰν κατεδασσάμεθα καὶ ὅπως ἐπάξαμες ἐφ' ἑκάστας τᾷς
 μερίδος...²³

Οι οριστές, σε όσες ελληνικές πόλεις υπήρχε το αξίωμα, αποτελούσαν δεσμό συλλογικό και, ως προς τη φύση του, μάλλον αρχοντικό, στον οποίο μπορούν να ανιχνευθούν και στοιχεία θρησκευτικού χαρακτήρα. Το θρησκευτικό στοιχείο είναι ευδιάκριτο, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στην αττική επιγραφή του 418/7 π.Χ., που αναφέρεται στην οριοθέτηση των εδαφών των ιερών του Κόδρου, του Νηλέα και της Βασίλης: «...καὶ τὸς ὀριστὰς ἐπιπέμψαι ὀρίσαι τὰ ἱερὰ ταῦτα, ὅπως ἂν ἔχει ὡς βέλτιστα καὶ εὐσεβέστα<τα>...»²⁴.

22. Βλ. *RJG*, XII, I, σελ. 196, στ. 48-50.

23. Βλ. *RJG*, XII, II, σελ. 214, στ. 19-29.

24. Βλ. *I. G.*, I, 94, 7.

Ο αριθμός των οριστών δεν ήταν πάντοτε ο ίδιος. Αντίθετα, κυμαινόταν από πόλη σε πόλη. Είναι πολύ πιθανό να είχε σχέση με την έκταση του έργου που αναλάμβαναν κάθε φορά να επιτελέσουν. Στην επιγραφή των Κλυτιδών, στην Χίο, αναφέρονται οι οριστές στον πληθυντικό χωρίς όμως να γίνεται μνεία του αριθμού τους: «...ἢ ἐν Ἀνδίνῃ ἢν οἱ ὀρίσται ὥρι[σ] [αν Κλυτ] ιδῶν εἶναι καὶ ἦν Λεώφρων ὁ Δε [ι] [νίου ἐδ] ἴκασεν ἑκατοστηρίην εἶναι...»²⁵. Το ίδιο συμβαίνει και σε ψήφισμα του Πειραιά τον 4^ο π.Χ. αιώνα όπου οι οριστές μνημονεύονται πάλι στον πληθυντικό, ο αριθμός τους όμως δεν διευκρινίζεται: «ἈΝΑΓΡ[Α]ΨΑΙ ΔΕ ΤΟΔΕ Τὸ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥΣ ὈΡΙΣΤΑΣ ΜΕΤὰ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΝΑΙ ΠΡὸς Τῇ ἈΝΑΒΑΣΕΙ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΥ»²⁶. Για «ὀριστάς» γίνεται λόγος και στην επιγραφή του Κόδρου, του Νηλέα και της Βασίλης, που έχει ήδη παρατεθεί²⁷. Οι οριστές μνημονεύονται και στους Αττιδογράφους Φιλόχορο και Ανδροτίωνα οι οποίοι αναφέρουν δυο αξιωματούχους με την ονομασία αυτή²⁸. Στην Ηράκλεια ὀρισαν, όπως προκύπτει από τις σχετικές επιγραφές, τρεις έως πέντε οριστές²⁹ χωρίς, πάντως, να μπορεί να αποκλειστεί και ένας μεγαλύτερος αριθμός. Ο Υπερείδης, στον υπέρ Ευξενίππου λόγο του, αναφέρει πενήντα τέτοιους αξιωματούχους: «...ὥς πρότερον τοὺς ὀριστὰς τοὺς πεντήκοντα ἐξελόντας αὐτὸ τῷ θεῷ καὶ ἀφορίσαντας...»³⁰. Φαίνεται πάντως ότι, όπου υπήρχαν, εκλέγονταν από τη συνέλευση των πολιτών «ἐν κατακλήτῳ ἀλίᾳ»³¹ – και λογοδοτούσαν σε αυτήν μετά την ολοκλήρωση του έργου τους και τη συνακόλουθη κατάθεση της εντολής τους.

Η επιγραφή της Ηράκλειας παρέχει ακόμα μια πληροφορία, ότι δηλαδή, ενώ το όνομα του (επώνυμου) εφόρου αλλάζει, τα ονόματα των οριστών –πέρα από την προσθήκη δύο επί πλέον ονομάτων– παραμένουν τα ίδια. Και επειδή, όπως είναι γνωστό, στις δωρικές πόλεις όπου

25. Βλ. S.E.G., XXII, 508A, 11 επ.

26. Βλ. I. G., II², 1177, στ. 21-24.

27. Βλ. σελ. 16.

28. Οι οριστές εμφανίζονται στους Αττιδογράφους Φιλόχορο και Ανδροτίωνα, στον πληθυντικό, χωρίς όμως να γίνεται ιδιαίτερη μνεία του αριθμού τους. Συνάγεται πάντως από τα κείμενα που ακολουθούν ότι ήταν μόνο δύο. Βλ. Didym., *In Demosth.* (P. Berol. 9780), col. 13,42: «...καθάπερ ἵστορεῖ Φιλόχορος οὕτως ἱεροφάντων... ὀρίσται δ' ἐγένοντο, συγχωρησάντων Μεγαρέων. Λακρατείδης ὁ ἱεροφάντης καὶ ὁ δαιδούχος Ἱεροκλείδης...» και col. 14, 35: «...Ἀνδροτίων ἐν τῇ Ζ τῶν Ἀττιδῶν, γράφων οὕτως... συνεχώρησαν γὰρ οἱ Μεγαρεῖς ὀριστὰς γενέσθαι τὸν ἱεροφάντην Λακρατείδην καὶ τὸν δαιδούχον Ἱεροκλείδην, καὶ ὥς οὗτοι ὥρισαν, ἐνέμειναν...».

29. Βλ. σελ. 14.

30. Βλ. Υπερείδης, *Υπέρ Ευξενίππου*, 16.

31. Βλ. στ. 11 και στ. 10 των επιγραφών που έχουν παρατεθεί στην σελ. 14.

προβλεπόταν ο δεσμός, οι έφοροι αποτελούσαν ενιαύσια αρχή³² και δεν ήταν επανεκλόγιοι στο αξίωμα, δυο εξηγήσεις μπορούν να δοθούν σχετικά με την χρονική διάρκεια της εντολής των οριστών. Είτε, δηλαδή, ότι εκλέγονταν εξαρχής για το χρονικό διάστημα που θα απαιτούσε η αποπεράτωση του έργου, έστω και αν υπερέβαινε το έτος –οπότε είναι λογικό να εκλέγονται οποτεδήποτε οι αρμόδιοι άρχοντες έδεται τέτοιο θέμα στην ημερήσια διάταξη των εργασιών της συνέλευσης– είτε ότι εκλέγονταν στην ίδια συνέλευση κατά την οποία εκλέγονταν και οι τακτικοί άρχοντες της πόλης και, αν μέχρι το τέλος του αρχοντικού έτους, το συγκεκριμένο έργο δεν είχε περατωθεί, η εντολή τους ανανεωνόταν. Το ενδεχόμενο να ήταν οι οριστές, σε αντίθεση με τους άλλους άρχοντες, επανεκλόγιοι, δικαιολογείται και από τη φύση της εργασίας αλλά και από τα ειδικά προσόντα που έπρεπε να διαθέτουν. Στην Ηράκλεια πάντως οι οριστές χαρακτηρίζονται από μεγάλο εύρος αρμοδιοτήτων σε σχέση με άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις, οι οποίες διέδεται τον ίδιο δεσμό.

Οι οριστές αλλού αποτελούσαν τακτική αρχή και αλλού, όπως στην Ηράκλεια, έκτακτη. Έκτακτοι άρχοντες φαίνεται ότι ήταν και οι «ζητηταί»³³ της πόλης των Αθηνών, οι οποίοι επιφορτίζονταν για ορισμένο χρονικό διάστημα με το έργο της ανεύρεσης των δημόσιων κτημάτων που είχαν καταληφθεί από καταπατητές³⁴. Παρόμοια, τέλος, ήταν τα καθήκοντα που αναλάμβαναν οι «άνευρεταί» στην Ζέλεια της Μικράς Ασίας, στη Μυσία. Στην περίπτωση αυτή ωστόσο αμφισβητείται ο ακριβής χαρακτήρας των αρμοδιοτήτων τους³⁵.

Αντίθετα, οι Αθηναίοι οριστές φαίνεται ότι συγκροτούσαν μια τακτική αρχή, ένα σώμα οριστών, το οποίο χαρακτηρίζεται ως «collegium

32. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1270b 8-9 και 15-16 και Πλούταρχος, *Αγησίλαος*, 4. Βλ. μ. α. και Στεφ. Στεφανόπουλος, *Ελλήνων Θέσμοι, Πολιτειακές δομές και πολιτικές λειτουργίες στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2004, σελ. 396 επ., Γεώργιος Νάκος, *Μορφές αρχαίων ελληνικών νομοθεσιών*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 93 επ., V. Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, London 1976, σελ. 34 επ.

33. Αρποκρατίων, λ. ζητητής: «ἀρχή τις Ἀθήνησι κατὰ καιροὺς καθισταμένη. εἴ ποτε τοὺς ἀδικούντας τι δημοσίᾳ δέοι ζητεῖν».

34. Οι ζητητές μνημονεύονται συχνά στους δικανικούς λόγους: Ανδοκίδης, *Περὶ των μυστηρίων*, 14: «Ἦσθα ζητητής, ὦ Διόγνητε, ὅτε Πυθόνικος εἰσήγγειλεν ἐν τῷ δήμῳ περὶ Ἀλκιβιάδου;», Δημοσθένης, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 11: «Ψήφισμ' εἶπεν ἐν ὑμῖν Ἀριστοφῶν ἐλέσθαι ζητητάς...», Λυσίας, *Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος*, 16: «Ἠγοῦμαι δ' ὅτι ἄνδρες δικασταί, (...) πολὺ ἂν δικαιοτέρον ὑμᾶς ὑπὸ τῶν ζητητῶν ἀπογραφῆναι τὰ ἐμὰ ἔχειν, ἢ ἐμὲ νυνὶ κινδυνεύειν ὥς τοῦ δημοσίου χρήματα ἔχοντα».

35. Βλ. Évangélos Karabélias, *Études d'histoire juridique et sociale de la Grèce Ancienne*, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΙΕΔ, τομ. 38, Αθήνα 2005, σελ. 213.

perpetuum et ordinarium ὀριστῶν» από τον Dittenberger³⁶. Το ίδιο υποστηρίζεται και για τους λεγόμενους «μαστήρες» ή «μαστρούς»³⁷, αντίστοιχη αρχή που συναντάται σε πολλές πόλεις όπως, για παράδειγμα, στην Πελλήνη στην Χαλκιδική, στην Μεσσήνη στην Πελοπόννησο, στους Δελφούς, όπου είχαν την εποπτεία του θησαυρού του Ιερού καθώς και σε πόλεις της Ρόδου. Στην Ιαλυσό μάλιστα φαίνεται ότι οι μαστροί έπαιζαν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη λατρεία της Αλεκτρώνης, το 300 π.Χ. περίπου ενώ στην Λίνδο είχαν την εποπτεία της γιορτής των Σμινθίων κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής³⁸. Τέλος, οι «μαστήρες» αναφέρονται και στην επιγραφή, η οποία περιέχει τους όρους της μίσθωσης των ιερών εδαφών του Δία Τεμενίτη στην πόλη Αρκεσίνη της Αμοργού³⁹.

36. Βλ. Évangélos Karabélias, *ό.π.*, σελ. 211.

37. Αρποκρατίων, λ. μαστήρες: «...ἀρχή τις εἶναι ἀποδεδειγμένη ἐπὶ τοῦ ζητεῖν τὰ κοινὰ τοῦ δήμου, ὡς οἱ ζητηταὶ καὶ οἱ ἐν Πελλήνῃ μάστροι, ὡς Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Πελληνέων πολιτείᾳ».

38. Βλ. Évangélos Karabélias, *ό.π.*, σελ. 213.

39. Βλ. J. Delamarre, «Location du domaine sacré de Zeus Téménitès», *Rev. de Phil.*, XXV, 1901, σελ. 167, στ. 50-54: «Ὅσα δ' ἂν ἀμφισ[βητ][ῇ] ἅ[μ]α[ι] τ[ῶ]ι... ωι πωλούντων ταῦτα οἱ νεωποῖαι ἐν τ[ῇ] [ἀγορᾷ τῶι τὸ] πλεῖστον ποιοῦντι, ἢ αὐτοὶ ἀποτινόντων... τῶι β[ο]υλομένῳ ἔστω ἐπὶ τῶι ἡμίσει ἐνδεικνύ[εν]... εἰς τοὺς μαστ[ῆ]ρας».

SOMMAIRE

PH. DEKAZOY-STEPHANOPOULOU, *L'autorité des «ὄριστῶν» en Grèce ancienne*

L'étude concerne l'institution des «ὄριστῶν» dans le cadre du droit ancien grec et recherche à constater quelques réflexions sur leur position sociale, leur rôle et leurs compétences.

Il se réfère d'abord à la nécessité et à la façon de délimitation des régions, l'importance de cette délimitation, ainsi que l'établissement des peines au cas où il existe une offense de l'inviolabilité de ces limitations. La nécessité de protection par des limitations artificielles explique l'existence des «ὄριστῶν», la fonction desquels est mentionnée à certaines épigraphies et sources littéraires. Plus spécialement, sur l'épigraphie d'Irakleia, concernant la délimitation des «τεμῆνη» sacrés, cette oeuvre est décrite en détail et remarquable ponctualité.

L'analyse du contenu des vers de l'épigraphie d'Irakleia, en combinaison avec les attestations d'autres sources, nous conduit au résultat que les «ὄρισταί», où on les rencontre dans la Grèce Ancienne, disposent une position sociale haute et des connaissances spécialisées scientifiques. Leur oeuvre s'étend à la détermination, surtout, des régions sacrées, la délimitation ainsi qu' à la segmentation à partages, au cas où il était considéré nécessaire.

Les «ὄρισταί», afin d'effectuer leur oeuvre, étaient revêtis avec compétences exceptionnelles, quasi juridiques. Ils constituaient une autorité collective, à la structure de laquelle ils sont détectés des éléments de caractère religieux. Ils étaient élus par l'assemblée et se rapportait à elle après la fin de leur oeuvre.

Ηλίας ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Η δίκη του Φωκίωνα, Αθήνα 318 π.Χ.*

Πλούταρχος, *Φωκίων* 34: «Ο Κλείτος οδήγησε τον Φωκίωνα και τους συνεργάτες του στην Αθήνα, θεωρητικά για να δικαστούν, πρακτικά για να εκτελεστούν, αφού είχαν ήδη καταδικαστεί. Το δέμα της επιστροφής τους στην πόλη προκαλούσε ντροπή, καθώς μεταφέρονταν πάνω σε άμαξες μέσω του Κεραμεικού στο θέατρο (του Διονύσου). Έχοντας οδηγήσει τους υπόδικους εκεί, ο Κλείτος τους φρουρούσε μέχρι να συγκληθεί η συνέλευση του λαού από τους

* Στη μελέτη τα παρακάτω έργα αναφέρονται με το όνομα του συγγραφέα και το έτος. Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σ. (2004) *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην αθηναϊκή δημοκρατία*, Αθήνα, Bauman, R. A. (1990) *Political trials in ancient Greece*, London, Bearzot, C. (1985) *Focione tra storia e transfigurazione ideale*, Milano, Cloché, P. (1924) «Les dernières années de l'Athénien Phocion (322-318 avant J.-C.)» *Revue Historique* 145, 1-41, Ferguson, W. S. (1911) *Hellenistic Athens. An historical essay*, London, Gehrke, H.-J. (1976) *Phokion. Studien zur Erfassung seiner historischen Gestalt*, München (Zetemata 64), Γιούνη, Μ. (1998) Άτιμος έστω, άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της δέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο, Θεσσαλονίκη, Goukowsky, P. (ed) (1978) *Diodore de Sicile. Bibliothèque Historique*, Livre XVIII, Paris, Green, P. (1990) *Alexander to Actium. The historical evolution of the Hellenistic age*, Berkeley, Hansen, M. H. (1975) *Eisangelia. The sovereignty of the people's court and the impeachment of generals*

άρχοντες. Αυτοί δεν απέκλεισαν ούτε τους δούλους ούτε τους ξένους ούτε αυτούς που είχαν στερηθεί τα (πολιτικά) δικαιώματα τους, αλλά παρείχαν πρόσβαση στο βήμα και στο θέατρο σε όλους, άνδρες και γυναίκες. Ο Κλείτος προσήγαγε τους άνδρες αφού διαβάστηκε η επιστολή του βασιλιά (Φιλίππου Αρριδαίου), στην οποία έλεγε ότι σύμφωνα με την κρίση του οι άνδρες αυτοί είναι προδότες. Όμως παρέχει στους Αθηναίους τη δυνατότητα να αποφασίσουν, όντας ελεύθεροι και αυτόνομοι. Και οι άριστοι των πολιτών, όταν είδαν τον Φωκίωνα, κάλυψαν το πρόσωπό τους και χαμηλώνοντας τα κεφάλια δάκρυζαν. Ένας από αυτούς σηκώθηκε και τόλμησε να πει ότι, αφού ο βασιλιάς παρέδωσε στην κρίση της συνέλευσης των πολιτών μια τέτοια υπόθεση, είναι σωστό οι δούλοι και οι ξένοι να αποχωρήσουν. Το πλήθος των παρισταμένων δεν ανέχθηκε την πρόταση αλλά φώναζε ότι θα λιθοβολήσει τους ολιγαρχικούς και όσους μισούν το δήμο (το λαό) και πλέον κανείς άλλος δεν επιχείρησε να υπερασπιστεί τον Φωκίωνα.¹ Ο ίδιος ο Φωκίων με δυσκολία κατάφερε να κάνει να τον ακούσουν λέγοντας «Θέλετε να μας καταδικάσετε σε θάνατο δίκαια ή άδικα;». Ορισμένοι απάντησαν δίκαια, και εκείνος τότε είπε «Και πως θα το κρίνετε εάν δεν ακούσετε (την απολογία μου);», επειδή όμως δεν άκουγαν, πλησίασε κοντύτερα και είπε «Παραδέχομαι ότι έχω διαπράξει αδικήματα και νομίζω ότι η θανατική ποινή ταιριάζει στην πολιτεία μου, αυτούς (δηλ. τους Νικοκλή, Θούδιππο, Ηγήμονα και Πυθοκλή) όμως, άνδρες Αθηναίοι, για ποιο λόγο τους καταδικάζετε σε θάνατο χωρίς να έχουν διαπράξει κανένα αδίκημα;». Τότε πολλοί απάντησαν «Διότι είναι φίλοι σου» και ο Φωκίωνας αποσύρθηκε και παρέμενε ήσυχος, ενώ η συνέλευση διάβασε το ψήφισμα, το οποίο είχε προετοιμάσει. Σύμφωνα με αυτό η συνέλευση έπρεπε να αποφασίσει με ανάταση των χεριών για την τύχη των ανδρών, εάν νομίζει ότι διέπραξαν κάποιο αδίκημα. Εάν καταψηφισθούν, οι άνδρες αυτοί να καταδικαστούν σε θάνατο.»²

and politicians, Odense, Heckel, W. (2006) *Who's who in the age of Alexander the Great. Prosopography of Alexander's empire*, London, MacDowell, D. M. (1986) *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, (ελλ. μετάφραση του *The law in classical Athens*, London 1978), Mossé, Cl. (1998) «Le procès de Phocion» *Dike* 1, 79-85, Poddighe, El. (2002) *Nel segno di Antipatro. L'eclissi della democrazia ateniese dal 323/2 al 319/8 a.C.*, Roma, Tataki, A. B. (1998) *Macedonians abroad. A contribution to the prosopography of ancient Macedonia*, Athens (Meletemata 26), Todd, S. (1993) *The shape of Athenian law*, Oxford, Tritle, L. A. (1988) *Phocion the Good*, London. Οι μεταφράσεις των κειμένων έγιναν από το συγγραφέα, εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά.

1. Για τις παρεμβάσεις των ακροατών στην εκκλησία του δήμου και στα δικαστήρια βλ. Bers, V. (1985) "Dikastic *thorubos*" στον τόμο των Cartledge, P. & D. Harvey (eds) *Crux. Essays presented to G. E. M. de Ste Croix on his seventy-fifth birthday*, 1-15, Exeter, Lanni, A. (1987) "Spectator sport or serious politics? Οί περιεστηκότες και the Athenian lawcourts" *JHS* 107, 183-189, Chaniotis, A. (1992) "Watching a lawsuit: A new curse tablet from southern Russia" *GRBS* 33, 69-73, και Tacon, J. (2001) "Ecclesiastic *thorubos*: Interventions, interruptions, and popular involvement in the Athenian assembly" *Greece & Rome* 48, 173-192.

2. Για τα πρόσωπα που αναφέρονται στο απόσπασμα βλ. Κλείτος LGPN iv (1), Νικοκλής LGPN ii (8), Θούδιππος LGPN ii (2), Ηγήμων LGPN ii (4), Πυθοκλής LGPN ii (17) και Cloché (1924: 37).

Το παραπάνω απόσπασμα από τη βιογραφία του Φωκίωνα περιγράφει με δραματικό τρόπο την ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα της συνέλευσης των πολιτών, όπου τα πάθη κυριαρχούν. Ο Πλούταρχος σχεδόν ταυτίζεται και συμπάσχει με τον Φωκίωνα, θύμα του εκδικητικού μένους του «όχλου», ο οποίος οδηγείται σε σίγουρο θάνατο χωρίς την τήρηση βασικών δικονομικών κανόνων. Έχουν όμως, έτσι τα πράγματα; Τι οδήγησε τον Φωκίωνα, εκλεγμένο επί σειρά ετών στρατηγό, στο θάνατο με συνοπτικές διαδικασίες; Ήταν πράγματι μια ακόμη αυθαιρεσία του «δημοκρατούμενου όχλου», όπως στην περίπτωση της καταδίκης των στρατηγών του έτους 406 π.Χ. για τη μη συλλογή των νεκρών μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες³ ή στην εκτέλεση του Σωκράτη το 399 π.Χ., στην οποία γίνεται αναφορά στην ακροτελεύτια παράγραφο της βιογραφίας;⁴ Ή μήπως ήταν η νομότυπη τιμωρία αυτών που συνέργησαν στην

3. Για τη δίκη των στρατηγών οι οποίοι καταδικάστηκαν επειδή δε συνέλεξαν τους νεκρούς ύστερα από τη ναυμαχία των Αργινουσών, βλ. Idromenos, A. M. (1883) *He dike tōn en Arginousais strategōn*, Kerkyra, Cloché, P. (1919) "L'affaire des Arginuses (406 avant J.-C.)" *Revue Historique* 130, 4-68, Andrewes, A. (1974) "The Arginousai trial" *Phoenix* 28, 112-122, Maridakis, G. (1975) *Le procès des vainqueurs des Arginuses devant l'Assemblée athénienne*, Athènes, Sordi, M. (1981) "Teramene e il processo delle Arginuse" *Aevum* 55, 3-12, Mehl, A. (1982) "Für eine neue Bewertung eines Justizskandals. Der Arginusenprozess und seine Überlieferung vor dem Hintergrund von Recht und Weltanschauung im Athen des ausgehenden 5. Jh. v. Chr." *ZRG* 99, 32-80, Nemeth, G. (1984) "Der Arginusen-Prozess. Die Geschichte eines politischen Justizmordes" *Klio* 66, 51-57, Bauman (1990: 69-76), Turasiewicz, R. (2001) "Proces atenskich strategów z r. 406 przed Chr. - jego aspekt prawny i obyczajowy" (The trial of the Athenian strategoi in 406 BC: Legal and moral issues) in J. Korpanty & J. Styka (eds.) *Freedom and democracy in Greek literature*, Kraków, 41-62 (Classica Cracoviensia 6), Giovannini, A. (2002) "Xenophon, der Arginusenprozeß und die athenische Demokratie" *Chiron* 32, 15-50, Tuci, P. A. (2002) "La 'boule' nel processo agli strateghi della battaglia delle Arginuse: questioni procedurali e tentativi di manipolazione" *Syngraphe* 4, 51-85 και Ashmonti, L. A. (2006) "The Arginusae trial, the changing role of strategoi, and the relationship between *demos* and military leadership in late-fifth century Athens" *BICS* 49, 1-21.

4. Πλούταρχος, Φωκίων, 38.2: Ἀλλὰ τὰ μὲν περὶ Φωκίωνα πραχθέντα τῶν περὶ Σωκράτην πάλιν ἀνέμνησε τοὺς Ἕλληνας, ὡς ὁμοιοτάτης ἐκείνῃ τῆς ἀμαρτίας ταύτης καὶ δυστυχίας τῇ πόλει γενομένης. Για μια αποτίμηση του πλουτάρχειου Φωκίωνα βλ. Lamberton, R. (2004) "Plutarch's Phocion: melodrama of mob and elite in occupied Athens" στον τόμο των Palagia, O. & S. V. Tracy (eds) *The Macedonians in Athens 322-229 BC* (Proceedings of an international conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001), 8-13, Oxford. Για την αποκατάσταση της μνήμης του Φωκίωνα κατά την περίοδο του καθεστώτος του Δημητρίου του Φαληρέα, βλ. Robert, F. (1945) "La réhabilitation de Phocion et la méthode historique de Plutarque" *CRAI* 1945, 535-536.

κατάλυση της αθηναϊκής δημοκρατίας το 322 π.Χ.; Όπως σε όλα τα θεμελιώδη ιστορικά ερωτήματα, οι απαντήσεις εξαρτώνται και από την προοπτική του αφηγητή...

Ο Φωκίωνας, γιός του Φώκου γεννήθηκε κατά πάσα πιθανότητα το 402/1 π.Χ. Μαθήτευσε στην πλατωνική Ακαδημία, εκλέχθηκε στρατηγός 45 φορές και συμμετείχε σε πολλές, αν όχι σε όλες, τις πολεμικές επιχειρήσεις των Αθηναίων στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα. Η πολιτική του δραστηριότητα συμπυκνώνεται πετυχημένα, αν και σαρκαστικά στον χαρακτηρισμό του σύγχρονου ιστορικού Peter Green, «Ο Φωκίων αποτελεί ένα ενδιαφέρον κράμα συντηρητισμού, πραγματιστικού καιροσκοπισμού, υστερίας, δουλικότητας και κυνικής Realpolitik»⁵.

Το ιστορικό περιβάλλον⁶

Ο θάνατος του Αντιπάτρου το 319 π.Χ., όταν επώνυμος άρχοντας στην Αθήνα ήταν ο Απολλόδωρος, λειτούργησε ως καταλύτης στις σχέσεις μεταξύ των διαδόχων του Αλεξάνδρου. Λίγο πριν πεθάνει ο Αντίπατρος όρισε τον ηλικιωμένο στρατηγό Πολυπέρχοντα (και όχι το γιο του Κάσσανδρου, όπως αναμενόταν) ως διάδοχο του αντιβασιλέα και επίτροπο του ανήλικου γιού του Αλεξάνδρου Γ' και του ετεροθαλούς αδελφού του Φιλίππου Αρριδαίου. Ο Κάσσανδρος έφυγε από την Πέλλα και επιζήτησε την υποστήριξη των υπολοίπων διαδόχων και συνεργατών του πατέρα του. Ο επικεφαλής της μακεδονικής φρουράς της Μουνυχίας Μένυλλος συντάχθηκε με το μέρος του Κασσάνδρου και παρέδωσε τη διοίκηση της φρουράς στον απεσταλμένο του Νικάνορα.⁷ Έτσι, το φιλομακεδονικό καθεστώς της Αθήνας παγιδεύτηκε στην αντιπαλότητα που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον Πολυπέρχοντα και τον Κάσσανδρο.

Ο Πολυπέρχων για να προσεταιριστεί τις ελληνικές πόλεις εξέδωσε το φθινόπωρο του 319 π.Χ. διάταγμα με το οποίο ανέτρεπε τις πολιτειακές

5. Green (1990: 40), Mossé (1998: 79) «un personnage médiocre». Για μια δετικότερη εκτίμηση βλ. Tritle (1988), Bearzot, C. (ed) (1993) *Plutarco. Vite parallele. Focione*, Milano, Orsi, P. D. (2001) «Amicizie e inimicizie di Focione ateniese» στον τόμο του Virgilio, B. (ed) *Studi Hellenistici* 13, 121-154, Pisa.

6. Βλ. Ferguson (1911: 33-35), Cloché (1924: 12-20), Gehrke (1976: 108-120), Will, Ed. (1979) *Histoire politique du monde hellénistique*², I, 19-40, Nancy, Green (1990: 43-44), Habicht, Chr. (1997) *Athens from Alexander to Antony*, 47-49, Cambridge, Mass. και Poddighe (2002).

7. Βλ. Πολυπέρχων: LGPN (iv) 1, Tataki (1998: 213 αρ. 6) και Heckel (2006: 226-31), Αλέξανδρος Πολυπέρχωντος: LGPN (iv) 282, Tataki (1998: 211 αρ. 1) και Heckel (2006: 20), Νικάνωρ: LGPN (iv) 4, Tataki (1998: 383 αρ. 42) και Heckel (2006: 177-178), Μένυλλος: LGPN (iv) 1 και Tataki (1998: 371 αρ. 62).

αλλαγές που είχε επιβάλλει ο Αντίπατρος. Πιο συγκεκριμένα, το διάταγμα πρόβλεπε την αποκατάσταση των προϋπαρχόντων πολιτευμάτων, την επιστροφή όσων είχαν διαφύγει ή εξοριστεί, την απόδοση των περιουσιών τους και την παροχή αμνηστίας. Από τη ρύθμιση εξαιρούνταν όσοι είχαν εξοριστεί για ανθρωποκτονία ή ασέβεια και πολίτες συγκεκριμένων πόλεων. Για την Αθήνα ιδιαίτερα το διάταγμα πρόβλεπε και την επιστροφή της Σάμου. Σε περίπτωση αντίδρασης ή αντίστασης κατά της εφαρμογής του διατάγματος προβλεπόταν ποινή εξορίας και δήμευση της περιουσίας⁸. Ταυτόχρονα με το διάταγμα, ο Πολυπέρχων έγραψε στους Αργείους και σε άλλες πόλεις (ενδεχομένως και στους Αθηναίους) να εξορίσουν τους επικεφαλής των διοικήσεων, τις οποίες εγκατέστησε ο Αντίπατρος και ορισμένους από αυτούς να τους εκτελέσουν και να δημεύσουν τις

8. Για την ιστορική συγκυρία βλ. Διόδωρος Σικελός 18.55-57. Το διάταγμα του Πολυπέρχοντα στην παράγραφο 56 έχει ως εξής: «Επειδή συμβέβηκε τοῖς προγόνοις ἡμῶν πολλὰ τοὺς Ἕλληνας εὐεργετηκέναι, βουλόμεθα διαφυλάττειν τὴν ἐκείνων προαίρεσιν καὶ πᾶσι φανεράν ποιῆσαι τὴν ἡμετέραν εὐνοίαν ἣν ἔχοντες διατελοῦμεν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, πρότερον μὲν οὖν Ἀλεξάνδρου μεταλλάξαντος ἐξ ἀνθρώπων καὶ τῆς βασιλείας εἰς ἡμᾶς καθηκούσης, ἡγούμενοι δεῖν ἐπαναγαγεῖν πάντας ἐπὶ τὴν εἰρήνην καὶ τὰς πολιτείας ὥς Φίλιππος ὁ ἡμέτερος πατὴρ κατέστησεν, ἐπεστείλαμεν εἰς ἀπάσας τὰς πόλεις περὶ τούτων, ἐπεὶ δὲ συνέβη, μακρὰν ἀπόντων ἡμῶν, τῶν Ἑλλήνων τινὰς μὴ ὀρθῶς γινώσκοντας πόλεμον ἐξενεγκεῖν πρὸς Μακεδόνας καὶ κρατηθῆναι ὑπὸ τῶν ἡμετέρων στρατηγῶν καὶ πολλὰ καὶ δυσχερὴ ταῖς πόλεσι συμβῆναι, τούτων μὲν τοὺς στρατηγοὺς αἰτίους ὑπολάβετε γεγενῆσθαι, ἡμεῖς δὲ τιμῶντες τὴν ἐξ ἀρχῆς προαίρεσιν κατασκευάζομεν ὑμῖν εἰρήνην, πολιτείας δὲ τὰς ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου καὶ τᾶλλα πράττειν κατὰ τὰ διαγράμματα τὰ πρότερον ὑπ' ἐκείνων γραφέντα, καὶ τοὺς μεταστάντας ἢ φυγόντας ὑπὸ τῶν ἡμετέρων στρατηγῶν ἐκ τῶν πόλεων ἀφ' ὧν χρόνων Ἀλέξανδρος εἰς τὴν Ἀσίαν διέβη κατάγομεν· καὶ τοὺς ὑφ' ἡμῶν κατελθόντας πάντα τὰ αὐτῶν ἔχοντας καὶ ἀστασιάστους καὶ ἀμνησικακομένους ἐν ταῖς ἐαυτῶν πατρίσι πολιτεύεσθαι· καὶ εἴ τι κατὰ τούτων ἐψηφιστο, ἄκυρον ἔστω, πλὴν εἴ τινες ἐφ' αἵματι ἢ ἀσεβείᾳ κατὰ νόμον πεφεύγασιν, μὴ κατιέναι δὲ μηδὲ Μεγαλοπολιτῶν τοὺς μετὰ Πολυαινέτου ἐπὶ προδοσίᾳ φεύγοντας μηδ' Ἀμφισσεῖς μηδὲ Τρικκαίους μηδὲ Φαρκαδωνίους μηδὲ Ἡρακλεώτας· τοὺς δ' ἄλλους καταδεχέσθωσαν πρὸς τῆς τριακάδος τοῦ Ξανθικοῦ μηνός, εἰ δὲ τινα τῶν πολιτευμάτων Φίλιππος ἢ Ἀλέξανδρος ἀπέδειξαν ἐαυτοῖς ὑπεναντία, παραγινέσθωσαν πρὸς ἡμᾶς, ἵνα διορθωσάμενοι τὰ συμφέροντα καὶ ἡμῖν καὶ ταῖς πόλεσι πράττωσιν. Αθηναίοις δ' εἶναι τὰ μὲν ἄλλα καθάπερ ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου, Ὠρωπὸν δὲ Ὠρωπίους ἔχειν καθάπερ νῦν. Σάμον δὲ δίδομεν Αθηναίοις, ἐπειδὴ καὶ Φίλιππος ἔδωκεν ὁ πατὴρ, ποιῆσασθαι δὲ δόγμα πάντας τοὺς Ἕλληνας μηδένα μῆτε στρατεύειν μῆτε πράττειν ὑπεναντία ἡμῖν· εἰ δὲ μὴ, φεύγειν αὐτὸν καὶ γενεὰν καὶ τῶν ὄντων στέρεσθαι, προστετάχωμεν δὲ καὶ περὶ τούτων καὶ τῶν λοιπῶν Πολυπέρχοντι πραγματεύεσθαι, ὑμεῖς οὖν, καθάπερ ὑμῖν καὶ πρότερον ἐγράψαμεν, ἀκούετε τούτων· τοῖς γὰρ μὴ ποιούσι τῶν γεγραμμένων οὐκ ἐπιτρέψομεν.» Βλ. επίσης *Staatsverträge* III 403.3, Cloché (1924: 10-11), RPh 50 (1926) 66, Bearzot (1985: 206-207), καὶ Poddighe (2002: 174-177). Γενικότερη αντιμετώπιση ἀπὸ τὸν Koch, Chr. (1998-99) "Rechtsinstitute für die politische Restitution in den griechischen Poleis" *BIDR* 3rd ser. 40-41, 253-310.

περιουσίες τους.⁹ Με αυτήν του την κίνηση ο Πολυπέρχων δημιούργησε μια δυναμική συσπείρωση των δημοκρατικών «μερίδων» στις ελληνικές πόλεις γύρω από το πρόσωπο του και εναντίον του Κασσάνδρου.

Στην Αθήνα, μετά την εκτέλεση του Δημάδη¹⁰ από τον Αντίπατρο, ο Φωκίων θεωρούνταν πλέον ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της μακεδονικής επικυριαρχίας. Χάρη στους ελιγμούς του κατάφερε να παρατείνει για λίγους μήνες την επιβίωση του καθεστώτος, παρά τις αποφάσεις και παροτρύνσεις της συνέλευσης των Αθηναίων να απομακρυνθεί ο Νικάνορας και η μακεδονική φρουρά.¹¹ Όταν, όμως, εμφανίστηκε στο προσκήνιο ο Αλέξανδρος, γιος του Πολυπέρχοντα, επικεφαλής στρατιωτικών δυνάμεων, ορισμένοι υποστηρικτές της φιλο-μακεδονικής «μερίδας» και συνεργάτες του Φωκίωνα, διαβλέποντας την κατάληξη, προέτρεψαν τον Αλέξανδρο να συνδιαλλαγεί με τον Νικάνορα, ο οποίος στο εντωμεταξύ είχε οχυρώσει το λιμάνι του Πειραιά. Η εξέλιξη αυτή σήμανε ουσιαστικά και την κατάρρευση του φιλο-μακεδονικού καθεστώτος στην Αθήνα, καθώς απομακρύνθηκε ο βασικός του πυλώνας. Την άνοιξη του 318 π.Χ. μαζί με τα στρατεύματα του Αλεξάνδρου και το διάταγμα του Πολυπέρχοντα επέστρεψαν στην Αθήνα *de facto* όσοι είχαν αποκλεισθεί από την πολιτεία και είχαν προσφύγει σε άλλες περιοχές. Ο δήμος των Αθηναίων συνεδρίασε και αποφάσισε την απομάκρυνση του Φωκίωνα από τη θέση του στρατηγού, διόρισε ακραιφνείς δημοκρατικούς στις αρχές και καταδίκασε, σύμφωνα με τον Διόδωρο το Σικελό, όσους διετέλεσαν άρχοντες στο διάστημα της ολιγαρχίας είτε σε θάνατο, είτε σε εξορία και δήμευση των περιουσιών τους.¹² Ο Φωκίων κατέφυγε στον Αλέξανδρο ενώ κάποιοι

9. Διόδωρος Σικελός 18.57.1: Τούτου δὲ τοῦ διαγράμματος ἐκδοθέντος καὶ πρὸς ἀπάσας τὰς πόλεις ἀποσταλέντος ἔγραψεν ὁ Πολυπέρχων πρὸς τε τὴν Ἀργεῖων πόλιν καὶ τὰς λοιπὰς, προστάτων τοὺς ἀφηγησαμένους ἐπ' Ἀντιπάτρου τῶν πολιτευμάτων φυγαδεῦσαι, τινὼν δὲ καὶ θάνατον καταγνῶναι καὶ δημεῦσαι τὰς οὐσίας, ὅπως ταπεινωθέντες εἰς τέλος μηδὲν ἰσχύσωσι συνεργεῖν Κασσάνδρῳ. Βλ. Gehrke (1976: III).

10. Για τον Δημάδη βλ. Brun, P. (2000) *L' orateur Démade. Essai d'histoire et d' historiographie*, Bordeaux.

11. Πλούταρχος, Φωκίων, 32.9-10: ἀλλ' ὄντως ἔοικεν ἰσχυρά τις αὐτῷ περὶ τοῦ Νικάνορος ἐγγενέσθαι πίστις, ὃν γε πολλῶν προδιαβαλλόντων καὶ κατηγορούντων ἐπιτίδεδαι τῷ Πειραιεῖ καὶ διαδιβάξιν εἰς Σαλαμῖνα ξένους καὶ διαφθεῖρειν τινὰς τῶν ἐν Πειραιεῖ κατοικούντων, οὐ προσήκατο τὸν λόγον οὐδ' ἐπίστευσεν, ἀλλὰ καὶ Φιλομήλου τοῦ Λαμπτρέως ψήφισμα γράψαντος, Ἀθηναίους ἅπαντας ἐν τοῖς ὅπλοις εἶναι καὶ τῷ στρατηγῷ Φωκίῳ προσέχειν, ἡμέλησεν, ἄχρι οὐ προσάγων ὁ Νικάνωρ ἐκ τῆς Μουνυχίας τὰ ὅπλα τὸν Πειραιᾶ περιετάφρευσε. Βλ. επίσης Διόδωρος Σικελός 18.64-65, Cloché (1924: 8-20) καὶ Bearzot (1985: 210-214).

12. Πλούταρχος, Φωκίων, 33.1-4: Πραττομένων δὲ τούτων, ὁ μὲν Φωκίων ἐδορυβεῖτο καὶ κατεφρονεῖτο τοὺς Ἀθηναίους ἐξάγειν βουλόμενος, Ἀλέξανδρος δ' ὁ Πολυπέρχοντος υἱὸς ἦκε μετὰ δυνάμει, λόγῳ μὲν ἐπὶ τὸν Νικάνωρα τοῖς ἐν ἄστει βοηθήσων, ἔργῳ

από τους συνεργάτες του στο Νικάνορα. Ο Αλέξανδρος τον παρέπεμψε με επιστολή του στον πατέρα του Πολυπέρχοντα. Όταν ο Φωκίων έφτασε στο αρχηγείο του Πολυπέρχοντα συνάντησε πρεσβεία των Αθηναίων μ' επικεφαλής το ρήτορα Αγωνίδη.¹³ Ο Πολυπέρχων παρέδωσε το Φωκίωνα και τους συνεργάτες του στην αθηναϊκή πρεσβεία μαζί με μια επιστολή. Η επιστολή αυτή διαβάστηκε στη λαϊκή συνέλευση και σε αυτήν ο Πολυπέρχων ανέφερε ότι έκρινε τον Φωκίωνα ένοχο προδοσίας, αλλά τον παρέπεμπε για κρίση στους Αθηναίους, όντας πλέον αυτόνομους.¹⁴ Ο Φωκίων και οι συνεργάτες του κατηγορήθηκαν και καταδικάστηκαν ως «παραίτιοι γεγέννηται μετά τόν Λαμιακόν πόλεμον τῆς τε δουλείας τῇ πατρίδι καὶ τῆς καταλύσεως τοῦ δήμου καὶ τῶν νόμων», σύμφωνα με τον Διόδωρο το Σικελό.¹⁵ Τον Μάιο του 318 ο Φωκίων ήπιε το κώνειο.

δὲ τὴν πόλιν εἰ δύναιτο καταληφόμενος, αὐτὴν ἑαυτῇ περιπετῇ γενομένην. οἱ τε γὰρ φυγάδες αὐτῷ συνεισβαλόντες εὐδὺς ἦσαν ἐν ἄστει, καὶ τῶν ξένων ἅμα καὶ τῶν ἀτίμων πρὸς αὐτοὺς συνδραμόντων, ἐκκλησία παμμιγῆς ἡδροίσθη καὶ ἄτακτος, ἐν ἣ τὸν Φωκίωνα τῆς ἀρχῆς ἀπολύσαντες ἐτέρους εἴλοντο στρατηγούς. εἰ δὲ μὴ συνιὼν εἰς λόγους ὁ Αλέξανδρος τῷ Νικάνори μόνος παρὰ τὸ τεῖχος ὤφθη, καὶ τοῦτο ποιούντες πολλάκις ὑποψίαν τοῖς Ἀθηναίοις παρέσχον, οὐκ ἂν ἡ πόλις διέφυγε τὸν κίνδυνον. Ἐπεὶ δ' Ἀγωνίδης ὁ ῥήτωρ εὐδὺς ἐπεφύετο τοῖς περὶ τὸν Φωκίωνα καὶ κατηγορεῖ προδοσίας, οἱ μὲν περὶ Καλλιμέδοντα καὶ Χαρικλέα φοβηθέντες ἀπῆλθον ἐκ τῆς πόλεως, ὁ δὲ Φωκίων καὶ μετ' αὐτοῦ τῶν φίλων οἱ παραμείναντες ὥχοντο πρὸς Πολυπέρχοντα, καὶ συνεξῆλθον αὐτοῖς χάριτι τοῦ Φωκίωνος ὁ Πλαταιεὺς Σόλων καὶ Δεινάρχος ὁ Κορίνθιος, ἐπιτήδειοι τοῦ Πολυπέρχοντος εἶναι δοκοῦντες καὶ συνήθεις. Πρβλ. Διόδωρος Σικελός 18.65.6: ὁ δὲ δῆμος εἰς ἐκκλησίαν συνελθὼν τὰς μὲν ὑπαρχούσας ἀρχὰς κατέλυσεν, ἐκ δὲ τῶν δημοτικωτάτων τὰ ἀρχεῖα καταστήσας τοὺς ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας γεγονότας ἀρχοντας κατεδίκασε τοὺς μὲν θανάτῳ, τοὺς δὲ φυγῇ καὶ δημεύσει τῆς οὐσίας· ἐν οἷς ἦν καὶ Φωκίων ὁ ἐπ' Ἀντιπάτρου τὴν τῶν ὄλων ἀρχὴν ἐσχηκώς. Βλ. ὅμως καὶ τὴν ἀποψη τοῦ Cloché (1924: 26-27) ὅτι ἡ κατηγορία γιὰ προδοσία ἀπαγγέλλθηκε μετὰ τὴν ἐκπτώση τοῦ Φωκίωνα ἀπὸ τῆς στρατηγίας καθὼς καὶ τῆς Mossé (1998: 82) ὅτι αὕτη ἡ συνέλευση δὲν πρέπει νὰ ἐπέβαλε ποινὴ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Διόδωρος, γιὰτὶ ὁ Φωκίων προσέφυγε στὸν Πολυπέρχοντα, χωρὶς νὰ του ἐπιβληθοῦν οἱ οἰοιοδήποτε περιορισμοί.

13. Αγωνίδης, LGPN (ii) 6. Πλούταρχος, Φωκίων, 33.5: ἀρρωστίᾳ δὲ χρησαμένον τοῦ Δεινάρχου, συχνὰς ἡμέρας ἐν Ἐλατεῖα διέτριψαν, ἐν αἷς Ἀγωνίδου πείσαντος. Ἀρχεστράτου δὲ τὸ ψήφισμα γράψαντος, ἔπεμπε πρεσβείαν ὁ δῆμος κατηγορήσουσαν τοῦ Φωκίωνος, βλ. καὶ Bearzot (1985: 214-221).

14. Βλ. Πλούταρχος, Φωκίων, 34, 2-4 στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀρθροῦ, πρβλ. ὅμως καὶ τὴν ελαφρὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ καὶ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν Διόδωρο Σικελό 18.66.3: τοὺς δὲ περὶ Φωκίωνα συλλαβὼν ἀπέστειλε δεσμίους εἰς τὰς Ἀθήνας, διδοὺς τὴν ἐξουσίαν τῷ δήμῳ εἶπε θούλεται θανατοῦν εἴτ' ἀπολύσαι τῶν ἐγκλημάτων. ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΠΕΡΧΟΝΤΑ Βλ. Bauman (1990: 160-161). ΓΙΑ ΤΟ ΤΙ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΔΙΑΜΕΙΦΘΗΚΕ ΣΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΠΟΛΥΠΕΡΧΟΝΤΑ -ΦΩΚΙΩΝΑ βλ. Cloché (1924: 29-32).

15. Διόδωρος Σικελός 18.66.4: συναχθείσης οὖν ἐκκλησίας ἐν ταῖς Ἀθήναις καὶ προτεθείσης κρίσεως τοῖς περὶ τὸν Φωκίωνα πολλοὶ τῶν τε φυγάντων γεγονότων ἐπ' Ἀντιπάτρου καὶ τῶν ἀντιπολιτευομένων κατηγορήσαν αὐτῶν θανάτου. ἦν δ' ὁ σύμπαξ

Ο νομικός μανδύας

Καθώς οι περισσότερες πολιτειακές μεταβολές δημιουργούν μια *de facto* κατάσταση, η οποία στη συνέχεια νομιμοποιείται και οι όποιες ενέργειες επενδύονται νομικά, οι ακραιφνείς δημοκρατικοί της ομάδας του Αγνωνίδα επένδυσαν συμβολικά την επαναφορά της κυριαρχίας του δήμου με τη δίωξη του Φωκίωνα και των συνεργατών του με την κατεξοχήν δημοκρατική διαδικασία της *εισαγγελίας*. Αν και το αθηναϊκό δικονομικό σύστημα διακρίνεται για την ευελιξία που παρέχει στους διαδίκους, ο Αγνωνίδης στηριζόμενος σε πολιτικές και ιδεολογικές εκτιμήσεις αλλά και στην θέση του Φωκίωνα ως αξιωματούχου προχώρησε στην άσκηση *εισαγγελίας*.¹⁶ Για την περίπτωση της δίκης του Φωκίωνα δύο ερωτήματα χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

- A. ποια ήταν η κατηγορία εναντίον του Φωκίωνα, οι πηγές μας αποδίδουν δύο διαφορετικές, αν και συναφείς, κατηγορίες, προδοσία και *κατάλυσις τοῦ δήμου*. Ποια ήταν η ιδιαίτερη «αντικειμενική υπόσταση» τους;
- B. με ποια διαδικασία δικάστηκε και καταδικάστηκε ο Φωκίων;

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα συνδέουν το πλαίσιο για την αποτίμηση της διαδικασίας εναντίον του Φωκίωνα και των συνεργατών του και ταυτόχρονα μας παρέχουν πληροφορίες για τις δικαιοτικές διεργασίες στην Αθήνα για την μετά-Αντίπατρο περίοδο.

A) Η κατηγορία

Ο Πλούταρχος και ο Διόδωρος ο Σικελός εκδίδουν δύο διαφορετικές εκδοχές για τις κατηγορίες που αντιμετώπισε ο Φωκίων. Η διαφοροποίηση αυτή είναι αποτέλεσμα του διαφορετικού γραμματειακού είδους που υπηρετούν οι δύο συγγραφείς. Ο Πλούταρχος σκιαγραφώντας τον βίο του Φωκίωνα εστιάζει στην προσωπικότητα και τονίζει λεπτομέρειες της δράσης του, σε αντίθεση με τον Διόδωρο, ο οποίος ενδιαφέρεται περισσότερο για

της κατηγορίας λόγος ότι οὔτοι παραίτιοι γέγεννηται μετὰ τὸν Λαμιακὸν πόλεμον τῆς τε δουλείας τῇ πατρίδι καὶ τῆς καταλύσεως τοῦ δήμου καὶ τῶν νόμων. Ο Πλούταρχος, Φωκίων, 34.5: ὁ δ' Ἀγνωνίδης ψήφισμα γεγραμμένον ἔχων ἀνέγνω, καθ' ὃ τὸν δῆμον ἔδει χειροτονεῖν περὶ τῶν ἀνδρῶν εἰ δοκοῦσιν ἀδικεῖν, τοὺς δ' ἄνδρας ἂν καταχειροτονηθῶσιν ἀποδηγήσκειν, αναφέρεται σε ψήφισμα του Αγνωνίδα, το οποίο κατατέθηκε στην ίδια συνέλευση.

16. Βλ. Osborne, R. (1985) "Law in action in classical Athens," *JHS* 105, 40-58 αλλά και τους περιορισμούς του προτεινόμενου μοντέλου από τον Carey, Chr. (2004) "Offence and procedure in Athenian law" στον τόμο των Harris, E. M. & L. Rubinstein (eds) *The law and the courts in ancient Greece*, 111-136, London.

την ανάδειξη των πολιτικών-στρατιωτικών παραμέτρων. Οι περισσότεροι ιστορικοί φαίνεται να συμφωνούν ότι οι δύο συγγραφείς χρησιμοποίησαν ως πηγές έργα φιλο-ολιγαρχικής κατεύθυνσης και ιδιαίτερα τις ιστορίες του Ιερώνυμου από την Καρδία της Θράκης και του Δούρι από τη Σάμο.¹⁷

Ο Πλούταρχος αναφέρει ρητά ότι, ταυτόχρονα με την παλινόρθωση της δημοκρατίας, οι Αθηναίοι στη συνέλευση «τὸν Φωκίωνα τῆς ἀρχῆς ἀπολύσαντες ἐτέρους εἴλοντο στρατηγούς» ενώ ο Αγωνίδης «εὐθύς ἐπεφύετο τοῖς περὶ τὸν Φωκίωνα καὶ κατηγορεῖ προδοσίας». Η αφήγηση του Πλούταρχου εστιάζεται σε δύο διαφορετικές διαδικασίες. Πρώτον, στη διαδικασία ἀποχειροτονίας (ή σε μια συναφή δεδομένων των εξαιρετικών συνθηκών) των στρατηγών, δηλαδή της απαλλαγής από τα καθήκοντα τους¹⁸ και στην υποβολή καταγγελίας για προδοσία. Αυτή η παραπομπή συνεπάγεται την προσωρινή παύση άσκησης των καθηκόντων και την παραπομπή για την τελική κρίση από το λαϊκό δικαστήριο. Αυτό συνέβη και στην περίπτωση του Φωκίωνα, καθώς αμέσως μετά, σύμφωνα πάντα με τον Πλούταρχο, ο Αγωνίδης τον κατηγορήσε για προδοσία.¹⁹ Δεν είναι όμως σαφές τι συνιστούσε προδοσία και ποιες από τις πράξεις και παραλείψεις του Φωκίωνα και των συνεργατών του μπορούσαν να υπαχθούν στην έννοια της προδοσίας.

Στο αθηναϊκό δίκαιο της κλασικής περιόδου η με οποιοδήποτε παροχή πληροφοριών ή υπηρεσιών σε κάποιον εξωτερικό εχθρό, με σκοπό την πρόκληση βλάβης στην Αθήνα αποτελούσε προδοσία.²⁰ Ο νόμος

17. Οι πηγές του Διόδωρου του Σικελού για τα γεγονότα του 318 π.Χ. στην Αθήνα έχουν έντονη συντηρητική επιρροή είτε από τον Ιερώνυμο από την Καρδία (Goukowsky, 1978: xx-xxiv), είτε από τον Δουρίδα από τη Σάμο (Mossé (1998: 81), Landucci Gattinoni, Fr. (2005) «Per uno commento storico al libro XVIII di Diodoro: riflessioni preliminari» *Syngraphe* 7, 175-190). Για τις πηγές του Πλούταρχου βλ. Poddighe (2002: 177) και τις εκεί παραπομπές.

18. Η ἀποχειροτονία ήταν η αρνητική έκβαση της ψηφοφορίας στη μηνιαία συνέλευση των πολιτών αναφορικά με την άσκηση των καθηκόντων των αρχόντων (Αθ. Πολ. 61.2). Για τη διαδικασία αυτή βλ. Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 86-92).

19. Ο Κλ. Αϊλιανός, VH III, 47: Φωκίωνα δὲ ἡ εὐφημία ἢ καλοῦσα αὐτὸν χρηστὸν οὐδὲν ὠφέλησεν, οὐδὲ τὰ πέντε καὶ ἑβδομήκοντα ἔτη, ἅπερ οὖν διεβίωσεν, οὐδὲν ἀδικήσας τοὺς Ἀθηναίους ἐμβραχῇ, ἐπεὶ δὲ ἔδοξεν <Κασσάνδρῳ> τὸν Πειραιᾶ προδιδόναι, Ἀθηναῖοι κατέγνωσαν αὐτοῦ θάνατον, καὶ ο Cornelius Nepo, Phocion III, 3-4 αναφέρονται στην παράδοση του Πειραιᾶ στο Νικάνορα ως τη βάση της κατηγορίας εναντίον του Φωκίωνα. Για την προδοσία βλ. Harrison (1968-71: ii 59), MacDowell (1986: 260), Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 87).

20. Αν και αμφιλεγόμενο το τεκμήριο, διασώζεται μια περίπτωση καταδίκης για προδοσία το 410 π.Χ. από τον Πλούταρχο, Ἠθικά (Vitae decem oratorum) 833D 12-834B 8: Ψήφισμα ἐπὶ Θεοπόμου ἄρχοντος, ἐφ' οὗ οἱ τετρακόσιοι κατελύθησαν. [ψήφισμα] καθ' ὃ ἔδοξεν Ἀντιφῶντα κριθῆναι, ὃ καὶ Καικίλιος παρατέθειται. «ἔδοξε τῇ βουλῇ μὴ καὶ εἰκοστή τῆς πρυτανείας, Δημόνικος Ἀλωπεκῆδεν ἐγραμμάτευε, Φιλόστρατος

προέβλεπε την επιβολή της θανατικής ποινής ή της εξορίας, τη δήμευση της περιουσίας, την κατεδάφιση της οικίας και την άρνηση ταφής στην Αττική.²¹ Από τις ποινές αυτές, η θανατική ποινή και η άρνηση ταφής επιβλήθηκαν και στην περίπτωση του Φωκίωνα. Η στενή συνεργασία του Φωκίωνα με τους Μακεδόνες, η επιβολή περιουσιακών κριτηρίων για την πρόσβαση στην αθηναϊκή πολιτεία και οι ελιγμοί του Φωκίωνα για τη διατήρηση της μακεδονικής φρουράς θα μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν το έγκλημα της προδοσίας. Επομένως, η πλουτάρχεια περιγραφή είναι συνεπής με τα ισχύοντα στο αθηναϊκό δίκαιο για την προδοσία.

Παλληνεύς ἐπεσάτει. Ἄνδρων εἶπε. Περὶ τῶν ἀνδρῶν, οὓς ἀποφαίνουσιν οἱ στρατηγοὶ πρεσβευομένους εἰς Λακεδαιμόνα ἐπὶ κακῇ τῆς πόλεως τῆς Ἀθηναίων καὶ [ἐκ] τοῦ στρατοπέδου πλεῖν ἐπὶ πολεμίας νεὼς καὶ πεξεῦσαι διὰ Δεκελείας, Ἀρχεπτόλεμον καὶ Ὀνομακλέα καὶ Ἀντιφῶντα συλλαβεῖν καὶ ἀποδοῦναι εἰς τὸ δικαστήριον, ὅπως δῶσι δίκην. Παρασχόντων δ' αὐτοὺς οἱ στρατηγοί, καὶ ἐκ τῆς βουλῆς οὕστινας ἂν δοκῇ τοῖς στρατηγοῖς προσελομένοις μέχρι δέκα, ὅπως ἂν περὶ παρόντων γένηται ἡ κρίσις. Προσκαλεσάσθων δ' αὐτοὺς οἱ δεσμοδέται ἐν τῇ αὐρίον ἡμέρᾳ καὶ εἰσαγόντων, ἐπειδὴν αἱ κλήσεις ἐξήκωσιν εἰς τὸ δικαστήριον, περὶ προδοσίας κατηγορεῖν τοὺς ἡρμένους συνηγούρους καὶ τοὺς στρατηγοὺς καὶ ἄλλους, ἂν τις βούληται. Ὅτου δ' ἂν καταψηφίσῃται τὸ δικαστήριον, περὶ αὐτοῦ ποιεῖν κατὰ τὸν νόμον, ὃς κεῖται περὶ τῶν προδόντων.» Τούτῳ ὑπογέγραπται τῷ δόγματι ἡ καταδίκη. «Προδοσίας ὦφλον Ἀρχεπτόλεμος Ἰπποδάμου Ἀγρυλλῆθεν παρῶν, Ἀντιφῶν Σοφίλου Ῥαμνούσιος παρῶν. Τούτοις ἐτιμήθη τοῖς ἑνδεκα παραδοθῆναι καὶ τὰ χρήματα δημόσια εἶναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον, καὶ τὴν οἰκίαν κατασκάψαι αὐτῶν καὶ ὄρους θεῖναι <ἐπὶ> τοῖν οἰκοπέδοις, ἐπιγράψαντας ΑΡΧΕΠΤΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ ΤΟΙΝ ΠΡΟΔΟΤΑΙΝ. τῷ δὲ δημάρχῳ ἀποφῆναι τὴν οὐσίαν αὐτοῖν καὶ μὴ ἐξεῖναι θάψαι Ἀρχεπτόλεμον καὶ Ἀντιφῶντα Ἀθήνησι, μὴδ' ὅσῃς Ἀθηναῖοι κρατοῦσι, καὶ ἄτιμον εἶναι Ἀρχεπτόλεμον καὶ Ἀντιφῶντα καὶ γένος τὸ ἐκ τοῦτοιν, καὶ νόθους καὶ γνησίους, καὶ εἰάν <τις> ποιήσῃται τινα τῶν ἐξ Ἀρχεπτολέμου καὶ Ἀντιφῶντος, ἄτιμος ἔστω ὁ ποιησάμενος, ταῦτα δὲ γράψαι ἐν στήλῃ χαλκῇ. <καὶ> ἡπερ ἂν <ἀ>κ<εῖτ>αι τὰ ψηφίσματα τὰ περὶ Φρυνίχου, καὶ τοῦτο θέσσαι». Βλ. Hansen (1975: 113-115), MacDowell (1986: 271-275), καὶ Faraguna, M. (2003) "I documenti nelle 'Vite dei X oratori' dei *Moralia* Plutarci" στον τόμο των Biraschi, A.M., P. Desideri, S. Roda καὶ G. Zecchini (eds) *L'uso dei documenti nella storiografia antica*, 481-503, Napoli. Για τον Αντιφῶντα βλ. Heitsch, E. (1984) *Antiphon aus Rhamnous*, Wiesbaden (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 3) καὶ Gagarin, M. (2002) *Antiphon the Athenian: Oratory, law and justice in the age of the Sophists*, Austin, Texas.

21. Νόμος για την προδοσία, Ξενοφῶν, Ἑλληνικά 1.7.22: τοῦτο δ' εἰ βούλεσθε, κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύναις καὶ προδόταις, εἰάν τις ἡ τὴν πόλιν προδιδῷ ἢ τὰ ἱερά κλέπτῃ, κρινέτω ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῇ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι. Για την άρνηση ταφής βλ. Helms, A. (2007) "La privation de sépulture dans l'antiquité grecque," στον τόμο της Cantarella, E. (ed.) *Symposion 2005. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Salerno, 14.-18. September 2005), 259-268, Wien (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 19).

Η κατηγορία περί προδοσίας εναντίον του Φωκίωνα δεν θα πρέπει να αφορούσε τα γεγονότα πριν το θάνατο του Αντιπάτρου, δηλαδή την επιβολή του ολιγαρχικού καθεστώτος γιατί αυτό θα συνιστούσε *κατάλυση του δήμου*.²² Απομένουν δύο γεγονότα, η άρνηση συμμόρφωσης του Φωκίωνα στις διατάξεις του διατάγματος του Πολυπέρχοντα για την επαναφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος και η αδράνεια που επέδειξε ο Φωκίων όντας στρατηγός για να αποτρέψει την κατάληψη του Πειραιά από τις φίλιες προς τον Κάσσανδρο στρατιωτικές δυνάμεις.²³ Η μη εφαρμογή των διατάξεων του διατάγματος του Πολυπέρχοντα τιμωρούνταν με εξορία και δήμευση της περιουσίας.²⁴ Μόνο η παρελκυστική τακτική του Φωκίωνα η οποία οδήγησε στην οχύρωση του λιμανιού του Πειραιά από τους Μακεδόνες εμπίπτει στις διατάξεις του αθηναϊκού δικαίου περί προδοσίας. Επομένως, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η κατηγορία περί προδοσίας στηριζόταν νομικά στην πολιτική που ακολούθησε ο Φωκίων μέχρι την εμφάνιση του στρατού του Πολυπέρχοντα.²⁵

Ο νομικός χαρακτηρισμός των γεγονότων από τον Διόδωρο είναι διαφορετικός. Αμέσως με την εμφάνιση του στρατού του Αλεξάνδρου συγκλήθηκε συνέλευση στην οποία οι αξιωματούχοι του φιλο-μακεδονικού καθεστώτος απαλλάχθηκαν από τα καθήκοντα τους, «*ὁ δὲ δῆμος εἰς ἐκκλησίαν συνελθὼν τὰς μὲν ὑπαρχούσας ἀρχὰς κατέλυσεν, ἐκ δὲ τῶν δημοτικωτάτων τὰ ἀρχεῖα καταστήσας*», όπως αναφέρει και ο Πλούταρχος. Ο Διόδωρος όμως συνεχίζει και αναφέρει «*τοὺς ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας γεγονότας ἄρχοντας καταδίκασε τοὺς μὲν θανάτῳ, τοὺς δὲ φυγῇ καὶ δήμευσε τῆς οὐσίας ἐν οἷς ἦν καὶ Φωκίων ὁ ἐπ' Ἀντιπάτρου τὴν τῶν ὄλων ἀρχὴν ἐσχηκώς*», δηλαδή όλοι όσοι διετέλεσαν άρχοντες καταδικάστηκαν άλλοι

22. Βλ. όμως και την αντίθετη εκτίμηση της Mossé (1998: 83) ότι η κατηγορία εναντίον του Φωκίωνα περί προδοσίας στηριζόταν στα πραγματικά περιστατικά που περιγράφει ο Διόδωρος, δηλαδή *κατάλυσις του δήμου*.

23. Οι περισσότεροι σύγχρονοι σχολιαστές αποδέχονται την εκδοχή του Πλούταρχου, βλ. Tittle, L. A. (1988: 139-140), Goukowsky (1978: 167), Mossé (1998: 79). Περιπτώσεις δώξης στρατηγών για τη μη προσήκουσα εκτέλεση των καθηκόντων, Hansen (1975).

24. Το κρίσιμο ερώτημα αφορά την υιοθέτηση ή όχι του διαγράμματος από την αθηναϊκή έννομη τάξη. Εάν είχε υιοθετηθεί από την αθηναϊκή συνέλευση, τότε τα αθηναϊκά δικαστήρια θα είχαν την ευθύνη εφαρμογής του, εάν όχι ο μακεδόνας αντιβασιλέας ήταν αρμόδιος για την τήρηση του. Η διαδικασία ενώπιον του Πολυπέρχοντα, όπως περιγράφεται από τον Πλούταρχο, ίσως αφορά αυτή τη διάσταση της υπόθεσης. Βλ. Bauman (1990: 160-161) και O'Neil, J. L. (2000) "Royal authority and city law under Alexander and his Hellenistic successors" CQ 50, 424-431, ο οποίος υπογραμμίζει την διακριτική επιβολή της βασιλικής βούλησης στις αποφάσεις των πόλεων.

25. Βλ. επίσης Ferguson (1911: 32-33) και Cloché (1924: 26-29).

σε θάνατο και άλλοι σε εξορία και δήμευση περιουσιών.²⁶ Το απόσπασμα μαρτυρά ότι στη συνέλευση προηγήθηκε η διαδικασία ελέγχου των αξιωματούχων, η οποία οδήγησε στην *ἀποχειροτονία* και ακολούθησε η καταδίκη των συνεργατών της *ὀλιγαρχίας*. Με ποια κατηγορία και με ποια διαδικασία όμως προχώρησαν στην καταδίκη παραμένει αμφισβητούμενο, εξαιτίας του συνοπτικού χαρακτήρα της αφήγησης. Πάντως, η ορολογία που χρησιμοποιεί ο Διόδωρος μοιάζει με εκείνη της επιστολής του Πολυπέρχοντα προς τους Αργείους και λοιπούς σχετικά με την τύχη των επικεφαλής των καδεστώτων που εγκατέστησε ο Αντίπατρος.

Καταδίκη αρχόντων οι οποίοι ασκούν τα καθήκοντα τους κατά το χρονικό διάστημα κατάλυσης της δημοκρατίας προβλέπεται στους δύο γνωστούς αθηναϊκούς νόμους εναντίον της τυραννίας της κλασικής περιόδου. Στη διάταξη του νόμου του Δημοφάντου (Ανδοκίδης 1 (Περὶ τῶν μυστηρίων) 96-98) του 410/9 π.Χ. προβλέπεται, «*ἡ ἀρχὴν τινα ἄρχη καταλελυμένης τῆς δημοκρατίας ... πολέμιος ἔστω Ἀθηναίων καὶ νηποινεὶ τεθνάτω, καὶ τὰ χρήματα αὐτοῦ δημόσια ἔστω καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον*». Σε διάταξη του νόμου του Εὐκράτους εναντίον της επιβολῆς τυραννίας του 337/6 π.Χ. προβλέπεται η τιμωρία των Αρεοπαγιτών σε περίπτωση που συνεχίσουν τις εργασίες του σώματος όταν έχει καταλυθεῖ το δημοκρατικό πολίτευμα, Ag. 16, 73. 11-22 (= SEG 12.87):

*μὴ ἐξεῖναι δὲ τῶν βουλευτῶν τῶν τῆς βουλῆς τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου καταλελυμένου τοῦ δήμου ἢ τῆς δημοκρατίας τῆς Ἀθ/ήνησιν ἀνέναι εἰς Ἄρειον Πάγον μηδὲ συνκαθίζειν ἐν τῷ συνεδρίῳ μηδὲ βουλευεῖν μηδὲ περὶ ἐνός· ἐὰν δὲ τις τοῦ δήμου ἢ τῆς δημοκρατίας καταλελυμένων τῶν Ἀθηνῶν ἀνὴρ τῶν βουλευτῶν τῶν ἐξ Ἀρείου Πάγου εἰς Ἄρειον Πάγον ἢ συνκαθίσῃ ἐν τῷ συνεδρίῳ ἢ βουλευῇ περὶ τινος ἄτιμος ἔστω καὶ αὐτὸς καὶ γένος/ τὸ ἐξ ἐκείνου, καὶ ἡ οὐσία δημοσία ἔστω αὐτοῦ/ καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον*²⁷

Οι ποινές που προβλέπονται και από τους δύο νόμους εφάπτονται με αυτές που διασώζει ο Διόδωρος.

Παρόλα αυτά, καμιά συγκεκριμένη κατηγορία δεν αναφέρεται ρητά.

26. Ο Cloché (1924: 24 n.2) υποστήριξε ότι το ρήμα *κατεδίκασε* δεν σημαίνει την απαγγελία καταδικαστικής απόφασης αλλά την προτεινόμενη ποινή σύμφωνα με την πρόταση του Αγνωνίδη.

27. «και κανένα μέλος της βουλῆς του Αρείου Πάγου δεν επιτρέπεται, όταν έχει καταλυθεῖ η κυριαρχία της συνέλευσης των πολιτῶν ή η αθηναϊκή δημοκρατία, να ανεβαίνει στον Άρειο Πάγο, να συμμετέχει σε συνεδρίαση ούτε στις εργασίες της βουλῆς για κανένα θέμα. Εάν κάποιος από τους βουλευτές του Αρείου Πάγου, όταν έχει καταλυθεῖ η κυριαρχία της συνέλευσης των πολιτῶν ή η αθηναϊκή δημοκρατία, ανεβαίνει ή συμμετέχει σε συνεδρίαση ή στις εργασίες της βουλῆς, να θεωρείται άτιμος ο ίδιος και οι απόγονοι του, η περιουσία του να δήμεύεται και το ένα δέκατο να ανήκει στη θεά».

Επομένως, η μόνη κατηγορία που θα αντιστοιχούσε στην καταδίκη που αναφέρει ο Διόδωρος είναι η άσκηση καθηκόντων κατά τη διάρκεια της ολιγαρχίας. Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο της εξιστόρησης του ο Διόδωρος αναφέρει μια διαφορετική κατηγορία, με παρόμοια όμως ποινική αντιμετώπιση. Πιο συγκεκριμένα, στη συνέλευση των Αθηναίων που ακολούθησε την παράδοση του Φωκίωνα από τον Πολυπέρχοντα, ο Φωκίωνας και οι συνεργάτες του κατηγορήθηκαν ότι συνέργησαν στην υποδούλωση της πόλης και στην κατάλυση της δημοκρατίας και των νόμων μετά τον Λαμιακό πόλεμο, ἦν δ' ὁ σύμπαρ τῆς κατηγορίας λόγος ὅτι οὗτοι παραίτιοι γέγεννηται μετὰ τὸν Λαμιακὸν πόλεμον τῆς τε δουλείας τῆ πατρίδι καὶ τῆς καταλύσεως τοῦ δήμου καὶ τῶν νόμων. Ιδιαίτερη νομική σημασία αποδίδεται στον ὄρο κατάλυσις τοῦ δήμου, η οποία στην αθηναϊκή ορολογία αλλά και πολιτική θεωρία δηλώνει την κατάρρευση της κυριαρχίας της συνέλευσης των πολιτών. Το αδίκημα αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ιδιώνυμο μετά το 410 π.Χ.²⁸ Ἐτσι στο ψήφισμα του Δημόφαντου προβλέπεται ἐάν τις δημοκρατίαν καταλύῃ τὴν Ἀθήνησιν.²⁹ και στο ψήφισμα του Εὐκράτους του 337/6 π.Χ. (Ag. 16, 73. 7-10) ἐάν τις ἐπαναστῇ τῷ δήμῳ ἐπὶ τυραννίδι/ ἢ τὴν τυραννίδα συνκαταστήσῃ ἢ τὸν δῆμον τ'ὸν Ἀθηναίων ἢ τὴν δημοκρατίαν τὴν Ἀθήνησιν/ καταλύσῃ.³⁰ Η

28. Πριν το 410 π.Χ. η ποινική αντιμετώπιση της καταλύσεως τοῦ δήμου ἴσως γινόταν στο πλαίσιο του ψηφίσματος του Κανωνοῦ, Ξενοφῶν, Ἑλληνικά 1.7.20: ἴστε δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντες ὅτι τὸ Κανωνοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐάν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ θάραδρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι.

29. Γιούνη (1998: 113-114).

30. Ed. pr. Meritt, B. D. (1952) "The law against tyranny" *Hesperia* 21, 355ff., Oikonomides, A. N. (1957) "Kritikai kai hermeneutikai paratereseis eis ton nomon tou Eukratous" *Polemon* 6, 49-56, Ostwald, M. (1955) "The Athenian legislation against tyranny and subversion" *TAPhA* 86, 103-128, Konones, N. (1958-59) "The decree of Demophantus and the law of Eukrates" *Hellenika* 16, 6ff, Engels, J. (1988) "Das Eukratesgesetz und der Prozess der Kompetenzerweiterung des Areopages in der Eubulos und Lykurgära" *ZPE* 74, 181-209, Wallace, R. W. (1989) *The Areopagus Council to 307 B.C.*, 179-184, Baltimore, de Bruyn, O. (1995) *La compétence de l'Areopage en matière de procès publics: des origines de la polis athénienne à la conquête romaine de la Grèce (vers 700-146 avant J.-C.)*, Stuttgart, (Historia Einzelschriften 90), Bianchi, E. (2005) "The law of Eukrates (336 B.C.): a 'democratic trick'?" *Studia Historica. Historia Antigua* 23, 313-330, και τη βιβλιογραφία που καταγράφεται στο SEG 47.21, 48.2134, 50.8 και 42. Για την έκφραση κατάλυσις τοῦ δήμου βλ. επίσης Δείναρχος 1 (Κατὰ Δημοσθένους) 94 και Hansen (1975: III αρ. 129), SEG 51, 1105, B 6-7 (Ερέτρια, μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.), IOSPE I² 401 (Χερσόνησος, αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), RFIC 78 (1942) 15 (Κως, περ. 300 π.Χ.), IK 3 (Ilion) 25 (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), ILab 47 (Μύλασα, 2^{ος} αι. π.Χ.), IK 24 (Smyrna) 573 (245-243 π.Χ.).

ποινή που προβλέπεται και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις είναι ουσιαστικά η ίδια εκφέρεται όμως με διαφορετικές φράσεις, στην πρώτη περίπτωση είναι η θανάτωση χωρίς επιπτώσεις για το δράστη (νηποινεί τεθνάτω) ενώ στην δεύτερη περίπτωση η θανάτωση του χωρίς ο δράστης να έχει οποιεσδήποτε συνέπειες (ὅς ἂν τὸν τούτων τι ποιήσαντα ἀποκτείνῃ ὅσιος ἔστω), στην ουσία η άρση οποιασδήποτε έννομης προστασίας στον παραβάτη, η οποία ισοδυναμεί με τη δέση εκτός νόμου.³¹

Ανακεφαλαιώνοντας, οι πηγές αποδίδουν διαφορετικό νομικό χαρακτηρισμό στα αδικήματα του Φωκίωνα. Ακολουθώντας το Διόδωρο μένει κανείς με την εντύπωση ότι απαγγέλθηκαν δύο συναφείς κατηγορίες, άσκηση αρχής ενόσω είχε καταλυθεί η δημοκρατία και κατάλυση του δήμου, ενώ ο Πλούταρχος αναφέρεται σε προδοσία. Η πρώτη θεμελιώνεται στον πολιτικό ρόλο του Φωκίωνα την περίοδο 322-319 π.Χ. ενώ η άλλη ερείδεται στην τακτική που ακολούθησε στο τέλος του 319 π.Χ. Ιστορικά και νομικά οι δύο κατηγορίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν βάσιμες, θα μπορούσαν να συντρέχουν και νομικά;

Αν και οι περισσότεροι ιστορικοί φαίνεται να αποδέχονται την πλουτάρχεια εκδοχή, ο Bauman, ενώ συντάσσεται με την εκτίμηση του Διόδωρου, συνδυάζει την κατηγορία της κατάλυσης του δήμου με την κατηγορία για προδοσία.³² Η σώρευση των δύο κατηγοριών δεν εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά. Ήδη στο τελευταίο τέταρτο του πέμπτου αιώνα υπάρχει μία παρόμοια περίπτωση. Ο Ξενοφώντας στα Έλληνικά 1.7.28 στην αφήγηση της δίκης των στρατηγών για την υπόθεση των Αργινουσών αναφέρεται στην περίπτωση του Αρίσταρχου, ο οποίος κατηγορήθηκε μὲν πρότερον τὸν δῆμον καταλύοντι, εἴτα δ' Οἰνόην προδιδόντι Θηβαίοις πολεμίοις οὖσιν.³³ Επομένως, η σώρευση δύο κατηγοριών δεν θα πρέπει να θεωρείται αδύνατη ή απίθανη, ιδιαίτερα εάν αυτές είναι συναφείς. Ο Διόδωρος και ο Πλούταρχος, ακολουθώντας τις πηγές τους, μπορεί να διασώζουν μία μόνο όψη μιας δίωξης με πολλές νομικο-πολιτικές προεκτάσεις.

31. Βλ. Γιούνη (1998: 120).

32. Bauman (1990: 161). Προδοσία, Mossé (1998: 79).

33. Ξενοφῶν, Έλληνικά, 1.7.28: Δεινὰ δ' ἂν ποιήσαιτε, εἰ Ἀριστάρχῳ μὲν πρότερον τὸν δῆμον καταλύοντι, εἴτα δ' Οἰνόην προδιδόντι Θηβαίοις πολεμίοις οὖσιν, ἔδοτε ἡμέραν ἀπολογήσασθαι ἢ ἐθούλετο καὶ τᾶλλα κατὰ τὸν νόμον προὔθετε, τοὺς δὲ στρατηγοὺς τοὺς πάντα ὑμῖν κατὰ γνώμην πράξαντας, νικήσαντας δὲ τοὺς πολεμίους, τῶν αὐτῶν τούτων ἀποστερήσετε. Ο Hansen (1975: 83 αρ. 63) χρονολογεί την περίπτωση αυτή στην περίοδο 411-406 π.Χ.

6) Η διαδικασία

Για την εκδίκαση υποθέσεων κατάλυσης του πολιτεύματος υπήρχαν τρεις επιλογές. Είτε να υποβληθεί γραφή καταλύσεως του δήμου³⁴, είτε να ακολουθηθεί η διαδικασία της απόφασεως³⁵, είτε τέλος να ασκηθεί δίωξη ενώπιον της βουλής ή της έκκλησίας του δήμου με τη μορφή της εισαγγελίας³⁶.

Η εισαγγελία ενώπιον της έκκλησίας του δήμου³⁷ μπορούσε να ασκηθεί από οποιονδήποτε πολίτη εναντίον οποιουδήποτε ιδιώτη ή αξιωματούχου για πράξεις ή παραλείψεις που αφορούσαν την προστασία του πολιτεύματος, την ασφάλεια της πόλης, και άλλα σοβαρά αδικήματα. Ο Υπερείδης στο λόγο του Υπέρ Ευξενίππου 7-8 διασώζει μέρος του νόμου:

ὑπὲρ τίνων οὖν οἴσθε δεῖν τὰς εἰσαγγελίας γίνεσθαι; τοῦτ' ἦδη καθ' ἕκαστον ἐν τῷ νόμῳ ἐγράψατε, ἵνα μὴ ἄγνοη μηδεὶς: "ἐάν τις," φησί, "τὸν δήμον τὸν Ἀθηναίων καταλύη;" -- εἰκότως, ὦ ἄνδρες δικασταί: ἡ γὰρ τοιαύτη αἰτία οὐ παραδέχεται σκῆψιν οὐδεμίαν οὐδενὸς οὐδ' ὑπομοσίαν, ἀλλὰ τὴν ταχίστην αὐτὴν δεῖ εἶναι ἐν τῷ δικαστηρίῳ: ἢ "συνή ποι ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου ἢ ἐταιρικὸν συναγάγη, ἢ ἐάν τις πόλιν τινὰ προδῶ ἢ ναῦς ἢ πεζὴν ἢ ναυτικὴν στρατιάν, ἢ ῥήτωρ ὦν μὴ λέγῃ τὰ ἄριστα τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων χρήματα λαμβάνων": τὰ μὲν ἄνω τοῦ νόμου κατὰ πάντων τῶν πολιτῶν γράψαντες ἐκ πάντων γὰρ καὶ τὰ δεικνύμενα ταῦτα γένοιτ' ἂν, τὸ δὲ τελευταῖον τοῦ νόμου κατ' αὐτῶν τῶν ῥητόρων, παρ' οἷς ἔστιν καὶ τὸ γράφειν τὰ ψηφίσματα.³⁸

34. Αναφορές στη γραφή καταλύσεως του δήμου είναι πολύ σπάνιες. Κάποιες διασώζονται στο λόγο του ψευδο-Δημοσθένη (Απολλόδωρος) *Κατὰ Στεφάνου*. Σύμφωνα με τον Hansen (1975: 49), η διαδικασία χρησιμοποιούνταν εναντίον ιδιωτών για αδικήματα για τα οποία αξιωματούχοι θα διώκονταν με τη διαδικασία της εισαγγελίας, βλ. και Γιούνη (1998: 137-138).

35. Η απόφασις ήταν μια διαδικασία που πρωτοεμφανίζεται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για την αναφορά που συντάσσει ο Άρειος Πάγος, με δική του πρωτοβουλία ή μετά από πρόταση της έκκλησίας, για θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος και θα μπορούσε να περιέχει και προτάσεις για την ανάληψη πρωτοβουλιών. Η αναφορά αυτή υποβαλλόταν στην έκκλησία του δήμου, η οποία προέβαινε στις ανάλογες ενέργειες. Βλ. Carawan, E. M. (1985) "Apophasis and Eisangelia. The role of the Areopagus in Athenian political trials," *GRBS* 26, 115-140, και Todd (1993: 115).

36. Βλ. Hansen (1975) και Γιούνη (1998: 137-143). Η παρατήρηση του Hansen (1975: 51) και του MacDowell στο *OCD*³ "eisangelia" ότι μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα, εισαγγελίες δεν εκδικάζονταν από τη συνέλευση, δεν συμπεριλαμβάνει την περίπτωση του Φωκίωνα.

37. Για την διαδικασία της εισαγγελίας ενώπιον της Βουλής βλ. Hansen (1975: 21-28) και Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 101-111). Η εισαγγελία μπορούσε να ασκηθεί επίσης ενώπιον του ἐπὶ νόμου ἄρχοντα για κακομεταχείριση ορφανών και ἐπικλήρων αλλά και ενώπιον των διαιτητών για την πλημμελή εκτέλεση των καθηκόντων του διαιτητή βλ. Hansen (1975), MacDowell (1986), Todd (1993) και Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 101).

38. «Σε ποιες περιστάσεις, λοιπόν, νομίζετε ότι πρέπει να υποβάλλονται εισαγ-

Η ἐκκλησία τοῦ δήμου παρέπεμπε την καταγγελία στη Βουλή για να συντάξει ένα είδος παραπεμπτικού βουλευματος όπου οριζόταν η κατηγορία, η διαδικασία, και η ποινή (προβούλευμα) και να την εντάξει στην ημερήσια διάταξη της πρώτης, κυρίας, μηνιαίας συνέλευσης των πολιτών (Αθ. Πολ. 43.4). Το προβούλευμα αυτό θα συζητούνταν στην επόμενη συνέλευση της εκκλησίας και στη συνέχεια η υπόθεση θα παραπέμπονταν για εκδίκαση είτε στην Ἡλιαία είτε στην ἐκκλησία τοῦ δήμου. Η αρχική καταγγελία μπορούσε να πάρει τη μορφή ψηφίσματος. Σ' αυτό προβλεπόταν και η επιβαλλόμενη ποινή, οπότε αποδοχή της κατηγορίας σήμαινε και αποδοχή της ποινής με μία μόνο ψηφοφορία των δικαστών. Σύμφωνα με τον Hansen, η εἰσαγγελία ήταν ένας τιμητὸς ἄγών, αλλά η ποινή που συνήθως επιβαλλόταν ήταν θάνατος, ἔστω και *in absentia*.

Στην περίπτωση της δίωξης εναντίον του Φωκίωνα, η κατηγορία υποβλήθηκε με εἰσαγγελία ενώπιον της ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ενδεχομένως αμέσως μετά τη διαδικασία ἐπιχειροτονίας των αξιωματούχων³⁹. Η διαδικασία αυτή οδήγησε στην ἀποχειροτονία των κατηγορουμένων, δηλαδή στην απαλλαγή από τα καθήκοντα τους⁴⁰. Για το επόμενο διαδικαστικό βήμα, τη σύνταξη δηλαδή του προβουλευματος από τη Βουλή δε φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις, καθώς τόσο ο Πλούταρχος όσο και ο Διόδωρος σιωπούν και ασχολούνται με τη διαφυγή του Φωκίωνα. Για την ύπαρξη και μορφή του προβουλευματος στη διαδικασία της εἰσαγγελίας, παρέχει στοιχεία η επιγραφή IG ii² 125, 6-9 του έτους 357/6 π.Χ. (μαζί με τις διορθώσεις και συμπληρώσεις του A. Wilhelm, SEG 3.77)

γελίες; Αυτό αναγράφεται λεπτομερώς στο νόμο, για να μην το αγνοεί κανείς: «Εάν κάποιος», λέει, «καταλύει την κυριαρχία της συνέλευσης των πολιτών», βεβαίως, άνδρες δικαστές, αυτή η κατηγορία δεν επιδέχεται καμία παρελκυστική δικονομική τακτική, ούτε ορκοδοσία για αναβολή, αλλά πρέπει να προσκομισθεί στο δικαστήριο όσο το δυνατόν πιο σύντομα, «ή εάν κάποιος συνέρχεται με σκοπό την κατάλυση του δήμου ή σχηματίζει ομάδες (με τον ίδιο στόχο) ή εάν κάποιος προδίδει την πόλη ή τα πλοία ή το στρατό ή το στόλο ή έχοντας λάβει το λόγο στη συνέλευση δεν παρέχει τις καλύτερες συμβουλές στους Αθηναίους πολίτες, επειδή δωροδοκήθηκε». Γράψατε τα παραπάνω στοιχεία του νόμου για να ισχύουν έναντι όλων, γιατί οποιοσδήποτε από τους πολίτες θα μπορούσε να διαπράξει κάποιο από τα αδικήματα, το τελευταίο σημείο του νόμου στρέφεται εναντίον των ίδιων των ομιλητών, οι οποίοι έχουν το δικαίωμα να προτείνουν ψηφίσματα». Σχολιασμός του νόμου αυτού, Hansen (1975: 12-20) και Whitehead, D. (2000) *Hypereides. The forensic speeches*, 186-189, Oxford.

39. Βλ. Πλούταρχος, Φωκίων, 33.1 και Διόδωρος Σικελός 18.65.6. Η αναφορά αυτή, μαζί με τις προτάσεις ψηφισμάτων του Δερκύλου και του Φιλομήλου, αποτελούν ενδείξεις ότι κατά τη διάρκεια της μετριοπαδούς ολιγαρχίας δεν ατόνησαν κάποιες από τις δημοκρατικές λειτουργίες της πόλης. Βλ. και Mossé (1998: 82-84).

40. Βλ. Hansen (1975: 42) και Αδάμ-Μαγνήσαλη (2004: 101-112).

περὶ μὲν τῶν ἐπιστρ[ατευσάντων ἐπὶ τ]-
[ῆ]ν χώραν τὴν Ἐρετριέων τὴν βουλ[ὴν προβουλευσα]-
σαν ἐξενε[γ]κεῖν εἰς τὸν δῆμον εἴ[ς] τὴν πρώτην ἐκκ]-
λησίαν, ὅπως ἂν [δ]ίκην δῶσιν κατὰ [τὰς σπονδὰς·

αλλά και η αφήγηση του Ξενοφώντα στα Ἑλληνικά 1.7.7-10 σχετικά με τη δίκη των στρατηγών για τα γεγονότα στις Αργινούσες:

ἐβούλοντο δὲ πολλοὶ τῶν ἰδιωτῶν ἐγγυᾶσθαι ἀνιστάμενοι: ἔδοξε δὲ ἀναβαλέσθαι εἰς ἑτέραν ἐκκλησίαν. τότε γὰρ ὅψε ἦν καὶ τὰς χεῖρας οὐκ ἂν καθεώρων, τὴν δὲ βουλὴν προβουλευσασαν εἰσενεγκεῖν ὅτῳ τρόπῳ οἱ ἄνδρες κρίνονται. μετὰ δὲ ταῦτα ἐγένετο Ἀπατούρια, ἐν οἷς οἱ τε πατέρες καὶ οἱ συγγενεῖς σίνεισι σφίσιν αὐτοῖς. οἱ οὖν περὶ τὸν Θηραμένην παρεσκεύασαν ἀνδρώπους μέλανα ἱμάτια ἔχοντας καὶ ἐν χρῶ̄ κεκαρμένους πολλοὺς ἐν ταύτῃ τῇ ἑορτῇ, ἵνα πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἤκοιεν, ὥς δὴ συγγενεῖς ὄντες τῶν ἀπολωλότων, καὶ Καλλίξενον ἔπεισαν ἐν τῇ βουλῇ κατηγορεῖν τῶν στρατηγῶν. ἐντεῦθεν ἐκκλησίαν ἐποίουν, εἰς ἣν ἡ βουλὴ εἰσήνεγκε τὴν ἑαυτῆς γνώμην Καλλιξένου εἰπόντος τήνδε: Ἐπειδὴ τῶν τε κατηγορούντων κατὰ τῶν στρατηγῶν καὶ ἐκείνων ἀπολογουμένων ἐν τῇ προτέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἀκηκόασι, διαψηφίσασθαι Ἀθηναίους ἅπαντας κατὰ φυλάς: δεῖναι δὲ εἰς τὴν φυλὴν ἐκάστην δύο ὑδρίας: ἐφ' ἐκάστη δὲ τῇ φυλῇ κήρυκα κηρύττειν, ὅτῳ δοκοῦσιν ἀδικεῖν οἱ στρατηγοὶ οὐκ ἀνελόμενοι τοὺς νικήσαντας ἐν τῇ ναυμαχίᾳ, εἰς τὴν προτέραν ψηφίσασθαι, ὅτῳ δὲ μὴ, εἰς τὴν ὑστέραν: ἂν δὲ δόξωσιν ἀδικεῖν, θανάτῳ ζημιῶσαι καὶ τοῖς ἑνδεκα παραδοῦναι καὶ τὰ χρήματα δημοσιεῦσαι, τὸ δ' ἐπιδέκατον τῆς θεοῦ εἶναι.⁴¹

Το δέση προβουλευμάτος θα μπορούσε να έχει το ψήφισμα του Αγνώ-
νιδη, το οποίο πρόβλεπε την κατηγορία, τη διαδικασία και την ποινή και
το οποίο υιοθετήθηκε ασμένως από τη συνέλευση. Ο Πλούταρχος μας

41. «Και αποφασίστηκε να αναβληθεί η συζήτηση μέχρι την επόμενη συνέλευση (διότι ήταν ήδη αργά και δεν θα έβλεπαν κατά την καταμέτρηση των ψήφων) και η Βουλὴ (των Πεντακοσίων) θα συζητούσε το θέμα και θα πρότεινε τον τρόπο με τον οποίο θα κριθούν οι στρατηγοί... Ἐπειτα συγκάλεσαν συνέλευση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ Βουλὴ παρουσίασε τὴν ἀπόφαση τῆς, ὑστερα ἀπὸ πρόταση τοῦ Καλλίξενου, ἡ ὁποία ἦταν ἡ ἐξῆς: Ἐπειδὴ στὴν προηγούμενη συνέλευση ἀκούσαμε τοὺς κατηγοροῦς τῶν στρατηγῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπολογία τῶν τελευταίων, ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι να ψηφίσουν κατὰ φυλές. Να τοποθετηθοῦν 2 ὑδρίες γιὰ κάθε φυλή, σε κάθε φυλὴ κήρυκας να κηρύξει ὅτι ὅσοι νομίζουν ὅτι οἱ στρατηγοὶ ἔχουν διαπράξει ἀδίκημα μὴ συλλέγοντας τοὺς ναυαγούς νικητὲς τῆς ναυμαχίας, να ρίξουν τὴν ψήφο τοὺς στὴν πρώτη ὑδρία, ὅσοι δὲν το νομίζουν στὴ δεύτερη. Καὶ εἰάν οἱ Ἀθηναῖοι αποφασίσουν ὅτι οἱ στρατηγοὶ ἀδίκησαν, να τιμωρηθοῦν με θάνατο, να παραδοθοῦν στοὺς ἑνδεκα (γιὰ ἐκτέλεση), να δημευθοῦν τὰ υπάρχοντα τοὺς καὶ τὸ ἓνα δέκατο να ἀνήκει στὴ θεά».

πληροφορεί ότι ο Αγνωνίδης παρουσίασε ένα ψήφισμα το οποίο πρόβλεπε την καταδίκη των κατηγορουμένων, *ὁ δ' Ἀγνωνίδης ψήφισμα γεγραμμένον ἔχων ἀνέγνω, καθ' ὃ τὸν δῆμον ἔδει χειροτονεῖν περὶ τῶν ἀνδρῶν εἰ δοκοῦσιν ἀδικεῖν, τοὺς δ' ἄνδρας ἂν καταχειροτονηθῶσιν ἀποδνήσκειν*. Η συντεταγμένη πλουτάρχεια εκδοχή του ψηφίσματος θα μπορούσε να προέρχεται από το ίδιο ψήφισμα που είχε καταθέσει ο Αγνωνίδης ευδύς μετά την έκπτωση των αρχόντων της ολιγαρχικής περιόδου.

Σε αυτό το χρονικό σημείο και ενώ εκκρεμούσε η παραπομπή και ο ορισμός δικασίμου στην ἐκκλησία τοῦ δήμου ο Φωκίων και κάποιοι από τους συνεργάτες του μάταια προσέφυγαν στον Πολυπέρχοντα. Ο Πολυπέρχων παρέδωσε τους φυγάδες στους Αθηναίους μαζί με την απόφαση του. Μετά από αυτήν την εξέλιξη, η υπόθεση επανήλθε στη συνέλευση για συζήτηση.

Ο Πλούταρχος σημειώνει ελλειπτικά κάποιες από τις διαδικαστικές αρρυθμίες, τις οποίες έχουν συστηματοποιήσει νεώτεροι ερευνητές. Οι αρρυθμίες αυτές αφορούν την παράνομη σύνδεση της ἐκκλησίας του δήμου όταν ενήργησε ως δικαστήριο⁴² και την *de facto* στέρηση του θεμελιώδους δικαιώματος υπεράσπισης και απολογίας των κατηγορουμένων.⁴³

Ο απόηχος των γεγονότων του 318 π.Χ. αποτυπώθηκε σύμφωνα με τον Fr. della Corte⁴⁴ στην κωμωδία του Μενάνδρου *Δύσκολος*, η οποία διδάχθηκε το 317 π.Χ. Στους στίχους 742-745 ο πρωταγωνιστής Κνήμων λέει:

[...]ου γὰρ βούλομ' εἰπεῖν ὀλίγα σοι καὶ τοῦ τρόπου.
[εἰ τοιοῦτ]οι πάντες ἦσαν, οὔτε τὰ δικαστήρια

42. Πλούταρχος, *Φωκίων*, 34.5: *εἷς δ' ἀναστὰς ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὅτι, τηλικαύτην κρίσιν ἐγκεχειρικότος τῷ δήμῳ τοῦ βασιλέως, καλῶς ἔχει τοὺς δούλους καὶ τοὺς ξένους ἀπελθεῖν ἐκ τῆς ἐκκλησίας*. Βλ. ὅμως και τις επιφυλάξεις της Bearzot (1985: 216-217 και 228-229) σχετικά με τις προθέσεις του Πλουτάρχου κατά την περιγραφή της συνέλευσης. Ὅμως, το επιχείρημα τη παράνομης σύνδεσης της συνέλευσης δεν εδράζεται τόσο στην παρουσία των φυγάδων και ατίμων, προϊόν της πολιτειακής αλλαγής του 322 π.Χ. όσο στην παρουσία ξένων, γυναικών και δούλων.

43. Διόδωρος Σικελός 18.66.5-6: *ὡς δὲ τοῖς ἀπολογουμένοις ὁ καιρὸς παρεδόθη τῆς ἀπολογίας, ὁ μὲν Φωκίων ἤρξατο ποιεῖσθαι τὸν ὑπὲρ ἑαυτοῦ λόγον, τὸ δὲ πλῆθος τοῖς δορυβόις ἐξέσεισε τὴν ἀπολογίαν, ὥστ' εἰς πολλὴν ἀπορίαν παραγενέσθαι τοὺς ἀπολογουμένους. λήξαντος δὲ τοῦ δορυβόου πάλιν ὁ μὲν Φωκίων ἀπελογεῖτο, ὁ δὲ ὄχλος κατεβόα καὶ τὴν φωνὴν τοῦ κινδυνεύοντος ἐκώλυνεν ἐξακούεσθαι· τὸ γὰρ πλῆθος τῶν δημοτικῶν, ἀπωσμένον τῆς πολιτείας καὶ παρ' ἐλπίδας τετευχὸς τῆς καθόδου, πικρῶς διέκειτο πρὸς τοὺς ἀφηρημένους τὴν αὐτονομίαν*. Βλ. επίσης Διόδωρος Σικελός 18.67.1-3, Gehrke (1976: 119): "Was danach im Athen geschah war nicht mehr als eine Farce" αλλά και Bearzot (1985: 234-235) για την αντίθετη άποψη.

44. della Corte, Fr. (1960) "Menandro, l'attore Aristodemo e la morte di Focione" *Maia* n.s. 12, 83-88.

[ἦν ἄν, ο]ὐδ' αὐτοὺς ἀπῆγον εἰς τὰ δεσμωτήρια
[οὔτε πόλεμος ἦν, ἔχων δ' ἄν μέτρι' ἕκαστος ἡγάπα].⁴⁵

Εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ Φωκίων δεν καταδικάστηκε ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἀπογοή δικονομικὰ διαδικασία. Ἀλλὰ μάλλον αὐτὸ δεν ἦταν τὸ ζητούμενο γιὰ τὸ πλῆθος τῶν Ἀθηναίων στὴ συνέλευση τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 318. Εκείνο ποὺ προεῖχε ἦταν ἡ τιμωρία τῶν πρωταιτίων τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς τοῦ 322/21 π.Χ.⁴⁶

SUMMARY

IL. ARNAOUTOGLU, *The trial of Phokion, Athens 318 BC*

In spring 318 BC Athens had experienced the last in a series of notorious political trials, that of Phokion, general for several years and leader of the pro-Macedonian faction in the city. Although there are many historical and historiographical accounts of the whole episode, light on the legal side of the case is rarely thrown. It is exactly this side of the story I explore, attempting to answer two questions: i) what was the charge against Phokion and ii) which procedure was followed. As for the charge, while most scholars agree that it was treason, I think there are good reasons to believe this was a case of combined charges, treason and abolition of the constitution. As for the procedure, the fact that Phokion was a magistrate at the time of the prosecution led to the submission of an *eisangelia* in the assembly, a procedure out of use since the middle of the 4th century BC.

45. Σε ελεύθερη απόδοση: «Μα δέλω ακόμα και για το χαρακτήρα λίγες κουβέντες να σου πω. Αν ήταν όλοι σαν εμένα, ούτε δικαστήρια θα υπήρχαν, ούτε θα οδηγούσε ο ένας τον άλλο στις φυλακές ούτε πόλεμος θα υπήρχε και με το λίγο βιός του καθένας θα χαιρόταν». (τροποποιημένη μετ. Σφυρόερα)

46. Βλ. και Cloché (1924: 41).

Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Pap. Colon. inv. 6211: Αγοραπωλησία δούλης
στη Σίδη της Παμφυλίας το έτος 142 μ.Χ.

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί νομικό σχολιασμό μιας αγοραπωλησίας με αντικείμενο μια δούλη. Η σύμβαση καταρτίσθηκε στα ελληνικά το έτος 142 μ.Χ. στη Σίδη της Παμφυλίας και διασώθηκε σε πάπυρο. Ο πάπυρος έχει διαστάσεις 18,5 x 21 εκατ., βρέθηκε αρκετά κατεστραμμένος στην Αίγυπτο και ανήκει σήμερα στην παπυρολογική συλλογή του Πανεπιστημίου της Κολωνίας. Δημοσιεύθηκε στη συλλογή *Papyri Greek and Egyptian*, έκδ. P. Turner, London 1981 (αρ. 22) με σχολιασμό του D. Hagedorn¹. Η αποκατάσταση του κειμένου επετεύχθη χάρη στην αντιπαράβολή με το κείμενο που διασώθηκε στον καλύτερα διατηρημένο πάπυρο BGU III 887 (=FIRA III, 133), το οποίο ενσωματώνει μια πανομοιότυπη (μεταγενέστερη) αγοραπωλησία δούλου από τη Σίδη του έτους 151 μ.Χ.

Το εν λόγω συμβόλαιο αγοραπωλησίας καταρτίσθηκε επί Αντωνίνου Πίου (138 – 161 μ.Χ.). Πρόκειται για μια εποχή πολιτικής σταθερότητας και οικονομικής άνθισης για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η νομική επι-

1. Αναδημοσιεύθηκε με μετάφραση στα ιταλικά στη συλλογή της LIVIA MIGLIARDI ZINGALE, *Vita privata e vita pubblica nei papiri d'egitto. Silloge di documenti greci e latini dal I al IV secolo d.C.*, Torino, αρ. 28, σελ. 58 -60.

Pap. Colon. inv. 6211

- [Α. Κουσπίω 'Ρουφίνω καὶ Α. Στατίω Κοδράτω ὑπάτοις ἐν Σῶν ἐπὶ δημοου-
 γοῦ ἱερέως θεᾶς] 'Ρώμης Α. Κλ. Αὐσπικατοῦ μη(νός)
 [Λῶου 5κ. Πάμφιλος ὁ καὶ Κάνωπος Αἰγύπτου Ἀλεξανδρεὺς ἐπρίατο ἐν ἀγορᾷ
 παρὰ Ἀρ]τεμιδ(ώρου) Ἀριστοκλέους κοράσιον
 [Ἀβασκαντίδα γένει Γαλάτιν ὡς (ἐτών) ι τιμῆς ἀργυρίου ✕ εἰς βεβαιούντος
 καὶ τῇ ἰδίᾳ] πῖσται κελεύοντος Μάρκου Αἰ-
 [λίου Γαουιανοῦ ὑγιῇ ἐκ διατάγματος ἀνέπαφον πρὸς πάντων καὶ
 μήτε ῥέ]μ[βο]ν μήτε δραπετικὸν ἱερᾶς
 5 [τε νόσου ἐκτός. εἰ δέ τι τούτων ἦ ἢ μὴ ἦ ὑγιῆς ἢ ἐπαφῇ αὐτοῦ ἢ ἐκ μέρους
 γέν]ηται καὶ ἐκνευκῇ, τότε δι-
 [πλῆν τὴν τιμὴν χωρὶς παραγγελίας καλῶς δοθῆναι πῖσται ἐπερώτ]ησεν
- Πάμφιλος(ς) ὁ καὶ Κάνωπος(ς),
 [πῖσται δοῦναι ὡμολόγησεν Ἀρτεμίδωρος καὶ τὴν τιμὴν κεκομίσθαι, καὶ
 ταῦτα ὑπὲρ αὐτοῦ τῇ ἰδίᾳ πῖσται καὶ
 [βεβαιώσκει εἶναι ἐκέλευσεν Μάρ]κ[ος] Αἴλιος Γαο[υ]ιανός κ. [...].
- (2. Hd.) [Ἀρτεμίδωρος Ἀριστοκλέους π]πρακὰ τὸ κοράσιον θη[ναρί]ων διακοσαίων
 ὀγδο-
 10 [ήκοντα καὶ τὴν τιμὴν κ]εκομίσθαι ὡς προγᾶγρ[α]πται. (vac.)
- (3. Hd.) [Μ. Αἴλιος Γαουιανός βεβαιῶ τὸ] κοράσιον καὶ τῇ ἐμῇ πῖσται κε[λ]εύω ὡς
 προγέγραπται ἢν δέχομα[ι]
 [..... δημόσιος διὰ τὸ λέγειν αὐτὸν
 γράμματα μὴ εἰδέναι.
- (4. Hd.) [Λουκίω Κουσπίω 'Ρουφίνω κ]αὶ Λουκίω Στατίω Κοδράτω ὑπάτοις ἐν
 Σῶν ἐπὶ δημ[ι]-
 [ουργοῦ ἱερέως θεᾶς 'Ρώμ]ης Λουκίου Κλαυδίου Αὐσπικατοῦ μηνός Λῶου 5κ.
 15 [Πάμφιλος ὁ καὶ Κάν]ωπος Αἰγύπτου Ἀλεξανδρεὺς ἐπρίατο ἐν ἀγ[ο]ρᾷ π[ρ]ὸς
 [Ἀρτεμιδῶρου Ἀριστοκλέου]ς κοράσιον Ἀβασκαντίδα ἢ εἴ τι ἐτέρω
 [ὀνόματι καλεῖται γ]ένει Γαλάτιν ὡς ἐτών δέκα τιμῆς ἀργυρίου
 [θηναρίων διακοσί]ων ὀγδοήκοντα (vac.)
 [βεβαιούντος καὶ τῇ ἰδίᾳ] π[ί]σται κελεύοντος Μάρκου Αἰλίου Γαουιανοῦ
 ὑγιῇ ἐκ διατά-
 20 [γματος ἀ]νέπαφον πρὸς πάντων καὶ μήτε ῥέμβον μήτε δρα-
 [πετικὸν ἱερᾶς τε ν]όσου ἐκτός. εἰ δέ τι τούτων ἦ ἢ μὴ ἦ ὑγιῆς(ς) ἢ ἐπαφῇ
 αὐτ[οῦ]
 [ἢ ἐκ μέρους γέν]ηται καὶ ἐκνευκῇ, τότε διπλῆν τὴν τε[ι]μῇ[ν] χωρ[ι]ς π[α]-
 [ραγγελίας καλῶς δο]θῆναι πῖσται ἐπερώτ[η]σεν Πάμφιλος(ς) ὁ καὶ Κάνωπος(ς)
 [Αἰγύπτου, πῖσται δοῦ]ναι ὡμολόγησεν Ἀ[ρ]τεμίδωρος Ἀριστοκλέους καὶ τὴν
 25 [τιμὴν κεκομίσ]θαι καὶ ταῦτα ὑπὲρ αὐτοῦ τῇ ἰδίᾳ πῖσται καὶ βεβαιώσκει

στήμη ακμάζει στη Ρώμη. Η παρούσα πηγή αποδίδει ρωμαϊκό δίκαιο της κλασικής εποχής εφαρμοζόμενο όμως σε περιοχή ισχύος ελληνικού εδιμικού δικαίου, γεγονός που προσδίδει ιδιαίτερο ιστορικοδικαϊκό ενδιαφέρον στη μελέτη της.

Η λεκτική διατύπωση της δικαιοπραξίας (*πίστει ἐπερώτησεν*... *πίστει δοῦναι ὡμολόγησεν*) παραπέμπει στον ρωμαϊκό τύπο κατάρτισης δικαιοπραξιών δι' επερωτήσεως (*stipulatio*), διά προφορικής δηλαδή ανταλλαγής πανηγυρικών τυπικών εκφράσεων/ ερωτοαποκρίσεων. Η σύνταξη εγγράφου ως συστατικού τύπου μιας δικαιοπραξίας ήταν ξένη προς τη ρωμαϊκή πρακτική, ευρύτατα όμως διαδεδομένη στην εξελληνισμένη Ανατολή. Ένα ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι, κατά πόσο το εν λόγω έγγραφο έχει συστατική ή απλώς αποδεικτική ισχύ μιας ήδη προφορικώς καταρτισθείσας δικαιοπραξίας.

Δεδομένου ότι η σύμβαση καταρτίσθηκε στη Σίδη, ελληνική αποικία, και κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ Ελλήνων συμβαλλομένων, όπως φαίνεται από τα ονόματά τους (πωλητής: Αρτεμίδωρος, γιος του Αριστοκλέους, αγοραστής: Πάμφιλος, γνωστός και ως Κάνωπος, γιος του Αιγύπτου), είναι πιθανό η σύνταξη του εγγράφου να κατέστη αρκετή για την κατάρτιση της δικαιοπραξίας, ακόμα και αν προφορικά δεν τηρήθηκε ο αυστηρός ρωμαϊκός τύπος της επερώτησης. Προκειμένου όμως η σύμβαση να έχει ισχύ και έναντι των ρωμαϊκών διοικητικών αρχών (και γενικά έναντι παντός), είναι πιθανό να προσετέθησαν κατά τη σύνταξη του εγγράφου οι τυπικές εκφράσεις της ρωμαϊκής επερώτησης.

Γεγονός είναι ότι μετά την *Constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.) και την απονομή της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους των επαρχιών, οι συναλλασσόμενοι στην Ανατολή χρησιμοποιούσαν τον έγγραφο συστατικό τύπο που επέβαλε η εδιμική συναλλακτική πρακτική και στο τέλος του εγγράφου προσέθεταν την έκφραση *καὶ ἐπερωτηθείς ὡμολόγησα*, προκειμένου να πληρωθεί και ο τύπος της ρωμαϊκής επερώτησης. Ενδεχομένως λοιπόν, ο εν λόγω πάπυρος να αποτελεί έναν πρόδρομο της πρακτικής αυτής. Η μελέτη των επιμέρους νομικών ζητημάτων που προκύπτουν από το χειρόγραφο γίνεται υπό το πρίσμα της ταυτοποίησης του δικαίου που αποδίδει.

B. Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

1. Εξωτερικά στοιχεία

Ο εν λόγω πάπυρος Pap. colon. inv. 6211 φαίνεται ότι ανήκει στην κατηγορία των εγγράφων που χαρακτηρίζονται *διπλώματα*. Ο τύπος αυτός εγγράφων είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται από Έλληνες ήδη από

την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου και εξαπλώθηκε στη συνέχεια στον ελληνιστικό κόσμο. Η μεταγενέστερη εξέλιξή του διαφέρει από τόπο σε τόπο. Σε πολλές περιοχές της Ανατολής, όχι ωστόσο στην Αίγυπτο, η χρήση του διατηρήθηκε μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο².

Η διπλή γραφή του κειμένου εξυπηρετεί κατά κύριο λόγο τη διασφάλιση της δικαιοπραξίας που ενσωματώνει, σε ό,τι αφορά τόσο τη φυσική φθορά, όσο και τον κίνδυνο παραποίησης του εγγράφου. Για το σκοπό αυτό, το κείμενο γράφεται δύο φορές, στη συνέχεια το πάνω μέρος υπογράφεται από τα συμβαλλόμενα μέρη, τυλίγεται και σφραγίζεται. Το ανοιχτό (ασφράγιστο) κάτω μέρος του παπύρου εξυπηρετεί την ευχερέστερη ανάγνωση και γνώση της δικαιοπραξίας, το περιεχόμενο της οποίας βρίσκεται ασφαλισμένο (σφραγισμένο) στο πάνω μέρος³.

Ο πάπυρος είναι γραμμένος *'transversa charta'*, δηλαδή κάθετα στις ίνες (και όχι παράλληλα με αυτές, όπως ήταν η συνήθης πρακτική στην Αίγυπτο)⁴. Όλο το κείμενο είναι γραμμένο στην εσωτερική μεριά του παπύρου (*recto*), ενώ η εξωτερική πλευρά του παπύρου (*verso*) δεν είναι γραμμένη.

2. Η λειτουργία του εγγράφου

Το θέμα της λειτουργίας του εν λόγω εγγράφου, κατά πόσο δηλαδή πρόκειται για συστατικό ή απλώς αποδεικτικό έγγραφο, σχετίζεται με τη διαφορά που υπήρχε ως προς το θέμα αυτό μεταξύ της ρωμαϊκής και της ελληνικής (ελληνιστικής) πρακτικής: Η τήρηση τύπου, όπως για παράδειγμα η απαγγελία πανηγυρικών ρημάτων ή η διενέργεια τυπικών πρά-

2. EGON WEISS, *Griechisches Privatrecht auf Rechtsvergleichender Grundlage*, Leipzig 1923, σελ. 446, J. F. GILLIAM, *The sale of a Slave through a greek Diploma*, σε: JJP 16/17 (1971), σελ. 67. Και για τα παρακάτω: D. HAGEDORN, *Sklavenverkauf aus Side in Pamphylien*, σε: *Papyri Greek and Egyptian*, έκδ. P. Turner, London 1981 (αφ. 22), σελ. 108, E. G. TURNER, *The Terms Recto and Verso. The anatomy of the Papyrus Roll*, *Papyrologica Bruxellensia* 16, Bruessel 1978, σελ. 26 – 53 (40).

3. Η εσωτερική γραφή είναι συνήθως συντομευμένη: EGON WEISS, ό.π., σελ. 445, HANS – ALBERT RUPPRECHT, *Kleine Einführung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994, σελ. 136 επ. LUDWIG MITTEIS, *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, Erster Band, Leipzig 1908 (Neudruck, Muenchen & Leipzig 1935), σελ. 300 επ. Βλ. περαιτέρω, σε ό,τι αφορά τον όρο «δίπλωμα ελληνικόν» και MARIO AMELOTI – LIVIA MIGLIARDI ZINGALE, *Osservazioni sulla duplice scritturazione nel documenti*, σε: *Symposium 1985* (Koeln 1989), σελ. 299 – 309 (308) & JEAN A. STRAUS, *L'Achat et la Vente des Esclaves dans l'Egypte Romaine. Contribution papyrologique à l'étude de l'esclavage dans une province orientale de l' Empire Romaine*, Muenchen 2004, σελ. 117 επ. & 174 επ.

4. Η γραφή 'τρέχει' παράλληλα με τις 'κολλήσεις': E. G. TURNER, ό.π., σελ. 26 επ. HANS – ALBERT RUPPRECHT, ό.π., σελ. 20 επ.

ξεων είναι ενδεικτική για τη ρωμαϊκή προσήλωση στην τυπικότητα και τις συνέπειες που αυτή έχει για την παραγωγή εννόμων αποτελεσμάτων⁵. Αντιθέτως, η νομική πρακτική στην εξελληνισμένη Ανατολή συνδέει την παραγωγή εννόμων αποτελεσμάτων με την ενώπιον μαρτύρων έγγραφη κατάρτιση δικαιοπραξιών⁶.

3. Η διατύπωση του κειμένου

Η διατύπωση στις σειρές 1 – 8 και 13 – 25 του παπύρου που εξετάζουμε είναι αντικειμενική, δηλαδή σε γ' ενικό πρόσωπο, σα να γράφθηκε από κάποιον τρίτο παρατηρητή: Έτσι, για παράδειγμα, στις σ. 2/15 βρίσκουμε την έκφραση 'ἐπρίατο', στις σ. 6/23, 'ἐπερώτησεν', στις σ. 7-24, 'ὡμολόγησεν' κ.ο.κ. Η αντικειμενική ή υποκειμενική διατύπωση πάντως δεν έχει να κάνει με το είδος του εγγράφου ως συστατικού ή αποδεικτικού. Και τα δύο είδη εγγράφων μπορούν να καταρτισθούν και με τις δύο διατυπώσεις⁷. Επίσης, ο γραφέας του κειμένου χρησιμοποίησε σε αρσενικό γένος όλα τα επίθετα, παρόλο που αναφέρονται σε δούλη (πρόσωπο, δηλαδή, γένους θηλυκού). Για παράδειγμα, στις σ. 4-5/19-21 'ὕγι<ς>', 'ἐπαφή αὐτ[οῦ]' κ.τ.λ. Αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι ο συντάκτης του εγγράφου (το πιθανότερο κάποιος δημόσιος γραφέας) είχε αντιγράψει προφανώς από πριν (σε ανύποπτο χρόνο) τη γενική (τυπική) διατύπωση της σύμβασης από κάποιο υπόδειγμα, και το έγγραφο συμπληρώθηκε σε ό,τι αφορά π.χ. τα ονόματα των συμβαλλομένων μερών, το αντικείμενο της πώλησης, το τίμημα κ.τ.λ., όταν καταρτίσθηκε η σύμβαση⁸.

5. Βλ. και MARTIN DOBBERTIN, *Zur Auslegung der Stipulation im klassischen roemischen Recht*, Zuerich 1987, σελ. 49.

6. L. MITTEIS / U. WILCKEN, *Grundzuege und Chrestomathie der Papyruskunde*, Leipzig- Berlin 1912, (2. Band, 1. Haelfte), σελ. 48 επ. H. J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens, II*, Muenchen 1978, σελ. 3. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Β' έκδ., Αθήναι 1963, σελ. 877 επ.

7. L. MITTEIS / U. WILCKEN, ό.π., σελ. 50, EGON WEISS, ό.π., σελ. 434. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την πρακτική που ακολουθούσαν οι γραφείς στη σύνταξη εγγράφων με βάση υποδείγματα. Βλ. γενικά για το θέμα της αντικειμενικής ή υποκειμενικής διατύπωσης (όχι για τον εν λόγω πάπυρο) και τις επισημάνσεις του PAUL M. MEYER, *Juristische Papyri. Erklarung von Urkunden zur Einfuehrung in die juristische Papyruskunde*, Berlin 1920, σελ. 105 επ. Το ίδιο ισχύει και για τα ρωμαϊκά έγγραφα: LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ό.π., σελ. 291 επ.

8. Το ίδιο παρατηρείται και στον παράλληλο πάπυρο BGU III 887: D. HAGEDORN, σελ. 112. Βλ. και τις διαπιστώσεις του LUDWIG DORNER, *Zur Sachmaengelhaftung beim graeko-aegyptischen Kauf*, Nuernberg 1974, σελ. 7, σχετικά με την αντικειμε-

Ωστόσο, στις σ. 9 – 12 η διατύπωση είναι υποκειμενική σε α' πρόσωπο. Πρόκειται για τη “δήλωση πώλησεως” του πωλητή Αρτεμίδωρου Αριστοκλέους και τη “δήλωση βεβαιώσεως” του εγγυτή Μάρκου Αίλιου Γαουιανού που αποδέχεται με πίστη την ευθύνη από την πώληση (βλ. και σ. 3-4/19). Κατά πάσα πιθανότητα, η διατύπωση σε α' πρόσωπο δηλώνει τη βούληση των συμβαλλομένων να αναλάβουν μια νομική δέσμευση⁹.

Γ. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΣΙΑΣ

Ι. Τόπος και χρόνος κατάρτισης της σύμβασης

Τόπος της σύμβασης υπήρξε η Σίδη, όπως προκύπτει από τις σειρές 1 / 13 του παπύρου. Πρόκειται για μια ελληνική αποικία στην Παμφυλία της Μικράς Ασίας που ιδρύθηκε κατά πάσα πιθανότητα κατά τη διάρκεια αποικισμού με αφετηρία την Πελοπόννησο τον 12^ο – 13^ο αιώνα π.Χ.¹⁰. Ήδη από τα μέσα του 1^{ου} αιώνα π.Χ. βρισκόταν υπό ρωμαϊκή κυριαρχία. Το έτος 43 μ.Χ. ενώθηκε με τη Λυκία σε μία ενιαία ρωμαϊκή επαρχία και το καθεστώς αυτό εξακολουθούσε να υπάρχει και κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας του Αντωνίνου Πίου (138 – 161 μ.Χ.), όπως προκύπτει από κατάλογο με ονόματα επάρχων από το έτος 135 μ.Χ. και μετά.

Η πόλη της Σίδης αποτελούσε κέντρο του δουλεμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο¹¹. Από τη Σίδη στην Αλεξάνδρεια, οι δούλοι διακομεταμίζονταν και στην υπόλοιπη Αίγυπτο, πράγμα που εξηγεί για ποιο λόγο ο εν λόγω πάπυρος Pap. Colon. inv. 6211 βρέθηκε τελικά στην Αίγυπτο. Ο αγοραστής ήταν κατά πάσα πιθανότητα δουλέμπορος στη Σίδη και μετέφερε το συμβόλαιο μαζί με τη δούλη στην Αίγυπτο ως συνοδευτικό έγγραφο, ώστε σε ενδεχόμενη περαιτέρω πώληση να μπορέσει να το χρησιμοποιήσει ως αποδεικτικό για τη νομιμότητα της κατοχής της¹².

νική διατύπωση 37 συμβάσεων αγοραπωλησίας δούλων, από τους οποίους 19 αναφέρονται και ρητώς τη σύνταξή τους από κάποιον δημόσιο γραφέα.

9. Βλ. LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ό.π., σελ. 297.

10. Και για όλα τα επόμενα, PAULY – WISSOVA, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ad Pamphylia, σελ. 354 επ. Γενικά για τον ελληνικό χαρακτήρα των πληθυσμών και των θεσμών στις πόλεις της Μ. Ασίας, βλ. και LUDWIG MITTEIS, *Reichsrecht und Volksrecht (στο εξής Reichsrecht)*, Hildesheim 1963, σελ. 22 επ.

11. Βλ. και άλλα παπυρολογικά ευρήματα με πωλήσεις δούλων από τη Σίδη που βρέθηκαν στην Αίγυπτο, π.χ. FIRA III, nr. 133.

12. ERWIN SEIDL, *Rechtsgeschichte Aegyptens als roemischer Provinz (Die Behauptung des aegyptischen Rechts neben dem roemischen)*, Sankt Augustin

II. Τα συμβαλλόμενα μέρη

Πωλητής είναι ο Αρτεμίδωρος του Αριστοκλέους, αγοραστής ο Πάμφιλος ο και Κάνωπος ονομαζόμενος από την Αλεξάνδρεια. Επίσης αναφέρεται και ένα τρίτο πρόσωπο που συμμετέχει στη σύμβαση ως εγγυητής, ο Μάρκος Αίλιος Γαουιανός. Από τα ονόματα γίνεται φανερό ότι ο αγοραστής και ο πωλητής είναι ελληνικής καταγωγής, ενώ ο εγγυητής ρωμαϊκής¹³.

Στις σ. 9-13, βρίσκονται οι υπογραφές του πωλητή και του εγγυητή διατυπωμένες σε ά' ενικό πρόσωπο, με μια σύντομη περίληψη του περιεχομένου των δηλώσεών τους, ενώ αντίθετα δεν υπάρχει υπογραφή του αγοραστή. Η διαπίστωση αυτή προκαλεί ερωτηματικά, δεδομένου ότι το έγγραφο κατά τα λοιπά είναι διατυπωμένο από την πλευρά του αγοραστή: «Πάμφιλος ὁ καὶ Κάνωπος Αἰγύπτου Ἀλεξανδρεὺς ἐπρίατο ἐν ἀγορᾷ παρὰ Ἀρτεμιδώρου...» (σ. 2=15). Στην υπογραφή όμως ως «ὁμολογῶν» εμφανίζεται ο πωλητής¹⁴. Η «ὑπογραφή» δεν ήταν συνήθης στη ρωμαϊκή πρακτική. Πρόκειται προφανώς για ελληνική επίδραση, η οποία λειτουργεί ως πιστοποίηση ότι οι συμβαλλόμενοι έλαβαν γνώση και συμφώνησαν όσα αναφέρονται παραπάνω στο κείμενο, καθώς και ως εγγύηση για τη γνησιότητα του εγγράφου¹⁵. Μια πιθανή εξήγηση που δίνεται στη βιβλιογραφία για τη μη υπογραφή του εγγράφου από τον αγοραστή είναι ότι η σύμβαση αγοραπωλησίας συνεπάγεται απώλεια 'πλεονεκτημάτων' για τον πωλητή, σε ό,τι αφορά τα δικαιώματά του πάνω στο πράγμα, και ταυτόχρονη κτήση 'πλεονεκτημάτων' για τον αγοραστή. Ο αγοραστής θεωρείται επομένως ότι 'προσχωρεί' κατά κάποιο τρόπο στη σύμβαση. Άλλωστε, ο αγοραστής είναι αυτός που θα χρειαστεί το συμβόλαιο, σε περίπτωση που θα συντρέξει κάποια «δυσάρεστη» συνθήκη, (αν αποδειχθεί για παράδειγμα ότι το πωληθέν πράγμα πάσχει από κάποιο νομικό ή πραγματικό ελάττωμα), ώστε να στοιχειοθετηθεί τις σχετικές νόμιμες διεκδικήσεις του έναντι του πωλητή¹⁶.

1973, σελ. 183. D. HAGEDORN, ό.π., σελ. 109. Βλ. και ALFRED SOELLNER, *Der Kauf einer Sklavin, beurkundet in Ravenna um die Mitte des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, σε: Symposium 1985, σελ. 718 – 733 (727).

13. Για τη δομή των ρωμαϊκών ονομάτων, βλ. ΑΝΔΡΕΑΣ Δ. ΧΕΛΜΗΣ, *Nomen*. Συμβολή στη μελέτη του ανθρωπωνυμίου στο ρωμαϊκό δίκαιο, Αθήνα 1997.

14. Βλ. και OTTO GRADENWITZ, *Einfuehrung in die Papyruskunde*, Leipzig 1900, σελ. 67 (όχι πάντως για τον εν λόγω πάπυρο).

15. OTTO GRADENWITZ, ό.π. σελ. 146 επ. LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ό.π., σελ. 304 επ. L. DORNER, ό.π., σελ. 51 επ.

16. L. DORNER, ό.π., σελ. 53. KRAENZLEIN ARNOLD, *Τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον in den Eselerkaufsurkunden aus dem Kaiserzeitlichen Aegypten*, Graz, σελ. 226. Βλ. και OTTO GRADENWITZ, ό.π., σελ. 67.

Θα περίμενε κανείς τα συμβαλλόμενα μέρη να υπογράφουν ιδιοχείρως. Λόγω όμως του αναλφαριθμητισμού που επικρατούσε, ήταν σύνηθες να υπογράφει αντί των μερών κάποιος άλλος, όπως στον πάπυρο που εξετάζουμε, όπου στη σ. 12 γίνεται η αναφορά του γραφέως που συνέταξε το έγγραφο, με την αιτιολογία ότι ο πωλητής ήταν αναλφάβητος ('*διὰ τὸ λέγειν αὐτόν γράμματα μὴ εἰδέναι*'). Πρόκειται για συνήδη (τυποποιημένη) διατύπωση¹⁷.

III. Το αντικείμενο της αγοραπωλησίας

Αντικείμενο της πώλησεως είναι ένα δεκάχρονο κορίτσι γαλατικής καταγωγής με το όνομα 'Αβασκαντίς': σ. 9/16-17: '*κοράσιον Ἀβασκαντίδα ἢ εἴ τιτι ἐτέρῳ ὀνόματι καλεῖται γένει Γαλάτιν ὡς ἐτῶν δέκα*'. Το όνομα 'Αβασκαντίς' (αρσ. 'Αβάσκαντος') αποτελεί τυπικό όνομα δούλων που αποδίδει ιδιότητα του προσώπου, στην προκειμένη περίπτωση σημαίνει προστασία από το κακό, τη 'βασκανίαν' (λατ. '*fascinatio*'). Τέτοια ονόματα δίνονταν στους δούλους από τους κυρίους τους και αποτελούσαν ευφημισμό, ευχή, ξόρκι κ.τ.λ.¹⁸.

IV. Το τίμημα

Το τίμημα της πώλησης ανέρχεται σε διακόσια ογδόντα δηνάρια: σ. 3 / 17-18 '*τιμῆς ἀργυρίου δηναρίων διακοσίων ὀγδοήκοντα*'. Η σ. 18, όπου αναγράφεται το ποσό δεν είναι γραμμένη μέχρι το τέλος, μετά την αναγραφή δηλαδή του τιμήματος ακολουθεί κενό. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να συμπληρώθηκε εκ των υστέρων (με τον ίδιο πάντως γραφικό χαρακτήρα, με τον οποίο είναι γραμμένο και το υπόλοιπο έγγραφο) ή ότι η γραμμή επίτηδες αφέθηκε κενή για να φαίνεται καλύτερα το τίμημα¹⁹.

Σε ό,τι αφορά το ποσό (διακόσια ογδόντα δηνάρια) αξίζει να σημειωθεί ότι είναι μικρότερο του ποσού που αναγράφεται ως τίμημα στον παράλληλο μεταγενέστερο πάπυρο BGU III 887 και ενσωματώνει πώληση που καταρτίσθηκε στην ίδια πόλη (τριακόσια πενήντα δηνάρια)²⁰.

17. LUDWIG MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 54.

18. JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 257. Το συγκεκριμένο όνομα αναφέρεται ως όνομα δούλων και στη Ρώμη: HEIKKI SOLIN, *Die stadtroemischen Sklavennamen. Ein Namenbuch*, Stuttgart 1996, σελ. 446. MAX LAMBERTZ, *Die griechischen Sklavennamen*, Wien 1908, σελ. 66 (αρ. XIII), υποσ. 103.

19. D. HAGEDORN, ό.π., σελ. 112.

20. BGU III 887 (SCHUBART), σ. 19-20 : '*δηναρίων τριακοσίων πενήκοντα*'.

V. Οι δηλώσεις βουλήσεως

1. Ομολογία

Οι ελληνικοί όροι 'όμολογία', 'όμολογεῖν' χρησιμοποιούνται σε έγγραφα, στα οποία καταγράφεται η δήλωση βουλήσεως του ενός των συμβαλλομένων²¹, για παράδειγμα ως αποδοχή πρότασης για την κατάρτιση μιας σύμβασης, όπως συμβαίνει στην περίπτωση που εξετάζουμε. Η έκφραση «πίστει ἐπερώτησεν... πίστει δοῦναι ὁμολόγησεν» παραπέμπει στην προφορικώς καταρτισθείσα ρωμαϊκή επερώτηση (*stipulatio*)²². Στο ρωμαϊκό δίκαιο, η *stipulatio* αποτέλεσε το μέσο για τη στοιχειοθέτηση αγωγής αξίωσης σε όλες τις περιπτώσεις, στις οποίες δεν προβλεπόταν 'βάση αγωγής' από το *ius civile*, όπως θα λέγαμε με σύγχρονη νομική ορολογία. Έτσι, για παράδειγμα, η ανάληψη εγγυητικής ευθύνης για την ακώλυτη χρήση του πωληθέντος πράγματος (*habere licere*) ή η ανάληψη αγορανομικής ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα πωληθέντων δούλων σύμφωνα με το αγορανομικό ήδικο γίνονταν με σύναψη *stipulatio*²³.

Για την ερμηνεία της λειτουργίας των όρων 'όμολογία', 'όμολογεῖν' καθοριστική υπήρξε η μελέτη της ρήτρας 'ἐπερωτηθεὶς ὁμολόγησα' που απαντάται συχνά στα παπυρολογικά ευρήματα ήδη από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ.: Στο τέλος της κλασικής περιόδου του ρωμαϊκού δικαίου, η επερώτηση αρχίζει να μετεξελίσσεται. Ειδικότερα, η υποχρεωτικού χαρακτήρα ανταλλαγή πανηγυρικών ρημάτων καταλήγει σε μια απλή διατύπωση που χάνει την αξία της ως πανηγυρικός προφορικός τύπος έναντι της βαρύνουσας σημασίας που αποκτά η γραπτή κατάρτιση της δικαιοπραξίας²⁴.

21. Βλ. FRITZ PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale (στο εξής GLS)*, Weimar 1950, σελ. 109. Βλ. και FRIEDRICH VON WOESS, *Untersuchungen ueber das Urkundenwesen und den Publizitaetsschutz im roemischen Aegypten*, Muenchen 1924, σελ. 163. L. DORNER, ό.π., σελ. 13. JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 176 επ. EGON WEISS, ό.π., σελ. 431. Βλ. και ΣΠ. ΤΡΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία Δικαίου από την αρχαία στη νεώτερη Ελλάδα*, 6' έκδ., Αθήνα 1997, σελ. 93, σύμφωνα με τους οποίους, στο αρχαίο ελληνικό (αττικό) δίκαιο, η όμολογία, κατά την ορθότερη άποψη, δεν ταυτίζεται με τη συμφωνία των μερών και ακολουθεί χρονικώς την κατάρτιση της σύμβασης, την οποία καθιστά γνωστή σε τρίτους.

22. 'fide promittis? - fide promitto': Πρόκειται για τυπικά ρήματα που καθιερώθηκαν στις συναλλαγές μεταξύ peregrini και ρωμαίων πολιτών: MAX KASER, *Das roemische Privatrecht, Erster Abschnitt*, Muenchen 1975 (στο εξής RPR I), σελ. 540.

23. MAX KASER, RPR I, ό.π., σελ. 538 επ.

24. RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *The Law of Greco - Roman Egypt in the light of the Papyri (332 B.C. - 640 A.D.)*, (στο εξής *Greco - Roman Egypt*), New York 1944, σελ. 299.

Στην περίπτωση που τα συμβαλλόμενα μέρη δεν ήταν ρωμαίοι πολίτες, αλλά *peregrini*, βάσει και της αρχής της προσωπικότητας²⁵, δεν υπήρχε υποχρέωση να τηρούνται οι ρωμαϊκοί δικαιοπρακτικοί τύποι. Η εφαρμογή τοπικών δικαιοκτών πρακτικών μεταξύ μη Ρωμαίων πολιτών, κυρίως στις επαρχίες της Ανατολής, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις ιδιωτικού δικαίου, γινόταν ανεκτή από τους Ρωμαίους, εφόσον δεν παρενοχλούσε την κυριαρχία τους. Το γεγονός αυτό, άλλωστε, δεν σήμαινε απόκρουση του ρωμαϊκού δικαίου από τους μη Ρωμαίους πολίτες, απλώς ενδεχόμενη άγνοια αυτού για νομικούς και γλωσσικούς λόγους²⁶. Έτσι, την περίοδο σύνταξης του εν λόγω συμβολαίου αγοραπωλησίας δούλης που εξετάζουμε, κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, ίσχυε ακόμη εθιμικά η ελληνικής καταγωγής πεποίθηση ότι για το κύρος μιας δικαιοπραξίας αρκούσε η έγγραφη σύναψή της²⁷, χωρίς να χρειάζεται ο απαιτούμενος πανηγυρικός τύπος του ρωμαϊκού δικαίου. Οι δικαιοπραξίες που καταρτίζονταν εγγράφως (κυρίως αγοραπωλησίες) αντιμετωπιζόνταν μεταξύ Ρωμαίων ως μη αγώγιμα απλά σύμφωνα (*nuda pacta*)²⁸. Οι Ρωμαίοι πάντως σταδιακά, άρχισαν να επωφελούνται τόσο από τους 'εξελληνισμένους' ρωμαϊκούς, όσο και από τους καθεαυτό ελληνικούς τύπους αγοραπωλησίας δούλων. Έτσι, κατέληξαν κατά το τέλος της κλασικής εποχής να θεωρούν ότι η σύμβαση αγοραπωλησίας πληρούται με την καταβολή του τιμήματος και τη σύναψη συμβολαίου

25. Βλ. FRITZ PRINGSHEIM, *Ausbreitung und Einfluss des griechischen Rechtes*, (στο εξής *Ausbreitung*), Heidelberg 1952, σελ. 7. RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Opera Minora*, (στο εξής *Op. Min.*), I. Band, Allgemeiner Teil, Warszawa 1959, σελ. 194. ΔΗΜ. Χ. ΓΚΟΦΑ, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Β' έκδ. Αθήναι 1974-1979, σελ. 13, 52.

26. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνικά Δίκαια I*, Αθήναι 1978, σελ. 6 επ. Άλλωστε, κατά την περίοδο που εκτείνεται από τους ελληνιστικούς χρόνους (301 π.Χ.) μέχρι την έκδοση της *Constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.), σε ό,τι αφορά το ιδιωτικό δίκαιο, και ιδίως τις εμπορικές συναλλαγές στα ελληνιστικά βασίλεια και τις μεγάλες εμπορικές πόλεις, μπορεί, κατά τον ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, ό.π., να γίνεται λόγος, περί κοινού ελληνικού (κοσμοπολιτικού) δικαίου. Βλ. και FRITZ PRINGSHEIM, *Ausbreitung*, ό.π., σελ. 6 επ., H. J. WOLFF, *Zur Romanisierung des Vertragsrechts der Papyri*, σε: SZ 73 (1956), σελ. 1-28. L. MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 202 επ. LEOPOLD WENGER, *Observations concerning the Papyrus Baraize and the right of redemption in hellenistic law*, σε: JJP 3 (1958), σελ. 9-20 (11). Η ανάγκη άλλωστε των Ρωμαίων να ρυθμίζουν τις έννομες σχέσεις τους με *peregrini*, πολίτες δηλαδή άλλων πολιτειών και διαφορετικών εννόμων τάξεων, οδήγησε και στη διαμόρφωση του *ius gentium*: MAX KASER, *Ius gentium*, Koeln 1993, σελ. 4 επ.

27. Βλ. αντί άλλων: HANS JULIUS WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats*, Zweiter Band, Muenchen 1978, σελ. 3-6.

28. D. SIMON, ό.π., σελ. 23.

(καταγραφή) σε συνδυασμό με την παράδοση (*traditio*) του πωληθέντος πράγματος²⁹.

Η απονομή της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας με την *Constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.) δημιούργησε καινούρια δεδομένα. Για να προλάβουν τυχόν ακύρωση των δικαιοπραξιών που δεν είχαν καταρτισθεί κατά τους ρωμαϊκούς τύπους, αλλά και για να καταστήσουν αγωγήμες και κατά το ρωμαϊκό δίκαιο τις σχετικές αξιώσεις, οι συντάκτες των εγγράφων στις ανατολικές επαρχίες άρχισαν να προσθέτουν στα κατά τα λοιπά απαράλλακτα υποδείγματα δικαιοπραξιών, τη ρήτρα *καὶ ἐπερωτηθεὶς ὡμολόγησεν (-σα)* (=λατ. *interrogatus sporondi-t*) ή κάποια παραλλαγή της³⁰.

Έτσι και στη Δύση: Ο προφορικός τύπος κατάρτισης της *stipulatio* με την ανταλλαγή πανηγυρικών ρημάτων μεταξύ των μερών διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, σταδιακά, στην πράξη, αρκούσε το έγγραφο που ενσωμάτωνε την κατάρτισή της και με βάση το οποίο η ανταλλαγή των τυπικών ρημάτων μπορούσε να θεωρείται δεδομένη³¹.

29. Η πεποίθηση αυτή διαπιστώνεται ενίοτε και σε συμβόλαια μεταξύ peregrini: RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Greco – Roman Egypt*, ό.π., σελ. 251 επ., του ιδίου, *Op. Min.*, ό.π., σελ. 222 επ. Πρόκειται προφανώς για διάσωση της ελληνικής σύλληψης για τη σύναψη σύμβασης αγοραπωλησίας που δε νοείται χωρίς καταβολή του τιμήματος. Σε αντίθεση με τη ρύθμιση του ρωμαϊκού δικαίου, η συμφωνία των μερών από μόνη της δεν παράγει καμία νομική δέσμευση: BIONDO BIONDI, *La vendita nel diritto greco. Diritto greco e giurisprudenza romana*, σε: Scritti giuridici IV, Milano 1965, σελ. 745- 752 (745).

30. Βλ. LUDWIG MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 486. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 879. MAX KASER, *Das roemische Privatrecht*, Abschnitt 2. Die nachklassischen Entwicklungen (στο εξής RPR II), σελ. 375. ΔΗΜ. Χ. ΓΚΟΦΑ, ό.π., σελ. 27. LUDWIG DORNER, ό.π., σελ. 13-15. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 190. Ο Η. J. WOLFF, *Zur Romanisierung des Vertragsrechts der Papyri*, σε: SZ 73 (1956), σελ. 1- 28 (9 υποσ. 20 & 13), τονίζει την ανεκτικότητα των αρχών απέναντι σε εθιμικές δικαιοκές πρακτικές, όπως για παράδειγμα στη στοιχειοθέτηση της ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα. Βλ. και D. SIMON, ό.π., σελ. 88 επ., που πάντως υπερδεματίζει (σελ. 25) την (αμφισβητούμενη) πιθανολόγηση του ARANGIO-RUIZ (*L'application du droit romain en Egypte après la Constitution Antoninienne*, Bulletin de l'Institut d'Egypte 29 /1946 -1947, σελ. 126) για επιβολή μιας τέτοιας ρήτρας με νομοθετική ρύθμιση (αυτοκρατορική απόφαση ή επαρχικό διάταγμα). Κατά τον D. SIMON, ό.π., σελ. 23, η αποδοχή της ρήτρας της ρωμαϊκής *stipulatio* από τους μη ρωμαϊκούς πληθυσμούς τοποθετείται χρονολογικά (με βάση σχετικά παπυρολογικά ευρήματα) μεταξύ 212 και 220 μ.Χ. Για την παρουσίαση των διαφορετικών απόψεων στη σχετική με τη ρήτρα διβλιογραφία, βλ. ΣΟΦΙΑ Μ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Ο δεσμός της datio in adoptionem*. Από το αρχαιότερο Ρωμαϊκό Δίκαιο στη μεταρρύθμιση του Ιουστινιανού, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 283 επ., υποσ. 736, 737.

31. MAX KASER, RPR II, Muenchen 1975, σελ. 376.

Χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα από το χωρίο από τον Πανδέκτη Ulp. D. 2, 14, 7, 12: *Quod fere novissima parte pactorum ita solet inseri 'rogavit Titius, spopondit Maevius', haec verba non tantum pactionis loco accipiuntur, sed etiam stipulationis: ideoque ex stipulatu nascitur actio*.

Το αντίστοιχο χωρίο των Βασιλικών έχει ως εξής:

B. 11, 1, 7, 12: «Εάν ἔγκειται τῷ συμφώνῳ ὁ δεῖνα ἐπρωτήσῃ καὶ ὁ δεῖνα ὁμολόγησεν, ἀρμόζει ἡ περὶ ἐπερωτήσεως ἀγωγή [...]

Το χωρίο αυτό των Βασιλικών και ο σχολιασμός του που παρατίθεται στη συνέχεια³², καταδεικνύει την πρακτική να προστίθεται στο συμβόλαιο η εν λόγω ρήτρα, προκειμένου να μπορεί να στηριχθεί αγωγή από την επερώτηση:

Sch. 25 ad B. 11, 1, 7, 12 (=D. 2, 14, 7, 12): «Ἔθος τοῖς ταβελλίοισιν ἐκάστω τέλει συμβολαίου προσγράφειν οὕτως· καὶ ἐπερωτηθεὶς ὁ δεῖνα ὁμολόγησεν· [...] καὶ πρὸς ταῦτα ἐπερωτηθεὶς ὁμολόγησεν. ὥστε <καὶ> ἐξιτιπουλάτο τίκτεσθαι δοκεῖν. Καλῶς εἶπον ἐξιτιπουλάτο τίκτεσθαι [...]

Sch. 26 (Κυρίλλου) ad B. 11, 1, 7, 12: «Εάν τὸ σύνηδες τοῖς ταβελλίοισι τῷ πάκτῳ προστεθῇ, ἐπρωτήσεν ὁ δεῖνα καὶ ὁμολόγησεν ὁ δεῖνα, τίκτεται ἐξιτιπουλάτο [...]

Η ρήτρα που δήλωνε την τήρηση του προφορικού πανηγυρικού τύπου της επερώτησης αποτελούσε τεκμήριο για τις αρχές (μαχητό πάντως) ότι η σύμβαση καταρτίσθηκε εγκύρως (εκτός αν αποδεικνυόταν το αντίθετο).

Πάντως και πριν από την Constitutio Antoniniana είχε αρχίσει η επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου στο επαρχικό εθιμικό δίκαιο και η αντίστοιχη προσαρμογή του τελευταίου στους ρωμαϊκούς τύπους. Ο εν λόγω πάπυρος που είναι προγενέστερος το αποδεικνύει³³: Η ρήτρα της επερώτησης απαντάται στις σ. 6-7 = 23-24 ως «πίστει ἐπερώτησεν... πίστει δοῦναι ὁμολόγησεν». Η ρήτρα εμφανίζεται εμπλουτισμένη με τη διπλή αναφορά της «πίστεως». Η ιδιαιτερότητα αυτή που απαντάται συνήθως σε παπύρους εκτός Αιγύπτου³⁴, αντιστοιχεί σε έναν ειδικό τύπο της ρωμαϊκής επερώτησης *'fide rogavit, fide promisit'*, όχι σπάνιο κατά τον 2^ο αιώνα μ.Χ., του οποίου μετάφραση αποτελεί κατά τον D. SIMON η δια-

32. H. J. SCHELTEMA, *Basilicorum Libri LX*, Series B Volumen I, Scholia in Libr. I-XI, Groningen 1953.

33. Βλ. και ANGELO SEGRÉ, *La Costituzione Antoniniana e il diritto dei 'novi cives'*, σε: *Iura* 17 (1966), σελ. 1-26 (12 επ.).

34. Μία περίπτωση αναφέρεται στη βιβλιογραφία από την Αίγυπτο, ο Pap. Mich. Inv. 257: D. HAGEDORN, ό.π., σελ. 112. Το γεγονός αυτό οφείλεται κατά τον M. SCHMITZ, ό.π., σελ. 101, στο ότι στην Αίγυπτο η ελληνιστική παράδοση ήταν ισχυρότερη απ'ότι σε άλλες επαρχίες και οι ελληνικοί δικαιοί τύποι 'αντιστάθηκαν' περισσότερο στην εισχώρηση και αποδοχή των αντίστοιχων ρωμαϊκών.

τύπωση στον πάπυρο που εξετάζουμε³⁵. Με τη ρήτρα αυτή, η συναλλακτική ευθύνη στοιχειοθετείται με βάση την καλή πίστη (*bona fides*). Έτσι, σε περίπτωση ένδικης διαφοράς, ο δικαστής εξετάζει τις εκατέρωθεν ένδικες αξιώσεις (όπως για παράδειγμα στην προκειμένη περίπτωση την αποκατάσταση της ζημίας που ενδεχομένως θα προέκυπτε από την εκνίκηση του πράγματος ή από την ύπαρξη πραγματικών ελαττωμάτων) με βάση την καλή πίστη και την επιείκεια³⁶.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι, κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για υιοθέτηση μιας ρωμαϊκής διατύπωσης, δεν αναιρεί την άποψη ότι η έννοια της πίστωσης λειτουργούσε ήδη κατά την ελληνικής καταγωγής πεποίηση δικαίου στις ανατολικές ρωμαϊκές επαρχίες ως 'ενισχυτική' για τις δικαιοτικές δεσμεύσεις των συμβαλλομένων. Άλλωστε, δεσμοί και τύποι ελληνικού εθιμικού δικαίου εξακολουθούσαν να ισχύουν και να εφαρμόζονται στην πράξη, ακόμη και κατά τη βυζαντινή περίοδο και αργότερα³⁷.

Η αρχαιοελληνική λειτουργία της πίστωσης βρισκόταν σε πολλές περιπτώσεις σε συνάφεια με τη λειτουργία της ρωμαϊκής *fides*³⁸. Παρόλο που στο κλασικό ελληνικό δίκαιο η 'πίστις' δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι στοιχειοθετούσε «αγωγή αξίωση» του δανειστή έναντι του οφειλέτη, η λειτουργία που ανέπτυξε στις συναλλαγές ήταν καθοριστική για την επί-

35. D. SIMON, ό.π., σελ. 49. F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 485, υποσ. 6. Βλ. και τον λατινικό παράλληλο του BGU III 887, Pap. Lond. 229 (=FIRA III, 132), αγοραπωλησία δούλου από τη Σελεύκεια της Πιερίας (166 μ.Χ.).

36. Βλ. FRANZ WIEACKER, *Roemische Rechtsgeschichte*, Erster Band, Erster Abschnitt, Muenchen 1988, σελ. 507 επ. Βλ. και JOSEPH MODRZEJEWSKI, *Egypte greco-romaine et monde hellenistique*, σε: RH 55 (1977), σελ. 124. Κατά την άποψή του, η διατύπωση της επερώτησης με διπλή αναφορά της πίστωσης προσδίδει στη δικαιοπραξία τον χαρακτήρα της αφηρημένης υποσχετικής δικαιοπραξίας, όπως ήταν γνωστή στο ρωμαϊκό δίκαιο. Για τη νομική φύση της επερώτησης που στοιχειοθετεί την ευθύνη του πωλητή σε περίπτωση εκνίκησης του πράγματος, βλ. J. PH. LÉVY, *Les stipulations de garantie contre l'éviction dans la vente romaine*, σε: RH 32 (1954), σελ. 321 – 357 (321 επ.). περαιτέρω EDUARD GINTOWT, *Edictale 'auctoritas' des Verkaeufer und die 'Sententiae Pauli'*, σε: St. Volterra V, Roma 1971, σελ. 561 -571 (568 επ.). Η *stipulatio* αποτελεί μια δικαιοπραξία «υβριδικού χαρακτήρα», ενώ δηλαδή προέρχεται από το *ius civile*, κατά το οποίο κρίνεται με αυστηρότητα βάσει της τυπικότητάς της, υιοθετήθηκε ωστόσο νωρίς και από το *ius gentium*, κατά το οποίο εξελίχθηκε σταδιακά σε δικαιοπραξία κρινόμενη με βάση την καλή πίστη: LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ό.π., σελ. 66.

37. Βλ. H. J. WOLFF, ό.π., σε SZ 73 (1956), σελ.1. Βλ. και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 146 επ.

38. Στο αττικό δίκαιο η στοιχειοθέτηση ευθύνης με βάση την 'πίστιν', την πρόκληση δηλαδή εμπιστοσύνης, συνδέεται με την 'όμολογία': Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Λόγοι ευθύνης. Ιστορική γένεση και σύγχρονη αμφισβήτηση των πηγών της ενοχικής δεσμεύσεως*, Αθήνα 1993, σελ. 23 & 27.

τευξη συμπαράστασης από την πλευρά της έννομης τάξης προς τους 'κατά πίστιν συναλλάξαντας'³⁹. Έτσι, για παράδειγμα, έβρισκε εφαρμογή σε περιπτώσεις ανάληψης κινδύνου από τους συμβαλλομένους, είτε σε σχέση με το μέλλον, π.χ. σε σύμβαση δανείου, είτε σε σχέση με το παρελθόν, π.χ. σε περίπτωση ορκοδοσίας για γεγονότα που είχαν συμβεί πριν από την κατάρτιση της σύμβασης. Η πίστις στις περιπτώσεις αυτές δεν αφορούσε μόνο τη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ των συμβαλλομένων, αλλά την εν γένει αξιοπιστία τους. Στο ρωμαϊκό δίκαιο, η έννοια της ρωμαϊκής πίστεως ('fides') έβρισκε ειδικότερη έκφραση στη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ πιστωτή και εγγυητή ή μεταξύ κληρονομούμενου και βεβαρημένου με καταπίστευμα (στο *fideicommissum*) ή μεταξύ εντολέως και εντολοδόχου (στο *mandatum*). Η βασική έννοια της πίστεως παρέμεινε ίδια τόσο στο ελληνικό, όσο και στο ρωμαϊκό δίκαιο, εκείνο που εξελικτικά διαφοροποιήθηκε ήταν ο νομικός δεσμός που δημιουργούσε⁴⁰.

2. Βεβαίωσις – Εγγύηση

Στις σ. 3-4 (=19) *βεβαιώνεται* εκ μέρους ενός (προφανώς Ρωμαίου) εγγυητή, του Μάρκου Αίλιου Γαουιανού (λατ. Marcus Aelius Gavianus) ότι καταρτίσθηκε η αγοραπωλησία, ότι ο αγοραστής κατέβαλε το τίμημα και αγόρασε τη δούλη σύμφωνα με το διάταγμα των αγορανόμων και επίσης ότι ο ίδιος εγγυάται υπέρ του αγοραστή. Η δήλωση εγγυήσεως δίνεται με τη μορφή της ρωμαϊκής *fideiussio*⁴¹, γεγονός που πρέπει να σχετίζεται και με την ιδιότητα του εγγυητή ως ρωμαίου πολίτη. Η *fideiussio* αποτελεί νεώτερο τύπο εγγυήσεως, καταρτίζεται προφορικά και περιβάλλεται τον τύπο της επερώτησης, καταρτίζεται δηλαδή με τη μορφή ερωτοαπόκρισης: '—*Quod Maevius debet, id fide tuo esse iubes? —Iubeo*'⁴². Η παροχή εγγύησης ενισχύει την ευθύνη του πωλητή να παρα-

39. Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 29.

40. WALTER SCHMITZ, *Η 'πίστις' in den Papyri* (diss.), Koeln, σελ. 125-131. Πρβλ. G. A. GERHARD & O. GRADENWITZ, *Ωνή εν πίστει*, Leipzig 1905, σελ. 580 υποσ. 8. Για την εξέλιξη της ρωμαϊκής *fides*, βλ. F. WIEACKER, ό.π., σελ. 506 και για τη νοματοδότησή της στο πλαίσιο του *ius gentium*, MAX KASER, *Ius gentium*, ό.π., σελ. 5 επ.

41. ERWIN SEIDL, ό.π., σελ. 183, DIETER SIMON, ό.π., σελ. 80 επ. JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 141 και υποσ. 241. Βλ. και RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Op. Min.*, ό.π., σελ. 222 επ. σχετικά με την κατάρτιση δικαιοπραξιών κατά το ρωμαϊκό πρότυπο, με εμφανείς όμως τις επιδράσεις του ελληνιστικού δικαίου, που τον οδηγούν στη διαπίστωση ότι ήδη στις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. διαπιστώνεται 'εκχυδαϊσμός' του ρωμαϊκού δικαίου στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, λόγω της αλληλεπίδρασής του με το ελληνιστικό.

42. Gai. 3, 116. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 1082 επ. με παραπομπές σε πηγές και βιβλιογραφία.

χωρήσει τη νομή του πράγματος ελεύθερου από πραγματικά και νομικά ελαττώματα⁴³. Όπως παρατηρεί ο D. SIMON⁴⁴, σε πολλά δικαιοπρακτικά έγγραφα, η ανάληψη της εγγυητικής ευθύνης αναφέρεται μαζί με τη ρήτρα της επερώτησης που αποτελεί την καθεαυτή συνομολόγηση της αγοραπωλησίας. Έτσι και στον πάπυρο που εξετάζουμε, αναφορά στην εγγύηση γίνεται σε περισσότερα σημεία του κειμένου σε συνδυασμό με τη ρήτρα της επερώτησης (σ. 3-4, 7-8, 19, 25: 'βεβαι-
 ούντος καὶ τῇ ἰδίᾳ πίστει κελεύοντος Μάρκου Αἰλίου Γαουιανοῦ'), συμπεριλαμβανομένης και της υπογραφής που είναι διατυπωμένη σε α' πρόσωπο (σ. 11-12: 'Μ. Αἴλιος Γαουιανός βεβαιῶ τὸ κοράσιον καὶ τῇ ἐμῇ πίστει κελεύω ὡς προγέγραπται ἢν δέχομαι'). Μια πρώτη εξήγηση μπορεί να είναι ότι ο εγγυητής παρίσταται κατά τη σύναψη της σύμβασης, είναι επομένως σε θέση να βεβαιώσει ότι αυτή καταρτίσθηκε νομοτύπως⁴⁵. Στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο πάντως, η ανάληψη εγγυητικής ευθύνης ονομάζεται 'βεβαίωσις'⁴⁶. Δεν αποκλείεται λοιπόν, να πρόκειται για διάσωση του ελληνικού όρου⁴⁷, ο οποίος χρησιμοποιείται στον πάπυρο που εξετάζουμε σε συνδυασμό με τον τύπο της ρωμαϊκής *fideiussio*⁴⁸.

Η αναφορά της πίστεως (*fides*) συνδέεται με την ανάληψη της ευθύνης εκ μέρους του εγγυητή και αποτελεί εχέγγυο για την εκπλήρωση της υποχρέωσής που αναλαμβάνει ως τρίτος. Ανάμεσα στον εγγυητή και τον αγοραστή δημιουργείται μία σχέση εμπιστοσύνης που προφανώς είναι

43. Βλ. και F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 438 & 485 i.f. επ. Επίσης, ALFRED SOELLNER, ό.π., σε: *Symposion* 1985, σελ. 724 επ. & 727. L. MITTEIS / U. WILCKEN, ό.π., (2. Band, I. Haelfte), σελ. 188.

44. D. SIMON, ό.π., σελ. 80 επ., 84.

45. Βλ. D. SIMON, ό.π., σελ. 84 για το συσχετισμό μεταξύ επερώτησης και εγγυήσεως σε έγγραφα, στα οποία η εγγύηση δίνεται με τη διατύπωση 'εάν δε μη' (στον πάπυρο που εξετάζουμε η διατύπωση είναι διαζευκτική: 'ἐὰν δέ τι τούτων ἢ ἢ μὴ ἢ...'). Τον συσχετισμό αυτόν πάντως ο SIMON τον τοποθετεί χρονολογικά στο 300 μ.Χ. και εξής.

46. Οι εγγυητές ονομάζονταν 'βεβαιωτῆρες', δεν είναι πάντως ο μοναδικός όρος που χρησιμοποιείται. Πιθανολογείται ότι σε ένα αρχικό στάδιο ως 'βεβαιωτῆρ' ανελάμβανε εγγυητική ευθύνη για την περίπτωση της εκνίκησης του πωληθέντος πράγματος ο προκάτοχος του πωλητή: L. MITTEIS, *Reichsrecht*, σελ. 504.

47. Βλ. F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 437 επ. L. MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 504 επ.

48. Έτσι, F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 438, σε ό.τι αφορά τον BGU III 887. Βλ. και OTTO GRADENWITZ, ό.π., σελ. 66, όχι σε ό.τι αφορά τον πάπυρο που εξετάζουμε εδώ ή τον παράλληλό του BGU III 887, αλλά με χαρακτηριστική περιγραφή τέτοιων περιπτώσεων, στις οποίες συνδυάζονται ελληνικοί με ρωμαϊκούς τύπους δικαιοπραξιών, ως «υβριδικών αγοραπωλησιών δούλων».

καθοριστικής σημασίας και για την ίδια τη σύναψη της αγοραπωλησίας, λόγω του κινδύνου που αυτή συνεπάγεται για τον αγοραστή, π.χ. σε περίπτωση εκνίκησης του πράγματος. Η ανάληψη εγγυητικής ευθύνης μέσω της ρωμαϊκής *fideiussio* είναι άλλη μία περίπτωση, από την οποία συνάγεται νοηματική αντιστοιχία μεταξύ της πίστωσης στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο και της *fides* στο ρωμαϊκό⁴⁹. Η εκφορά του λόγου (μεταφορά των ελληνικών διατυπώσεων στην καταγραφή ρωμαϊκών δικαιοπρακτικών τύπων) είναι ενδεικτική για τη νοηματική συνάφεια των όρων.

3. Η ευθύνη για νομικά και πραγματικά ελαττώματα του πράγματος

Στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στο ισχύον, ο πωλητής δεν ανελάμβανε την υποχρέωση να μεταβιβάσει την κυριότητα του πωλουμένου πράγματος στον αγοραστή, αλλά την υποχρέωση να του παραδώσει την ακώλυτη νομή του πράγματος (*'habere licere'*), να απέχει δηλαδή από οποιαδήποτε ενέργεια στην οποία θα μπορούσε να προβεί ως κύριος του πράγματος. Αυτό σημαίνει ότι μόνο σε περίπτωση διεκδίκησης του πράγματος από τρίτον που ισχυριζόταν δική του κυριότητα στο πράγμα, ο αγοραστής μπορούσε να στραφεί κατά του πωλητή και να ζητήσει 'συμπαράσταση'. Αν τελικά ο τρίτος πετύχαινε να αποδείξει την κυριότητά του και να 'εκνικήσει' το πράγμα, ο αγοραστής μπορούσε να διεκδικήσει αποζημίωση από τον πωλητή⁵⁰.

Σε ό,τι αφορά την ευθύνη του πωλητή για παράδοση του πράγματος ελεύθερου από πραγματικά ελαττώματα, αυτή ρυθμιζόταν από το διάταγμα των αγορανόμων (*edictum aedilicium*), το οποίο μάλιστα περιείχε ειδική αναφορά στην αγοραπωλησία δούλων. Στον πάπυρο που εξετάζουμε γίνεται αναφορά στο αγορανομικό διάταγμα (σ. 4=20). Η ενσωμάτωση της αναφοράς αυτής στο κείμενο της δικαιοπραξίας είναι σπάνια και δεν απαντάται παρά μόνο σε παπύρους που συντάχθηκαν εκτός Αιγύπτου, όπως ο πάπυρος που εξετάζουμε. Αντιθέτως, στις συμβάσεις που καταρτίζονταν εντός Αιγύπτου, συνήθως υπήρχε η ρήτρα ευθύνης μόνο για επιληψία και 'έπαφη' (*«ἀναπόριφος πλὴν ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς»*). Η ενσωμάτωση της αναφοράς στο αγορανομικό

49. WALTER SCHMITZ, ό.π., σελ. 93 επ.

50. HENRY JOHN ROBY, *Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines*, Vol. II, Cambridge 1902, σελ. 156 επ. MAX KASER, *RPR I*, σελ. 196 & 551. L. DORNER, ό.π., σελ. 41, 52 επ. Ειδικότερα για το ποσό που μπορούσε να διεκδικήσει ο αγοραστής, βάσει της *stipulatio duplae*, αλλά και της *stipulatio habere licere*, η οποία αφορά παραβίαση της ακώλυτης νομής του πωληθέντος πράγματος από τον ίδιο τον πωλητή, βλ. J. PH. LÉVY, ό.π., σε: RH 32 (1954), σελ. 321 επ., 352 επ.

ήδικο στο κείμενο της δικαιοπραξίας αποτελεί ρωμαϊκή επίδραση⁵¹.

Η διατύπωσή του αγορανομικού διατάγματος (*edictum aedilicium*) σώζεται στον Πανδέκτη, *Ulp. D. 21, 1*⁵² ('περί αγορανομικού διατάγματος και αναστροφής και όσον ήττονος [ἀξίας']') και έχει ως εξής:

ΟΥΛΠΙΑΝΟΣ «Ὁ Λαβέων γράφει, ὅτι τὸ διάταγμα τῶν ἀνωτέρων ἀγορανόμων πραγματεύεται περὶ πωλήσεων τῶν πραγμάτων, τῶν τε ἀκινήτων καὶ τῶν κινητῶν ἢ αὐτοκινουμένων.

§ 1: Λέγουσιν οἱ ἀγορανόμοι· "Ὅσοι ἀνδράποδα πωλοῦσιν, ὀφείλουσι νὰ διαβεβαιώσιν τοὺς ἀγοραστάς, τις ἀσθένεια ἢ ἐλάττωμα ὑπάρχει εἰς ἕκαστον, τίς εἶνε φυγὰς ἢ πλάνος ἢ ἀντὶ βλάβης μὴ παραδοθεὶς· ταῦτα δὲ πάντα, ἐνῶ τὰ ἀνδράποδα πωλοῦνται, ὀφείλουσι ν' ἀπαγγέλλωσι δημοσίᾳ ὀρθῶς. Ἄν ὅμως ἀνδράποδον ἐναντίον τούτων πωληθῇ, εἴτε ἐναντίον ἐκείνου, ὅπερ ἐλέχθη ἢ διεβεβαιώθη κατὰ τὴν πώλησιν, γείνη, ἃς ὀρίσθῃ ἢ διὰ ταῦτα ἐνοχῇ εἰς τὸν ἀγοραστήν δὲ καὶ εἰς πάντας, εἰς οὓς τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀνήκει, θέλομεν δώσει ἀγωγὴν, ὥστε τὸ ἀνδράποδον ν' ἀνατρέφῃται ἂν τις ὅμως μετὰ τὴν πώλησιν καὶ τὴν παράδοσιν χειροτέρουσιν ἐξ αἰτίας τοῦ ἀγοραστοῦ, τῶν δούλων ἢ τοῦ πληρεξουσίου αὐτοῦ ἐγένετο, εἴτε ἐάν τι ἐξ αὐτοῦ μετὰ τὴν πώλησιν ἐγεννήθῃ ἢ ἀπεκτῇ, καὶ ὅ,τι ἄλλο κατὰ τὴν πώλησιν προσήχησεν, εἴτε ἐὰν καρπὸς τις ἐκ τοῦ πράγματος περιῆλθεν εἰς τὸν ἀγοραστήν, – πάντα ταῦτα [ὀφείλει ὁ ἀγοραστής] ν' ἀποκαθιστᾷ [εἰς τὸν πωλητήν], ὡσαύτως ἐάν τινα προσθῇ αὐτὸς ἐνήργησε, [δέον] ν' ἀναλαμβάνῃ· ὡσαύτως ἐάν τι ἀνδράποδον διέπραξε κεφαλικὸν ἔγκλημα, [ἢ] ἐποίησέ τι ἐπισῦρον κατ' αὐτοῦ θάνατον, ἢ εἰσῆχθῃ εἰς παλαίστραν πρὸς θηριομαχίαν, ταῦτα πάντα κατὰ τὴν πώλησιν ὀφείλουσι νὰ ἀπαγγέλλωσι. Διότι ἐκ τῶν τοιούτων λόγων θέλομεν δώσει ἀγωγὴν περισσότερον τούτου, ἐάν τις ἐναντίον αὐτῶν λέγῃται ὅτι ἐν γνώσει δολίως ἐπώλησε, θέλομεν δώσει ἀγωγὴν'.

§ 2: Ὁ λόγος τῆς ἐκδέσεως τοῦ τοιούτου διατάγματος εἶνε, νὰ παρέχῃται συνδρομὴ εἰς τὰς πανουργίας τῶν πωλούντων καὶ νὰ βοηθῶνται οἱ ἀγορασταί, ὅσοι ἤθελον ἀπατάσθαι ὑπὸ τῶν πωλητῶν· ἀρκεῖ δὲ νὰ γινώσκωμεν ὅτι ὁ πωλητής, καὶ ἂν ἡγνόει, ὅσα οἱ ἀγορανόμοι παραγγέλλωσι νὰ παρέχωνται, ὅμως πρέπει νὰ ἐνέχῃται οὐδ' εἶνε τοῦτο ἄνισον· διότι ἡδύνατο, νὰ γινώσκῃ ταῦτα ὁ πωλητής· οὐδ' ἐνδιαφέρει τὸν ἀγοραστήν, διατὶ ἀπατᾶται, ἂν ἐξ ἀμαρτίας ἢ ἐκ πανουργίας τοῦ πωλητοῦ».

51. Βλ., L. MITTEIS / U. WILCKEN, ὁ.π., (2. Band, 1. Haeftte), σελ. 193.

52. Παρατίθεται ἐδῶ χάριν ευχερέστερης αναγνώσεως ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ χωρίου: *Corpus Juris Civilis* ἐκ μεταφράσεως εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὑπὸ ΗΛΙΑ ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Πανδέκται, Τόμος Γ', Αθήναι 1889. Βλ. καὶ OTTO LENEL, *Das Edictum perpetuum*, 3. Aufl., Leipzig 1927, Neudruck 1960. HENRY JOHN ROBY, ὁ.π., σελ. 149 επ.

Η ανάγκη για στοιχειοθέτηση ευθύνης του πωλητή για τυχόν πραγματικά ελαττώματα του πράγματος οφείλεται κατ' αρχάς στην ανάγκη προστασίας του αγοραστή, ο οποίος επέδειξε εμπιστοσύνη ότι θα παραλάβει το πράγμα ελεύθερο από ελαττώματα⁵³. Άλλωστε, ο πωλητής τεκμαίρεται ότι είναι σε θέση να 'γνωρίζει' το πράγμα που εκποιεί, επομένως έχει γνώση της κατάστασής του⁵⁴. Σε περίπτωση που το πράγμα είναι ελαττωματικό, (ακριβώς όπως και στην περίπτωση που το πράγμα εκنيκηθεί, πάσχει δηλαδή από 'νομικό ελάττωμα'⁵⁵), ο αγοραστής μπορεί να στραφεί κατά του πωλητή βάσει της επερώτησης που έχει συνομολογηθεί (*stipulatio duplae*) και να διεκδικήσει την καταβολή της διπλάσιας αξίας του τιμήματος⁵⁶. Στον εν λόγω πάπυρο, η διατύπωση έχει ως εξής: «ἐὰν δέ τι τούτων ἢ ἢ μὴ ἢ, [...] τότε διπλὴν τὴν τιμὴν χωρὶς παραγγελίας καλῶς δοθῆναι» (σ. 5-6/ 22-23). Το διάταγμα προβλέπει να γίνεται στον πωλητή αναγγελία ('*denuntiatio*') εκ μέρους του αγοραστή ότι έλαβε χώρα εκνίκηση του πράγματος, προκειμένου να μπορεί ο αγοραστής να εγείρει αγωγή από τη *stipulatio* για καταβολή του διπλασίου του τιμήματος⁵⁷. Ωστόσο, ήταν επιτρεπτή συμφωνία των μερών να μην ισχύσει κάποια από τις διατάξεις του διατάγματος⁵⁸. Έτσι, στον πάπυρο που εξετάζουμε συμφωνείται ότι δεν χρειάζεται να αναγγείλει ο αγοραστής τυχόν εκνίκηση στον πωλητή, προκειμένου να μπορεί να διεκδικήσει την καταβολή του διπλασίου του τιμήματος (σ. 5-6/22-23: 'τότε διπλὴν τὴν τιμὴν χωρὶς παραγγελίας καλῶς δοθῆναι').

ALAN WATSON, *Seller's Liability for Defects: Aedilician Edict and Praetorian Law*, σε: *Iura* 38 (1987), σελ. 167 – 175.

53. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΝΑΚΟΥ, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 246.

54. Βλ. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Ελληνικές ιατρικές – φιλοσοφικές επιδράσεις αναφερόμενες στην πώληση κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο*, σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), σελ. 29 -29 (30 -32).

55. Οι δύο επερωτήσεις, μία για την περίπτωση της εκνίκησης και μία για τα πραγματικά ελαττώματα συνδυάζονταν συχνά σε μία: ALFRED SOELLNER, ό.π., σελ. 729.

56. Ο Γάιος, ο Παύλος και ο Ουλπιανός πραγματεύονται τη *stipulatio duplae* στον σχολιασμό τους για το αγορανομικό ήδικο: HANS ANKUM, *D. 21. 2. 66 pr., Eine schwierige Papinianstelle ueber die auctoritas- Haftung des Verkäufers im Fall umgekehrter Eviktion*, σε: *Festschrift fuer Th. Mayer – Maly*, Koeln 2002, σελ. 1 – 10 (3). Υπήρχε επίσης η δυνατότητα, με βάση το αγορανομικό ήδικο, να χορηγηθούν στον αγοραστή δύο αγωγές, η *actio redhibitoria* για την αναστροφή της πώλησης και η *actio quanti minoris* για τη μείωση του τιμήματος: ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΝΑΚΟΥ, ό.π., σελ. 247. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, ό.π., σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), σελ. 33 υποσ. 11.

57. Ulp. D. 21, 2, 55, 1: *Praesenti autem venditori denuntiandum est: sive autem absit, sive praesens sit et per eum fiat quo minus denuntietur, committetur stipulatio.*

58. Ulp. D. 2, 14, 31: *Pacisci contra edictum aedilium omnimodo licet, sive in ipso negotio venditionis gerendo convenisset, sive postea.*

Την εποχή που εξετάζουμε, το ρωμαϊκό αγορανομικό διάταγμα εξακολουθούσε να λαμβάνεται υπόψη ως ρύθμιση των συναλλαγών στην αγορά, κυρίως σε ό,τι αφορούσε αγοραπωλησίες δούλων και ζώων⁵⁹. Αξιοσημείωτο είναι πάντως ότι ήδη και το αρχαίο ελληνικό (αττικό) δίκαιο ρύθμιζε την αγορανομική ευθύνη του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα σε αγοραπωλησίες δούλων. Ο αγοραστής είχε τη δυνατότητα, σε περίπτωση πραγματικού ελαττώματος, κατά πάσα πιθανότητα ασθενειών, να διεκδικήσει με το ένδικο βοήθημα της *δίκης ἀνδραπόδων*, εντός ορισμένων προθεσμιών, την αναστροφή της πώλησης και σε ορισμένες περιπτώσεις και την καταβολή του διπλασίου του τιμήματος, αν ο πωλητής γνώριζε την ασθένεια του πράγματος⁶⁰. Η επίδραση του ελληνικού δικαίου πάνω στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού αγορανομικού ηδίκτου μπορεί βασίμως να πιθανολογείται⁶¹. Η ενιαία ισχύς του ρωμαϊκού αγορανομικού ηδίκτου σε όλες τις ρωμαϊκές επαρχίες, ιδίως από την εποχή του Αδριανού και μετά, δεν γίνεται ανεπιφύλακτα δεκτή στη βιβλιογραφία⁶². Η μαρτυρία του παπύρου που εξετάζουμε δείχνει ότι σε χώρο εφαρμογής εθιμικού ελληνικού δικαίου⁶³ οι ρυθμίσεις του αγορανομικού διατάγματος λαμβάνονταν υπόψη. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η αναφορά στο διάταγμα που ενσωματώθηκε στη δικαιοπραξία, να αποτελεί μεν ρωμαϊκή επίδραση, όπως είδαμε παραπάνω, η οποία πάντως συμπίπτει με ελληνικές εθιμικές συναλλακτικές πρακτικές και ενδεχομένως ενισχύεται από αυτές.

59. Βλ. EGON WEISS, *Peregrinische Manzipationsakte*, σε: SZ 37 (1916), σελ. 136 – 176 (168 επ.), KRAENZLEIN ARNOLD, ό.π., σελ. 230 επ., E. SEIDL, ό.π., σελ. 183 επ.

60. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, ό.π., σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), σελ. 36. Η προστασία του αγοραστή σε περίπτωση εκνίκησης του πράγματος είναι αρχαιότερη από τη ρύθμιση της αγορανομικής ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα που εισήχθη αργότερα στο πλαίσιο της αρμοδιότητας των αγορανόμων: F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 472, 474 επ., 477. Για τη *δίκη ἀνδραπόδων*, βλ. και J. H. LIPSUS (M.H.E. MEIER & G.F. SCHOEMANN), *Das Attische Recht und Rechtsverfahren unter Benutzung des Attischen Prozesses*, Leipzig, 1915, σελ. 640.

61. Βλ. και L. DORNER, ό.π., σελ. 108 επ., 114, ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, ό.π., σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), ό.π., σελ. 35 επ. & υποσ. 17 – 19 με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

62. Κατά τον F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 491 επ., το ρωμαϊκό αγορανομικό ήδικο έβρισκε εφαρμογή μόνο εκτός Αιγύπτου. Βλ. και EGON WEISS, ό.π., σε: SZ 37 (1916), σελ. 165 επ., ο οποίος πάντως, με βάση και το χωρίο Gai. I, 6, θεωρεί ότι οι ρυθμίσεις του αγορανομικού διατάγματος αποτέλεσαν ανεξάρτητη (ακόμη και από τη διατήρηση του αξιώματος των αγορανόμων) πηγή δικαίου.

63. Τα τοπικά δίκαια έχουν για τους Ρωμαίους αξία εθίμου. Για το θέμα αυτό και την αλληλεπίδρασή τους με το ρωμαϊκό δίκαιο, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 146 επ.

Στη βιβλιογραφία έχει καταγραφεί δυελλώδης επιστημονική συζήτηση για τη νοσηματοδότηση της λέξης 'ἐπαφή' που απαντάται επανειλημμένως σε παπυρολογικά ευρήματα και μάλιστα σε συμβόλαια αγοραπωλησίας δούλων⁶⁴. Υπάρχουν δύο εκδοχές, η πρώτη υποστηρίζει τη νομική χρήση του όρου και την ταυτίζει με την 'ἐκνίκηση' (ειδικότερα την αναγκαστική εκτέλεση, *manus iniectio*, σε περίπτωση διεκδίκησης του πράγματος από τρίτον)⁶⁵, ενώ η δεύτερη υιοθετεί την ιατρική νοσηματοδότηση του όρου ως δηλωτικού της 'λέπρας' (ή δερματοπάθειας)⁶⁶.

Στον εν λόγω πάπυρο Pap. Colon. inv. 6211, η λέξη 'ἐπαφή' αναφέρεται ως μέρος της διατύπωσης 'ἐὰν δέ τι τούτων ἢ ἡ μὴ ἡ ὑγιᾶς ἢ ἐπαφή αὐτοῦ ἢ ἐκ μέρους γένηται καὶ ἐγνεικηθῇ, τότε διπλὴν τὴν τιμὴν...' (σ. 5=21), αλλά και ως επιθετικός προσδιορισμός: 'ὑγιᾶ ἐκ διατάγματος... ἀνέπαφον πρὸς πάντων καὶ μῆτε ῥέμβον μῆτε δραπετικὸν ἱερᾶς τε νόσου ἐκτός' (εννοείται 'το κοράσιον') (σ. 4=20).

Κατά τον WESTERMANN⁶⁷, οι λέξεις 'ἐπαφή' και 'ἀνέπαφος' διακρίνονται, ανάλογα με τη χρήση τους στις ρήτρες που αφορούν αναλόγως είτε την εγγυητική ευθύνη του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα, είτε την ευθύνη του σε ό,τι αφορά τη διεκδίκηση τρίτων (ἐκνίκηση - *evictio*). Κατά την άποψη του WESTERMANN, η λέξη 'ἀνέπαφος' αποτελεί νομικό όρο που σχετίζεται με τον αποκλεισμό της ευθύνης από νομικά ελαττώματα. Ο όρος 'ἐπαφή' πρέπει να νοσηματοδοτείται ως ιατρικός όρος. Την άποψή του ο WESTERMANN τεκμηριώνει με βάση το κείμενο του αγορανομικού όρκου που προσετέθη σε συμβόλαιο αγοραπωλησίας και αποτέλεσε αντικείμενο της μελέτης του⁶⁸: στο κείμενο αυτό γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στην εγγυητική ευθύνη του πωλητή σε ό,τι αφορά την 'ἱερὰ νόσο καὶ ἐπαφή' (ιατρ. όροι) από την ευθύνη του σε ό,τι αφορά τη διεκδίκηση τρίτων (ἐκνίκηση - *evictio*)⁶⁹.

64. Βλ. ενδεικτικά, L. MITTEIS / U. WILCKEN, ό.π., (2. Band, I. Haelfte), σελ. 194. F. PRINGSHEIM, GLS, ό.π., σελ. 465, 469.

65. B. KUEBLER, [Επαφή], σε: SZ 29 (1908), σελ. 474 - 479, του ιδίου, σε: SZ 32 (1911), σελ. 366-370, ERNST RABEL, Δίκη εξούλης und Verwandtes, σε: SZ 36 (1915), σελ. 382 και υποσ. 1.

66. L. MITTEIS, Grundzuege, ό.π., σελ. 194 και υποσ. 2, KARL SUDHOFF, [Επαφή, der Aufsatz], σε: SZ 30 (1909), σελ. 406 - 409, του ιδίου, Aertzliches aus griechischen Papyrus - Urkunden. Bausteine zu einer medizinischen Kulturgeschichte des Hellenismus, Leipzig 1909, σελ. 142-147.

67. WILLIAM LINN WESTERMANN, Slave Transfer: Deed of Sale with Affidavit of Vendor, σε: Aegyptus, Rivista italiana de Egittologia e di Papirologia, Milano 1933, σελ. 230 επ.

68. Pap. Col. inv. no. 551 verso και παράλληλος Pap. Oxy. I 100 & IV 263.

69. Η ρήτρα που βεβαιώνει την κυριότητα του πωλητή και στοιχειοθετεί την ευθύ-

Ο ισχυρισμός ότι οι δύο όροι 'ἐπαφή' και 'ἀνέπαφος', παρά τη γραμματική τους συνάφεια, έχουν διαφορετικό νόημα (ανεξάρτητα από το ακριβές νόημα που αποδίδεται στον κάθε όρο κατά περίπτωση), είναι κάθε άλλο παρά αβάσιμος. Ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία με τον WESTERMANN, τη διάκριση δηλαδή των διαφορετικών χρήσεων των δύο όρων, και εφαρμόζοντάς την στον πάπυρο που εξετάζουμε, μπορούμε να διακρίνουμε τις δύο περιπτώσεις αναφοράς του όρου ως εξής: Στις σ. 4=20 'ὕγιῃ ἐκ διατάγματος... ἀνέπαφον πρὸς πάντων καὶ μήτε ῥέμβον μήτε δραπετικὸν ἱεράς τε νόσου ἐκτός', η λέξη 'ἀνέπαφον' θα μπορούσε ενδεχομένως να σημαίνει τον ιατρικό όρο, δηλαδή να εννοεί ότι 'το κοράσιον' είναι 'ελεύθερο από επαφή', όπως φαίνεται και από τα συμφραζόμενα που αφορούν πραγματικά (και όχι νομικά) ελαττώματα, δηλ. ότι η δούλη δεν έπασχε από συγκεκριμένη ασθένεια⁷⁰. Αντίθετα, στις σ. 5 = 21, 'ἐὰν δέ τι τούτων ἢ ἢ μὴ ἢ ὕγιῃς ἢ ἐπαφή αὐτοῦ ἢ ἐκ μέρους γένηται καὶ ἐγνεικηθῇ....', η λέξη 'ἐπαφή' αποτελεί μέρος της ρήτρας για την ανάληψη ευθύνης σε περίπτωση εκνίκησης⁷¹.

Πάντως, ο όρος 'ἐπαφή' έχει διαπιστωθεί ότι χρησιμοποιείται σχεδόν σε όλα τα παπυρολογικά ευρήματα σε συνδυασμό με τον ιατρικό όρο 'ἱερά νόσος' (=επιληψία). Αν λοιπόν αληθεύει η προσηγηθείσα διαπίστωση, ο εν λόγω πάπυρος της Κολωνίας, αλλά και ο παράλληλός του BGU III 887, αποτελούν μία εξαίρεση στον κανόνα. Η νοσηματοδότηση των όρων με τον τρόπο αυτόν συμφωνεί με τον λατινικό παράλληλο πάπυρο Pap. Lond. 229. Το γεγονός αυτός προσφέρει επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για παπύρους που αποδίδουν εξ ολοκλήρου ρωμαϊκό δίκαιο⁷².

Πάντως και ο αρχαιότερος Pap. Strassb. 79 από τη Σύννη στις Θήβες, πάλι μια αγοραπωλησία δούλου που χρονολογείται γύρω στο 16 π.Χ.⁷³ (άρα αποδίδει με βεβαιότητα ελληνιστικό και όχι ρωμαϊκό δίκαιο), αναφέρει τον όρο 'ἐπαφή' με τον ίδιο τρόπο, ως μέρος δηλαδή της ρήτρας

νη του σε περίπτωση εκνίκησης διατυπώνεται ως εξής: 'εἶναι τε ἐμοῦ καὶ μήτε ὑποκεῖσθαι μηδὲ ἐτέροις ἐξηλοτριῶσθαι κατὰ μηδένα τρόπον'.

70. Η άποψη αυτή πάντως δεν υποστηρίζεται στη σχετική βιβλιογραφία: D. HAGEDORN, ό.π., σελ.112, JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 144 & 153 υποσ. 282. F. PRINGSHEIM, GLS ό.π., σελ. 465 – 470.

71. Έτσι και ο D. HAGEDORN, ό.π., σελ. 112. Βλ. όμως και L. DORNER, ό.π., σελ. 123, αλλά και τη γενικότερη επιχειρηματολογία του, σελ 118 – 129 που καταλήγει τελικά στην αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή ο όρος 'ἐπαφή' είναι ιατρικός.

72. Κατηγορηματικοί για το θέμα αυτό, ότι δηλαδή ο παράλληλος πάπυρος BGU III 887 αποδίδει αποκλειστικά ρωμαϊκό δίκαιο είναι οι: ERWIN SEIDL, ό.π., σελ. 183, D. SIMON, ό.π., σελ.15.

73. F. PRINGSHEIM, GLS, ό.π., σελ. 469.

ανάληψης της ευθύνης από εκνίκηση: '... Έάν δε τις έπαφή γένηται, έγδικήσει ό άποδόμενος...'.

Μια πιθανή ερμηνεία των εξαιρέσεων αυτών παρέχει ο PRINGSHEIM⁷⁴: ίσως πρόκειται για αρχαιότερη χρήση του όρου 'έπαφή' που την εποχή του Αυγούστου έβρισκε εφαρμογή ακόμη ως δηλωτικός της εκνίκησης εκ μέρους του αληθούς κυρίου. Άλλωστε, στην Ελλάδα, δεν μπορεί να γινόταν χρήση του όρου με την ιατρική σημασία της λέπρας, διότι η ασθένεια αυτή δεν ήταν τότε ακόμη γνωστή στον ελληνικό αλλά ούτε και στον αιγυπτιακό χώρο. Σταδιακά, καθιερώθηκε ως ιατρικός όρος, όταν η ασθένεια εξαπλώθηκε (κατά τη ρωμαϊκή περίοδο) και κατέστη αναγκαία η σχετική προστασία των αγοραστών στο πλαίσιο του δουλεμπορίου. Σε κάθε περίπτωση, η ερμηνεία αυτή του PRINGSHEIM παρέχει μία αφετηρία για να θεωρήσουμε ότι ο πάπυρος που εξετάζουμε και ο παράλληλός του BGU III 887 δεν αποδίδουν συλλήβδην ρωμαϊκό δίκαιο και ότι πάντως διαφαίνονται επιρροές ελληνιστικού δικαίου ακόμα και στις διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται. Πρόκειται για μία αγοραπωλησία που αποπνέει ελληνιστικά δικαιοκά πρότυπα, συμμορφώνεται πάντως και προς τη ρωμαϊκή δικαιοταξία⁷⁵.

Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Λόγω της αρχής της προσωπικότητας που ίσχυε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία πριν από την απονομή της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη με την *Constitutio Antoniniana* το 212 μ.Χ., διασώθηκαν στις ρωμαϊκές επαρχίες δικαιοκοί δεσμοί των μη ρωμαίων πολιτών (*peregrini*). Με την εφαρμογή ρωμαϊκού δικαίου από τους ρωμαίους αξιωματούχους, διάφορα στοιχεία εννόμων τάξεων βρίσκουν ταυτοχρόνως εφαρμογή και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα διάφορα συμβόλαια αγοραπωλησίας που έχουν διασωθεί σε παπύρους κατά κύριο λόγο στην Αίγυπτο και μαρτυρούν την ελληνιστικής καταγωγής προτίμηση στην έγγραφη κατάρτιση δικαιοπραξιών. Η αλληλεπίδραση αυτή οδήγησε άλλωστε και στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού '*ius gentium*' με ιδιαίτερα έντονη την επίδραση των 'εθνικών' (μη ρωμαϊκών) στοιχείων. Ο πάπυρος που εξετάσθηκε στην παρούσα μελέτη αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αφομοίωσης δικαιοκών στοιχείων προερχόμενων από διαφορετικές έννομες τάξεις, της ρωμαϊκής και της ελληνιστικής, που προέκυψε ως ανάγκη της συναλλακτικής πρακτικής.

74. F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 469 επ.

75. Βλ. και F. PRINGSHEIM, *Ausbreitung*, ό.π., σελ. 14 επ.

ZUSAMMENFASSUNG

K. K. PAPAΚONSTANTINOY, *Pap. Colon. inv. 6211: Sklavenkauf aus Side in Pamphylien im Jahre 142 n.Chr.*

Der vorliegende Papyrus der Koelner Sammlung wurde von P. Turner in *Papyri Greek and Egyptian*, London 1981 (Nr. 22) herausgegeben und von D. Hagedorn kommentiert. Es handelt sich um einen Kaufvertrag eines zehnjährigen Sklavenmaedchens, der in Side, Pamphylien, im Jahre 142 n.Chr. abgeschlossen wurde. Hier werden einige Aspekten rechtlicher Relevanz diskutiert.

In Rom sowie in Griechenland galt das Personalitaets – Prinzip. Aus diesem Grunde, ueberlebten in den oestlichen Provinzen die hergebrachten rechtlichen Vorstellungen der Griechen auch nach der roemischen Eroberung. Typisch fuer die roemische Rechtsordnung ist der Rechtsformalismus, nach dem die rechtlichen Wirkungen eines Rechtsgeschaefts an das Aussprechen bestimmter Formeln (z. B. *stipulatio*) oder die Einhaltung festgelegter Riten geknuempft waren. Dagegen begnuegte sich die hellenistische (wie schon die griechische) Rechtsordnung des ostroemischen Reichs mit der Beiziehung von Zeugen und der Beurkundung, die als formale Akte die Entstehung bzw. Festhaltung rechtlich relevanter Tatbestaende bewirkten.

Ein Beispiel stellt auch der hier kommentierte Papyrus dar: Die hellenistische Rechtskultur uebernahm das Rechtsinstitut der Stipulation und denaturierte es zugleich. Nach der Constitutio Antoniniana (212 n.Chr.) und die Verleihung des roemischen Buergerrechts an alle Einwohner des roemischen Reichs, haengte man, als allgemeine Schlusswendung, jeder Urkunde die Worte *καὶ ἐπερωτηθεὶς ὁμολόγησα* an, um zu zeigen, dass die Urkunde auch eine roemische stipulatio enthielt, und um die roemischen Verwaltungsbehoerden zufriedenzustellen, die andernfalls drohten, Vertraegen die Wirksamkeit zu versagen. Im vorliegenden Fall wird diese Wendung mit der Woerter *πίστει ἐπερώτησεν ...πίστει δοῦναι ὁμολόγησεν* formuliert. Diese Formel entspricht dem lateinischen *recte fieri fide rogavit, fide promisit*, wodurch die juengere Stipulationsform ihre Anspruchsgrundlage in der *bona fides* (*πίστιν*) erhielt. Aller Wahrscheinlichkeit nach, handelt es sich hier um einen Vorlaeufer dieser Uebung aus der Zeit vor der Constitutio Antoniniana.

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

«Προξενηταί», «προξενητικά»

και «έρμηνευτικά» αυτών.

Διαμεσολαβήσεις στη σύναψη δεμιτών συμφώνων
κατά τη ρωμαιοβυζαντινή περίοδο

Ο Τίτλος 50.14 του *Ιουστινιάνειου Πανδέκτη* αναφέρεται στη μεσιτεία, δηλαδή στην παροχή διαμεσολαβητικών υπηρεσιών ή στην υπόδειξη ευκαιριών για τη σύναψη παντός είδους δεμιτών συμφώνων, εμπορικών και μη, «κατὰ συνήθεια» η οποία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ulpianus, «δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀποδοκιμαστέα» (*non adeo improbabili more*)¹.

Οι πρώτες μορφές της παροχής διαμεσολαβητικών υπηρεσιών, χρονολογούμενες ήδη από τον 7ο αι. π.Χ.², συνδέονται άμεσα με την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των πόλεων ή πόλεων και ιδιωτών. Αποσκοπούν, πρωταρχικά, στην προστασία του διατοπικού εμπορίου σε μια εποχή όπου η προώθηση των πάσης φύσεως συναλλαγών παρουσιάζει πλήθος αντικειμενικών δυσχερειών λόγω της αυτονομίας των πόλεων, της ποικιλίας των εμπορικών τοπικών συνηθειών και της ελλιπούς γνώσεως των εκατέρωθεν γλωσσικών ιδιωμάτων. Καθώς οι επί μέρους εκφάνσεις της πολύμορφης μεσιτικής δραστηριότητας προσανατολίζονται κατ' εξο-

1. D.50.14.3.

2. P. Monceaux, *Les proxénies grecques*, Paris 1886, 10 (= *Proxénies grecques*).

χὴν στὴ σύναψη, προώθηση καὶ σύσφιγξη τῶν οικονομικῶν ἀλλὰ καὶ πολιτικῶν σχέσεων μεταξύ ἰσότητων καὶ ἐλεύθερων πόλεων ἢ τῶν πόλεων αὐτῶν καὶ ξένων πολιτῶν. εὐλογία ἦταν ἡ διαμόρφωση καὶ ἀνάπτυξή τους στὰ πλαίσια τῆς «προξενίας», δεσμοῦ ἀρχαϊκοῦ ἐπικεντρωμένου στὴν προστασία ποικίλων πολιτειακῶν καὶ οικονομικῶν συμφερόντων. κυρίως δὲ στὴ διευκόλυνση τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν³. Τὸ ἐπιγραφικὸ υἱκὸ ἀλλὰ καὶ οἱ συναφεῖς πηγές τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας μας πληροφοροῦν ὅτι πάγιες ἐκδηλώσεις τῆς προξενικῆς δραστηριότητος αποτελοῦσαν υπηρεσίες ὅπως ἡ ἀσκηση μεσιτικῆς δραστηριότητος γιὰ τὴ σύναψη δανειακῶν συμφῶνων· ἡ προώθηση τῶν ποικίλων συμφερόντων τῶν ἐμπορευομένων μέσω τῆς διαμεσολαβήσεως ἢ υποδείξεως ευκαιριῶν γιὰ τὴν κατάρτιση ἐμπορικῶν συμφωνιών⁴· ἡ εκπροσώπηση ἢ ἡ παροχή συμβουλῶν ἢ ὁδηγιῶν γιὰ τὴν υπεράσπιση τῶν οικονομικῶν καὶ ἄλλων συμφερόντων μίας πόλεως ἢ τῶν πολιτῶν τῆς ἐνώπιον τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν ἢ τῆς συνελεύσεως τοῦ δήμου μίας ἄλλης πόλεως κ.ά. Αἰξίζει μάλιστα νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ διαμεσολαβητικὸς ρόλος τῶν προξένων κατὰ τὴν κατάρτιση δικαιοπραξιῶν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἰουστινιάνειο *Πανδέκτη*. Συγκεκριμένα στὴ διάταξη *D.50.7.13*, ἡ ὁποία ἐμμεσα ἀποκαλύπτει τὴν ὅλη προβληματικὴ τῆς ταυτόχρονης καὶ παράλληλης προώθησης δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν συμφερόντων ἀπὸ τοὺς πρέσβεις τῶν πόλεων, ὁ ρωμαῖος νομομαθὴς *Scaenola* ἀναφέρει ὅτι με συγκλητικὸ δόγμα εἶχε ἤδη περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀπαγορευθεῖ στους πρεσβευτὲς νὰ ἀναμιγνύονται σὲ δικαιοπραξίες ἢ ἄλλες ἰδιωτικὲς υποθέσεις πρὶν ἀπὸ τὴν λήξη τῆς πρεσβείας τους.

Απὸ τὴν περίοδο τοῦ Κικέρωνα καὶ μετὰ (1ος αἰ. π.Χ.), ὅπως μας πλη-

3. Ὁ ἀρχικός αὐτὸς προσανατολισμὸς τοῦ δεσμοῦ τῆς προξενίας θὰ πρέπει νὰ ἴσχυσε περίπου μέχρι τὸν 5ο αἰ. π.Χ. (L. Harmand, *Le Patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire*, Paris 1957, 57 (= *Patronat*). Πρὸβλ. ἐπίσης *Plut., Quaest. graec.*, 29· *Suidas*, IV, s.v. *πρόξενος*: «οἱ προστάται τῶν πόλεων καὶ φροντισταὶ καὶ ξενίας ὑποδεχόμενοι»· *Poll.*, VIII 91· O. Navarre, s.v. *mercator* εἰς *Ch. Daremberg – E. Salio (eds), Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, (=DAGR), III, 1758a, καὶ P. Monceaux, DAGR IV, 737a, s.v. *proxenia*· Monceaux, *Proxénies grecques*, 10, 16 σημ. 8, 36–37, 98, 108· P. Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris 1897, 532 (= *Essai historique sur le droit des marchés*)· Van Houtte, «Les courtiers au moyen-âge. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale», *RHD*, 4e sér., 15 an., 1936, 136 σημ. 2 (= *Les courtiers au moyen-âge*).

4. *Plut., Quaest. graec.*, 29. Εἰδικότερα γιὰ τὶς μεσιτείες ποὺ ἐμφανίζονται σὲ προπωλήσεις ἀγαθῶν καὶ κινούνται ἐντὸς τῶν ὁρίων προσηγνείσης ἐντολῆς βλ. *Poll.*, VII, 12: «ὁ δὲ τοῖς πιπράσκουσι προξένων προπράτωρ»· R. Cagnat, DAGR, IV, 43b, s.v. *negotiator* (ἔμπορος). Κατὰ τὸν P. Monceaux ἡ διαφορά μεταξύ προπράτορος καὶ προξενήτοῦ ἐγκτεῖται στὸ πραγματικὸ γεγονός ὅτι ὁ προπράτωρ ἐκποιοῦσε τὸ ἐμπόρευμα στὸ ὄνομά του, ἐνῶ ὁ προξενήτης ἀπλῶς διαμεσολαβοῦσε στὶς προπωλήσεις ἀγαθῶν.

ροφορούν οι πηγές της λατινικής γραμματείας, ιδιαιτέρως εμφανής είναι η παρουσία των «προξενητών» (*proxeneta, intercessor*) ως διαμεσολαβητών κατά τη σύναψη δανειακών συμφώνων⁵. Με δεδομένο δε ότι η δανειοδότηση συνιστούσε ιδιαιτέρως προσφιλή δραστηριότητα των ανώτερων κοινωνικών τάξεων εφόσον αποτελούσε, εκτός από μέσο προώδησης πολιτικών–πελατειακών στόχων, και μία μορφή άσκησης επιχειρηματικής δραστηριότητας, μάλλον ασφαλούς και προσοδοφόρας⁶, ευχερώς μπορεί κανείς να αντιληφθεί τον ρόλο που διεδραμάτιζαν οι προξενηταί ως συντελεστές της οικονομικής ζωής κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα. Επίσης ιδιαίτερα διαδεδομένη εμφανίζεται η άσκηση μιάς από τις πλέον αρχαϊκές μορφές μεσιτείας⁷, της μεσιτείας γάμου, την οποία το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο έχει πλέον αναγνωρίσει ως απολύτως θεμιτή δραστηριότητα (C.J.5.1.6=B. 54.5.14). Εκτός όμως από τις ανωτέρω μορφές διαμεσολαβητικής δραστηριότητας, είναι απολύτως σαφές, ότι και ποικίλες άλλες μεσιτείες ήσαν ευρέως αποδεκτές από το δίκαιο, εφόσον δεν θεωρούνταν αντιβαίνουσες στα χρηστά ήθη. Τούτο προκύπτει από τη διάταξη του Πανδέκτη 50.14.3⁸ όπου, μεταξύ των υποκειμένων σε μεσιτεία συμφώνων, απαριθμούνται, εκτός από τα δανειακά σύμφωνα, οι αγοραπωλησίες, οι παντός είδους εμπορικές συμφωνίες, αλλά και σύμφωνα που εμπεριέχουν ή προϋποθέτουν μια σχέση εμπιστοσύνης, φιλίας ή καθήκοντος μεταξύ των συμβαλλομένων μερών ή έχουν πολιτικό χαρακτήρα.

5. Sen., *Epist.*, 119: «Opus erit tamen tibi creditore; ut negotiari possis, aes alienum facias oportet, sed nolo per intercessorem mutueris, nolo proxenetae nomen tuum jactent». Βλ. επίσης J. Andreau, «Modernité économique et statut des manieurs d'argent», *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, 97.1 (1985), 385–386; Sén., *Ad Lucil*, 119, 1, 5 (= *Modernité économique*).

6. Εφόσον συμφωνείται ότι ο μεν δανειστής θα λάβει, πέραν του δανείου, και μέρος των κερδών από την άσκηση εμπορικής δραστηριότητας, ο δε δανειολήπτης αναλαμβάνει όλο τον κίνδυνο της επιχειρηματικής δράσης. Για το ζήτημα των εργατικών σχέσεων μεταξύ κυρίων και μεσολαβητών, συνήθως απελεύθερων βλ. Andreau, *Modernité économique*, κυρίως 407 επ.

7. Προβλ. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 149 d–e, 150a: «Ἄρ οὖν ἐτι καὶ τότε αὐτῶν ἦσθησαι, ὅτι καὶ προμνήστριαί εἰσι δεινόταται, ὥς πάσσοφαι οὔσαι περὶ τοῦ γνῶναι ποίαν χρὴ ποίῳ ἀνδρὶ συνοῦσαν ὥς ἀρίστους παῖδας τίκτειν»· Ἀριστοφ., *Νεφέλαι*, στ. 41–42: «εἰδ' ὥφελ' ἡ προμνήστρι' ἀπολέσθαι κακῶς ἥτις με γῆμ' ἐπῆρε τὴν σὴν μητέρα»· J. Fr. Boissonade, *Anecdota graeca e codicibus regiis*, Hildesheim 1962, II, 486; Μοσχόπουλου, *Περὶ σχεδωγραφίας*, 148 «Νυμφαγωγός· ὁ κοινῶς προξενίτης». Βλ. και H. Stefano, *Thesaurus Graecae Linguae*, VI, Parisiis 1842–1847, s.v. *προξενήτρια, προμνήστρια*, 1793 (= *Thesaurus Graecae Linguae*).

8. Περὶ τοῦ σχολιασμοῦ τῆς διατάξεως ἀπὸ τὸν ἐλληνομαθὴ νομικὸ Α. Alciatus με αναφορὰ στο παράλληλο χωρίο τοῦ Αριστοφάνη ὅπου γίνεται μνεία προξενικοῦ βλ. P. Viard, *André Alciat* (1492–1550), Paris 1926, 253 σημ. 1. Περὶ τῆς γνησιότητος τῆς διατάξεως βλ. T. Honoré, *Ulpian*, Oxford 1982, 74 σημ. 484.

Στην τελευταία αυτή κατηγορία μπορούν να ενταχθούν οι αναφερόμενες στη συγκεκριμένη διάταξη διαμεσολαβήσεις προς επίτευξη συμφιλίωσης σε διάφορες διενέξεις (*amicitiae*, «φιλίες»), οι διαμεσολαβήσεις σε «παρεδρείες» (*adsesturae*), δηλαδή οι μεσιτείες που είχαν ως σκοπό την ανάδειξη κάποιου στο δημόσιο αξίωμα του «παρεδρεύοντος ἄρχοντος» («παρέδρου»)⁹ καθώς και οι προαναφερθείσες μεσιτείες προς σύναψη γάμου. Ο ρόλος ειδικότερα που διεδραμάτιζαν οι πρόξενοι κατά την επίτευξη συμφιλίωσης σε δικαστικές και άλλες διενέξεις θα πρέπει να ήταν ιδιαιτέρως σημαντικός, καθώς τόσο ο Δημοσθένης¹⁰, όσο και, –πολύ μεταγενέστερα, – επιφανείς ελληνομαθείς λόγιοι της περιόδου του νομικού ουμανισμού, όπως ο G. Budaeus (1465–1530)¹¹, μεταξύ των βασικών δραστηριοτήτων που ανέπτυξε ο πρόξενος–προξενητής (*proxeneta*) απαριθμούν και τη μεσολάβηση για την επίτευξη συμφιλίωσης μεταξύ δύο πόλεων ή και στο εσωτερικό της πόλεως μεταξύ των αρχών αυτής και ομάδας στασιαστών¹², ή ακόμα την εκπροσώπηση και παροχή συμβουλών ή οδηγιών, κυρίως προς ξένους εμπορευόμενους, ενώπιον των δικαστικών αρχών της πόλεως. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο πρόξενος εύλογα χαρακτηρίζεται ως προστάτης της πόλεως ή συμφιλιωτής (*conciliator*)¹³.

9. Δημ., *Κατὰ Μειδίου* (21), 178· Του Ιδίου, Δημ., *Κατὰ Νεαίρας* (59), 84. Ως μία από τις κύριες αρμοδιότητες των αρχαίων προξένων, την οποία διατήρησαν στη συνέχεια οι ρωμαίοι ή τοπικοί *πάτρωνες*, αναφέρεται η υποστήριξη την οποία παρείχαν οι πρόξενοι σε πολίτες της πόλεως εκείνης η οποία, είτε τους είχε τιμήσει με την απονομή του προξενικού τους τίτλου, είτε είχε προωθήσει την ανάδειξή τους σε ποικίλα άλλα δημόσια αξιώματα (Harmand, *Patronat*, 75). Είναι προφανές ότι χάρις σε παρόμοιες «ανταλλακτικές» σχέσεις καδίστατο ευχερέστερη η πρόσβαση ξένων πολιτών ως αρχόντων στις τοπικές *curiae* και, κατ' επέκταση, η πληρέστερη εκπροσώπηση ή προώθηση των πολιτικών ή οικονομικών συμφερόντων μιας πόλεως ενώπιον των αρχών μιας άλλης, κατά τεκμήριο ισχυρότερης. Από τα ιστορικά αυτά στοιχεία δύναται ενδεχομένως να συμπεράνει κανείς ότι το μνημονευόμενο στην ανωτέρω διάταξη του ιουστινιανείου Πανδέκτη προξενικό *παρεδρείας* συνίστατο ακριβώς στη διαμεσολάβηση, την υπόδειξη ευκαιρίας ή γενικότερα στην προώθηση κάποιου ξένου πολίτη για την ανάδειξη του σε δημόσιο αξίωμα. Όλες όμως οι παραπάνω υπηρεσίες, όπως είναι εύλογο κανείς να υποθέσει, προϋπέδταν μια σχέση εμπιστοσύνης ή καθήκοντος ή φιλίας μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών στην οποία κυριαρχούσε ο δημόσιος ή πολιτικός χαρακτήρας των εκατέρωθεν συμφερόντων.

10. Δημ., *Κατὰ Καλλίπου* [Sp.], 5, 10 /9.5.: «Εγὼ δὲ προξενῶν τυγχάνων τῶν Ἑρακλεωτῶν».

11. *Thesaurus Graecae Linguae*, VI, s.v. *προξενία, προξενητής*, 1793: «... [Conciliatur addunt GI] A Bud. exp. Conciliator et interventor quasique Conglutinator nomenclum inter se stipulantium et spondentium, aut quemvis contractum conventiumque iueuntium».

12. Harmand, *Patronat*, 69 σημ. 56, 70 σημ. 57.

13. Monceaux, *Les proxénies grecques*, 34, 112. Για τους ιστορικούς λόγους της ενίσχυσης του ρόλου αυτού των προξένων ήδη από τον 5ο αι π.Χ. βλ. Harmand, *Patronat*, 57.

Μάλιστα μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με την πρακτική της παροχής «συμφιλιωτικών» υπηρεσιών από ιδιώτες, οι οποίοι όμως δεν λειτουργούσαν ως αιρετοί κριτές, αναφέρεται στο χωρίο του Πανδέκτη 4.8.13.2. Συγκεκριμένα ο Ulpianus μνημονεύει την άποψη του νομομαθούς της κλασσικής περιόδου S. Pedius σχετικά με τη σαφή διάκριση που υφίσταται μεταξύ του αναδεχθέντος διαιτησία, ο οποίος αναλαμβάνει έργο αιρετού κριτή, και του απλού διαμεσολαβητή ο οποίος παρεμβαίνει μεταξύ των μερών παρέχοντας συμβουλή ή γνώμη για να επιλυθεί κατά τρόπο συμβιβαστικό η διένεξη¹⁴.

Από το χωρίο του Πανδέκτη 50.14.1 προκύπτει με σαφήνεια ότι οι συμφωνίες καταβολής αμοιβής για μεσιτικές υπηρεσίες, τα λεγόμενα «προξενήτικα», ήταν απολύτως συμβατά με τις ισχύουσες, κατά την κλασσική τουλάχιστον περίοδο του ρωμαϊκού δικαίου, δικαιοϊκές αντιλήψεις. Από το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με την ευρεία ανάμιξη των «προξενητών», ως ενδιάμεσων προσώπων, κατά τη συνομολόγηση δανειακών ή άλλων συμφωνιών που είχαν σχέση με θεμιτές εμπορικές δραστηριότητες, αλλά και γενικότερα με την τοποθέτηση, επένδυση και διακίνηση χρηματικών κεφαλαίων, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι ο προξενητής θα έπρεπε απαραίτητα να διαδέχεται το προσόν της φερεγγυότητας¹⁵, ανεξάρτητα από την κατά περίπτωση χαμηλή ή υψηλή κοινωνική του προέλευση¹⁶. Για τον λόγο ακριβώς αυτό οι λατινικές πηγές, ειδικά σε περιπτώσεις κατάρτισης δανειακών συμφωνιών οι οποίες συνομολογούνταν ανάμεσα σε ιδιώτες, πόλεις ή πολιτικά πρόσωπα¹⁷, μαρτυρούν την άσκη-

14. =B.7.2.13. Ειδικότερα για τις διαμεσολαβητικές πρωτοβουλίες κληρικών και λαϊκών κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. Δ. Παπαδάτου, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 9], Αθήνα-Κομοτηνή 1995, 83 επ. και τις εκεί αναφερόμενες πηγές.

15. Την εκδοχή ότι ο μεσίτης υπήρξε πρόσωπο που έχαιρε αρχικά μεγάλης εκτίμησης ακριβώς διότι ως συμφιλιωτής-προστάτης μεσολαβούσε ανάμεσα σε άτομα διαφορετικής φυλετικής προέλευσης ώστε να υπερκερασθούν οι γλωσσικές και άλλες ιδιαιτερότητες κατά τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών υποστήριξε ο P. Huvelin, (*Essai historique sur le droit des marchés*, 529–532). Άλλωστε, σύμφωνα με τις πηγές της αρχαιοελληνικής γραμματείας, οι πρόξενοι εθεωρούντο ανώτεροι των «ίσοτελών» και των «μετοίκων». Βλ. Monceaux, *Les proxénies grecques*, 102 σημ. 1 όπου και η σχετική τεκμηρίωση.

16. Για μια σφαιρική επισκόπηση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί (J.H D'Arms, P. Veyne) σχετικά με τις ευκαιριακές, αν και συχνά υποκρυπτόμενες, επιχειρηματικές και επενδυτικές δραστηριότητες των μελών των ανώτερων ιεραρχικά κοινωνικών τάξεων της ρωμαϊκής περιόδου βλ. ενδεικτικώς Andreau, *Modernité économique*, 373 επ.

17. Βλ. Andreau, *Modernité économique*, κυρίως 380–381 όπου και περαιτέρω

ση της μεσιτείας από μέλη της κεντρικής ή της τοπικής αριστοκρατίας των ρωμαϊκών πόλεων.

Όσον αφορά ειδικότερα στη μορφή που προσελάμβανε η μεσιτεία ως επαγγελματική δραστηριότητα εύλογο είναι να υποθέσει κανείς ότι οι διαμεσολαβήσεις σε υποθέσεις ιδιωτών ή εμπόρων που αφορούσαν συνολολόγηση δανείων, καταθέσεις ή επενδύσεις χρηματικών κεφαλαίων, αποδοχή, παρακαταθήκη και άμεση ρευστοποίηση χρηματικών ποσών, εγγυήσεις, κολλυβιστικές εργασίες κ.λπ., αποτελούσαν υπηρεσίες προσφερόμενες, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, στα πλαίσια άλλων, περισσότερο σύνδετων και οργανωμένων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, οι οποίες ήσαν επικεντρωμένες στη διαχείριση και την εμπορία του χρήματος, χρυσού ή μετάλλων. Τέτοιες δραστηριότητες ασκούσαν, για παράδειγμα, είτε επιχειρηματίες οι οποίοι διέδetaan ισχυρή οικονομική βάση και, ως εκ τούτου, δυνατότητες ανέλιξης στις τοπικές ολιγαρχίες¹⁸, είτε πλέον εξειδικευμένοι επαγγελματίες με χαμηλότερη όμως, κατά κανόνα, κοινωνική προέλευση (από την περίοδο του Αυγούστου και εξής κυρίως απελεύθεροι), όπως λ.χ. οι *argentarii* (*abri, vascularii*), οι *coactores argentarii* ή οι *nummularii* (*mensarii*)¹⁹. Κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα οι επαγγελματίες αυτοί συχνά ομαδοποιούνταν υπό το κοινό όνομα *τραπεζίτες* (*mensularii, collectarii*) λόγω της συχνής αναμίξεώς τους σε εργασίες αδιακρίτως αργυραμοιβικές ή τραπεζικές²⁰. Παρά ταύτα φαίνεται ότι η διαμεσολάβηση από επαγγελματίες προσανατολισμένους αποκλειστικά και μόνον στην προσφορά μεσιτικών υπηρεσιών είχε ήδη οριστικώς δια-

βιβλιογραφικές αναφορές. Ομοίως, αν και για ποικίλους διαφορετικούς λόγους, κατά τη μεσαιωνική περίοδο, η διενέργεια μεσιτειών επαφίετο στα διακεκριμένα μέλη της ανερχόμενης αστικής τάξης των πόλεων. Για το ζήτημα βλ. Van Houtte, *Les courtiers au moyen-âge*, 122–123.

18. Βλ. Andreau, *Modernité économique*, 380–381

19. Έτσι λ.χ., από τον 2ο αι., οι *argentarii* ειδικεύονταν κατά κανόνα στις διαμεσολαβήσεις με σκοπό την εκποίηση ακινήτων με πλειστηριασμό προκειμένου να εξοφληθούν ιδιωτικές χρηματικές απαιτήσεις, ενώ οι *nummularii* ενεργούσαν κυρίως ως δανειστές ή διαμεσολαβητές σε επενδύσεις χρηματικών κεφαλαίων (Andreau, *Modernité économique*, 383–386). Βεβαίως η δραστηριότητα των επαγγελματιών αυτών δεν περιοριζόταν στην απλή διαμεσολάβηση, αλλά περιελάμβανε και την τελική κατάρτιση ιδιωτικών συμφωνιών για λογαριασμό τρίτου, όπως λ.χ. δανειακών συμφώνων, διενέργεια πληρωμών ή εν γένει στη διαχείριση περιουσίας πελατών κ.λπ., εντός των ορίων μιας προϋπάρχουσας ειδικής εντολής, της λεγομένης *διαγραφής* ή *perscriptio*. (G. Humbert, *DAGR*, II, s.v. *argentarii*, 407b· G. Platon, «Les banquiers dans la législation de Justinien», *NRH* 33 (1909), II).

20. M. Mitteis, «Trapezitica», *ZS RA* 19 (1899), 198–259· G. Platon, ό.π., 10 επ.· Harmand, *Patronat*, 58· Ch. Lécivain, *DAGR*, s.v. *trapezitai*, 407 επ.· E. Saglio, *DAGR*, II, s.v. *argentarii*, 406 επ.

μορφωθεί κατά τις αρχές του 3ου αι μ.Χ. Για το γεγονός αυτό μας πληροφορεί το χωρίο του Πανδέκτη 50.14.3 όπου ο Ulpianus ρητώς αναφέρει την άσκηση της μεσιτείας από οργανωμένα επαγγελματικά γραφεία της τάξεως των προξενητών (*modus*²¹ *proxenetarum*). Τα γραφεία αυτά, όπως αναφέρει, ειδικεύονταν σε παροχή μεσιτικών υπηρεσιών με σκοπό την κατάρτιση παντός είδους θεμιτών συμβολαίων²². Μάλιστα, όπως αναφέρει η εν λόγω διάταξη, και ακριβώς επειδή οργανωμένα γραφεία προξενητών λειτουργούσαν στις πόλεις²³, είναι ευχερέστερο, σύμφωνα με το κείμενο του Πανδέκτη²⁴, ή, αντιθέτως, δυσχερέστερο, σύμφωνα με το κείμενο που παραδίδει ο νομομαής του 3ου αι μ.Χ. Modestinus²⁵, να απαι-

21. 'H *genus* κατά την εκδοχή του κειμένου που υιοθετεί ο Modestinus.

22. Η διαμόρφωση μιας διακεκριμένης επαγγελματικής τάξεως προξενητών, στα μέλη της οποίας εκχωρήθηκε σταδιακά ένα σημαντικό μέρος των αρμοδιοτήτων των αρχαϊκών προξένων, υπήρξε ενδεχομένως απόρροια της σταδιακής απορρόφησης του ελληνικού δεσμού της προξενίας από τον ρωμαϊκό δεσμό του *patronatus*, εξέλιξη η οποία φαίνεται ότι είχε αρχίσει ακόμα και πριν την περίοδο της ρωμαϊκής κατακτησεως, πιθανόν δε ήδη από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. [Harmand, *Patronat*, 58· εξάιρεση, κατά τον Monceaux (*Les proxénies grecques*, 319 σημ. 9), απετέλεσε το Βυζάντιο το οποίο διατήρησε την αρχαϊκή μορφή της προξενίας για μακρύτερο χρονικό διάστημα λόγω των εμπορικών σχέσεων που είχε αναπτύξει με πόλεις απομακρυσμένες από τα παράλια του Ευξείνου Πόντου]. Στα πλαίσια της πελατειακής και ανισοβαρούς σχέσεως που αναπτύσσεται μεταξύ του ιδίου, ως του ισχυρότερου πόλου, και της πόλεως (*colonia, respublica, civitas, municipium*), ο ρωμαίος ή ο τοπικός πάτρων, υποκαθιστώντας τον αρχαϊκό πρόξενο, παρέχει υπηρεσίες και διευκολύνσεις με κυρίαρχο τον πολιτικό τους χαρακτήρα (*beneficium*), λειτουργεί δηλαδή περισσότερο ως ενεργέτης ή προστάτης παρά ως διαμεσολαβητής για την επίτευξη οικονομικών συμφωνιών. Κατά συνέπεια εύλογο είναι να υποθέσει κανείς ότι οι κοινές μεσιτικές δραστηριότητες, υπηρεσίες κατά κανόνα τεχνικής ή οικονομικής φύσεως και ως εκ τούτου υποδεέστερες του υψηλού *status* του πάτρωνος, άρχισαν σταδιακά να ασκούνται από ιδιώτες έναντι μιας προσυμφωνημένης χρηματικής αμοιβής ή αποζημιώσεως.

23. «... *sunt enim huiusmodi hominum (ut in tam magna civitate) officinae*». Στο κείμενο εντός παρενθέσεως προστίθεται η φράση «όπως άλλωστε και στην συγκεκριμένη πόλη». Πρόκειται προφανώς για την πόλη όπου εκτυλίσσεται η επίδικη υπόθεση στην οποία ο Ulpianus αναφέρεται στο συγκεκριμένο χωρίο του ογδόου βιβλίου του *de omnibus tribunalibus*.

24. D.50.14.3: «... *faciliter quod Graeci ἐρμηνευτικὸν appellant, peti apud eos poterit, si quis forte condicionis vel amicitiae vel eius alterius huiusmodi proxeneta fuit: sunt enim huiusmodi hominum (ut in tam magna civitate) officinae. et enim proxenetarum modus, qui emptioibus ventitionibus, commerciis, contractibus licitis utiles non adeo improbabili more se exhibent*».

25. Βλ. τη διόρθωση την οποία προτείνει ο Modestinus στη σημ. 14 της σ. 907 της εκδόσεως του Πανδέκτη Mommsen-Krueger. Με βάση την αλλαγή αυτή το κείμενο διαμορφώνεται ως εξής: «...*difficiliter quod Graeci ἐρμηνευτικὸν appellant, peti apud eos poterit, si quis forte condicionis vel amicitiae vel eius alterius huiusmodi proxeneta fuit*».

τηθεί από τους προξενητές γάμων (*condiciones*), φιλίας (*amicitiae*), παρεδρείας (*adsesturae*) ή άλλου παρομοίου συμφώνου, εκείνο το οποίο οι Έλληνες αποκαλούν «ἐρμηνευτικόν» («*quod Graeci ἐρμηνευτικόν appellant*»).

Τι ακριβώς συνιστούσε το «ἐρμηνευτικόν» και για ποιόν λόγο η απαίτησή του εδωρείτο *δυσχερέστερη* ή *ευχερέστερη* (αναλόγως με την εκδοχή του κειμένου που θα υιοθετήσει ο ερμηνευτής του χωρίου) σε περιπτώσεις διαμεσολάβησης για τη κατάρτιση των ειδικών εκείνων μορφών μεσιτείας που μόλις προαναφέρθηκαν, παραμένει αδιευκρίνιστο. Αν ωστόσο το συγκεκριμένο εδάφιο συνδυασθεί με το αμέσως προηγούμενο, στο οποίο ο Ulpianus αναφέρει ότι το ύψος της μεσιτικής αμοιβής δεν θα πρέπει να είναι δυσανάλογο με το ποσόν το οποίο αποτελεί αντικείμενο της συμφωνίας (*quantitas*), τη φύση του συναλλάγματος (*negotium*) ή/και το είδος της παρεχόμενης διαμεσολάβησης²⁶, μπορεί να υποστηριχθεί η ακόλουθη υπόθεση: Το ἐρμηνευτικόν συνιστούσε, ενδεχομένως, μία διερμηνευτική ρήτρα η οποία περιελάμβανε κάποιο ποσοτικό προσδιορισμό της μεσιτικής αμοιβής σε συνάρτηση με ορισμένα πραγματικά δεδομένα, όπως η νομική μορφή και η ποσοτική αξία του επιχειρούμενου συναλλάγματος. Ενδεχομένως δε η ρήτρα αυτή συγκεκριμενοποιούσε, «διερμήνευε», και το είδος ή την έκταση των υπηρεσιών τις οποίες ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει ο προξενητής στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Παρά το γεγονός ότι η τελική επιμέτρηση του δεμιτού ύψους της εκάστοτε διεκδικούμενης προξεντικής αμοιβής επαφίεται, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, μέσω της εφαρμογής της διαδικασίας της έκτακτης διάγνωσης, στους διοικητές των επαρχιών²⁷, η καθιέρωση μιας συναλλακτικής πρακτικής θεσπίσεως διερμηνευτικών ρητρών εντός των ειδικών συμφωνιών

26. Αν ακολουθήσουμε τη δομή του κειμένου του Πανδέκτη της εκδόσεως Th. Mommsen-P. Kueger, το ζήτημα του προσδιορισμού της μεσιτικής αμοιβής τίθεται ακριβώς μετά το πρώτο εδάφιο της διατάξεως D.50.14.3 όπου γίνεται λόγος για την αρμοδιότητα των διοικητών να διαγιγνώσκουν τα ζητήματα αυτά κατά τη διαδικασία της *extraordinaria cognitio*. Πρόκειται επομένως για τη λογική συνέχεια του α' εδαφίου της διάταξης καθώς στο β' εδάφιο αναφέρονται τα αντικειμενικά κριτήρια τα οποία και θα πρέπει να ακολουθούνται για να γίνει, σε κάθε συγκεκριμένη επίδικη περίπτωση, η επιμέτρηση της δεμιτής προξεντικής αμοιβής κατά τη διαδικασία της έκτακτης διάγνωσης. Μάλιστα, στο ίδιο εδάφιο ο Ulpianus αναφέρεται στο μέγεθος της παρασχεθείσας μεσιτικής υπηρεσίας («*in quo operula ista defuncti sunt et ministerium qualequale accommodaverunt*»). Πρβλ. και B.54.15.3: «... ὁμως ἀπαιτεῖται μεμετρημένα καὶ πρὸς τὸ ποσὸν καὶ τὸ πρᾶγμα καὶ τὴν ὑπουργίαν τοῦ προξενητοῦ».

27. Βλ. αναλυτικότερα πιο κάτω σ. 79-80.

μεσιτείας, ως αναπόσπαστου τμήματος του καταρτιζόμενου συμφώνου της μεσιτείας, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί. Ένα επιχείρημα υπέρ της απόψεως αυτής παρέχει η ελληνόγλωσση αυτοκρατορική διάταξη του C.J.5.1.6. Ο νομοθέτης εμφανίζεται να επεμβαίνει, κατά τρόπο κατασταλτικό, στις περιπτώσεις συνομολογήσεως προξενητικής αμοιβής για σύναψη γάμου μόνον όμως όταν η συμφωνηθείσα αμοιβή υπερβαίνει το ποσόν που όριζε η συγκεκριμένη διάταξη²⁸. Εξ αντιδιαστολής επομένως προκύπτει ότι η ύπαρξη ειδικών συμφωνιών περί αμοιβής, εάν και εφόσον το ύψος της αμοιβής δεν υπερβαίνει το ανώτατο ποσοστό επί της αξίας της προίκας και της πρόγαμης δωρεάς που έδτε ο νόμος, ήταν και θεμιτή και συνήθης. Επιπρόσθετα, η λειτουργία οργανωμένων γραφείων προξενητών στις ρωμαϊκές πόλεις συνηγορεί με την καθιέρωση ανάλογης πρακτικής, καθώς, στα πλαίσια της ασκήσεως μιας οργανωμένης και οριοθετημένης πλέον επαγγελματικής δραστηριότητας, δεν αποκλείεται, όχι μόνον η συνομολόγηση «έρμηνευτικῶν» της προξενητικής αμοιβής, αλλά ακόμα και η θέσπιση ανώτατων και κατώτατων ορίων αμοιβών, ανάλογα με το είδος του επιχειρούμενου συναλλάγματος.

Αλλά, και αν ακόμη δεχθούμε ως πιθανή την ανωτέρω επεξήγηση του ελληνικού όρου *έρμηνευτικόν* που χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο χωρίο του Πανδέκτη, το ερώτημα για ποιούς ακριβώς λόγους η διεκδίκηση του ανωτέρω «έρμηνευτικού» καθίστατο *ευχερέστερη* (*facilius*), σύμφωνα με τη διάταξη του Πανδέκτη 50.14.3, ή, αντιθέτως, *δυσχερέστερη* (*difficilius*), σύμφωνα την εκδοχή του κειμένου που υιοθετεί ο νομομαθής Modestinus, στις περιπτώσεις συγκεκριμένων μορφών μεσιτείας εξακολουθεί να παραμένει αναπάντητο. Εάν πάντως κανείς ακολουθήσει τη δεύτερη εκδοχή, δηλαδή αυτή του Modestinus, παρατηρεί ότι η συντακτική δομή του κειμένου του χωρίου του Πανδέκτη 50.14.3 διαφοροποιείται πλήρως από εκείνη την οποία προτείνει η έκδοση των Mommsen-Krueger. Και τούτο διότι το χωρίο περί της *δυσχερέστερης* διεκδικήσεως «έρμηνευτικῶν», όταν πρόκειται για τις προαναφερθείσες ειδικές συμφωνίες μεσιτείας, «απομονώνεται» καθώς τίθεται στο τέλος της διατάξεως²⁹, ενώ αντιθέτως στην επίσημη εκδοχή του κειμένου τίθεται πριν από τη γενική μνεία της λειτουργίας γραφείων προξενητών για το σύνολο της μεσιτικής

28. «εἰ δὲ καὶ συνεφώνησε (εννοείται: λαβεῖν ἀμοιβήν), μὴ ὑπὲρ τὴν εἰκοστὴν μοῖραν τῆς προίκας καὶ τῆς πρὸ γάμου δωρεᾶς ἐπιζητεῖν. ἐὰν ἡ προῖξ ἄχρη διακοσίων λιτρῶν ὂσφι χρυσίου. Ἐλαττον δὲ εἰ βούλεται λαβεῖν, ἐπιτρέπει αὐτῷ».

29. Βλ. σημ. 2 στη σ. 908 της εκδόσεως του Πανδέκτη Mommsen-Krueger: «*Mo. sic ordinat et emendat: De proxenetico quamquam est sordidum, solent praesides cognoscere: est enim proxenetarum genus, qui emptionibus venditionibus, commercii, contractibus licitis utiles non adeo improbabili more se exhibent: sic tamen ut et in his modis debeat et quantitatis... officinae*».

δραστηριότητας. Στο τελευταίο λοιπόν εδάφιο του χωρίου D.50.14.3, αναφέρεται ότι το συνήθως απαιτούμενο «έρμηνευτικόν» του προξενητικού συμφώνου, δηλαδή, σύμφωνα με την άποψη η οποία υποστηρίχθηκε παραπάνω, η ειδική συμφωνία καταβολής συγκεκριμένης προξενικής αμοιβής είναι *δυσχερέστερο* να απαιτηθεί σε μεσιτείες που αποσκοπούν στην επίτευξη ενός συμφώνου συμφιλίωσης ή στην προώθηση κάποιου σε δημόσιο αξίωμα, όπως λ.χ. το αξίωμα της παρεδρείας, ή ακόμα σε μεσιτείες για σύναψη συνοικεσίων. Πρόκειται σαφώς για περιπτώσεις μεσιτείας οι οποίες διακρίνονται έναντι των υπολοίπων λόγω της προϋπάρχουσας σχέσεως αμοιβαίας εμπιστοσύνης, ή φιλίας, ή καθήκοντος ή ευγνωμοσύνης μεταξύ του προξενιτή και του ετέρου συμβαλλομένου, σχέση η οποία και δικαιολογεί στις περιπτώσεις αυτές την παροχή ανάλογων διαμεσολαβητικών υπηρεσιών. Η φύση δε αυτή της προσφερόμενης υπηρεσίας είναι εκείνη η οποία την καθιστά περισσότερο «φιλική εκδούλευση» παρά εκμισθούμενη, εξαρτημένη και κατευθυνόμενη εργασία. Κατά συνέπεια οι προσφερόμενες διαμεσολαβήσεις σε συμφιλιώσεις, παρεδρείες, συνοικέσια κ.ό.κ. προσιδιάζουν μάλλον προς τις καλούμενες, κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, «ἐλευθέριας» υπηρεσίες ή τέχνες παρά προς τις «θανάουσες», οι οποίες συνιστούν διάθεση εργατικών δυνάμεων έναντι συγκεκριμένου χρηματικού ανταλλάγματος (*merces*)³⁰. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, των *θανάουσων* δηλαδή εργασιών, και ακριβώς λόγω της φύσεώς τους ως υλικών-χειρωνακτικών και εξαρτημένων εργασιών, εύλογο είναι να υποθέσει κανείς ότι το χρηματικό ανταλλάγμα ήταν *ευχερές*, ή τουλάχιστον *ευχερέστερο* να προσδιορισθεί και συνεπώς να διεκδικηθεί. Αντιθέτως, η θεώρηση της μεσιτικής υπηρεσίας, τουλάχιστον στις προαναφερθείσες ειδικές περιπτώσεις μεσιτείας, ως φιλικής εκδούλευσης η οποία παρέχεται στα πλαίσια μιας, φαινομενικά τουλάχιστον, ισότιμης σχέσης δεν επέτρεπε την εξομίωση της προξενικής αμοιβής με μισθό. Συνεπώς καθιστούσε περισσότερο *δυσχερή* ή έστω *δυσχερέστερη* τη θέσπιση διερμηνευτικών ρητρών περί αμοιβής στα συγκεκριμένα σύμφωνα μεσιτείας. Για την πληρέστερη όμως υποστήριξη της εκδοχής αυτής χρήσιμα είναι και όσα πρόκειται να εκτεθούν αμέσως στη συνέχεια.

Όπως προκύπτει από τη διάταξη D.50.14.1 και την αντίστοιχί της στα

30. Σχετικά με τα κριτήρια της διακρίσεως μεταξύ «ἐλευθερίας» και «θανάουσου» υπηρεσίας, όπως ειδικότερα αυτά προκύπτουν με βάση τις πηγές της αρχαιοελληνικής γραμματείας βλ. ενδεικτικώς Γ. Σ. Σιμωνέτου, *Περί των διακριτικών ορίων μεταξύ εντολής και μισθώσεως υπηρεσιών ή έργου κατά το ισχύον δίκαιον* (Ρωμαϊκόν Δίκαιον και Τοπικοί Κώδικες) και από νομοθετικής απόψεως, Αθήναι 1937, 53 (= Σιμωνέτου, *Περί των διακριτικών ορίων μεταξύ εντολής και μισθώσεως υπηρεσιών ή έργου*). Α. Bernard, *La rémunération des professions liberales*, 1935, 8 σημ.4 (= *Rémuneration*).

Βασιλικά (B.54.15.1), η διεκδίκηση της αμοιβής για μεσιτεία σε αγοραπωλησίες, δανειακές συμβάσεις, εμπορικές πράξεις και λοιπές μη αντιβαίνουσες στο δίκαιο και στα χρηστά ήδη συμβάσεις εδωρείτο απολύτως σύννομη. Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, με την ελληνόγλωσση αυτοκρατορική διάταξη του *Ιουστινιανείου Κώδικα* 5.1.6 pr., η οποία προφανώς είχε αποδεχθεί την ισχύουσα κατά τη μετακλασική περίοδο συναλλακτική πρακτική, είχαν οριστεί οι ανώτατες θεμιτές ποσοστώσεις της μεσιτικής αμοιβής σε συνάρτηση με το ύψος της προίκας και της πρόγαμης δωρεάς³¹. Μάλιστα, σε περίπτωση υπέρβασης των ανωτέρω θεμιτών προξενητικών αμοιβών, προβλέπονταν σε βάρος αμφοτέρων των συναλλασσομένων χρηματικά επιτίμια, ενώ επιπλέον ο προξενητής υποχρεούνταν σε επιστροφή της καταβληθείσας προξενητικής αμοιβής ανεξάρτητα από το είδος της³². Τέλος με την ίδια διάταξη, και ανεξάρτητα από το ύψος της προίκας, καθορίσθηκε το ανώτατο επιτρεπτό ποσό της προξενητικής αμοιβής στα 10 λίτρα χρυσού, ακόμα και αν επρόκειτο περί «τελείας» προίκας ή πρόγαμης δωρεάς³³.

Τα προαναφερθέντα ωστόσο νομικά κείμενα, από τα οποία υιοθετείται, έστω και υπό όρους, η εκδοχή ότι η μεσιτική αμοιβή είναι απολύτως σύννομη, φαίνονται να έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τη ρήση του *Ulpianus*, όπως αυτή διατυπώνεται στη διάταξη του *Πανδέκτη* 50.14.3³⁴. Σύμφωνα με τον επιφανή ρωμαίο νομομαθή της κλασικής περιόδου η διεκδίκηση μεσιτικής αμοιβής είναι «ρυπαρή» (*sordidum*).

Με δεδομένη την αναγκαιότητα της προσφοράς μεσιτικών υπηρεσιών για την ανάπτυξη του εμπορίου και των συναλλαγών, αλλά και τη συνήδη άσκηση της μεσιτικής δραστηριότητας από πρόσωπα που έχαιραν γενικότερης

31. «εἰ δὲ συνεφώνησε, μὴ ὑπὲρ τὴν εἰκοστὴν μοῖραν τῆς προικὸς καὶ τῆς προγαμίας δωρεᾶς ἐπιζητεῖν, ἐὰν ἡ προῖξ ἄχρι διακοσίων λιτρῶν ἔσται χρυσίου».

32. Στο σημείο μάλιστα αυτό πληροφορούμεθα ότι η αμοιβή ήταν δυνατόν να συνίσταται, όχι μόνον σε χρήματα, αλλά και σε ακίνητα ή ζώα ή άλλους είδους ισοδύναμες παροχές με οικονομική αξία, όπως λ.χ. η απόκτηση κάποιας χρεωστικής ομολογίας.

33. «Εἰ δὲ καὶ ὁσησδήποτε ποσότητός ἐστιν ἡ προῖξ, περαιτέρω τῶν δέκα λιτρῶν τοῦ χρυσίου οὐκ ἐπιτρέπει τῷ προξενητῇ λαμβάνειν, οὐδὲ εἰ τελεία ἐστὶν ἡ προῖξ ἢ ἡ πρὸ γάμου δωρεά».

34. =B.54.15.3: «Εἰ καὶ ῥυπαρόν ἐστι τὸ λαμβάνειν προξενητικά...». Παρόμοια αποδοκιμασία εκφράζει ο νομοθέτης και στην προαναφερθείσα ελληνόγλωσση αυτοκρατορική διάταξη του *Ιουστινιανείου Κώδικα* 5.1.6 pr. προκειμένου περί εισπράξεως μεσιτικών αμοιβών από όσους διαμεσολαβούν σε σύμφωνα γάμου. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «Ἡ διάταξις θούλεται τὸν προξενούντα γάμον μάλιστα μὲν μηδὲν λαμβάνειν, εἰ δὲ ὅλως ἀνέχεται λαβεῖν, εἰ μὲν μηδὲν συνεφώνησε περὶ τούτου, μηδὲν ὅλως λαμβάνειν». Βλ. επίσης B.54.15.4· Ἀρμ. 4.3.12. Πρβλ. και τη διάταξη D.50.14.3 όπου η μεσιτεία για σύναψη γάμου συγκαταλέγεται στις μεσιτείες εκείνες επί των οποίων είναι δυσχερέστερο, ακριβώς λόγω της εμπιστευτικής τους φύσεως ή του εγγενούς στοιχείου της παροχής φιλικής εκδούλευσης, να απαιτηθεί το λεγόμενο «έρμηνευτικόν».

εκτιμήσεως, —όταν βεβαίως οι προσφερόμενες υπηρεσίες δεν εδωρούνταν αντικείμενες προς το δίκαιο και τα χρηστά ήθη,— η μνεία στα ιουστινιάνεια νομοθετικά κείμενα ενός τόσο απαξιωτικού χαρακτηρισμού για τη διεκδίκηση των μεσιτικών αμοιβών στο σύνολό τους, δηλαδή αδιακρίτως της φύσεως του επιχειρούμενου συναλλάγματος, δημιουργεί εύλογες απορίες. Η άποψη ότι παρόμοιοι χαρακτηρισμοί προέκυψαν από μια πιθανή ταύτιση της έννοιας του *προξενήτου* με εκείνη του *προαγωγού*³⁵, —με βάση το επιχείρημα ότι ένα μεγάλο ποσοστό των διαμεσολάβησεων για σύναψη γάμου υπέκρυπτε ουσιαστικά, κατ' επάγγελμα ή έστω προς ευκαιριακή κερδοσκοπία, πράξεις παρακίνησης άλλων σε ασέλγεια ή υπόδαψη ή παρακίνηση σε πορνεία,— δεν επιρρωνύεται από τις συναφείς γραμματειακές και νομικές πηγές της ρωμαιοβυζαντινής περιόδου. Και τούτο διότι από τα κείμενα αυτά προκύπτει ότι ο όρος *προξενήτης* (*proxeneta*) δεν χρησιμοποιείται ως συνώνυμος του *προαγωγού*. Έτσι, στις μεν λατινικές πηγές, η έννοια του *προαγωγού* αποδίδεται αποκλειστικά με τον όρο *leno*, στις δε ιουστινιάνειες και βυζαντινές νομικές πηγές, με τους όρους «*προαγωγός*», «*μαστρωπός*», ή «*πορνοβοσκός*»³⁶. Άλλωστε ο απαξιωτικός χαρακτηρισμός του *Ulpianus* στη διάταξη του *Πανδέκτη* 50.14.3 αναφέρεται στο σύνολο της μεσιτικής δραστηριότητας και όχι μεμονωμένα στις ειδικές περιπτώσεις μεσιτειών προς σύναψη γάμου.

35. Η άσκηση της προαγωγείας επέφερε στίμια στον δράστη. Πρβλ. *D.* 3.2.4.2–3.

36. Plautus, *Curculio*, 5, 2, στ. 616–621· Του Ιδίου, *ό.π.*, 3.1,στ. 459–460· Του Ιδίου, *ό.π.*, 4, 2, στ. 509–518· *C.Th.* 4.6.3 (Κων/νος, 336)· *C.J.* 1.4.12 (Θεοδόσιος - Βαλεντινιανός, 428)· *C.J.* 4.7.5 (Διοκλητιανός - Μαξιμιανός, 290)· *C.J.* 9.9.9 (Αλέξανδρος Σεβήρος, 224)· *C.J.* 11.41.6 (Θεοδόσιος - Βαλεντινιανός, 428)· *C.J.* 11.41.7 (Λέων Α', 457–467)· *D.* 3.2.4.2 (Ulpianus)· *Νεαρά* (*Iust.*) 14 (535)· *Ecloga Aucta* 17.31· *B.* 24.2.14· *B.* 60.37.4. Πρβλ. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis duos in tomos Digestum*, I, Lugduni 1688 (Paris 1943), s.v. *προαγωγός*, 1232· Th. Mommsen, *Le droit pénale romain* (μετ. J. Duquesne), II, Paris 1907, 416 σημ. 2· B. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ecloga*, *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών* 21 (1956), 89–90· Ev. Patlagean, «Sur la limitation de la fécondité dans la haute époque byzantine», *Annales, Histoire, Sciences Sociales* 24 (1969), 1360· Daube, «The lex Julia concerning adultery», *Irish Jurist* 8 (1972), 373 επ.· J. M. Carrié, «Les distributions alimentaires dans les cités de l'empire romain tardif», *Mélanges de l'École Française de Rome* 87 (1975), 1001· F. Gonfroy, «Homosexualité et ideologie esclavagiste chez Cicéron», *Dialogues d'histoire ancienne* 4 (1978), 219–265· Σπ. Τρωϊάνου, *Ο «Πορνάλος» του Εκλογαδίου*, *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte* 6 (1980), 96· Thomas Van, «Parricidium», *Mélanges de l'École Française de Rome* 93 (1981), 672 σημ. 94· M. Morabito, «Droit romain et réalités sociales de la sexualité servile», *Dialogues d'histoire ancienne* 12 (1986), 374, 377· Y. Rivière, «Les quadruplatores: la répression du jeu, de l'usure et de quelques autres délits sous la République romaine», *Mélanges de l'École Française de Rome*, 109 (1997), 600–601 σημ. 57, 603· A. Chastagnol, «L'impôt des proxénètes», [*Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, IX Convegno Internazionale* (2–5 Oct. 1989)], Napoli 1993, 430 επ.

Πλέον βάσιμα ερείσματα διαδέχεται ενδεχομένως η εκδοχή ότι ο χαρκτηρισμός περί ρυπαρότητας της διεκδικήσεως μεσιτικής αμοιβής αναφέρεται σε όλες τις προξεντικές αμοιβές, αδιακρίτως της φύσεως της παρεχόμενης κατά περίπτωση εργασίας, λόγω της συνήθους δόλιας εξαπατήσεως των πελατών, της μεροληψίας κατά την παροχή συμφιλιωτικών υπηρεσιών ή γενικότερα της παραβιάσεως της καλής πίστεως από τους προξενητές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους³⁷. Ενδεχομένως επικρατούσε και η τάση να διεκδικούνται υπέρογκες αμοιβές, δυσανάλογες με τις υπηρεσίες που παρείχαν οι προξενητές για τη διεκπεραίωση συγκεκριμένης υποθέσεως³⁸, συμπεριφορές οι οποίες συνετέλεσαν και στη διαμόρφωση της πρακτικής να απαιτείται η συνομολόγηση διερμηνευτικών ρητρών για την πληρέστερη διασφάλιση των συναλλασσομένων. Είναι ίσως αυτός ο λόγος για τον οποίο, στο ίδιο χωρίο του Πανδέκτη όπου αναφέρεται η «ρυπαρότητα» της μεσιτικής αμοιβής, ο Ulpianus σπεύδει να μνημονεύσει ευδύς αμέσως το ζήτημα της αναλογίας της αμοιβής προς τη φύση και την αξία του συγκεκριμένου συναλλάγματος για την επίτευξη του οποίου προσφέρθηκε η διαμεσολαβητική υπηρεσία.

Πέραν όμως όλων αυτών, μία άλλη εκδοχή η οποία θα μπορούσε εξίσου να υποστηριχθεί ως πιθανή είναι ότι ο Ulpianus, –νομομαθής γνωστός για την επιλεκτική προσαρμογή ελληνικών φιλοσοφικών δογμάτων στο δίκαιο³⁹,– εκφράζει στο προκείμενο ζήτημα την περιφρόνηση που επιδείκνυε γενικότερα ο αρχαίος κόσμος προς την εκμίσθωση των πνευματικών εργασιών ή γενικότερα των εργασιών οι οποίες αποτελούν προϊόν της ελευθέρως βουλήσεως ενός ατόμου και αποτελούν, ως εκ τούτου, αβίαστη εκδήλωση της προσωπικότητάς του. Η εκμίσθωση των υπηρεσιών αυτών, των καλουμένων «ἐλευθερίων» (*artes liberales* ή *ingenuae*,

37. Κατά τον Monceaux (*Les proxénies grecques*, 34, 112), η αντικειμενική κρίση των προξένων–συμφιλιωτών ετίθετο συχνά υπό αμφισβήτηση. Για τον λόγο αυτό στο επιγραφικό υλικό αναφέρεται συχνότατα η προβολή λόγων εξαίρεσης των προξένων οι οποίοι εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα μιας πόλεως ή η πρόβλεψη ποινικών ρητρών για την περίπτωση όπου ο πρόξενος θα παραβιάσει τη *fides* κατά την άσκηση των καθηκόντων του.

38. Πρβλ. και D.50.14.3 όπου ο Ulpianus τονίζει τη σημασία της «μικράς» (*ministerium qualequale*) εργασίας την οποία είχε προσφέρει ο μεσίτης για τον προσδιορισμό του μέτρου της προξεντικής αμοιβής.

39. Βλ. ενδεικτικώς P. Frezza, «La cultura di Ulpiano», *SDHJ* 34 (1968), 366 επ.· J. Modrzejewski, «Ulpian et la nature des aimaux», [*Accademia Nazionale dei Lincei*, I], Roma 1976, 177 επ.· T. Honoré, *Ulpian*, Oxford 1982, 31 σημ. 231–233· D. Nörr, «Jurisperitos sacerdos», [*Xenion. Festschrift für P. Jepsos*, I], Athen–Freiburg–Köln 1973, 568· Α. Παπαρρήγα–Αρτεμιάδη, «Ελληνικές ιατρικές–φιλοσοφικές επιδράσεις αναφερόμενες στην πόληση κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο», *EKEIEΔ* 38 (2004), 49 επ.

studia liberalia), θεωρήθηκε, τόσο από Έλληνες όσο και από Λατίνους ρήτορες και φιλοσόφους, ότι δεν συνάδει με την αξιοπρέπεια του ελεύθερου πολίτη, καθώς οι εν λόγω υπηρεσίες, λόγω της ιδιαίτερης φύσεως και σπουδαιότητας του παρεχόμενου αγαθού (φιλοσοφία, εκπαίδευση, ιατρικές, νομικές υπηρεσίες κ.λπ.) ήταν ανεκτίμητης αξίας⁴⁰. Η ευρύτερη αυτή κατηγορία των «ἐλευθερίων» υπηρεσιών⁴¹ δεν αποκλείεται να συμπεριελάμβανε και ορισμένες μορφές μεσιτικής δραστηριότητας, κατ' εξοχήν δε εκείνες οι οποίες, κατά την ελληνική αρχαιότητα, παρέχονταν στα πλαίσια του προξενικού θεσμού και, επομένως, διέδεται δημόσιο και τιμητικό χαρακτήρα. Και τούτο διότι η απονομή τιμών, η δημοτικότητα και η ισχύς που αντλούσαν οι πρόξενοι από την άσκηση αυτών των έργων, αλλά και τα καθαρώς οικονομικά ή φορολογικά οφέλη που συνεπάγονταν οι εν λόγω υπηρεσίες⁴², δεν εξομοιώνονταν, από ηθική και φιλοσοφική άποψη, με μισδό υπό την έννοια του πορισμού των μέσων διαβίωσης από εκμισθούμενη εργασία.

Αν υιοθετηθεί η εκδοχή αυτή, μπορεί πλέον να γίνει κατανοητό για ποιόν λόγο η διεκδίκηση ερμηνευτικών σε προξεντικές αμοιβές θεωρείται *δυσχερέστερη* σε σύμφωνα μεσιτείας που διακρίνονται για τον φιλικό ή εμπιστευτικό τους χαρακτήρα. Η προξεντική αμοιβή εκλαμβάνεται εν προκειμένω περισσότερο ως ένα είδος *honorarium* ή *salarium*, παρά ως μισθός⁴³. Άλλωστε, υπό την πίεση των οικονομικών και κοινωνικών συν-

40. Πρβλ. Ἀριστ., *Πολ.*, 3.4.1277a / 3.5.1278a· Του Ιδίου, *Ρητ.*, 1.9.1367a· Cic., *De off.* 1. 42, 150–151· Sen., *De benef.*, 3.22· Του Ιδίου, *ό.π.*, 6.15.

41. Οι μορφές των «ἐλευθερίων» υπηρεσιών, κατά τρόπο ενδεικτικό και όχι εξαντλητικό, απαριθμούνται και εξετάζονται στον Τίτλο 50.13 του *Πανδέκτη*.

42. Πέραν της απονομής τιμών (επαίνου, στεφάνου, δέπνου στο Πρυτανείο), πληθώρα προνομίων μπορούσε να χορηγηθεί στους προξένους εκείνους οι οποίοι είχαν επάξια εκπροσωπήσει τα συμφέροντα της πόλεώς τους. Μεταξύ αυτών απαριθμούνται η ατέλεια, το δικαίωμα εισαγωγής–εξαγωγής παντός είδους εμπορευμάτων, ο ελλιμενισμός ακόμα και σε περιόδους πολέμου, το δικαίωμα εγγραφής στις τάξεις των πολιτών υπό την προϋπόθεση της καταβολής κάποιου φόρου (*είσφορας*), το δικαίωμα κατοχής γης και οικίας (*ἐγκτησις*), η ασυλία, οι δωρεές, η *πρόσδοος* προς τὴν *βουλὴν καὶ τὸν δήμον* κ. ἄ. (Monceaux, *Les proxénies grecques*, 34, 98 επ., 113 επ.).

43. Ως γνωστόν το *honorarium* εμφανίζεται άλλοτε ως τιμητική αναγνώριση μιας υπηρεσίας η οποία έχει ήδη προσφερθεί (*ἀντίδωρον*), και άλλοτε ως ανταμοιβή των καταβληθέντων κόπων ή παροχή των μέσων διαβίωσης προς ένα φίλο, υπό την έννοια της αναγνώρισης κοινωνικής υποχρέωσης προς αυτόν. Ως εκ τούτου δεν αποστερεί την παρεχόμενη ελευθέρια υπηρεσία από τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, τη *liberalitas* και το *beneficium* (Bernard, *Rémunération*, 43) Περί των διαφόρων θεωριών που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τα κριτήρια της διακρίσεως μισθού–τιμητικού αντιδώρου βλ. Σιμωνέτου, *Περί των διακριτικών ορίων μεταξύ εντολής και μισθώσεως υπηρεσιών ή έργου*, σ. 36 επ. Για τη διάκριση *honorarium–salarium* κατά τη συζα-ντινή περίοδο βλ. στον Ιδιο, *ό.π.*, 46 σημ. 36.

δικών, η καταβολή του *honorarium* είχε αναγνωρισθεί ως δεμιτή επί των λεγομένων «ἐλευθερίων» εργασιών⁴⁴. Ανεξάρτητα δε από το ζήτημα εάν τελικώς, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οι υπηρεσίες αυτές υπήχθησαν στη νομική μορφή της εντολής⁴⁵, γεγονός παραμένει ότι έτυχαν ιδιαίτερης δικονομικής μεταχειρίσεως⁴⁶. Έτσι, όπως μας πληροφορεί η διάταξη D.50.13.1 (=B.54.14.1), με αυτοκρατορικά *rescripta* κατέστη δυνατή η δικαστική επιδίωξη των αμοιβών, οι οποίες είχαν ενδεχομένως προσυμφωνηθεί σε περιπτώσεις αμειβόμενων ελευθερίων υπηρεσιών, μέσω της διαδικασίας της έκτακτης διάγνωσης της συγκεκριμένης διαφοράς (*extraordinaria cognitio*)⁴⁷. Η έκτακτη διάγνωση του ζητήματος της νομιμότητας της διεκδικήσεως προξενητικής αμοιβής κρίνεται στις περιπτώσεις αυτές απολύ-

44. D.50.13.1· D.11.6.1 (*agrimensor*).

45. Τη συνοπτική παρουσίαση των απόψεων που έχουν εκφρασθεί βλ. στον Σιμωνέτο, *Περί των διακριτικών ορίων μεταξύ εντολής και μισθώσεως υπηρεσιών ή έργου*, 58 επ. Σύμφωνα με τις απόψεις του Α. Bernard (*Rémuneration*, κυρίως 118 επ.) η ιδιότητα του υποκειμένου που προσφέρει τη σχετική εργασία είναι καθοριστική για τον προσδιορισμό της νομικής της μορφής. Δηλαδή, εάν τα ελευθέρια επαγγέλματα ασκούσαν από δούλους ή απελευθέρους, η αμοιβή αποτελούσε μισθώμα και συνεπώς οι παρεχόμενες από τα πρόσωπα αυτά υπηρεσίες υπάγονταν στη νομική μορφή της μισθώσεως υπηρεσιών. Εάν πάλι οι υπηρεσίες παρέχονταν από ελεύθερους τα σχετικά σύμφωνα θεωρούνταν σύμφωνα κείμενα εκτός της κυρίως νομικής σφαίρας.

46. Η διεκδίκηση του *honorarium* γίνεται με την *cognitio extraordinaria* και όχι με την άσκηση της αγωγής της εντολής (D.17.1.56=B.14.1.56). Για την αιτιολογία αυτής της ιδιαίτερης δικονομικής μεταχειρίσεως βλ. αναλυτικά Σιμωνέτο, *Περί των διακριτικών ορίων μεταξύ εντολής και μισθώσεως υπηρεσιών ή έργου*, 51.

47. Ήδη από την κλασσική περίοδο και υπό την πίεση της συναλλακτικής πρακτικής ανάλογη δικονομική μεταχείριση επιφυλάχθηκε και για ορισμένες ειδικές περιπτώσεις εντολής, στις οποίες είχε προηγηθεί μια αφηρημένη υπόσχεση αμοιβής του εντολοδόχου (*incerta pollicitatio*), όπως λ.χ. η περίπτωση του *procurator* δίκης η προβλεπόμενη στη διάταξη του Πανδέκτη 17.1.7. Στην περίπτωση αυτή, κατά την άποψη την οποία υποστηρίζει στο ανωτέρω χωρίο ο Papinianus, ο πληρεξούσιος μπορεί να διεκδικήσει, κατά τη διαδικασία της έκτακτης διαγνώσεως, αμοιβή από τον εντολέα εάν διαγνωσθεί ότι πράγματι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο κύριος θέλησε να ανταμείψει τις υπηρεσίες του εντολοδόχου. Κι αυτό διότι πρέπει να διαφυλαχθεί η πίστη (*fides*) των συμφωνηθέντων, δηλαδή να τηρηθεί η υπόσχεση του εντολέως περί αμοιβής της υπηρεσίας που προσφέρει ο εντολοδόχος. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα F. Dumont, «La gratuité du mandat en droit romain», [St. Arangio-Ruiz, II], Napoli 1952, 313–314 (=La gratuité du mandat). Ανάλογη είναι και η περίπτωση της κατ' εντολήν αγοράς, εκπαίδευσης και μεταπωλήσεως δούλου από τεχνίτη-εντολοδόχο, η οποία αναφέρεται από τον Paulus στη διάταξη του Πανδέκτη 17.1.26.8. Κατ' εξαίρεση από τα γενικώς ισχύοντα επί εντολής, εάν ο εντολοδόχος πωλήσει στη συνέχεια τον αγορασθέντα και εκπαιδευθέντα δούλο, ο μεν εντολέας μπορεί με την αγωγή της εντολής να διεκδικήσει το τίμημα της πώλησεως, ο δε εντολοδόχος μπορεί με την αγωγή της εντολής να διεκδικήσει από τον εντολέα μισθό για τη διδασκαλία καθώς και την τροφή του δούλου, εκτός εάν είχε ειδικώς συμφωνηθεί να διδάξει χαριστικώς.

τως απαραίτητη καθώς, όπως ακριβώς αυτή καθ' εαυτή η χρηματική αποτίμηση της ελευθερίας υπηρεσίας, έτσι και η δικαστική επιδίωξη της αμοιβής αυτής με κάποια αγωγή του αστικού ή πραιτωρικού δικαίου εδωρείτο ατιμωτική λόγω της φύσεως της προσφερθείσας υπηρεσίας ως ελευθερίας ή, έστω, ως συγγενούς προς ελευθερία⁴⁸. Το σκεπτικό το οποίο υποκρύπτει η νομική αυτή αντιμετώπιση της διεκδίκησης αμοιβής για «ἐλευθερίες» υπηρεσίες αποκαλύπτει ο Ulpianus, σαφώς επηρεασμένος από στωικές φιλοσοφικές αντιλήψεις, στις περιπτώσεις διδασκαλίας η οποία παρέχεται από φιλοσόφους και καθηγητές του αστικού δικαίου. Όπως προκύπτει από τα χωρία 50.13.1,4 και 50.13.1,5 του Πανδέκτη, η δικαστική διεκδίκηση των αμοιβών αυτών δεν εδωρείτο «ευπρεπής» («*quaedam enim tametsi honeste accipiantur, inhoneste tamen petuntur*», δηλαδή οι αμοιβές αυτές «ἂν καὶ εὐπρεπῶς δίδονται, δὲν ἀπαιτοῦνται εὐπρεπῶς»)⁴⁹. Είναι προφανές ότι η διεκδίκηση αμοιβής, η εξαργύρωση δηλαδή της διδασχῆς φιλοσοφικών θεωριών ή της νομικής επιστήμης, εκλαμβάνεται ως υποβιβασμός των πνευματικών αυτών δραστηριοτήτων. Και τούτο διότι, κατ' αυτόν τον τρόπο, θεωρείται ότι εκπίπτουν από το επίπεδο της φιλικῆς εκδούλευσης, η οποία φέρει έκδηλο τον τιμητικό και χαριστικό της χαρακτήρα, στο επίπεδο της μισθωτῆς και εξηρημένης εργασίας, η οποία αποτελεί εν πολλοίς συνώνυμο της υπαγωγῆς σε κατάσταση δουλείας⁵⁰. Προφανῆς είναι συνεπῶς η αναλογία η οποία υφίσταται μεταξύ των χωρίων αυτών και των χωρίων του Πανδέκτη 50.13.1,5 και 50.14.3 στα οποία δηλώνεται η ρυπαρότητα της διεκδίκησης μεσιτικῆς αμοιβῆς· όπως ακριβῶς η διεκδίκηση αμοιβῆς ή αποζημιώσεως στις περιπτώσεις παροχῆς των ανωτέρω «ἐλευθερίων» υπηρεσιῶν δεν είναι ευπρεπῆς, έτσι και η διεκδίκηση μεσιτικῆς αμοιβῆς είναι ανέντιμη, ρυπαρή. Παρά ταῦτα, όπως ακριβῶς συνέβη στις περιπτώσεις διεκδίκησης αμοιβῶν για την άσκηση ενός ευρέος φάσματος ἐλευθερίων ή «οιονεί» ἐλευθερίων δραστηριοτήτων⁵¹, έτσι και στις περιπτώσεις της διεκδίκησης προξενητικῶν αμοιβῶν, οι διαφορές οι σχετιζόμενες με την είσπραξη και τον προσδιορισμό του ὕψους της

48. Πρβλ. Bernard, *Rémunération*, 29.

49. B.54.14.1,5 («*εἰσὶ γάρ τινα εὐπρεπῶς διδόμενα, οὐκ εὐπρεπῶς δὲ ἀπαιτούμενα*»).

50. Cic., *De off.*, 1.41. Πρβλ. και Sen., *De benef.*, 2.17· 3.22.1 (όπου και αναφορά στον Χρύσιππο)· 6.14.3. Βλ. ενδεικτικῶς F. M. Robertis, *I rapporti di lavoro nel diritto romano*, Milano 1946, 128 επ.

51. Βλ. D.50.13.1 pr., 1, 2, 6, 8, 10, 14 [διδάσκαλοι ἐλευθερίων σπουδῶν (ρήτορες, γραμματικοί, γεωμέτρες), διδάσκαλοι φιλολογικῶν σχολῶν, δικηγόροι, ιατροί, μαιεῖς, ἀλλά και βιβλιογράφοι, ταχυγράφοι, λογισμογράφοι, γραμματοφύλακες, ἀκόλουθοι, τροφοί].

μεσιτικής αμοιβής υπήχθησαν στη διαδικασία της έκτακτης διάγνωσης. Είναι πιθανόν ότι ποικίλοι οικονομικοί και ιστορικοί λόγοι, όπως λ.χ. η μετάβαση σε ένα πλέον προηγμένο σύστημα οικονομικής οργάνωσης όπου η άσκηση ποικίλων «ευγενών» δραστηριοτήτων γίνεται κατ' επάγγελμα από απελεύθερους ή μέλη της τάξεως των ιππέων έναντι σαφούς χρηματικού ανταλλάγματος, συνέβαλαν στη συρρίκνωση του πρώην αριστοκρατικού ιδεώδους της ελευθέριας, ως μη αμειβόμενης δραστηριότητας, και στην υιοθέτηση πλέον ελαστικών προτύπων σχετικά με την χρηματική αποτίμηση της ελευθέριας ή οιονεί ελευθέριας δραστηριότητας.

Από τα προεκτεθέντα συνάγεται ότι η μεσιτεία, τουλάχιστον από την άποψη της δικονομικής αντιμετώπισεώς της, διακρίνεται από τα λοιπά παρεμφερή συναινετικά σύμφωνα, όπως η εντολή, η μίσθωση ή ακόμα και η διοίκηση αλλοτρίων, τα οποία ήσαν αγωγή με αγωγές του αστικού δικαίου (αγωγή της εντολής ή της μισθώσεως). Όπως έχει ήδη εκτεθεί, η νομική ιδιομορφία που παρουσιάζει η μεσιτεία, αφενός μεν έναντι του συμφώνου της εντολής⁵², αφετέρου δε έναντι του συμφώνου της μισθώσεως έργου ή υπηρεσιών, προκύπτει με σαφήνεια από το χωρίο του Πανδέκτη 50.14.2. Σε αυτό ο Ulpianus αρνείται την χορήγηση της αγωγής της εντολής στην ειδική περίπτωση της χαριστικώς⁵³ προσφερόμενης διαμεσο-

52. Όπου η διαμεσολάβηση ενεργείται για λογαριασμό του εντολέως ή τρίτου προσώπου ή του εντολέως και τρίτου προσώπου άνευ αμοιβής ή έναντι τιμητικής αποζημιώσεως για τα αναγκαία έξοδα ή για τυχόν ζημία η οποία προέκυψε κατά την εκτέλεση της εντολής. Πρβλ. Cic., *De off.*, I.42.150· Gai (*Inst.*) 3.162· D.17.1.36.1· D.17.1.1.4· D.17.1.6 pr.· B.14.1.6. Είναι επομένως σαφές ότι η υπόσχεση της αμοιβής (*merces*), του λεγομένου *προξενητικού*, για την παροχή μεσιτικών εξυπηρετήσεων, δεν συνάδει με τον πρωταρχικά χαριστικό χαρακτήρα της εντολής. Το γεγονός ότι ο Ulpianus δεν μνημονεύει στο συγκεκριμένο χωρίο και τη διοίκηση αλλοτρίων, η οποία επίσης παρουσιάζει ιδιαίτερη ομοιότητα με τη μεσιτεία, οφείλεται πιθανόν στο γεγονός ότι, ήδη κατά τον 2ο αι., ορισμένες μορφές της διοικήσεως αλλοτρίων, όπως πιθανότατα η *procuratio omnium bonorum* και η *procuratio ad litem*, είχαν αφομοιωθεί από το σύμφωνο της εντολής. Εύλογη συνέπεια τούτου ήταν ότι, στα τέλη πλέον της κλασσικής και κατά την ιουστινιάνεια περίοδο, τόσο ο *procurator omnium bonorum*, όσο και ο *procurator unius rei* και ο *procurator ad litem*, εξομοιώνονται με τον κοινό *mandatarius* καθώς αναγνωρίζεται η άσκηση κατ' αυτών της *actio mandati* στη θέση της *actio negotiorum gestio*. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικώς R. Monier, *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris 1970, II, 181–182 (= *Manuel élémentaire*). Για μια πλέον σφαιρική διαπραγμάτευση του θέματος βλ. A. Watson (*Contract of Mandate in Roman Law*, Oxford 1961, 36–60 (= *Contract of Mandate*)).

53. Το ότι πρόκειται περί διαμεσολαβήσεως παρεχομένης χωρίς χρηματικό αντιστάθμισμα, ή πιθανόν έναντι αντιδώρου, προκύπτει, εξ αντιδιαστολής, από το αμέσως επόμενο εδάφιο όπου μνημονεύεται η περίπτωση της εκμισθούμενης διαμεσολάβησης.

λαβήσεως για τη σύναψη δανειακής συμβάσεως⁵⁴. Επιπλέον όμως, ακόμα και εάν πρόκειται για περίπτωση άσκησης μεσιτείας έναντι μισθού, το σχετικό σύμφωνο δεν καθίσταται αγωγήμο ούτε με την αγωγή της μισθώσεως. Δυνατή είναι εν προκειμένω μόνον η χορήγηση της αγωγής του δόλου⁵⁵, εάν ο προξενητής παραβίασε την εμπιστοσύνη του πελάτη του μετερχόμενος πανουργία και απάτη, δηλαδή προέβη σε παραμόρφωση της αλήθειας με επίγνωση ότι θα προκαλέσει ζημία στον έτερο συναλλασσόμενο (*dolus malus*). Όμως, αυτή καθ' εαυτή η χορήγηση της αγωγής του δόλου στα σύμφωνα μεσιτείας, καταδεικνύει ότι η μεσιτεία δεν εντασσόταν στην ευρύτερη κατηγορία των συμφώνων καλής πίστεως όπου ο δόλος edιώκετο με την πολιτική αγωγή του σχετικού συμφώνου καλής πίστεως⁵⁶. Επιπλέον η ευθύνη του αναμιχθέντος σε υποθέσεις τρίτου η οποία προέκυπτε σε περιπτώσεις συμφώνων καλής πίστεως, όπως στο σύμφωνο της εντολής⁵⁷ ή της μισθώσεως⁵⁸, ή ακόμα στην περίπτωση της «ώσανει από συναλλάγμα-

54. Η περίπτωση αυτή, όπως ο ίδιος αναφέρει, ήταν συνήθης στη συναλλακτική πρακτική.

55. Η ποινική και ατιμωτική αγωγή του δόλου (*actio de dolo*), ήταν επιδοθητική (*subsidiaria*) ένδικο βοήθημα το οποίο παρείχτο από τον πραιτόρα, κατόπιν εξετάσεως των πραγματικών δεδομένων της συγκεκριμένης επίδικης υποθέσεως (C.J.2.20.2· B.10.3.42), ακριβώς στις περιπτώσεις εκείνες όπου το σύμφωνο δεν είχε εξοπλισθεί με άλλη αγωγή του αστικού δικαίου [D.4.3.1, 1 (=B.10.3.1)· D.50.17.47· C.J.10.20.2 (=B.10.3.42)· B.2.3.47· B.10.3.1.7]. Από την περίοδο δε του Κων/νου και μετά [C.J.2.20.8 (Κων/νος, 319 μ.Χ.)· B.10.3.48], μετά την πάροδο της διετίας εντός της οποίας ήταν δυνατή η έγερση της αγωγής αυτής, χορηγείτο μια αγωγή εκ του γεγονότος (*in factum*) εάν διεγιγνώσκετο αδικαιολόγητος πλουτισμός του μετελθόντος τον δόλο (B.10.3.28· B.60.9.1 σχ.12). Επιπλέον, με βάση την αρχή του αδικαιολογήτου πλουτισμού, ο ποινικός χαρακτήρας της αγωγής αμβλύνηκε σταδιακά με συνέπεια να χορηγείται και κατά των κληρονόμων του δολίως ενεργήσαντος (C.J.4.3.28· B.10.3.28).

56. Πρβλ Cic., *De off.*, 4.14.61· Του Ιδίου, *ό.π.*, 3.17.70. Τα *judicium bonae fidei* τιμωρούν εξ ορισμού τον δόλο με την αγωγή της οικείας συμβάσεως διότι ο δόλος αποτελεί το ακριβώς αντίθετο της καλής πίστεως. Για τον λόγο αυτό υποστηρίχθηκε ότι είναι αυτοδικαίως άκυρες συμβάσεις καλής πίστεως οι οποίες υποκινήθηκαν από δόλο και απάτη, ήδη από την κατάρτιση της συμβάσεως. Πρβλ D.50.17.152.3· D.17.1.8, 10· D.17.1.10 pr· Π. Καλλιγά, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου, Ενοχικών Δίκαιον*, III, Αθήναι 1930, 105–107.

57. Το καθήκον και η φιλία (*officio atque amicitia*) συνιστούν τη δικαιολογητική βάση του συμφώνου της εντολής το οποίο, ως εκ τούτου, αποτελεί *judicium bonae fidei* (D.17.1.1.4, Paulus). Για τον λόγο αυτό, η καταδίκη με βάση την αγωγή περί εντολής επέφερε ατιμία στον καταδικασθέντα, αδιακρίτως εντολέα ή εντολοδόχο. Πρβλ. D.3.2.1 και 6.5. Βλ. επίσης Monier, *Manuel élémentaire*, II, 183.

58. Πρβλ. Cic., *De off.*, 3.17.70 όπου η αναγνώριση της μισθώσεως έργου, πράγματος ή υπηρεσιών ως συμφώνου καλής πίστεως ανάγεται τουλάχιστον στην εποχή του Quintus Mucius Scaevola.

τος» (*quasi ex contractu*)⁵⁹ ενοχής της διοικήσεως αλλοτρίων⁶⁰, προβλέπεται, κατά την ιουστινιάνεια πλέον περίοδο, σαφώς ευρύτερη από εκείνη του απλού διαμεσολαβητή⁶¹. Ειδικότερα, στην μεν περίπτωση της εντολής, ο εντολοδόχος, ο οποίος ενδεχομένως, κατά την κλασσική περίοδο, ευθυνόταν έναντι του εντολέως μόνον για δόλο⁶², ευθύνεται πλέον ακόμα και για την ελαφριά αμέλεια (*culpa levis in abstracto*)⁶³. Επίσης, στην περίπτωση της διοικήσεως αλλοτρίων, ο διαχειριστής ο οποίος

59. Λόγω της ελλείψεως του στοιχείου της συναίνεσης. Πρβλ. D.44.7.5.1· B.52.1.5.

60. Ας σημειωθεί ότι ακόμα και η περίπτωση της διοικήσεως αλλοτρίων από τον καλούμενο *falsus (voluntarius) procurator*, ο οποίος διαχειριζόταν αυτοβούλως, δηλαδή χωρίς να έχει προηγηθεί ειδική εντολή του *dominus*, κατά το διάστημα της απουσίας του τελευταίου, μεμονωμένες υποθέσεις του, επιχειρηματικής ή άλλης φύσεως, εξοπλίσθηκε, ήδη από την κλασσική περίοδο (πρβλ. Cic., *Top.* 10.42/17.66), με την παροχή αστικής αγωγής καλής πίστωσης καθώς και πραιτωρικής αγωγής *in factum (actio negotiorum gestio directa)* κατά του *procurator*. Για το ζήτημα βλ. Huvelin, *DAGR*, VI.1, s.v. *Negotiorum gestio*, 48· G. Le Bras, *L'évolution générale du procurateur en droit privé romain des origines au IIe siècle*, Paris 1922 (= *L'évolution générale du procurateur*).

61. Πρβλ. Gai (*Inst.*) I.200.

62. Πρβλ. D.17.1.10.1· W. W. Buckland, *A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1932, 516. Την άποψη ότι ο εντολοδόχος ευθυνόταν αρχικά μόνον για δόλο υπεστήριζαν οι L. Mitteis (*Römisches Privatrecht bis auf die zeit Diokletians*, I, *Grundbegriffe und Lehre von den Juristischen Personen*, Leipzig 1908, 325–326), F. Schulz (*Classical Roman Law*, Oxford 1951, 556) και V. Arangio-Ruiz (*Il mandato in diritto romano: corso di lezioni svolto nell' Università di Roma anno 1948-1949*, Napoli 1949, 188–196) με βάση κυρίως το επιχείρημα ότι, αφενός μεν το σύμφωνο της εντολής διακρίνεται για τον χαριστικό του χαρακτήρα, αφετέρου δε ότι η καταδίκη με βάση την *actio mandati* επιφέρει *infamia*. Την επιχειρηματολογία αυτή αποκρούει ο A. Watson (*Contract of Mandate*, 195 επ.) υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι ο χαρακτήρας του *mandatum* δεν είναι αμιγώς χαριστικός ενώ εξάλλου, όπως προκύπτει εξ αντιδιαστολής κυρίως από τα χωρία του Πανδέκτη 17.2.52.2,3 και 17.2.52.4 τα οποία αναφέρονται στην επίσης ατιμωτική *actio pro socio*, καθώς επίσης και από τα μνημονευόμενα περί της ευθύνης του εντολοδόχου στο χωρίο Cic., *Pro Roscio Amerino*, 38–39.111–113, η ατιμία, ως νομικό επακόλουθο της παραβιάσεως ενός συναινετικού συμφώνου, δεν σημαίνει αυτονόητα ότι η απορρέουσα δικαιοπρακτική ευθύνη περιορίζεται μόνον στον δόλο. Η συγχώνευση η οποία επέρχεται, ήδη από την κλασσική περίοδο, μεταξύ του συμφώνου της διοικήσεως αλλοτρίων—όπου ο διοικητής ευθύνεται και για την *culpa*—και του συμφώνου της εντολής, ενισχύει, κατά την άποψη του συγγραφέως, την εκδοχή αυτή.

63. C.J.4.35.13 (Διοκλητιανός–Μαξιμιανός, 294)· D.17.1.10.1· D.17.1.8.10· D.50.17.23· B.2.3.23: «Ἐσθ' ὅτε δόλος μόνος ἐν τοῖς συναλλάγμασιν ἐπιζητεῖται, ὥς ἐπὶ τῆς παρακαταθήκης καὶ τοῦ κατὰ παράκλησιν· ἔσθ' ὅτε καὶ δόλος καὶ ῥαθυμία, ὥς ἐπὶ τῆς ἐντολῆς καὶ τοῦ εἰς χρῆσιν διδομένου, πράσεως, ἐνεχύρου, μισθώσεως, ἐκμισθώσεως, προικὸς δόσεως καὶ τῆς ἐπιτροπῆς καὶ διοικήσεως ἀλλοτρίων· ἐν τούτοις δὲ καὶ ἐπιμέλεια....».

ενήργησε εν αγνοία του απόντος κυρίου, ευδύνεται, σε περίπτωση ασκήσεως της αστικής αγωγής, όχι μόνον για τον δόλο αλλά και για τα τυχόν εξ αμελείας λάθη της διαχειρίσεως, ενίοτε δε (κατά την άποψη που υποστηρίζει ο Πρόκουλος) και για τα τυχηρά⁶⁴. Αντιθέτως προς τα ανωτέρω το άτυπο σύμφωνο της μεσιτείας καθίσταται αγωγήμο μόνο στην περίπτωση της δόλιας εξαπάτησης του πελάτη από τον προξενητή, και μάλιστα αδιακρίτως εάν οι μεσιτικές υπηρεσίες προσφέρονταν χαριστικώς ή επ' αμοιβή.

Το νομικό όμως σκεπτικό το οποίο υποκρύπτει η χορήγηση της αγωγής του δόλου σε περιπτώσεις συμφώνων ανεπίδεκτων μισθώσεως, αποκαλύπτει ένα σχόλιο του Αγιοθεοδωρίτη (σχ. 14) στη διάταξη των Βασιλικών 60.9.1 (=D.11.6.1 pr.)⁶⁵. Από το εκτεταμένο αυτό σχόλιο προκύπτει ότι η δικαιοπρακτική ευδύνη σε σύμφωνα ανεπίδεκτα μισθώσεως, όπως για παράδειγμα στο σύμφωνο της μετρήσεως αγρού, περιορίζεται μόνον στον δόλο. Κι αυτό διότι το όφελος από την εκτέλεση του συμφώνου εισπράττεται, αποκλειστικά και μόνον, από εκείνον που προσέλαβε τον παρέχοντα την υπηρεσία και όχι από τον προσφέροντα. Τούτο δε ισχύει ακόμα και εάν ο προσληφθείς έλαβε τελικώς κάποια ανταμοιβή ως εκδήλωση της ευγνωμοσύνης του προσφέροντος, το λεγόμενο *ἀντίδωρον* ή *ἀντιμισθία*. Αλλά και σε αυτήν ακόμα την περίπτωση η καταβολή του αντιδώρου δεν αποτελεί «μισθώμα» εφόσον η καταβολή της αμοιβής αυτής δεν επιβάλλεται από τη φύση ή την αναγκαιότητα του συναλλάγματος, αλλά αποκλειστικά και μόνο από τη βούληση εκείνου που προσφέρει το αντίδωρο.

64. D.3.5.10· D.50.17.23· C.J.4.35.4· C.J.4.35.9· C.J.4.35.21· C.J.4.35.11· C.J.4.35.13. Πρβλ. και Monier, *Manuel élémentaire*, II, 210. Την άποψη ότι η ευδύνη του διοικητή αλλοτρίων υποθέσεων διευρύνθηκε κατά τη διοκλητιάνεια περίοδο, ώστε να συμπεριλάβει και την *culpa*, υποστήριξαν οι L. Mitteis (*Römisches Privatrecht*, ό.π., 327 σημ. 41), F. Schulz (*History of Roman Legal Science*, Oxford 1946, 313–314) και V. Arangio-Ruiz (*Il mandato*, ό.π., 191–192). Διαφοροποιημένες απόψεις εξέφρασε στο προκείμενο ζήτημα ο A. Watson (*Contract of Mandate*, 202 επ.) υποστηρίζοντας την εκδοχή ότι, με εξαίρεση τις ακραίες περιπτώσεις εντολής (*procuratio omnino honorum, fideiussio*), ο βαθμός της δικαιοπρακτικής ευδύνης προσδιοριζόταν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ανάλογα με τα συμφέροντα των συμβαλλομένων μερών, τους δεσμούς καθήκοντος και φιλίας, το είδος της συμφωνίας κ.λπ. Τούτο αποτέλεσε εύλογη συνέπεια της ρήτηρας *ex fide bona* που καθόριζε, όχι μόνον την έκταση της ζημίας, αλλά και το μέτρο της απαιτούμενης σε κάθε περίπτωση δικαιοπρακτικής ευδύνης.

65. «Τὸ γοῦν ἐνταῦθα οὕτω δοθέν, ὥς εἵπομεν, τῷ μετρητῇ οὐκ ἔστι μισθὸς ἤγουν μισθώμα, ἀλλ' ἀντίδωρον. Ἐπεὶ οὖν οὐκ ἔστι μισθώσις τὸ ἐνταῦθα γινόμενον, οὐδὲ μέσσην ἐπιμέλειαν ἀπαιτοῦμεν, ἀλλὰ δόλον μόνον, ὥς δεμ. β', διότι ἡ ὀφέλεια μόνῃ ἐστὶ τοῦ προσλαβομένου τὸν μετρητὴν, οὐ μὴν καὶ τοῦ μετρητοῦ. Κἂν γάρ ἐξ ἀποτελέσματος, φησί, καὶ αὐτὸς ὠφελῆθῃς λαμβάνει ἀντίδωρον, ὥς δεμ. β', ἀλλὰ τοῦτο οὔτε φύσεως ἦν ἢ τῆς ἀνάγκης τοῦ συναλλάγματος, ἀλλὰ τῆς ἐμῆς προαιρέσεως».

Οι λόγοι για τους οποίους η μεσιτεία δεν ήταν δυνατόν να υπαχθεί στη νομική μορφή της εντολής, παρά την φαινομενική συγγένεια των δύο συμφώνων στις περιπτώσεις της άνευ αμοιβής ή έναντι αντιδώρου παροχής διαμεσολαβητικών υπηρεσιών, εκτίθενται συνοπτικά στο χωρίο του Πανδέκτη 50.14.2. Ως παράδειγμα μεσιτικής δραστηριότητας αναφέρεται εδώ η διαμεσολάβηση για την κατάρτιση δανειακού συμφώνου, μια πολλή συνηθισμένη περίπτωση μεσιτείας, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ulpianus. Σύμφωνα λοιπόν με το ανωτέρω χωρίο η μεσιτεία δεν πρέπει να συγχέεται με την εντολή διότι ο προξενητής δανείου ο οποίος προσφέρει δωρεάν (ή έστω έναντι αντιδώρου) τις υπηρεσίες του⁶⁶, ακόμα και όταν εκδειάζει το δάνειο, δεν ενεργεί στα πλαίσια κάποιας προκαθορισθείσας αποστολής, σύμφωνα με όσα γενικώς ισχύουν επί της εντολής⁶⁷. Απλώς υποδεικνύει, προτείνει τη σύναψη του συγκεκριμένου δανείου, το οποίο προφανώς θεωρεί επωφελές για τον πελάτη του. Επιπρόσθετα, όπως προκύπτει από τις διατάξεις των *Εισηγήσεων* του Γαΐου⁶⁸ και του Πανδέκτη⁶⁹, η απλή υπόδειξη ευκαιρίας από κάποιον τρίτο για τη σύναψη δανείου προς το συμφέρον του δανειστή, ακόμα και όταν αυτή εμφανίζεται υπό τη μορφή της εντολής προς τον δανειστή, δεν υπάγεται στη νομική μορφή της εντολής. Συνεπώς δεν χορηγείται η αγωγή περί εντολής, ακόμη και αν το πρόσωπο που υποδείχθηκε από τον διαμεσολαβητή ως δανειολήπτης είναι εντελώς αφερέγγυο⁷⁰. Κι αυτό ισχύει διότι το σύμφωνο της εντολής συνομολογείται, είτε προς το συμφέρον του ιδίου του εντολέως, είτε προς το συμφέρον τρίτου προσώπου, είτε και προς το συμφέρον και των δύο από κοινού, είτε προς το συμφέρον του εντολοδόχου και του εντολέως, είτε προς το συμφέρον του εντολοδόχου και τρίτου προσώπου, ποτέ όμως αποκλειστικά προς το συμφέρον του εντολοδόχου⁷¹. Συνεπώς στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται περί συμβουλής (*consilium*) και όχι εντολής, η δε συμβουλή, όπως τονίζει η διάταξη των *Ιουστινιάνειων Εισηγήσεων* 3.26.6, δεν παράγει ενοχή: «*quis nemo ex consilio «manda-*

66. Το ότι η αναφερόμενη περίπτωση αποτελεί παράδειγμα μεσιτείας, η οποία προσφέρεται άνευ αμοιβής, προκύπτει από την πρόταση η οποία ακολουθεί αμέσως στη συνέχεια και στην οποία η αμειβόμενη μεσιτεία διακρίνεται από το σύμφωνο της μισθώσεως.

67. Πρβλ. G. Le Bras, *L'évolution générale du procurateur*, 102–105.

68. *Gai (Inst.)* 3.155–156 (= *Inst.(Iust.)* 3.26 pr. και 6).

69. *D.17.1.2* pr. και 6· *D.17.1.6.5*.

70. Το ίδιο ισχύει, όπως αναφέρει αμέσως στη συνέχεια το χωρίο των *Εισηγήσεων* του Γαΐου 3.156, και στην περίπτωση εκείνη κατά την οποία κάποιος είχε ενδαρρύνει ένα πρόσωπο να προβεί σε αγορά πράγματος, η δε αγορά απέβη τελικώς ασύμφορη για τον αγοραστή.

71. Πρβλ. και *B.14.1.6.5–6*· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν Ε.* 26.4 εδ. γ'.

*ti» obligatur, etiamsi non expediat ei cui dabitur, cum liberum cuique sit apud se explorare, an expediat consilium. itaque si otiosam pecuniam domi te habentem hortatus fuerit aliquis, ut rem aliquam emeris vel eam credas, quamvis non expediet tibi eam emisse vel credidisse, non tamen tibi mandati tenetur»⁷². Τα αυτά επαναλαμβάνονται και στο σχετικό σχόλιο (σχ.6) στη διάταξη των Βασιλικῶν 14.1.2 όπου αναφέρεται ότι: «Ἐλευθέρα γὰρ ἐκάστω δίδεται παρρησία καθ' ἑαυτὸν ἐξετάσαι καὶ λογίσασθαι, εἰ ἐστὶν ἐπωφελὴς ἢ συμβουλευή. Ὁ τοίνυν πράξας καὶ βλαβεὶς ἑαυτὸν, ἀλλὰ μὴ τὸν συμβουλευσάντα μεμφέσθω»⁷³. Από τα συγκεκριμένα χωρία καθίσταται εμφανές ότι με την εδώ υποστηριζόμενη άποψη του Γαΐου συντάσσεται και ο Ulpianus όταν, στο χωρίο του Πανδέκτη 50.14.2, υποστηρίζει απερίφραστα ότι η υπόδειξη ευκαιρίας για σύναψη δανείου δεν παράγει ενοχή, παρά μόνον εάν ο διαμεσολαβητής ενήργησε υποκινούμενος από δόλο και πανουργία. Επιπλέον, στο χωρίο του Πανδέκτη 50.17.47 (=B.2.3.47) ο ίδιος νομομαθής, κατά αξιωματικό πλέον τρόπο, υπό τη μορφή ενός *regula juris*, όπως άλλωστε προσιδιάζει στον συγκεκριμένο Τίτλο του Πανδέκτη, διατείνεται ότι: «*Consilii non fradulenti nulla obligatio est: ceterum si dolus et calliditas intercessit, de dolo actio completit*»⁷⁴. Τέλος, ταυτόσημο είναι και το σχετικό σχόλιο του Αωνόμου (σχ. 5) στη διάταξη των Βασιλικῶν 14.1.2: «Εἰ δὲ κατὰ δόλον συνεβούλευσα, ἐνέχομαι, ὥς βιβ. δ', τιτ. γ', διγ. θ'»⁷⁵.*

Πλέον όμως δυσερμηνευτή είναι η αναφερόμενη στο χωρίο 50.14.2 του Πανδέκτη διάκριση της αμειβόμενης μεσιτείας από το σύμφωνο της μισθώσεως υπηρεσιών δεδομένου ότι οι υπηρεσίες που παρέχονται και στις δύο περιπτώσεις προσφέρονται έναντι χρηματικού ανταλλάγματος ανεξάρτητα από την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος. Το εδώ εξεταζόμενο χωρίο του Πανδέκτη δεν προσφέρει καμμία απολύτως πλη-

72. «διότι οὐδεὶς ἔνεκα συμβουλῆς ἐνέχεται ἐξ ἐντολῆς, καὶ ἂν μὴ ὠφελῇ ἐκεῖνον, εἰς ὃν δίδεται, διότι εἶνε ἐλευθέρον εἰς ἕκαστον νὰ ἐρευνήσῃ καθ' ἑαυτὸν, ἂν ὠφελῇ ἢ συμβουλή· ὁδὲν ἂν ἔχοντός σου οἶκοι νεκρὰ χρήματα παρεκίνησέ τις ν' ἀγοράσῃς πράγμα τι ἢ νὰ δανείσῃς ἐκεῖνα, καίτοι δὲν σε ὠφελεί ὅτι ἡγόρασας ἐκεῖνο ἢ ὅτι ἐδά- νεισας, ὅμως δὲν ἐνέχεται ἀπέναντί σου ἐξ ἐντολῆς» (μετ. Η. Λιακοπούλου). Βλ. όμως και την αντίθετη γνώμη του Sabinus ἐπὶ του συγκεκριμένου θέματος, ὅπως αὐτὴ μνη- μονεύεται στη συνέχεια του αὐτοῦ χωρίου.

73. Πρβλ. και Β.14.1.2.6: «Χάριν δὲ σοῦ μόνου ἐντέλλομαι, ἵνα μᾶλλον ἀγοράσῃς ἢ περ δανείσῃς ἢ τουναντίον· ὅπερ οὐκ ἔστιν ἐντολή, ἀλλὰ συμβουλή ἀνένοχος...»

74. Δηλαδή «Ἄδολος συμβουλή δὲν ἐνοχοποιεῖ· ἄλλως ἐὰν δόλος καὶ πανουργία ἐμεσολάβησεν, ἡ τοῦ δόλου ἀγωγή ἀρμόζει» (μετ. Η. Λιακοπούλου).

75. Πρβλ. και το σχετικό σχόλιο (σχ. 8) στη διάταξη των Βασιλικῶν 14.1.2: «Σημειώσαι, ὅτι οὐδεὶς κατέχεται τῇ μανδί, ἀπὸ συμβουλῆς εἰ ἐνέχεται... ἐπεὶ οὖν ἔστιν ὅτε καὶ ἀπὸ συμβουλῆς, κατέχεται τις ἐτέρας ἀγωγαῖς...».

ροφορία για τους λόγους για τους οποίους, τουλάχιστον κατά την κλασική περίοδο του ρωμαϊκού δικαίου, το σύμφωνο της μεσιτείας εδωρείτο ανεπίδεκτο μισθώσεως, παρά το γεγονός ότι ιδιαίτερη τάξη επαγγελματιών ασκούσε τη σχετική δραστηριότητα, κατ' επάγγελμα, στις πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁷⁶. Παρά ταύτα η αυστηρή διάκριση μεταξύ μεσιτείας και μισθώσεως υπηρεσιών, όπως προκύπτει από το ανωτέρω χωρίο, παρέμεινε σε ισχύ στο ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο. Η εξήγηση της νομικής αυτής αντιμετώπισης της μεσιτείας δύναται πιθανότατα να αναζητηθεί στη θεώρηση ότι η χορηγούμενη αντιμισθία, ακόμα και όταν υπάρχει προγενέστερη ή μεταγενέστερη συμφωνία περί της καταβολής της, δεν αποτελεί μίσθωμα καθώς χορηγείται, όχι προς αποζημίωση των υπηρεσιών που έχει προσφέρει ο μεσίτης, αλλά ένεκα της καταρτίσεως της συμβάσεως η οποία τελικώς επιτεύχθηκε χάρις στη μεσολάβησή του⁷⁷. Επιπλέον στην εδραίωση της αντιλήψεως αυτής είναι πιθανόν ότι συνέβαλε η, ήδη από την κατάρτιση της συμβάσεως, έλλειψη επακριβούς προσδιορισμού ενός συγκεκριμένου ποσού της προξενητικής αμοιβής ή αποζημιώσεως ή ενός τακτικού χρονικού διαστήματος, εντός του οποίου θα πρέπει να καταβληθεί αμοιβή για την παροχή συγκεκριμένων διαμεσολαβητικών υπηρεσιών, στοιχεία που απαραίτητως έπρεπε να συντρέχουν επί της *locatio conductio operarum*⁷⁸. Άλλωστε, αυτή ακριβώς η

76. Βλ. ανωτέρω σ. 71.

77. Η τεκμηρίωση αυτή απαντάται στη νομολογία των ευρωπαϊκών δικαστηρίων κατά τους νεότερους χρόνους, όπου το ζήτημα της καταρτίσεως της συμβάσεως χάρις στη μεσολάβηση του μεσίτη αποτελεί ζήτημα πραγματικό εξαρτώμενο από τις κατ' ιδίαν περιστάσεις. Πρβλ. σχετικές αποφάσεις του Εφ. Βαυαρίας της 15/6/1898, Εφ. Αθ. 672/1904 εις Ι. Δ. Ζέπου, *Βασιλικά*, τ. 5, Αθήναι 1912, σ. 175, σημ. 5, σ. 176 σημ. Ι. Για το ζήτημα βλ. και πιο κάτω σ. 92.

78. Πρβλ. Gai (Inst.) 3.142-143: «*Locatio autem et conductio similibus regulis constituitur; nisi enim merces certa statuta sit, non videtur locatio et conductio contrahi. Unde si alieno arbitrio merces permissa sit, velut quanti Titius aestimaverit, quaeritur, an locatio et conductio contrahatur. qua de causis si fulloni polienda curandave, sarcinatori sarcienda vestimenta dederim nulla statim mercede constituta, postea tantum daturus, quanti inter nos conuenerit, quaeritur, an locatio et conductio contrahatur*»· Inst.(Iust) 3.26.12: «... διότι συνομολογηθέντος μισθοῦ ἄρχεται νὰ εἶνε μίσθωσις καὶ ἐκμίσθωσις· ἵνα δὲ γενικῶς εἴπομεν, καθ' ἃς περιπτώσεις ἄνευ μισθοῦ ἀναληφθεῖσης ὑπηρεσίας συνάπτεται ἡ τῆς ἐντολῆς ἢ τῆς παρακαταθήκης δικαιοπραγία, κατὰ τὰς περιπτώσεις ταύτας, ἐὰν μεσολαβῇ μισθός, μίσθωσις καὶ ἐκμίσθωσις θεωρεῖται ὅτι συνάπτεται· καὶ διὰ τοῦτο, ἐὰν εἰς γναφεὰ ἔδωκας ἐνδύματα πρὸς βαφήν καὶ διόρθωσιν, εἴτε εἰς παλαιοράφον πρὸς ραφήν χωρὶς νὰ συνομολογηθῇ, ἢ δοθῇ ὑπόσχεσις μισθοῦ τινος, ἀρμόζει ἡ τῆς ἐντολῆς ἀγωγή» (μετ. Η. Λιακοπούλου). Πάντως, κατὰ την περίοδο του Cato, η αμοιβή δεν ήταν απαραίτητο να ήταν πλήρως καθορισμένη· αρκούσε να είχε συμπεριληφθεί στη σύμβαση ένας τρόπος υπολογισμού της. Για το ζήτημα βλ. A. Watson, *The Law of*

ασάφεια σχετικά με τη δυνατότητα επακριβούς αποτιμήσεως της εργασίας του προξενητή δικαιολογούσαν και τη σύνταξη των «ἐρμηνευτικῶν» των αναφερόμενων στο χωρίο του Πανδέκτη 50.14.3.

Από όσα ήδη έχουν εκτεθεί, μπορούμε πλέον να συνάγουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Η μεσιτεία απετέλεσε συναινετικό σύμφωνο σαφώς αναγνωρισμένο από το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο, παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο νομομαθής της κλασσικής περιόδου Ulpianus σχετικά με την «ευπρέπεια» της διεκδικήσεως μεσιτικής αμοιβής. Η θέση του συναφούς με τις προξεντικές αμοιβές Τίτλου του Πανδέκτη (50.14) ακριβώς μετά τον Τίτλο 50.13 στον οποίο, κατά τρόπο ενδεικτικό, απαριθμούνται οι ελευθέριας εργασίες, θεωρούμε ότι δεικνύει, ως ένα σημείο τουλάχιστον, την αναγνωριζόμενη από το ιουστινιάνειο δίκαιο συνάφεια ορισμένων από τις πλέον αρχαϊκές μορφές της μεσιτείας,—στις οποίες κυριαρχεί το στοιχείο της παροχής εκδούλευσης από καθήκον ή φιλία ή ευγνωμοσύνη,— με τα *studia liberalia*, τις ελευθέριας εργασίες, οι οποίες ακριβώς επειδή θεωρούνταν ανεκτίμητης αξίας ανταμείβονταν, αλλά δεν εκμισθώνονταν. Επιπρόσδετα, με έμμεσο μιν, αλλά απολύτως σαφή τρόπο, διευκρινίζεται ότι η μεσιτεία, παρά τη φαινομενική νομική συγγένεια που παρουσιάζει με συναινετικά σύμφωνα καλής πίστεως (εντολή, μίσθωση), δεν είναι αγωγή με τις προβλεπόμενες για τα σύμφωνα αυτά αγωγές. Η διεκδίκηση της μεσιτικής αμοιβής γίνεται κατά τη διαδικασία της *cognitio extra ordinem*, με την έκτακτη δηλαδή επέμβαση του κατόχου της δικαιοδοτικής εξουσίας, ένα επιπλέον στοιχείο το οποίο καταδεικνύει ότι το σύμφωνα της μεσιτείας αντιμετωπίζεται ως σύμφωνα μη υπαγόμενο στην κυρίως νομική σφαίρα. Εξάλλου, η ευθύνη του προξενητή έναντι του πελάτη του, σε αντίθεση με τα ισχύοντα επί των συμφώνων της εντολής και μισθώσεως υπηρεσιών, περιορίζεται μόνον στον λεγόμενο «κακό» δόλο. Παρατηρούμε ότι η ιδιαίτερη αυτή δικονομική μεταχείριση της μεσιτείας συνάδει πλήρως με τη θεώρηση της μεσιτικής αμοιβής ως «ρυπαρούς» (*sordidum*). Και τούτο διότι ο απαξιωτικός αυτός χαρακτηρισμός υποδηλώνει με σαφήνεια τις πεποιθήσεις του αρχαίου κόσμου ότι οι υπηρεσίες που παρέχονταν στο πλαίσιο της άσκησης μεσιτείας προσιδιάζουν μάλλον προς τις «ἐλευθέριας», παρά προς τις εκμισθούμενες «βάνανσες» υπηρεσίες⁷⁹. Οι αντιλήψεις αυτές, σαφώς επηρεασμένες από ελλη-

Obligations in the Later Roman Republic, Oxford 1965, 103–104 με βάση την ανάλυση του χωρίου Cato, *De agricult.*, 14.

79. Είτε λόγω της προσωπικής καταστάσεως εκείνου ο οποίος παρέχει τις διαμεσολαβητικές εργασίες (ελεύθερος πολίτης, απελευθέρως), είτε λόγω αυτής καθ' εαυτής της φύσεως των εργασιών ως μη χειρωνακτικών ή εμπιστευτικών—φιλικών υπηρεσιών.

νικά φιλοσοφικά δόγματα, συνέβαλαν ενδεχομένως στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου τρόπου δικαστικής επιδίωξης των μεσιτικών αμοιβών, ο οποίος αντιστοιχεί με εκείνον της διεκδικήσεως των αμοιβών των προερχομένων από την άσκηση ελευθερίων υπηρεσιών.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, η αναγωγή της συμπτώσεως της βουλήσεως των συμβαλλομένων μερών σε θεμελιώδες στοιχείο όλων των ενοχικών συμφώνων και η εξατομίκευση των ενοχών σύμφωνα με τον *consensus* (*συναίνεσις*, *conventio*) της ενοχικής δέσμευσης⁸⁰, σε συνδυασμό και με το γεγονός ότι η διαδικασία της *cognitio extraordinaria* είχε περιπέσει σταδιακά σε αχρησία⁸¹, εγείρουν εκ νέου το ερώτημα εάν η επ' αμοιβή παρεχόμενη μεσιτεία συνέχισε να αντιμετωπίζεται ως σύμφωνο κείμενο εκτός της κυρίως νομικής σφαίρας ή εντάχθηκε στην ευρύτερη κατηγορία των «καλῇ τῇ πίστει συναλλαγμάτων» (*judicia bona fidei*) του τύπου *facio ut des* ή *do ut facias*. Και τούτο διότι, όπως μπορεί κανείς να υποθέσει, ο σταδιακός πλήρης εκχρηματισμός των προσφερόμενων διαμεσολαβητικών υπηρεσιών επέφερε, και εύλογα, την ενδυνάμωση του στοιχείου της αμοιβαιότητας και αλληλεξαρτήσεως των παροχών και επί των συμφώνων αυτών, τουλάχιστον στις περιπτώσεις εκείνες όπου το επιδιωκόμενο σύμφωνο είχε τελικώς καταρτισθεί χάρις στη μεσολάβηση του προξενητή⁸².

Ωστόσο, στο ιουστινιάνειο *Corpus Juris Civilis* δεν υπάρχουν αναφορές σχετικά με τον εξοπλισμό του συμφώνου της μεσιτείας με τα ένδικα βοηθήματα τα οποία χορηγούνταν στις περιπτώσεις των ανωνύμων συναλλαγμάτων, όπως η *condictio praescriptis verbis* ή η *condictio cau-*

80. Η μετάβαση από την αντικειμενική στην υποκειμενική ερμηνεία των δικαιοπραξιών κυριάρχησε στη διδασκαλία των ανατολικών νομικών σχολών καθώς τροποδοτήθηκε από το φιλοσοφικής και ρητορικής προελεύσεως ελληνιστικό δόγμα της βουλήσεως. Βλ. ενδεικτικώς P. De Francisci, *Storia e dottrina dei cosiddetti contratti innominati*, II, Pavia 1916, 498 επ.· H. Coing, «Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles und die Entwicklung des römischen Rechts», *SZ RA* 69 (1952), 32, 55· F. Pringsheim, «Animus in Roman Law», *LQR CXIII* (1933), 43–60· P. Collinet, *Études Historiques sur le droit de Justinien*, I, Paris 1912, 195 επ.· M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, München 1975, §§201 IV, 261 II.1b όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

81. Πρβλ. Biondi, «Diritto e processo nella legislazione Giustiniana», [*Conferenze per il XIV centenario delle Pandette*], Milano 1931, 171 επ.

82. Σε περίπτωση εκτελέσεως της παροχής, η εκπλήρωση της αντιπαροχής από τον έτερο συμβαλλόμενο μπορούσε να διεκδικηθεί με την αγωγή των προγεγραμμένων λέξεων (*actio praescriptis verbis*, αγωγή εις τὸ διαφέρειν, *id quod interest*). Η αγωγή αυτή, ως γνωστόν, υποκατέστησε τις πραιτωρικές αγωγές *in factum* ή *actio incerta civilis* σε όλα τα ενοχικά σύμφωνα που εμπεριείχαν το στοιχείο της αλληλεξαρτήσεως των παροχών. Βλ. προχειρῶς Monier, *Manuel élémentaire*, II, 89, 184 επ.

sa data causa non secuta. Αντιθέτως, όπως προαναφέρθηκε, ρητώς ορίζεται η εφαρμογή επ' αυτής της διαδικασίας της έκτακτης διαγνώσεως (*cognitio extraordinaria*) στοιχείο το οποίο, κατά τον Bernard, αποκλείει, εκ προοιμίου, τη θεώρηση ενός συμφώνου ως μορφής ανωνύμου συναλλάγματος⁸³. Προς την άποψη αυτή συνηγορεί και το χωρίο του Πανδέκτη 2.14.7.2 όπου ορίζεται ότι, συμφώνως με τη θεωρία του Αρίστωνος, νομομαδούς ελληνικής καταγωγής (τέλη του Ιου—αρχές του 2ου αι. μ.Χ.), επί ανωνύμων συναλλαγμάτων επί των οποίων υφίσταται αιτία, χορηγείται η αστική περί αβεβαίου αντικειμένου αγωγή (*actio civilis incerti*), δηλαδή η αγωγή των προγεγραμμένων λέξεων (*actio praescriptis verbis*)⁸⁴. Το σύμφωνο ωστόσο της μεσιτείας, όπως προκύπτει από τη διάταξη του Πανδέκτη 50.14.2, δεν ήταν εξοπλισμένο με αγωγές αστικού δικαίου αλλά ούτε και προβλεπόταν, σε περίπτωση μονομερούς εκτελέσεως του συμφώνου, η χορήγηση της πραιτωρικής αγωγής εκ του γεγονότος (*in factum*), κατ' αναλογία με τα ισχύοντα, ήδη από την κλασσική περίοδο⁸⁵ επί των λεγομένων «οιονεί νέων δικαιοπραξιών» (*quasi de novo negotio*)⁸⁶. Εκείνο όμως το οποίο αξίζει εν προκειμένω να ερευνηθεί είναι η ενδεχόμενη, κατά τη βυζαντινή περίοδο, θεώρηση του συμφώνου της μεσιτείας ως μορφής της μισθώσεως υπηρεσιών. Για την απάντηση στο ερώτημα αυτό χρήσιμο θα ήταν να εξετασθεί το προαναφερθέν σχόλιο του Αγιοθεοδωρίτη στη διάταξη των *Βασιλικών* 60.9.1 (=D.9.6.1 pr.)⁸⁷. Από το

83. Σιμωνέτου, *Περί των διακριτικών ορίων μεταξύ εντολής και μισθώσεως υπηρεσιών ή έργου*, 66· Bernard, *Rémunération*, 42 όπου και αναφορά στην αντίθετη άποψη του Glück (*Pandektes* (μετ. ιταλική), τ. 17, 33). Κατά τον Glück η *actio extraordinaria* ταυτίζεται πλήρως με την *actio praescriptis verbis*.

84. Κατά τον R. Monier (*Manuel élémentaire*, II, 188) η απόδοση όλων των αγωγών που διασφάλιζαν την εκτέλεση των ανωνύμων συναλλαγμάτων κατά την κλασσική περίοδο (*actio civilis in factum*, *actio civilis incerti*) με τον κοινό όρο *praescriptis verbis* αποτελεί έργο των συμπιλητών του ιουστινιάνειου Πανδέκτη.

85. Πρβλ. Dumont, *La gratuité du mandat*, σ. 311 σημ. 19 και τις εκεί αναφερόμενες πηγές.

86. Πρβλ. D.19.5.22 (Γάιος): «...ἀλλὰ μὲ τοιοῦτον πνεῦμα ἐγένετο ἡ δικαιοπραξία, ὥστε κατόπιν τοσούτον λόγῳ μισθοῦ νὰ δοθῇ, ὅσον μεταξύ ἡμῶν ἤθελεν ὀρισθῇ, εἶνε δεκτὸν ὅτι οἰονεὶ περὶ νέας δικαιοπραξίας πρέπει νὰ δίδηται ἢ ἐκ τοῦ γεγονότος ἀγωγῇ, ἢτοι ἢ διὰ προγεγραμμένων ρημάτων» (μετ. Η. Λιακοπούλου).

87. «Ἐγὼ δὲ φημι ὅτι τὸν μετρητὴν εἰ μὲν ὥς ἐν συναλλάγματι μισθώσεως προσκαλέσσομαι καὶ μίσθωμα συμφωνήσω τὸ ὀφείλον αὐτῷ δοθῆναι δι' ἣν μέλλει δοῦναι ὑπηρεσίαν, καὶ ἅπαν τὸ γινόμενον καὶ ὁ ἐπὶ τούτῳ σκοπὸς μίσθωσις καὶ εἴη καὶ ὀνομάζοιτο, καὶ πάνυ γε ὀκνῶ τότε, ἢ καὶ ἀδύνατον καὶ πάντῃ ἀκανόνιστον ἦγμαι μὴ μίσθωσιν τὸ συναλλάγμα ὀνομάζειν καὶ πᾶσι τοῖς τῆς μισθώσεως κανόσι προσέχειν καὶ ἐπ' αὐτῷ καὶ περὶ τούτου οὕτως ἔχω τε καὶ φρονῶ καὶ τῇ καθόλου μισθώσει καὶ τῇ ἐπ' αὐτῇ πολιτικῇ νομοθεσίᾳ καὶ αὐτὸ καθυπάγω τὸ δέμα».

εκτεταμένο αυτό σχόλιο προκύπτει ότι, κατά την άποψη του βυζαντινού σχολιαστή, ακόμα και ανεπίδεκτα μισθώσεως σύμφωνα, όπως λ.χ. το σύμφωνο παροχής υπηρεσιών του μετρητή αγρού, —σύμφωνο το οποίο συναρριθμείτο, τουλάχιστον από τους *veteres*, στις λεγόμενες ελευθέριες υπηρεσίες⁸⁸,— θα πρέπει να υπαχθούν στη νομική μορφή της μισθώσεως, εάν και εφόσον έχει εκφρασθεί η βούληση των συμβαλλομένων μερών για παροχή των συγκεκριμένων υπηρεσιών έναντι αμοιβής (μισθώματος) και όχι έναντι «ἀντιδώρου» («ἀντιμισθίας»). Κατά τον σχολιαστή, η βούληση των συμβαλλομένων μερών επιδρά αποφασιστικά στην τελική διαμόρφωση της φύσεως του συναλλάγματος (*natura contractus*)⁸⁹, το οποίο συνεπώς τείνει πλέον να ενταχθεί στη νομική μορφή της μίσθωσης υπηρεσιών. Παρόμοιο όμως σκεπτικό αποκαλύπτει και η θεωρούμενη ως παρέμβλημα βυζαντινού σχολιαστή⁹⁰ διάταξη του Πανδέκτη 19.5.5 η οποία αναφέρεται διεξοδικά στην τυπολογία των ανωνύμων συναλλαγμάτων. Ειδικότερα στο δεύτερο εδάφιο της διατάξεως υποστηρίζεται ότι στα συναλλάγματα του τύπου «*do ut facias*», δηλαδή «*δίδω ἵνα ποιήσης*», *si tale sit factum, quod locari solet*, ..., *pecunia data locatio erit*», δηλαδή «*ἐὰν ἐποιήθῃ τι, ὅπερ συνήθως ἐκμισθούται ... δοθέντων τῶν χρημάτων, θέλει εἶσθαι ἐκμίσθωσις*» (μετ. Η. Λιακοπούλου)⁹¹. Στα πλαίσια λοιπόν της θεώρησης αυτής θα μπορούσε κανείς εύλογα να υποστηρίξει την άποψη ότι η παροχή μεσιτικών υπηρεσιών, όταν αυτή εκμισθωνόταν ήδη κατά τη συνομολόγηση του συμφώνου και υπό την προϋπόθεση ότι τελικώς είχαν καταβληθεί τα συμφωνηθέντα χρήματα, αποτελούσε μάλλον μορφή της μισθώσεως υπηρεσιών⁹². Η άποψη όμως αυτή έρχεται σε αντί-

88. D.11.6.1. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα Bernard, *Rémunération*, 103 επ.

89. Περί της φύσεως του συναλλάγματος ως δημιουργήματος της διδασκαλίας των προϋποτινιάνειων νομικών σχολών της Ανατολής βλ. P. De Francisci, *Συνάλλαγμα. Storia e dottrina dei cosiddetti contratti innominati*, II, Pavia 1916· G. Rotondi, «*Natura contractus*», *BIDR* 24 (1911), 113 επ.

90. Πρβλ. P. Collinet, «*Le fragment 5, D.19.5*», [*Festschrift P. Koschaker zum 60. Geburtstag überreicht*, I], Weimar 1939, 70–83.

91. Μόνον εάν δίδω πράγμα (και όχι χρήματα) για να καταρτίσεις το σύμφωνο, κι αν ακόμα το αντικείμενο του συμφώνου αποτελεί παροχή η οποία συνήθως εκμισθούται, το συνομολογούμενο σύμφωνο δεν θεωρείται εκμίσθωση αλλά συνιστά ανώνυμο συνάλλαγμα. Επομένως χορηγείται, εάν μὲν δεν έχει δοθεί η αντιπαροχή, η αγωγή *id quod interest* (αγωγή των προγεγραμμένων λέξεων), σε αντίθετη δε περίπτωση η *condictio causa data causa non secuta*.

92. Πρβλ. και D.19.5.22 (Γάιος): «*Εάν σοι ἔδωκα ἐνδύματα πρὸς βαφήν ἢ ἐπισκευήν, ἂν μὲν σὺ δωρεὰν ἀνεδέχθης τὴν ἐργασίαν ταύτην, ὑπάρχει ἡ τῆς ἐντολῆς ἐνοχὴ, ἂν ὅμως ἐδόθῃ ἢ συνεφωνήθῃ μισθός, γίνεται δικαιοπραξία ἐκμισθώσεως καὶ μισθώσεως. ἂν ὅμως μὴτε δωρεὰν ἀνέλαβες τὴν ἐργασίαν ταύτην, μὴτε εὐθὺς ἐδόθῃ ἢ συνεφωνήθῃ μισθός, ἀλλὰ μὲ τοιοῦτον πνεῦμα ἐγένετο ἡ δικαιοπραξία, ὥστε κατὸ-*

θεση με τα υποστηριζόμενα τόσο στη διάταξη του Πανδέκτη 2.14.7.4⁹³, όσο και στις διατάξεις των *Ἰνστιτούτων Θεοφίλου* 3.22 και 3.13.2⁹⁴, αλλά και στο σχόλιο 1 στη διάταξη των *Βασιλικῶν* 11.1.7⁹⁵. Και τούτο διότι σε όλες τις παραπάνω διατάξεις υποστηρίζεται ότι η αιτία (*causa proxima*), —ο άμεσος πρακτικός σκοπός στον οποίο αποβλέπει η δικαιοπραξία και ο οποίος συνίσταται στην εκπλήρωση των αμοιβαίων και αλληλεξαρτώμενων υποχρεώσεων των συμβαλλομένων,— θα πρέπει να υφίσταται ήδη από την κατάρτιση του συμφώνου⁹⁶. Κάτι τέτοιο όμως δεν ίσχυε επί του συμφώνου της μεσιτείας όπου η καταβολή του μισθού ή αντιδώρου αποτελούσε συνέπεια της καταρτίσεως της συμβάσεως προς την οποία απέβλεπε η διαμεσολάβηση και όχι της απλής και μόνον προσφοράς της μεσιτικής υπηρεσίας. Κατά συνέπεια το στοιχείο αυτό έρχεται να συνηγορήσει υπέρ της απόψεως ότι το σύμφωνο της μεσιτείας δεν θεωρήθηκε ποτέ ως μορφή της μισθώσεως υπηρεσιών και συνεπώς παρέμεινε διακεκριμένο ενοχικό σύμφωνο ακόμη και κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.

πιν τοσούτον λόγῳ μισθοῦ νὰ δοθῇ, ὅσον μεταξύ ἡμῶν ἤθελεν ὀρισθῇ, εἶνε δεκτὸν ὅτι οἰοῖνε περὶ νέας δικαιοπραξίας πρέπει νὰ δίδηται ἢ ἐκ τοῦ γεγονότος ἀγωγῇ, ἤτοι ἢ διὰ προγεγραμμένων ρημάτων» (μετ. Η. Λιακοπούλου). Βλ. ομοίως *Gai (Inst.)* 3.142–143: *Inst. (Inst.)* 3.26.12. Βλ. και ανωτέρω σημ. 77.

93. *D.2.14.7.4*: «*Sed cum nulla subest causa, propter conventionem hic constat non posse constitui obligationem*». Πρβλ. και *D.2.14.7.2*: «*...subsist tamen causa...*»

94. *Ἰνστιτούτα Θεοφίλου* 3.22: «ἐπὶ δὲ *consensu* τῆς ἐκάτερος ἐκατέρῳ ὑπεύθυνος γίνεται εἰς τοῦτο, ὅπερ τὸν ἕτερον τῷ ἑτέρῳ ἐκ τοῦ καλλίστου καὶ τοῦ δικαίου παρέχειν ἐχρῆν»· ὁ.π., 3.13.2: «συνάλλαγμα δὲ ἐστὶ δύο ἢ καὶ πλείονων εἰς τὸ αὐτὸ σύννοδος τε καὶ συναίνεσις ἐπὶ τὸ συστήσασθαι ἐνοχὴν καὶ τὸν ἕτερον τῷ ἑτέρῳ ποιῆσαι ὑπεύθυνον».

95. «... Ὅταν οὖν ἰδῆς, ὡς εἶπον, *κονβεντίονα* μὴ εὐρίσκουσιν ἰδικὸν ὄνομα *συναλλάγματος*, ἡγήσατο δὲ καὶ δόσις ἐπὶ δόσει ἢ ἐπὶ ποιήσει, ἢ ποιήσις ἐπὶ ποιήσει ἢ ἐπὶ δόσει, καὶ πρὸς τούτοις εὐλογον ὑποῦσαν αἰτίαν τοῖς ἀρέσασιν τὴν *κονβεντίονα* τῷ γενικῷ ὀνόματι *συναλλάγμα* κάλεσον καὶ δὸς πολιτικὴν ἀγωγὴν τὴν *πραεσκριπτις βέρβις*».

96. Για το ζήτημα βλ. ειδικότερα J. Partch, «Das Dogma des Synallagma im römischen und byzantinischen Recht», [*Aus nachgelassenen und Kleineren verstreuten Schriften*], Berlin 1931, 25· Ph. Meylan, «La loi 23 D.46.4 et la notion de la bilateralité du contrat du vente chez Labéon», [*Studi in onore di S. Riccobono nel XL anno del suo insegnamento*, IV], Palermo 1936, 363, σημ. 75· G. MacCormack, «Contractual Theory and the Innominate Contracts», *SDHJ* 51 (1985), 132 σημ. 4 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

SOMMAIRE

L. PAPARRIGA-ARTEMIADI, «Προξενηταί», «προξενητικά» et «ἐρμηνευτικά».

Médiation pour la conclusion de conventions licites pendant la période romano-byzantine.

L'exercice de courtage a été l'objet d'un contrat consensuel bien reconnu par le droit romano-byzantin, malgré les réserves émises par Ulpianus et soulignées par la disposition 50.14.3 du *Digeste* concernant la bienséance d'une demande de commission rémunérant les services d'un courtier. De plus, d'une façon indirecte mais très claire, la médiation, malgré la relation légale, —apparemment voisine— qu'elle présente avec les conventions consensuelles de bonne foi (mandat, louage de services), n'est pas conductible avec les demandes en action, prévues par celles-ci. La revendication d'une commission rémunérant les services du courtier avait été faite à travers le processus de *cognitio extra ordinem*, à savoir avec l'intervention extraordinaire du détenteur du pouvoir judiciaire. Cet élément supplémentaire, dénote que le contrat de médiation est considéré comme une convention ne faisant pas partie intégrale de la sphère légale. En outre, en dépit de l'avis soutenu par le commentateur byzantin, Agiotheodoritis, à travers un vaste commentaire concernant la disposition 60.9.1 des *Basiliques*, il est improbable que l'affrontement légal de la médiation avait été différencié pendant la période byzantine.

La responsabilité du courtier envers son client, contrairement à celle existant au mandat et au contrat de louage de services, se limite uniquement au dit «dolus malus». On observe que ce traitement particulier de procédure du courtage s'accorde entièrement avec la considération que la revendication d'une commission rémunérant les services du courtier est «sordide». Et cela parce que cette désignation méprisante révèle avec évidence les convictions du monde antique à savoir que les services offerts dans le cadre de l'exercice de médiation sont propres aux «ἐλευθέρεις» et non aux «βάνανσες» d'ouvrier. Cela devait aussi s'appliquer à quelques unes des formes les plus archaïques du courtage dont l'élément de prestation de service par amitié ou reconnaissance était capital. Par

conséquent l'exercice de courtage avait été accordé aux proxènes des villes antiques. Ce n'est d'ailleurs pas par hasard que pour ces derniers services du courtier le juriste Modestinus soutient qu'il est «difficilius» d'exiger en plus «quod Graeci appellant ἑρμηνευτικόν»; c'est-à-dire la mise en accord de paiement de commission du courtier en liaison avec certains critères objectifs (objet de l'accord, nature de l'échange, genre de médiation).

Ces conceptions nettement influencées par les doctrines philosophiques grecques, ont contribué éventuellement, à la formation d'une procédure juridique particulière de demande de commission rémunérant les services d'un courtier. Cette procédure pourrait se lier avec celle de la demande de paiement des rémunérations provenant des services des arts libéraux, services qui étaient d'une valeur inestimable.

Απόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

Από την «actio» του Ρωμαϊκού Δικαίου
στην «αξίωση» του Αστικού Κώδικα*
(Η δικονομική σκέψη των Ρωμαίων και η σύγχρονη αντίληψη
του ουσιαστικού δικαιώματος)

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννομη τάξη μας αποτελείται από δύο αυτοτελή ρυθμιστικά επίπεδα, το ουσιαστικό και το δικονομικό δίκαιο. Το πρώτο περιέχει τους κανόνες, με τους οποίους ο νομοθέτης αναγνωρίζει δικαιώματα, επιβάλλει υποχρεώσεις και προβλέπει κυρώσεις για τη μη τήρησή τους, προκειμένου να ρυθμίσει τον έννομο βίο των υποκειμένων του δικαίου· δηλαδή τους κανόνες που είναι από νομική άποψη κρίσιμοι για τη συμπεριφορά των τελευταίων. Αντίστοιχα, το σύνολο των κανόνων που καθορίζουν τα όργανα και τον τρόπο παροχής της έννομης προστασίας ή της εφαρμογής των κυρώσεων ή της λύσης των διαφορών που προκύπτουν στο πλαίσιο του ουσιαστικού δικαίου αποτελεί το δικονομικό δίκαιο¹. Αυτή η σαφής και συνεπής διάκριση μεταξύ του ουσιαστικού και του δικονομικού δικαίου, η οποία αποτελεί και μια από τις θεμελιώδεις βάσεις που

* Συντετηγμένη εκδοχή της παρούσας μελέτης έχει δοθεί προς δημοσίευση στον τιμ. τόμο για τον Καθηγητή Μιχάλη Σταθόπουλο.

1. Μητσόπουλος, Πολιτική Δικονομία, τόμ. Α', 1972, σ. 29.

στηρίζουν το δικαιοσύνη σύστημα σ' εμάς² αλλά και στις περισσότερες έννομες τάξεις της ηπειρωτικής Ευρώπης, έχει ως αποτέλεσμα την αντιπαράθεση ξεχωριστού κλάδου δικονομικού δικαίου απέναντι σε κάθε αντίστοιχο κλάδο του ουσιαστικού δικαίου. Έτσι υφίσταται το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο και η ποινική δικονομία, το διοικητικό ουσιαστικό δίκαιο και η διοικητική δικονομία, το ιδιωτικό δίκαιο και η πολιτική δικονομία³.

Ειδικά στον κλάδο του ιδιωτικού δικαίου η εν λόγω διάκριση διαφαίνεται και από τον τρόπο κατάταξης των δύο αυτών αντίστοιχων τομέων (του αστικού δικονομικού δικαίου και του αστικού ουσιαστικού δικαίου) στο πλαίσιο της έννομης τάξης: Το δικονομικό δίκαιο, άρα και το αστικό δικονομικό δίκαιο, εντάσσεται στον κλάδο του δημοσίου δικαίου⁴, ενώ το αστικό δίκαιο ανήκει στον ευρύτερο κλάδο του ιδιωτικού δικαίου.

Η σαφής αυτή διάκριση του δικονομικού από το ουσιαστικό αστικό δίκαιο προκύπτει και από τις διαφορετικές λειτουργίες που επιτελούν. Συγκεκριμένα, η Πολιτική Δικονομία αποτελεί το μέσο, με το οποίο εξασφαλίζεται η προστασία της ιδιωτικής έννομης τάξης, μέσα στο πλαίσιο της οποίας οι πολίτες είναι ελεύθεροι να ρυθμίζουν τις μεταξύ τους σχέσεις, καθώς και η πραγμάτωση/εφαρμογή των ιδιωτικών δικαιωμάτων που τους απονέμει το ουσιαστικό δίκαιο⁵. Η αξίωση, την οποία ασκεί ενώπιον του δικαστηρίου ο ενάγων, διακρίνεται σε αξίωση δικονομικού δικαίου, όπου ως αξίωση νοείται κατά κύριο λόγο το αντικείμενο της δίκης, και σε αξίωση του ουσιαστικού δικαίου, την οποία ισχυρίζεται ο ενάγων ότι έχει ως δανειστής κατά του εναγομένου ως οφειλέτη⁶. Στο πλαίσιο της δίκης, ο ενάγων πρέπει να πείσει τον δικαστή ότι το δικονομικό αίτημα, π.χ. η αγωγή που έχει εγείρει, είναι κατ' ουσίαν βάσιμη σύμφωνα με τους κανόνες του ουσιαστικού ιδιωτικού δικαίου. Το περιεχόμενο της αγωγής πρέπει να περιλαμβάνει απαραίτητα τη διατύπωση ορισμένου αιτήματος και την έκθεση των πραγματικών περιστατικών που στηρίζουν το αίτημα

2. Κεραμεύς, Αστικό δικονομικό δίκαιο Ι, 2η έκδ. 1983, σ. 9-10· Νίκας, Πολιτική Δικονομία Ι, 2003, σ. 6.

3. Σημασία για τη διάκριση μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου έχουν το περιεχόμενο, το αντικείμενο και ο σκοπός της συγκεκριμένης ρύθμισης και όχι τόσο η θέση της σ' ένα συγκεκριμένο νομοθέτημα, η οποία μπορεί να οφείλεται και σε ιστορικούς λόγους. Έτσι ο ΑΚ, ο οποίος αποτελείται κατά κύριο λόγο από κανόνες του ουσιαστικού δικαίου, περιέχει και κάποιες δικονομικές διατάξεις ή διατάξεις μεικτής φύσεως. Το ίδιο ισχύει αντίστροφα και για τον ΚΠολΔ (βλ. Μητσόπουλο, ό.π., σ. 30· Ράμμο, Εγχειρίδιον αστικού δικονομικού δικαίου, τόμ. Α', 1978, σ. 3 επ· Νίκα, ό.π., σ. 5).

4. Κεραμεύς, ό.π., σ. 38· Ράμμος, ό.π., σ. 28 επ. όπου και οι διαφορετικές απόψεις.

5. Schönke/Schröder/Niese, Lehrbuch des Zivilprozessrechts, 1961, § 1 I.

6. H. Kaufmann, Zur Geschichte des aktionenrechtlichen Denkens, JZ 1964, 482.

αυτό, δηλαδή την ιστορική βάση της αγωγής. Αντίθετα, δεν είναι απαραίτητη η έκδοση κανόνων δικαίου, αν και αυτό συνηθίζεται στην πράξη σε αγωγές που συντάσσονται από δικηγόρο. Θεωρείται ότι ο δικαστής γνωρίζει το δίκαιο και το εφαρμόζει αυτεπαγγέλτως, χωρίς να έχει από δικονομική άποψη ανάγκη βοήθειας ή υποδείξεως από τους διαδίκους (*jura novit curia*)⁷.

Από τα προαναφερθέντα συνάγεται, λοιπόν, ότι η ιδιωτική έννομη τάξη διακρίνει την αξίωση του ουσιαστικού δικαίου αυστηρά από το δικονομικό αίτημα, με το οποίο ζητείται η πραγμάτωσή της. Η αντίληψη όμως αυτή, η οποία σήμερα είναι αυτονόητη για τους νομικούς, είναι σχετικώς νέα. Άρχισε να διαμορφώνεται την εποχή των Γερμανών Πανδεκτιστών του 19ου αιώνα και εισήχθη στο ελληνικό δίκαιο μέσω της επιρροής της γερμανικής νομικής επιστήμης στη διαμόρφωση του ελληνικού αστικού δικαίου. Η διάκριση αυτή δεν είναι όμως απαραίτητο στοιχείο για την ομαλή λειτουργία ενός δικαιοκτικού συστήματος. Όπως θα δούμε παρακάτω, το ρωμαϊκό δίκαιο, το οποίο αποτελεί την κοινή ρίζα του ιδιωτικού δικαίου των περισσότερων ευρωπαϊκών κρατών, διέπονταν από μία αντίθετη αντίληψη, η οποία εξακολουθεί να είναι και σήμερα κυρίαρχη στα αγγλοαμερικάνικα δίκαια, όπου η διάκριση μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου δεν έχει προσλάβει την εννοιολογική σαφήνεια και τη δογματική σημασία που τη χαρακτηρίζουν στις έννομες τάξεις των κρατών της ηπειρωτικής Ευρώπης⁸.

Με την παρούσα μελέτη επιχειρείται η σκιαγράφηση της εξέλιξης της δικονομικής σκέψης των Ρωμαίων, οι οποίοι επιτύγχαναν την έννομη προστασία στο πλαίσιο του ιδιωτικού τους δικαίου μέσω της *actio*, έως την σύγχρονη αντίληψη του ουσιαστικού δικαιώματος και την αξίωση του ΑΚ.

II. Η «ACTIO» ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Εισαγωγικά πρέπει να τονισθεί ότι οι Ρωμαίοι αντιλαμβάνονταν καταρχήν τη διαφορά μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου. Τα τρία πρώτα βιβλία των Εισηγήσεων του Γαίου περιλαμβάνουν κυρίως κανόνες ουσιαστικού δικαίου, ενώ το τέταρτο βιβλίο περιέχει τον πυρήνα του δικονομικού δικαίου, το σύστημα της *actio*⁹. Το ίδιο παρατηρείται και επί

7. Κεραμής, ό.π., σ. 204-205.

8. Βλ. για τη δικονομική συγγένεια μεταξύ ρωμαϊκού και αγγλικού δικαίου *Hans Peter, Actio und writ*, 1957.

9. *H.J. Wolff, Prozessrechtliches und materiellrechtliches Denken in rechtsgeschichtlicher Bedeutung*, σε: *L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker II*, 1954, σ. 415 και *Fritz Schulz, Prinzipien des Römischen Rechts*, 1934, σ. 29.

των ιουστινιάνειων Εισηγήσεων, η δομή των οποίων στηρίχθηκε στο ομώνυμο έργο του Γαίου. Η διάκριση αυτή ωστόσο δεν έγινε ποτέ βασική αρχή του έννομου συστήματος των Ρωμαίων ούτε βασικό δογματικό κριτήριο για την αντιμετώπιση της δικαστικής τους πρακτικής.

Αντιθέτως, η νομική τους σκέψη ήταν προσανατολισμένη πρωτίστως στο ερώτημα, αν ο ενδιαφερόμενος θα λάβει στη συγκεκριμένη περίπτωση από τον Πραίτωρα για το αίτημά του ορισμένη *actio* με την απονομή μιας *formula*¹⁰. Η *actio* δεν ήταν όμως προσανατολισμένη σε ένα ουσιαστικό δικαίωμα αλλά στη δίκη. Η κεντρική θέση που κατείχε η *actio* στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο εξηγείται κυρίως από τη θέση του Πραίτωρα στη δικαστική διαδικασία. Σ' αυτόν ανήκε το καθήκον να παραχωρήσει στον ενάγοντα για το αίτημά του την προσήκουσα αγωγή με ορισμένη *formula* και να ορίσει δικαστή (*iudex*), στον οποίο θα παραπεμπόταν η υπόθεση για να διευκρινιστούν τα πραγματικά περιστατικά. Για κάθε αγωγίμο αίτημα υπήρχε μια εξατομικευμένη *actio* με τη δική της ονομασία. Για όλα τα αναγνωρισμένα ιδιωτικού δικαίου αιτήματα υπήρχαν ισάριθμοι τύποι *actiones*. Ο ενάγων αρκούσε να εκδέσει στον Πραίτωρα το αίτημά του και να του μνημονεύσει την *actio* που επιδιώκει¹¹.

Έτσι εξηγείται ότι ο ουσιαστικός πυρήνας της *actio*, αυτό το οποίο ο Celsus ορίζει ως «εξουσίαν του απαιτείν εν τω δικαστηρίω το εαυτώ εμποφεϊλόμενον»¹², δεν έγινε ποτέ αντικείμενο θεωρητικής αναζήτησης από τους πρακτικά προσανατολισμένους Ρωμαίους νομικούς. Για τη σύλληψη και τη δογματική ανάλυσή του έλειπε το αναγκαίο ενδιαφέρον.

Κάθε *actio* από τη μια πλευρά περιλάμβανε έναν ή περισσότερους κανόνες ουσιαστικού δικαίου και από την άλλη περιείχε μια ή περισσότερες δικονομικές διατάξεις. Δημιουργούσε κατά αυτόν τον τρόπο, ανεξάρτητα από την όποια θεωρητική συστηματική για πρακτικούς σκοπούς, μια αυτοτελή εξατομικευμένη οντότητα, η οποία συμπεριλάμβανε τόσο τις δικονομικές όσο και τις ουσιαστικές λειτουργίες των εκάστοτε κανόνων δικαίου που προσιδίαζαν στη συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτή η διττή φύση της *actio* εξηγεί, γιατί οι Ρωμαίοι νομικοί δεν αντιλαμβάνονταν την έννομη τάξη τους ως αποτελούμενη από δύο αυτοτελή ρυθμιστικά επί-

10. F. Schulz, ό.π., σ. 28 επ.

11. Για τη διαδικασία της απονομής έννομης προστασίας στο ρωμαϊκό ιδιωτικό δίκαιο βλ. ενδεικτικά Πετρόπουλο, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, 1963, σ. 1521 επ. · Γκόφα, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, 1986-1993, §§ 120 επ. · M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, Ein Studienbuch, 7η έκδ. 1972, σ. 302 επ.

12. D. 44, 7, 51: « nihil aliud est actio, quam ius quod sibi debeatur, iudicio persequendi ». Ομοίως Inst. 4, 6, per.: *actio autem nihil aliud est, quam ius persequendi iudicio quod sibi debetur*. Σχετικώς βλ. Kunkel/Honsell, *Römisches Recht*, 4η έκδ. 1987, § 90.

πεδα, εκ των οποίων το ένα έχει ως σκοπό τη δέσπιση και τη συγκέντρωση ρυθμιστικών κανόνων ουσιαστικού δικαίου και το άλλο την προστασία και την πραγμάτωση και εφαρμογή του πρώτου. Θα πρέπει, αντιθέτως, να αντιλαμβάνονταν την έννομή τους τάξη ως σύνολο των ορισμένων και εξατομικευμένων actiones που περιλαμβάνονται στα διάφορα νομικά τους κείμενα¹³.

Εξάλλου, η δομή της actio τους εμπόδιζε να αντιληφθούν το ουσιαστικό δίκαιο ως αυτοτελή ενότητα. Η actio κατά τη διατύπωσή της δεν απευθυνόταν στα αντιδικούντα μέρη ή στο σύνολο των πολιτών και δεν απένειμε υποχρεώσεις στο ένα μέρος και δικαιώματα στο άλλο, αλλά το περιεχόμενό της συντασσόταν από τον Πραίτωρα και απευθυνόταν στον δικαστή. Επίσης, δεν διέκρινε νομικούς κανόνες και πραγματικά περιστατικά, αλλά συνδύαζε και τα δύο στοιχεία, με αποτέλεσμα να αποτελεί ένα είδος έκδσης των πραγματικών περιστατικών, δηλαδή του ιστορικού εμπλουτισμένου και συμπληρωμένου με νομικές έννοιες. Άλλη ιδιαιτερότητα της actio είναι ότι δεν απαιτούνταν τυπικό δικονομικό αίτημα του ενάγοντος με τη σημερινή έννοια. Ο Πραίτωρας τροποποιούσε το αίτημα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να απευθύνεται στον δικαστή ένα διατακτικό, το οποίο περιλάμβανε διαζευκτικά την «απαλλαγή» ή την «καταδίκη» του εναγομένου¹⁴. Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής η διάκριση μεταξύ της αξίωσης του ουσιαστικού δικαίου και του δικονομικού αιτήματος καθίσταται χωρίς ουσιαστική σημασία¹⁵.

Τέλος, ένας επιπλέον λόγος για τη μικρή σημασία που απέδιδαν οι Ρωμαίοι νομικοί στη διάκριση μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου είναι ότι, στην περίπτωση κατά την οποία σε ένα πραγματικό περιστατικό προσιδίαζαν περισσότερες actiones, ο ενάγων υποχρεούνταν να διαλέξει μια από αυτές, με συνέπεια να αποκλείεται η επίκληση άλλου κανόνα ουσιαστικού δικαίου¹⁶. Έτσι, αυτό που είχε σημασία για τον Ρωμαίο πολίτη-ενάγοντα δεν ήταν τόσο ποια δικαιώματα του παρέχει το ουσιαστικό δίκαιο, αλλά ποια actio έχει τις μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας.

13. H. Kaufmann, JZ 1964, 483· Zöllner, Materielles Recht und Prozessrecht, AcP 190 (1990), 471 επ.

14. Τρωϊάνος/Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ιστορία δικαίου, 2002, σ. 129.

15. Στο δεύτερο στάδιο της διαδικασίας αντιθέτως, στο στάδιο της formula που διεξαγόταν ενώπιον του δικαστή, η διάκριση μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου θα είχε κάποια πρακτική σημασία. Οι Ρωμαίοι νομικοί όμως προτίμησαν να στρέψουν το ενδιαφέρον τους σχεδόν αποκλειστικά στη διαδικασία ενώπιον του Πραίτωρα, με συνέπεια η διαδικασία ενώπιον του δικαστή να αγνοηθεί σχεδόν ολοκληρωτικά από επιστημονικής πλευράς (βλ. F. Schulz, ό.π., σ. 21 επ.).

16. Wenger, Institutionen des römischen Zivilprozessrechts, 1925, σ. 177 επ., 197 επ.

Αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος σκέψης των νομικών της κλασικής περιόδου ήταν πρακτικά προσανατολισμένος και διέκειτο αρνητικά προς κάθε συστηματική-αφηρημένη ανάλυση. Είναι συνεπώς κατανοητό ότι ο πολίτης που αναζητούσε το δίκαιό του δεν ενδιαφερόταν για το τι ήταν δίκαιο ή άδικο σύμφωνα με την έννομη τάξη, αλλά πρωτίστως για το αν θα λάβει τη συγκεκριμένη *actio* ή όχι¹⁷.

Από τον 3ο αιώνα μ.Χ. η δικαστική διαδικασία του ρωμαϊκού δικαίου υφίσταται σημαντικές τροποποιήσεις, οι οποίες τελικά οδηγούν στην κατάργηση των *actiones* που αποτελούσαν τον πυρήνα της δικαστικής διαδικασίας στους κλασικούς χρόνους¹⁸. Η έκτακτη διαγνωστική διαδικασία (*cognitio extra ordinem*), η απονομή δηλαδή της δικαιοσύνης από τον αυτοκράτορα και τους εκπροσώπους του, ήταν η διαδικασία που τελικώς μονοπώλησε το πεδίο της δικαιοσύνης μετά τον 3ο αιώνα μ.Χ. Έτσι ανοίγει ο δρόμος για την εντονότερη ενασχόληση των νομικών με το ουσιαστικό αστικό δίκαιο. Στις βυζαντινές νομικές σχολές και στα μέλη της νομοδευτικής επιτροπής του Ιουστινιανού, τα οποία προέρχονταν από τις σχολές αυτές, παρατηρείται μια στροφή προς την αντίληψη που δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο ουσιαστικό δίκαιο¹⁹. Ειδικά η θέση σε ισχύ των επεξεργασμένων Εισηγήσεων του Γαίου από τον Ιουστινιανό συνέβαλε στο να αποδίδεται πλέον μεγαλύτερη σημασία στο ουσιαστικό δίκαιο, όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο αλλά και στην πράξη²⁰.

Ο μεγάλος δαυμασμός όμως που έτρεφαν οι νομικοί εκείνης της εποχής αλλά και ο ίδιος ο Ιουστινιανός για τα επιτεύγματα των νομικών των κλασικών χρόνων, ο οποίος οδήγησε στο εγχείρημα της ανανέωσης του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου, στάθηκε τελικά εμπόδιο για την περαιτέρω εξέλιξη αυτής της προσανατολισμένης προς το ουσιαστικό δίκαιο αντίληψης. Τούτο δε, διότι ο Ιουστινιανός επέλεξε τη νομική γλώσσα και τη συστηματική της *actio* κατά τη σύνταξη του νομοδευτικού του έργου. Επομένως και οι νέες, προσανατολισμένες προς το ουσιαστικό δίκαιο, θέσεις και σκέψεις εισήχθησαν στο ανανεωμένο αυτό δίκαιο με τη μορφή της περιπτωσιολογικής μεθόδου των *actiones*²¹.

17. Βλ. και Γεωργιάδη, Ενοχικό δίκαιο, Γενικό μέρος, 1999, § 3 αρ. 16.

18. M. Kaser. *Römisches Privatrecht*, 1971, σ. 239, 315 επ.· H.J. Wolff, ό.π., σ. 420 επ.

19. H.J. Wolff, ό.π., σ. 420 – 422.

20. H. Kaufmann, JZ 1964, 484.

21. F. Schulz, ό.π., σ. 29.

III. Ο ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Η εξέλιξη της νομικής σκέψης στην κεντρική Ευρώπη

α) Οι μεσαιωνικοί χρόνοι

Μέχρι τον 11ο αιώνα το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο και ο Πανδέκτης φαίνεται να ήταν άγνωστα στη δυτική Ευρώπη. Μάλιστα, από τον 6ο μέχρι τον 8ο αιώνα, οι δυτικοί (με εξαίρεση τους Ιταλούς, οι οποίοι κατακτήθηκαν το 533 μ.Χ. από τον Ιουστινιανό) ως ρωμαϊκό δίκαιο δεν θεωρούσαν αυτό της κλασικής περιόδου, αλλά παραφθορά του, αφού είχαν ενσωματωθεί σ' αυτό και ξένα προς τη ρωμαϊκή νομική παράδοση στοιχεία²². Το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο επανεμφανίσθηκε τελικά κατά τα τέλη του 11ου αιώνα, όταν έφτασε μέσω χειρογράφων που περιελάμβαναν τμήματα του Πανδέκτη (codices Bononienses) στα χέρια φιλολόγων του πανεπιστημίου της Bologna, οι οποίοι αρχικά επεξεργάζονταν τα νομικά αυτά κείμενα από φιλογολική σκοπιά και για τον λόγο τούτο η αντίληψη της νομικής αυτής ύλης ήταν περισσότερο θεωρητικής και λιγότερο πρακτικής φύσεως²³.

Κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους η νομική επιστήμη, η οποία είχε ως αντικείμενο επεξεργασίας τα κλασικά ρωμαϊκά κείμενα που είχαν επανεμφανιστεί τον 11ο και 12ο αιώνα μ.Χ., διαμορφώθηκε κυρίως στα ιταλικά και γαλλικά πανεπιστήμια²⁴. Η δικαστική πρακτική στη δυτική και την κεντρική Ευρώπη όμως βασιζόταν τότε σε μεγάλο βαθμό στο εθιμικό δίκαιο των γερμανικών φυλών²⁵. Η επίσημη γλώσσα που χρησιμοποιούνταν κατά τη διαδικασία ήταν μεν τα λατινικά, και μάλιστα με ορολογία κατά βάση ίδια σε όλη την ως άνω γεωγραφική περιοχή²⁶, δεν είχε όμως καμία σχέση πλέον με την ορολογία του συστήματος των actiones

22. Τρωιάνος/Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, ό.π., σ. 174.

23. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 1952, σ. 34-37.

24. Wieacker, ό.π., σ. 41.

25. H. Kaufmann, *JZ* 1964, 484.

26. Τρωιάνος/Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, ό.π., σ. 174. Τα λατινικά ως επίσημη γλώσσα στη δικαστική πρακτική χρησιμοποιούνταν τότε και στην περιοχή της Αγγλίας. Η εξέλιξη του αγγλικού δικαίου όμως, το οποίο επίσης έχει τις ρίζες του στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, πήρε διαφορετική τροπή από αυτήν των διακαδικών συστημάτων των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης. Εδώ παρατηρούμε μάλιστα, ως προς τη συστηματική του δικαίου, μια έντονη ομοιότητα με τη συστηματική του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Βλ. αναλυτικά για την εξέλιξη του αγγλικού δικαίου Plucknett, *The Relations between Roman Law and English Common Law down to the 16th century*. The University of Toronto Law Journal 3 (1939/40) 24 επ. και H. Peter, ό.π.

της κλασικής εποχής. Έτσι η προσπάθεια της επιστήμης ήταν στραμμένη στον συσχετισμό του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου, στο οποίο αποδιδόταν μεγάλο κύρος, με τη δικαστική πρακτική εκείνης της εποχής μέσω της επιστημονικής επεξεργασίας των νομικών κειμένων του Πανδέκτη, που είχαν στα χέρια τους οι νομικοί.

Προβλήματα κατά την προσπάθεια αυτή δημιουργούσε κυρίως το γεγονός ότι η νομική σκέψη της εποχής αυτής ήταν προσανατολισμένη πλέον εντονότερα στο ουσιαστικό δίκαιο και ερχόταν εκ του λόγου αυτού σε αντίθεση με τη συστηματική των *actiones*, στην οποία βασίζονταν τα ρωμαϊκά νομικά κείμενα. Επίσης, από τα διασωθέντα αυτά κείμενα έλλειπε η αναλυτική περιγραφή της συγκεκριμένης δικαστικής διαδικασίας και έτσι οι νομικοί δεν μπορούσαν να έχουν σαφή εικόνα του συστήματος, στο οποίο ήταν ενταγμένη η *actio*²⁷.

Ούτε η δικαστική πρακτική αλλά ούτε και η ορολογία της διαδικασίας ήταν συνεπώς προσανατολισμένη στην *actio* του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Βάση της μεσαιωνικής δίκης αποτελεί το δικονομικό αίτημα, η *petitio*. Το αίτημα αυτό πρέπει υποχρεωτικά να περιλαμβάνει συγκεκριμένη παροχή που ζητείται και διακρίνεται από τις αιτίες, οι οποίες δικαιολογούν το αίτημα (*causa petitionis*). Το ακριβές περιεχόμενο των *causae petitiones* δεν έχει διευκρινισθεί πλήρως, γίνεται όμως δεκτό ότι περιέχει και την έκδοση των πραγματικών γεγονότων από τον ενάγοντα. Ο δικαστής, βασιζόμενος στα πραγματικά αυτά γεγονότα, κρίνει αν ο εναγόμενος οφείλει τη συγκεκριμένη παροχή βάσει των κανόνων του ουσιαστικού δικαίου. Έτσι αντιδιαστέλλεται η *causa petendi*, δηλαδή η αιτιολόγηση του δικονομικού αιτήματος, από την *causa debendi*, η οποία περιγράφει την αιτιολογία του αιτήματος βάσει του ουσιαστικού δικαίου²⁸.

Η *actio* του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου, η οποία περιέχει, όπως ήδη επισημάνθηκε, δικονομικού και ουσιαστικού δικαίου στοιχεία, δεν προσιδιάζει όμως στην κατά αυτόν τον τρόπο οργανωμένη διαδικασία, όπου γίνεται διάκριση μεταξύ του δικονομικού αιτήματος και της οφειλής βάσει του ουσιαστικού δικαίου. Ωστόσο, η *actio* ως νομική έννοια αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο των κωδικοποιήσεων του Ιουστινιανού και έτσι – λόγω του αδιαμφισβήτητου κύρους που αποδιδόταν στα κείμενα του Ιουστινιανού κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους – δύσκολα μπορούσε να εγκαταλειφθεί από τους επιστήμονες της εποχής εκείνης. Παρά τις μεμονωμένες προσπάθειες περιορισμού της έννοιας της *actio* στο ουσιαστικό δικαίωμα, στο οποίο βασίζεται το δικονομικό αίτημα²⁹, η διαδικασία της

27. H. Kaufmann, JZ 1964, 484.

28. H. Kaufmann, ό.π.

29. Έτσι ο Πλακεντίνος (Placentinus), ένας νομικός του 12ου αιώνα (για τον οποίο

δίκης διέπεται σχεδόν για μία χιλιετία ακόμη κυρίως από την ιδέα της ρωμαϊκής *actio*³⁰.

Έτσι η τάση που παρατηρείται την εποχή εκείνη, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια σαφή δογματική διάκριση μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου εγκαταλείπεται και η πάγια αντίληψη για τη δικαστική πρακτική προσανατολίζεται πάλι εντονότερα στη συστηματική του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Στο πλαίσιο της δίκης παρατηρούμε τον συνδυασμό μιας ορισμένης *actio* με συγκεκριμένη *obligatio*. Η εξέλιξη αυτή οδηγεί τελικά κατά τον 13ο αιώνα στην υιοθέτηση της άποψης, τόσο στη θεωρία όσο και στη δικαστική πρακτική, ότι ο ενάγων θα πρέπει να περιορίζει και να στηρίζει το αίτημά του σε μια συγκεκριμένη *actio*³¹, όπως συνέβαινε και κατά τη διαδικασία της *formula* του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Αυτή η συστηματική με βάση τις *actiones* για την παρουσίαση της νομικής ύλης, δηλαδή του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου στην έκταση που ήταν γνωστό στους νομικούς της εποχής εκείνης, αποτελεί και τη βασική συστηματική που διέπει τα έργα των νομικών (κυρίως των Ιταλών) των μετέπειτα χρόνων³².

Στην αυθεντική, πλήρη μορφή του ο Πανδέκτης έγινε γνωστός στη Δύση πριν από τα τέλη του 12ου αιώνα, μέσω ενός χειρογράφου του 6ου αιώνα, το οποίο βρέθηκε στην Ιταλία³³. Έτσι ο νομικοί είχαν πλέον στη διάθεσή τους το σύνολο του κλασικού ρωμαϊκού ιδιωτικού δικαίου, όπως συγκεντρώθηκε και κωδικοποιήθηκε από τον Ιουστινιανό, πέραν των τμημάτων του που ήταν ήδη γνωστά.

Τους νομικούς αυτής της εποχής απασχολούσε κυρίως η σύγκριση

βλ. Πετρόπουλο, ό.π., σ. 324), διευκρινίζει ότι η *actio* δεν ταυτίζεται με την *petitio*, αλλά αποτελεί την αιτιολογία, την οποία εκθέτει ο ενάγων για τη στήριξη της *petitio* και συνεπώς η *actio* ταυτίζεται με την *obligatio* (H. Kaufmann, «Causa debendi» und «Causa petendi» bei Glanvill sowie im römischen und kanonischen Recht seiner Zeit, *Traditio* 17 (1961), σ. 145· F. Schulz, ό.π., σ. 29).

30. Υποστηρίζεται ότι η προσανατολισμένη στη ρωμαϊκή *actio* εξέλιξη του αστικού δικαίου δεν βασίζεται μόνο στην υιοθέτηση της συστηματικής του ρωμαϊκού αστικού δικαίου, όπως εμφανίζεται στην κωδικοποίηση του Ιουστινιανού, στο μετέπειτα ονομαζόμενο *Corpus Iuris Civilis*, αλλά και στην εξέλιξη μιας αυτοτελούς νομικής σκέψης στην εποχή του Μεσαίωνα, η οποία στηρίζει τη λειτουργία της έννομης προστασίας στο αστικό δίκαιο σε μία παρόμοια συστηματική, η οποία όμως δεν αποτελεί απλή αντιγραφή (βλ. αναλυτικά H. Kaufmann, *JZ* 1964, 485-487).

31. R. Schmidt, *Die Klageänderung*, 1888, σ. 48 επ.

32. Για τα επιστημονικά έργα και τους νομικούς της εποχής αυτής βλ. H. Kaufmann, *JZ* 1964, 486-487.

33. Περί αυτού βλ. Τρωιάνο, Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού, σε: «Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της ιστορίας του ελληνικού δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών 36 (2002), 357 επ., ιδίως 369.

μεταξύ των τοπικών δικαίων (*ius proprium*) και του κοινού δικαίου (*ius commune*), το οποίο ήταν το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, όπως είχε περιληφθεί στον Πανδέκτη και τύχει επεξεργασίας από τη νομική επιστήμη κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους. Επιχείρησαν δε να λύσουν αυτή τη σύγκρουση με την προσαρμογή στην πραγματικότητα της εποχής τους του ιουστινιανείου έργου, οι κανόνες του οποίου θεώρησαν ότι υπερισχύουν λόγω του κύρους τους. Έτσι εξήγαγαν γενικούς κανόνες για θέματα που τους απασχολούσαν και τους επεξεργάζονταν προκειμένου να τους εφαρμόσουν στα δεδομένα της δικής τους κοινωνίας.

Συνέπεια της προσπάθειας προσαρμογής του Πανδέκτη ήταν, να απομακρύνεται όλο και περισσότερο από το αυθεντικό του κείμενο. Κατά της εξέλιξης αυτής στρέφονται κατά τον 16ο αιώνα οι εκπρόσωποι του κινήματος του Νομικού Ανθρωπισμού (*humanistische Jurisprudenz*), το οποίο αντιπαράτίθεται στη σχολαστική νομική επιστήμη του *mos italicus* και επανατοποθετείται απέναντι στην προσφορά της κλασικής Αρχαιότητας. Έτσι ξεκινάει από τους «νομικούς ανθρωπιστές» η προσπάθεια απαλλαγής του ρωμαϊκού δικαίου από τις παρεμβάσεις των γλωσσογράφων και των σχολιαστών του Μεσαίωνα³⁴.

6) Η «αποδοχή» (*Rezeption*) του ρωμαϊκού δικαίου στη Γερμανία

Το ρωμαϊκό δίκαιο, με τη μορφή υπό την οποία είχε περιληφθεί στο *Corpus Iuris Civilis*, όπως ονομάστηκε η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, αποτελούσε, όπως είδαμε, την κύρια πηγή του κοινού δικαίου (*ius commune*), το οποίο είχε εισχωρήσει σταδιακά στα περισσότερα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα ίσχυε όμως και το εκάστοτε τοπικό δίκαιο. Έτσι το ρωμαϊκό δίκαιο είχε διεισδύσει και στα διάφορα γερμανόφωνα κρατίδια. Δεν εφαρμόζοταν όμως με ενιαίο τρόπο και στον ίδιο βαθμό σε όλες τις περιοχές, καθώς κάθε κρατίδιο είχε διαφορετική κρατική οργάνωση και το δικό του τοπικό δίκαιο³⁵.

Οι Γερμανοί αυτοκράτορες διέβλεψαν ότι ο Πανδέκτης, ως *ius commune*, μπορούσε να αποτελέσει τον ενοποιητικό κρίκο μεταξύ των διάφορων περιοχών της αυτοκρατορίας και έτσι κατά τον 16ο αιώνα πραγ-

34. Βλ. σχετικά *Wieacker, Vom römischen Recht*, 2η έκδ. 1961, σ. 296 επ.; *Kisch, Studien zur humanistischen Jurisprudenz*, 1972, σ. 17 επ.; *Schlosser, Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*, 8η έκδ. 1996, σ. 47 επ.; *Πετρόπουλος, ό.π.*, σ. 339 επ.; *Τρωιάτος/Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, ό.π.*, σ. 176.

35. *Dulckeit/Schwarz/Waldstein, Römische Rechtsgeschichte*, 1989, σ. 321 επ.

ματοποιείται στη Γερμανία η επίσημη υποδοχή του ρωμαϊκού δικαίου (Rezeption)³⁶. Δεδομένου ότι οι περιοχές της γερμανικής αυτοκρατορίας δεν αποτελούσαν ενιαίο κράτος με μια κεντρική οργάνωση, αυτή η υποδοχή πραγματοποιείται ουσιαστικά μέσω του ανώτατου δικαστηρίου της αυτοκρατορίας, του Reichskammergericht, το οποίο αναδιοργανώνεται το 1495 και στο οποίο επιβάλλεται να εκδίδει τις αποφάσεις του «σύμφωνα με τους νόμους της αυτοκρατορίας και του κοινού δικαίου»³⁷. Αρχικά προβλεπόταν η επικουρική εφαρμογή του κοινού δικαίου και η υπεροχή του τοπικού. Το γεγονός όμως ότι υπήρχε μεγάλος αριθμός τοπικών δικαίων, τα οποία ίσχυαν στις διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας και παρουσίαζαν ενίοτε μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους, καθώς και ότι τα έδημα δεν είχαν κωδικοποιηθεί σε ευρεία έκταση, δυσχέραινε το έργο των δικαστών του ανώτατου δικαστηρίου, με συνέπεια να παροτρύνονται στην εφαρμογή του ρωμαϊκού κοινού δικαίου, ακόμη και όταν υπήρχε τοπικός κανόνας. Αυτός ο παραμερισμός του γερμανικού εθιμικού ιδιωτικού δικαίου και η επικράτηση του κοινού δικαίου ως ισχύοντος δικαίου, τόσο στο πεδίο της νομικής πράξης όσο και στη θεωρία, αποτελεί την απαρχή της γερμανικής νομικής επιστήμης, η οποία αργότερα θα επηρεάσει σημαντικά την εξέλιξη του νεότερου γερμανικού δικαίου³⁸.

Οι διατάξεις του ιδιωτικού ρωμαϊκού δικαίου ως *ius commune* είχαν ήδη διεισδύσει στα περισσότερα γερμανικά κρατίδια και οι Γερμανοί νομικοί είχαν εξοικειωθεί με τη νομική επιστήμη, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί κυρίως στα ιταλικά και γαλλικά πανεπιστήμια, λόγω των σπουδών τους στα ως άνω ιδρύματα. Παρόλα αυτά το δίκαιο του *Corpus Iuris Civilis* δεν έπαυε να είναι σε μεγάλο βαθμό ξένο (δίκαιο), το οποίο έπρεπε να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα της εποχής και να το αφομοιώσουν οι αποδέκτες του. Έτσι οι Γερμανοί νομικοί οδηγούνται στη δική τους πρακτική και ερμηνευτική επεξεργασία του Πανδέκτη, η οποία ονομάστηκε – με βάση τον τίτλο ενός εγχειριδίου που παρουσίαζε αυτή την κατεύθυνση – *usus modernus pandectarum*³⁹.

Ήδη κατά την εποχή αυτή παρατηρούμε αλλαγές στη διαδικασία της διεξαγωγής της δίκης. Ο ενάγων δεν υποχρεούται πλέον να στηρίζει το αίτημά του σε έναν μόνο κανόνα δικαίου. Η αγωγή του περιλαμβάνει

36. Πετρόπουλος, ό.π., § 35 σ. 329 επ.· Γκόφας, ό.π., § 35· Koschaker, *Europa und das Römische Recht*, 4η έκδ. 1966, σ. 105 επ.· Schlosser, ό.π., σ. 3 επ. με περαιτέρω βιβλιογραφία.

37. Dulckeit /Schwarz/Waldstein, ό.π., σ. 320.

38. Τρωιάνος/Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, ό.π., σ. 178.

39. Για την εξέλιξη της γερμανικής επιστήμης και τον *usus modernus pandectarum* μετά τη Rezeption βλ. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte*, σ. 111 επ.· Schlosser, ό.π., σ. 65 επ., 89 επ.

υποχρεωτικά το αίτημα και την έκθεση των πραγματικών περιστατικών, χωρίς να αναφέρεται απαραίτητα και ο συγκεκριμένος κανόνας του ουσιαστικού δικαίου, διότι θεωρείται ότι ο ενάγων ήθελε να ασκήσει την ευνοϊκότερη για αυτόν *actio*⁴⁰. Στην περίπτωση που ο ενάγων αναφέρει παρά ταύτα συγκεκριμένη *actio*, την οποία δεν δέχεται ο δικαστής, αυτός απλά δεν τη λαμβάνει υπόψη και μπορεί ενδεχομένως να κάνει δεκτή την αγωγή βάσει άλλης *actio*. Με την πρακτική αυτή στην ουσία αφαιρείται η σημασία της *actio* για τη δικονομική διαδικασία⁴¹. Ο δικαστής είναι πλέον αυτός που αξιολογεί και διαλέγει τον κανόνα δικαίου χωρίς να δεσμεύεται από την προεπιλογή του ενάγοντος, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει στην απόρριψη του αιτήματος σε περίπτωση που η επιλογή του δεν ήταν σωστή κατά την κρίση του δικαστή. Παρόλα αυτά, οι νομικοί της εποχής δεν μπόρεσαν να απαλλαγούν ολοκληρωτικά από την αντίληψη που τους επέβαλλε η συστηματική του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου.

γ) Η εποχή της «ιστορικής σχολής του Δικαίου» και των Πανδεκτιστών

Οι ριζικές κοινωνικές αλλαγές που υφίστανται οι περισσότερες χώρες της Ευρώπης κατά τον 17ο αιώνα, οι οποίες οδηγούν τελικά στην εποχή του φιλελευθερισμού και στη Γαλλική επανάσταση, καθιστούσαν αναγκαία τη διαμόρφωση ενός νέου κρατικού και δικαιοτικού συστήματος, το οποίο να διέπεται από τις νέες φιλελεύθερες αντιλήψεις και ιδέες. Η ανάγκη αυτή για ένα σύγχρονο δίκαιο, το οποίο είναι ικανό να επιλύει τα σύγχρονα προβλήματα μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας και να ρυθμίζει ενιαία τις σχέσεις μεταξύ των πολιτών ενός κράτους, οδήγησε στο ρεύμα των ευρωπαϊκών κωδικοποιήσεων και στην οριστική εγκατάλειψη του ρωμαϊκού δικαίου ως άμεσα ισχύοντος δικαίου. Η επιρροή του όμως στη διαμόρφωση των ιδιωτικών δικαίων των ευρωπαϊκών κρατών υπήρξε αναμφισβήτητη μεγάλη και το πνεύμα του διέπει όλους τους μεγάλους αστικούς κώδικες, που δημιουργήθηκαν τον 18ο και 19ο αιώνα⁴². Το *Corpus Iuris Civilis* μέσω της επεξεργασίας του από τους Γερμανούς Πανδεκτιστές, οι οποίοι επιδίωκαν την αποκάλυψη των θεωρητικών αρχών που υποκρύπτονταν στα κείμενα του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου και την

40. R. Schmidt, *Lehrbuch des deutschen Zivilprozessrechts*, 1906, σ. 83 επ.

41. H. Kaufmann, JZ 1964, 488· Simshäuser, *Zur Entwicklung des Verhältnisses von materiellem Recht und Prozessrecht seit Savigny*, 1965, σ. 61.

42. Περί αυτού βλ. την πρωτοποριακή στην εποχή της μελέτη του Ιωάννη Σόντη. Η σημασία του «Δικαίου των Πανδεκτών» μετά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικος, ΝΔίκ 1946, 223 επ.

αξιοποίησή τους για την επίλυση των σύγχρονων προβλημάτων, και οι προσπάθειες συστηματικής παρουσίασης του ιδιωτικού δικαίου, επέδρασαν καθοριστικά στη δημιουργία του σύγχρονου γερμανικού αστικού κώδικα αλλά και στη διαμόρφωση του αστικού δικαίου γενικότερα⁴³.

Η εξέλιξη της νομικής σκέψης, η οποία στην Ευρώπη διέπονταν πάνω από μισό αιώνα από το πνεύμα και τη συστηματική του ρωμαϊκού αστικού δικαίου των κλασικών χρόνων, οδηγεί μέσω του κινήματος του φιλελευθερισμού, της προάσπισης του φυσικού δικαίου και της σύγχρονης χρήσης του Πανδέκτη (*usus modernus pandectarum*) από τους Γερμανούς ρωμαϊστές του 19ου αιώνα στην πάγια αντίληψη ότι το δικονομικό και το ουσιαστικό δίκαιο αποτελούν δύο αυτοτελείς ενότητες με διαφορετικές λειτουργίες. Στη δικονομική θεωρία μάλιστα διαφαίνεται η επικράτηση της άποψης ότι η δυνατότητα δικαστικής επιδίωξης είναι δευτερεύουσας σημασίας, με την έννοια ότι αυτή «υπηρετεί το ουσιαστικό δίκαιο» και υποτάσσεται στο *in abstracto* από την έννομη τάξη αναγνωριζόμενο ουσιαστικό δίκαιο⁴⁴.

Ήδη στο πλαίσιο της δικαστικής διαδικασίας, όπως είδαμε, είχε πραγματοποιηθεί η αποδέσμευση του δικονομικού αιτήματος από τους κανόνες του ουσιαστικού δικαίου. Με την εγκατάλειψη των προσπαθειών της άμεσης εφαρμογής του ρωμαϊκού δικαίου την εποχή των ευρωπαϊκών κωδικοποιήσεων, πραγματοποιήθηκε και νομοθετικά ο οριστικός διαχωρισμός του ουσιαστικού από το δικονομικό δίκαιο⁴⁵. Οι δικονομικοί κανόνες περιέχονται πλέον σε αυτοτελή νομοδετήματα. Έτσι θεσπίζονται σε ξεχωριστά νομοδετήματα π.χ. ο «Code de procédure Civile» και ο «Code Civil» στο γαλλικό δίκαιο και η «Allgemeine Gerichtsordnung» και το «Allgemeines Landesrecht» της Πρωσίας.

Στα μέσα του 19ου αιώνα ο Savigny, ιδρυτής της ιστορικής σχολής, επισημαίνει στο έργο του για το σύστημα του σύγχρονου ρωμαϊκού δικαίου ότι το υφιστάμενο ουσιαστικό δίκαιο ως έννομο σύστημα θα πρέπει να διακρίνεται σαφέστατα από το αντίστοιχο σύστημα δικονομικών κανόνων, το οποίο αποσκοπεί στην προστασία του πρώτου⁴⁶. Και ενώ αντιλαμβανόταν ότι η *actio* με την έννοια του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου δεν είχε πλέον καμία ουσιαστική λειτουργία στο τότε ισχύον έννομο σύστημα, η

43. Wieacker, ό.π., σ. 257 επ· Simshäuser, σ. 46 επ· Schlosser, ό.π., σ. 178 επ.

44. Simshäuser, ό.π., σ. 69 επ.

45. Μεγάλη υπήρξε η συμβολή του Oscar Bülow (Die Lehre von den Prozesseinreden und die Prozessvoraussetzungen, 1866· Die neue Prozessrechtswissenschaft und das System des Civilprozessrechts, ZZP 1900, 201) και του Adolf Wach (Handbuch des Deutschen Civilprozessrechts, Bd. I, 1885, σ. 169 επ.) στην ανύψωση του δικονομικού δικαίου σε αυτοτελή και αυτόνομο επιστημονικό κλάδο (βλ. σχετικά Μιχαλάκη. Η σύγχρονος θεωρία του Δικονομικού Δικαίου, ΕΕΝ 1948, 65 επ.).

46. Savigny, System des heutigen römischen Rechts, τόμ. 5, 1841, § 204, σ. 1 επ.

επηρεασμένη από τους κλασικούς χρόνους και το ρωμαϊκό δίκαιο παιδεία του δεν του επέτρεπε να την παραμερίσει ολοσχερώς. Στην προσπάθειά του να αποσυνδέσει την *actio* από τη δικονομική φύση της και να της προσδώσει μια ουσιαστικού δικαίου έννοια, ο *Savigny* δημιουργεί ένα δίκαιο των *actiones*, το οποίο είναι βασισμένο και προσανατολισμένο στο ουσιαστικό δίκαιο⁴⁷. Υποστηρίζει ότι, στην περίπτωση προσβολής του ουσιαστικού δικαιώματος, απορρέει από αυτό ως συνέπεια της προσβολής του η *actio*. Σύμφωνα με τον *Savigny*, η *actio* αποτελεί την εξουσία που απονέμεται στον φορέα του προσβαλλόμενου δικαιώματος έναντι του προσβάλλοντος, να ζητήσει την άρση της προσβολής. Με τον τρόπο αυτό ταυτίζει την *actio* με την εξουσία αυτή, η οποία κατά τον *Savigny* αποτελεί ένα νέο δικαίωμα, το οποίο γεννάται από τον διγόμενο κανόνα δικαίου⁴⁸. Η σχέση μεταξύ του ουσιαστικού κανόνα δικαίου και της ουσιαστικού δικαίου πλέον *actio* μοιάζει με τη σχέση που αποδιδόταν κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους στη σχέση μεταξύ *actio* και *obligatio*, με τη διαφορά ότι για τον *Savigny* το ουσιαστικό δικαίωμα και η *actio*, η οποία αποσκοπεί στην άρση της προσβολής, ταυτίζονται.⁴⁹ Τη «γενετική» αυτή σχέση μεταξύ του δικαιώματος και της *actio* την ονομάζει ο *Savigny* «μεταμόρφωση»⁵⁰.

Από ένα μέρος των συγγραφέων της τότε εποχής υποστηριζόταν όμως ότι η *actio* δεν αποτελεί αυτοτελές δικαίωμα αλλά «προσθήκη του δικαιώματος» ή «συστατικό στοιχείο» ή «απόρροια του δικαιώματος», στην προστασία του οποίου αποσκοπεί η αγωγή⁵¹. Από την κρατούσα άποψη στα μέσα του 19ου αιώνα γινόταν πάντως ομόφωνα δεκτό ότι η *actio* έχει μεν λόγο ύπαρξης ως νομική έννοια, η σημασία της όμως περιορίζεται πλέον στο ουσιαστικό δίκαιο⁵².

2. Η εισαγωγή της έννοιας της «αξίωσης» από τον *Windscheid*

Στρεφόμενος κατά της κρατούσας στη νομική επιστήμη της εποχής του άποψης, ο *Windscheid* εισάγει το 1856 στη γερμανική θεωρία την

47. *Savigny*, ό.π., § 204, § 205, κυρίως σ. 5 επ. Για τον διαχωρισμό του ουσιαστικού από το δικονομικό δίκαιο από τον *Savigny* βλ. αναλυτικά *Simshäuser*, σ. 46- 71· *Zöllner*, AcP 190, 472 επ.

48. *Simshäuser*, ό.π., σ. 52.

49. *H. Kaufmann*, JZ 1964, 488.

50. *Savigny*, ό.π., § 204, σ.3.

51. Για τις απόψεις αυτές βλ. *Wächter*, *Württembergisches Privatrecht* II, § 62 σημ. 1.

52. *Windscheid*, *Die Actio des römischen Civilrechts vom Standpunkt des heutigen Rechts*, 1856, σ. 1-3.

έννοια της «αξίωσης», η οποία στη συνέχεια περιλήφθηκε στον Γερμανικό Αστικό Κώδικα (BGB) του 1900 και σηματοδότησε την εξέλιξη της σύγχρονης αντίληψης ως προς τη σχέση μεταξύ ουσιαστικού δικαίου και δικονομικού δικαίου⁵³.

Στο πρωτοποριακό έργο του «Die Actio des römischen Zivilrechts vom Standpunkt des heutigen Rechts» ο Windscheid στρέφεται καταρχάς κατά της υποστηριζόμενης από τον Savigny άποψης, κατά την οποία η actio προϋποθέτει την προσβολή δικαιώματος, και επισημαίνει την άκρως αντίθετη αντίληψη των Ρωμαίων νομικών για τη σχέση του δικονομικού και του ουσιαστικού δικαίου⁵⁴. Οι Ρωμαίοι δεν αντιλαμβάνονταν την actio και την obligatio ως δύο κατασκευάσματα, όπου το πρώτο ακολουθεί το δεύτερο και απορρέει από αυτό, όπως υποστηρίζει ο Savigny για το ουσιαστικό δικαίωμα και την actio, αλλά αντιθέτως θα πρέπει να είχαν ταυτόσημη έννοια για αυτούς, επειδή ο προσανατολισμένος προς το σύστημα των actiones τρόπος σκέψης τους αντικαθιστούσε τον προσανατολισμένο στο ουσιαστικό δικαίο τρόπο σκέψης των σύγχρονων νομικών. Τονίζει επίσης ότι η έμφαση που έδιναν οι Ρωμαίοι στη διαδικασία της έννομης προστασίας πηγάζει και από το γεγονός ότι η δημιουργία νέων κανόνων δικαίου πραγματοποιούνταν με τη θέσπιση νέων actiones, και μόνο στη συνέχεια υιοθετούνταν οι νέοι κανόνες από το πραιτωρικό δίκαιο⁵⁵. Επειδή λοιπόν η σύγχρονη αντίληψη στρέφεται προς το ουσιαστικό δίκαιο, ενώ το δικονομικό δίκαιο έχει δευτερεύουσα προστατευτική λειτουργία ως προς το πρώτο, αυτή η αντίληψη κατά τον Windscheid θα πρέπει να εκφράζεται και στην ορολογία του σύγχρονου δικαίου. Ζητά την εγκατάλειψη της προσανατολισμένης στη δικονομική διαδικασία ορολογίας της actio και την υιοθέτηση μιας κατευθυνόμενης προς το ουσιαστικό δίκαιο ορολογίας, η οποία να εκφράζει συνεπέστερα τη σύγχρονη αντίληψη⁵⁶.

Έτσι απελευθερώνει την actio, η οποία επιτελούσε στους Ρωμαίους διττή λειτουργία μετέχοντας τόσο του δικονομικού όσο και του ουσιαστικού δικαίου, από όλα τα δικονομικά στοιχεία και εισάγει αντί αυτής τη νέα έννοια της «αξίωσης»⁵⁷.

Το δικονομικό περιεχόμενο της actio κατατάσσεται κατά τον Windscheid στην έννοια «δικαίωμα αγωγής» (Klagerecht). Αρχικά διατυπώ-

53. Για τη θεωρία της αξίωσης του Windscheid βλ. αναλυτικά Simshäuser, σ. 71-85· Zöllner, AcP 190, 473 επ.

54. Windscheid, ό.π., σ. 1-8.

55. Windscheid, ό.π., σ. 3 επ.

56. Windscheid, ό.π., σ. 228-232.

57. Windscheid, ό.π., σ. 3,5.

νει μάλιστα την άποψη ότι η έννοια αυτή δεν έχει πια λόγο ύπαρξης στο μέλλον καθώς στερείται πρακτικής και θεωρητικής σημασίας⁵⁸. Μετά την έντονη αντίδραση όμως του *Muther*⁵⁹, ο *Windscheid* υπαναχωρεί αναγνωρίζοντας τη σημασία του «δικαιώματος αγωγής», το οποίο ωστόσο κατατάσσει στο δικονομικό δίκαιο⁶⁰. Η έννοια αυτή, η οποία αποτελεί το δικονομικό μέρος της *actio*, αποτέλεσε την αφετηρία της διαμόρφωσης της θεωρίας της αξίωσης παροχής έννομης προστασίας (*Rechtsschutzanspruch*), η οποία υποστηριζόταν για ένα διάστημα στη γερμανική θεωρία. Η θεωρία αυτή, η οποία τελικά δεν επικράτησε, επηρέασε όμως σημαντικά την εξέλιξη και τη διαμόρφωση της νομικής επιστήμης στον τομέα του δικονομικού δικαίου⁶¹.

Η απομόνωση του ουσιαστικού περιεχομένου της *actio*, με την εισαγωγή της νέας έννοιας της αξίωσης, είχε καθοριστική σημασία για τον τομέα του ουσιαστικού αστικού δικαίου. Κατά τον ορισμό του *Windscheid* η αξίωση είναι η «κατεύθυνση» του δικαιώματος προς τα έξω, η οποία αποσκοπεί στην υποταγή της βούλησης άλλου, δηλαδή η ενέργεια του ίδιου του δικαιώματος ως προς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο⁶². Έτσι δεν περιέλαβε στην έννοια της αξίωσης μόνο την απαίτηση, αλλά αντιλαμβάνονταν και το εμπράγματο δικαίωμα ως σύνολο αξιώσεων παράλειψης έναντι κάθε προσώπου⁶³, με συνέπεια να ταυτίζει ουσιαστικά την έννοια της αξίωσης με το δικαίωμα.

Η νέα έννοια και οι θέσεις του *Windscheid* προκάλεσαν σειρά αντιδράσεων, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο συζήτησης ακόμη και στην σημερινή εποχή. Η κριτική στρεφόταν τόσο κατά της ιστορικής αφετηρίας της θέσης του⁶⁴ όσο και κατά της εφαρμογής της⁶⁵.

58. *Windscheid*, ό.π., σ. 229 επ.

59. *Muther*, Zur Lehre von der römischen *actio*, dem heutigen Klagerecht der Litiskontestation und der Singularsukzession in Obligationen. Eine Kritik des *Windscheidschen* Buches «Die *actio* des römischen Zivilrechts», 1857, σ. 40 επ.

60. *Windscheid*, Die *Actio*. Abwehr gegen Theodor Muther, 1857, σ. 23 επ., 26, 29.

61. *Henckel*, Prozessrecht und materielles Recht, 1970, σ. 12 επ. (επ' αυτού *Arens*, AcP 1973, 250 επ.)· ο *ιδιος*, Prozessrecht und materielles Recht, Αθήνα – Κομοτηνή 1988· *de Boor*, der Begriff der *actio* im deutschen und italienischen Prozessrecht, Festschrift für Gustav Boehmer, 1954, σ. 104 επ.

62. «Der Anspruch ist ja nichts als das Recht selbst in seiner Richtung auf die Unterwerfung menschlichen Willens» (*Windscheid*, Lehrbuch des Pandektenrechts, τόμ. I, 8η έκδ., σ. 477).

63. *Eneccerus/Nipperdey*, Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts, 15η έκδοση, 1960, § 222 σ. 1362.

64. Βλ. την αντίθεση του *Muther*, ό.π., και την απάντηση του *Windscheid*, Die *Actio*, Abwehr gegen Muther, 1857.

65. Βλ. ενδεικτικά *Bekker*, KrVJSchr 5 (1863), 399 επ.· v. *Gierke*, Der Entwurf

Η πλειοψηφία των συγγραφέων δέχτηκε μεν κατά βάση την νέα έννοια, αλλά με διάφορες μεταλλαγές. Έτσι δεν έγινε δεκτό ότι το εμπράγματο δικαίωμα είναι σύνολο αξιώσεων παράλειψης, για τον λόγο ότι το απόλυτο δικαίωμα δεν στρέφεται κατά ενός συγκεκριμένου προσώπου αλλά εναντίον παντός, με συνέπεια να λείπει η «κατεύθυνση» προς ορισμένο πρόσωπο⁶⁶. Άλλη άποψη ήθελε να περιορίσει την έννοια της αξίωσης μόνον επί θετικής πράξεως (παροχής)⁶⁷, όχι και για παράλειψη.

Άλλοι πάλι συγγραφείς υποστήριξαν ότι η έννοια της αξίωσης στερείται πρακτικής σημασίας όταν τοποθετείται εκτός του πλαισίου της δίκης, επειδή η πραγματική της σημασία έγκειται στην αναφορά της στην έννομη προστασία, δηλαδή στη δυνατότητα της έγερσης αγωγής με την οποία ζητείται συγκεκριμένη παροχή. Έτσι υποστηρίχθηκε ότι η αξίωση δεν είναι τίποτε άλλο από την ελαφρώς συγχρονισμένη ρωμαϊκή *actio*, με συνέπεια να αρκούν οι έννοιες του δικαιώματος και της αγωγής⁶⁸. Κατά άλλη άποψη, η αξίωση ταυτίζεται με την αγωγή και ως εκ τούτου η εισαγωγή της νέας αυτής έννοιας είναι περιττή⁶⁹. Είναι εντυπωσιακό ότι και ο ίδιος ο Windscheid διερωτάται σε άλλο σύγγραμμά του, αν η γερμανική έννομη τάξη δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει και χωρίς έναν ειδικό τεχνικό όρο όπως αυτός της αξίωσης, όπως συμβαίνει σε άλλες έννομες τάξεις⁷⁰, με συνέπεια να κατηγορηθεί ότι ο ορισμός της αξίωσης είναι άνευ περιεχομένου και έχει τυπική μόνο σημασία⁷¹.

Διατυπώθηκε επίσης η άποψη ότι, ενώ ο Windscheid κατάφερε να απαλείψει από το σύγχρονο δίκαιο την ξεπερασμένη έννοια της *actio*,

eines bürgerlichen Gesetzbuches und das deutsche Recht, 1888, σ. 83-85· *Dernburg*, Die allgemeinen Lehren des bürgerlichen Rechts, 3η έκδοση, 1906, σ. 115 *Affolter*, Die celsinische Actio und der Anspruch des BGB, ZZP 31 (1901), 453 κ.α.

66. *Regelsberger*, Pandekten, τόμ. 1, 1893, § 52 = Γενικά αρχαί του δικαίου των Πανδεκτών (μετάφραση Γ. Μαριδάκη), τόμ. Α, 1935, § 52, σ. 268 επ.

67. Βλ. *Fischer*, Recht und Rechtsschutz, 1889, ο οποίος υποστηρίζει ότι έναντι του δικαιώματος προς παράλειψη δεν υπάρχει εκπλήρωση ούτε αναγκαστική εκτέλεση και μόνο η αντίθετη ενέργεια γεννά αξίωση. Έτσι και ο *Josef Kohler*, GrünhutsZ 1887, σ. 9.

68. v. *Gierke*, ό.π., σ. 83 επ. Βλ. και *Hanausek*, Verhandlungen des 20. Deutschen Juristentages, 1889, σ. 315, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ορισμός της έννοιας της αξίωσης θα ήταν περιττός, αν στο σχέδιο του BGB χρησιμοποιούταν η λέξη «αξίωση» αντί για την λέξη «αγωγή» σε όλες της περιπτώσεις όπου η αγωγή περιγράφει ένα ιδιωτικό δικαίωμα που ασκείται εναντίον κάποιου υποχρέου.

69. *Dernburg*, Die allgemeinen Lehren des bürgerlichen Rechts, 3η έκδ. 1906, σ. 115.

70. *Windscheid*, Pandekten I, σ. 131.

71. *Henckel*, Parteilehre und Streitgegenstand im Zivilprozessrecht, 1961, σ. 257· βλ. και *Okuda*, Über den Anspruchsbegriff im deutschen BGB, AcP 164, 536 επ.

στην ουσία δεν ξεπέρασε ολοσχερώς τον τρόπο σκέψης που είναι προσανατολισμένος προς τη συστηματική των *actiones*. Από τα συγγράμματά του διαφαίνεται ότι η αξίωση του ουσιαστικού δικαίου είναι αυτή, την οποία ασκεί ο ενάγων με την αγωγή του. Αυτό όμως θα σήμαινε ότι ο ίδιος ο ενάγων εισάγει τον ουσιαστικό κανόνα δικαίου στη δίκη, βάσει του οποίου ο δικαστής θα κληθεί να κρίνει τη διαφορά, πράγμα που αντίκειται στη σύγχρονη αντίληψη, κατά την οποία δεν απαιτείται να υποδείξει ο ενάγων τον κανόνα δικαίου κατά τη δικαστική διαδικασία⁷².

Παρά τις αντιρρήσεις και τις συζητήσεις που προκάλεσε η εισαγωγή της έννοιας της αξίωσης από τον Windscheid, είναι αναμφισβήτητο ότι ο διαχωρισμός της αξίωσης από τη δυνατότητα της δικονομικής πραγμάτωσής της είχε πολλά πλεονεκτήματα από δογματικής πλευράς. Για πρώτη φορά ήταν δυνατή η παρουσίαση του ιδιωτικού δικαίου ως ενιαίου συστήματος των ιδιωτικών δικαιωμάτων. Σε αντίθεση με τον Savigny, ο οποίος παρουσιάζει το ιδιωτικό δίκαιο στους πρώτους τόμους του έργου του ως σύστημα έννομων σχέσεων και αντιπαραθέτει το δίκαιο των *actiones* σε ξεχωριστό τόμο, με συνέπεια να παρατηρείται – από συστηματική άποψη – τομή στη συνολική παρουσίαση του έργου του, ο Windscheid, στο διάσημο εγχειρίδιό του για το δίκαιο των Πανδεκτών, επιτυγχάνει την ενιαία παρουσίαση του ιδιωτικού δικαίου⁷³. Αλλά και σε άλλους τομείς διαφαίνονται τα πλεονεκτήματα που επέφερε η θεωρία του Windscheid. Για παράδειγμα, η διάπλαση και η ανάπτυξη της νομικής μορφής της εκχώρησης απαιτήσεων κατέστησαν δυνατές μόνο μετά την καδιέρωση της σαφούς διάκρισης μεταξύ ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου⁷⁴. Έτσι η έννοια αυτή τελικά επικράτησε και αποτέλεσε τη βάση για την έννοια της αξίωσης του γερμΑΚ (BGB)⁷⁵. Πριν στραφούμε όμως στη σύγχρονη αντίληψη της έννοιας της αξίωσης, σκόπιμο είναι να διευκρινίσουμε πώς έφτασε η νομική αυτή έννοια, η οποία έχει την αφετηρία της στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο και διαμορφώθηκε από τη νεότερη γερμανική επιστήμη του δικαίου των Πανδεκτών, ως βασική νομική έννοια στον Αστικό μας Κώδικα και στην έννομη τάξη μας γενικότερα.

72. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο H. Kaufmann, JZ 1964, 488, κατά τον οποίο μόνο η σύγχρονη επιστήμη κατάφερε τελικά να διακρίνει το δικονομικό αίτημα σαφέστατα και ολοκληρωτικά από την αξίωση του ουσιαστικού δικαίου.

73. Βλ. και de Boor, ό.π., σ. 103.

74. Peters σε Staudinger, Kommentar zum BGB, 2001, § 194 αρ. 3.

75. Ο Windscheid ήταν μέλος της πρώτης επιτροπής για τη σύνταξη του γερμΑΚ και πέρασε την έννοια της αξίωσης στην § 194 γερμΑΚ: «Das Recht, von einem anderen ein Tun oder Unterlassen zu verlangen (Anspruch), unterliegt der Verjährung».

3. Η εξέλιξη του ελληνικού αστικού δικαίου μετά την επανάσταση του 1821

α) Η εισχώρηση της επιστήμης των Πανδεκτών στην Ελλάδα

Η καθοριστική επίδραση που είχε το *Corpus Iuris Civilis* και η γερμανική επιστήμη του δικαίου των Πανδεκτών στην ανάπτυξη, στη διάπλαση και στη διαμόρφωση της νομικής επιστήμης της νεότερης Ελλάδας κυρίως στον τομέα του αστικού δικαίου – η οποία ακόμη και σήμερα είναι αισθητή – οφείλεται σε μια συγκυρία γεγονότων. Η επιρροή των ξένων συμμαχικών δυνάμεων μετά τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821 και ειδικά της κυβέρνησης της Αντιβασιλείας (1833-1835) κατά τη διαμόρφωση της οργάνωσης του νέου κράτους – κατ' ακολουθίαν και κατά τη διαμόρφωση του δικαιοσύνης συστήματος – ήταν εκ των πραγμάτων έντονη. Ενώ όμως το δημόσιο δίκαιο μετά τη μεταπολίτευση του 1843 επανήλθε στη γραμμή που είχε χαράξει η νομοθετική πολιτική της Επανάστασης, δεν συνέβη το ίδιο με το ιδιωτικό δίκαιο⁷⁶.

Κεντρικό ρόλο στην εξέλιξη που οδήγησε τελικά στην επικράτηση της επιρροής της γερμανικής επιστήμης έπαιξε η παρερμηνεία του διατάγματος της 23 Φεβρουαρίου του 1835. Το διάταγμα αυτό όριζε ότι «οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων, οι περιεχόμενοι εις την εξάβιβλον του Αρμενόπουλου, θέλουν ισχύει μέχρις ότου δημοσιευθή ο πολιτικός κώδιξ του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν ήδη...». Από το γράμμα του διατάγματος και από την εισηγητική έκθεση, όπως και των άλλων συσχετισμένων με το διάταγμα αυτό διατάξεων, δεν προκύπτει όμως η πρόθεση της έμμεσης ισχύος του *Corpus Iuris Civilis* στην Ελλάδα. Κατά πρώτον, το διάταγμα αποσκοπούσε σε μια προσωρινή ρύθμιση μέχρι την έκδοση του νέου Αστικού Κώδικα και ως εκ τούτου παραπέμπει σε νόμους του Βυζαντίου, δηλαδή στο δίκαιο που αποτελεί και τη φυσική συνέχεια της ελληνικής έννομης τάξης. Απλώς για καθαρά πρακτικούς λόγους παραπέμπει στη συλλογή του Αρμενόπουλου, δεδομένου ότι δεν υφίστατο μέχρι τότε άλλη συλλογή που να περιέχει τα διασωθέντα κείμενα της βυζαντινής εποχής. Και κατά δεύτερον, η συλλογή των αυτοκρατορικών νόμων που είχαν περιληφθεί στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου ήταν το δίκαιο, όπως είχε διαμορφωθεί κατά τη βυζαντινή εποχή, και όχι το *Corpus Iuris Civilis* με τη μορφή που είχε φτάσει αυτό στην Ευρώπη της μεταμεσαιωνικής εποχής⁷⁷.

76. Πανταζόπουλος, Το δια της επαναστάσεως του 1821 δεσπιδέν δίκαιο και οι Έλληνες νομικοί, 1971, σ. 34.

77. Για το θέμα της παρερμηνείας ή «παραποίησης» του Διατάγματος της Αντιβασιλείας και των συνεπειών της βλ. αναλυτικά Πανταζόπουλο, ό.π., σ. 34 επ.; Πετρό-

Η εν γένει γερμανική επιρροή στην Ελλάδα της εποχής αυτής αλλά και οι Γερμανοί ιστορικοί και συγγραφείς, οι οποίοι είχαν στρέψει το ενδιαφέρον τους προς την απελευθερωμένη Ελλάδα και την ανασυγκρότησή της, προωθούσαν την προσανατολισμένη στο ρωμαϊκό δίκαιο ερμηνεία του διατάγματος για τον λόγο ότι ήταν πιο εξοικειωμένοι με το συγκεκριμένο δίκαιο, το οποίο αποτελούσε το ισχύον δίκαιο της πατρίδας τους και που μάλιστα εκείνη την εποχή αποτελούσε αντικείμενο επεξεργασίας, σε θεωρητικό επίπεδο, από τη νέα σκοπιά της ιστορικής σχολής του δικαίου και της επιστήμης των Πανδεκτών⁷⁸. Αλλά και Έλληνες γερμανομαθείς νομικοί συνέβαλαν σε αυτή την εξέλιξη⁷⁹.

Αυτή η μάλλον σκόπιμη παρερμηνεία ήταν ο λόγος, που η κρατούσα γνώμη στην ελληνική επιστήμη μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα θεωρούσε το *Corpus Iuris Civilis* ως αρχική πηγή του ισχύοντος αστικού δικαίου στην Ελλάδα, πράγμα που ευνοούσε φυσικά την υιοθέτηση των συμπερασμάτων της επιστήμης των Πανδεκτών, η οποία βασιζόταν στην επεξεργασία του ρωμαϊκού δικαίου.

Η αναγνώριση του *Corpus Iuris Civilis* ως αρχικής πηγής του ελληνικού δικαίου και η επικράτηση στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών της διδασκαλίας της γερμανικής νομικής επιστήμης, η οποία είχε ως αντικείμενό της το ρωμαϊκό δίκαιο με τη μορφή που ίσχυε στη Γερμανία, δηλαδή ως δίκαιο των Πανδεκτών (*Pandektenrecht*), κατέστησαν το έδαφος ευνοϊκό για την εισαγωγή των αρχών αυτών στο ελληνικό αστικό δίκαιο. Έτσι η ιστορία του ελληνικού αστικού δικαίου υφίσταται μια τομή ως προς τη φυσική συνέχειά του, η οποία διαφορετικά θα ήταν η μετεξέλιξη του βυζαντινού δικαίου – όπως αυτό διαμορφώθηκε στη μετά τον Ιουστινιανό εποχή – στο επηρεασμένο από το ρωμαϊκό ευρωπαϊκό δίκαιο της μεταμεσαιωνικής εποχής. Η τομή αυτή έμελλε να επηρεάσει καθοριστικά τη μετέπειτα πορεία του ελληνικού αστικού δικαίου.

πουλο, ό.π., σ. 372 επ.; Γκόφα, ό.π., § 34· Σόντη, ΝΔίκ 1946, 223 επ.; Ι. Κονιδάρη, εις Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γάζη, 1994, σ. 291 επ. σημ. 6 κ.ά.

78. Για τα συγγράμματα γερμανών συγγραφέων περί της Εξάδελβλου του Αρμενόπουλου βλ. Πετρόπουλο, ό.π., σ. 375 σημ. 6.

79. Η αποδοχή αυτής της εκδοχής ενισχύθηκε και από τη διδασκαλία του *Mitteis*, του ιδρυτή της νέας ιστορικής σχολής στα τέλη του 19ου αιώνα, κατά την οποία το αρχαίο δίκαιο επέδρασε αποφασιστικά στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού δικαίου και ως εκ τούτου το τελευταίο αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τη συνέχεια αυτού. Για τη συμβολή του Δημητρίου Παππούλια, ο οποίος υπήρξε μαθητής του *Mitteis*, βλ. Πανταζόπουλο, ό.π., σ. 38 επ., αλλά και την προγενέστερη συμβολή των Γ. Ράλλη και Μ. Ρενιέρη με τη μετάφραση συγγράμματος του Γερμανού Πανδεκτιστή F. Makkeldey, σ. 36 επ.

β) Οι Έλληνες νομικοί μετά την μεταπολίτευση

Οι Έλληνες νομικοί που συντέλεσαν στη διαμόρφωση της επιστήμης στον τομέα του αστικού δικαίου μετά τη μεταπολίτευση του 1843 ήταν, όπως είδαμε, στην πλειοψηφία τους γερμανομαθείς.

Ο *Βασίλειος Οικονομίδης* θεωρείται ένας από τους πρώτους σημαντικούς νομικούς που επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση της νεότερης νομικής επιστήμης στην Ελλάδα. Τα συγγράμματά του επί του ισχύοντος ρωμαϊκού δικαίου είναι αυστηρώς δογματικά κατά το υπόδειγμα των Γερμανών Πανδεκτιστών της εποχής του, αλλά χαρακτηρίζονται και από τις παρατιθέμενες αναφορές στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς⁸⁰. Για την έκδοση και ανάπτυξη της ύλης ακολουθεί τη συστηματική των Πανδεκτιστών, κατά την οποία η έννοια της αγωγής και τα διάφορα δικαιώματα του αστικού δικαίου εκτίθενται στο πλαίσιο του γενικού αστικού δικαίου κατά τη συστηματική διάκριση των *actiones* του ρωμαϊκού δικαίου⁸¹. Επισημαίνει τη διττή έννοια της αγωγής, η οποία περιέχει τη δικονομική πράξη, δηλαδή το δικόγραφο με το οποίο ο ενάγων επικαλείται την «δικαστικήν βοήθειαν», και το «δικαίωμα του ενάγοντος»⁸². Αναγνωρίζει επίσης τη νέα έννοια της αξίωσης, η οποία στρέφεται κατά ορισμένου προσώπου επί ορισμένης παροχής, και δέχεται ότι τα απόλυτα δικαιώματα, τα οποία δεν στρέφονται αρχικά κατά γνωστού οφειλέτη, λαμβάνουν «άμα μεταμορφωθέντα εις εναγώνια δίκαια σχήμα προσωπικής αξιώσεως εναντίον εκείνου, καθ' ου ο αγών εγείρεται»⁸³.

Στα έργα του *Πέτρου Παπαρηγόπουλου*⁸⁴ και του *Παύλου Καλλιγιάς*⁸⁵, οι οποίοι κατατάσσονται στην ιστορική σχολή του δικαίου, όπως και σε αυτά της επόμενης γενιάς, στην οποία ανήκουν, εκτός από τον *Αλκιβιάδη Κρασσά*⁸⁶ και τον *Αντώνιο Μομφεράτο*⁸⁷, και ο *Κωνσταντίνος Πολυγένης*, στον οποίο οφείλουμε και τη μετάφραση μέρους του έργου του διδα-

80. Για το έργο και την προσωπικότητα του Βασ. Οικονομίδη βλ. Γεωργιάδη, Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 3ος τόμ., 2003, σ. 37 επ.: Ν. Δημητρακόπουλο, Νομικά ενασχολήσεις, τόμ. 2, 1912, σ. 417 επ.: Ζέπο, Γορτυνιακά, 1978, σ. 97 επ.: Κεραμέα, Αρμ 2003, 465 επ.

81. Βλ. Οικονομίδη, Στοιχεία του αστικού δικαίου, τόμ. Α' Γενικές Αρχαί, 1893, ειδικά σ. 309 επ.

82. Οικονομίδης, ό.π., σ. 310.

83. Οικονομίδης, ό.π., σ. 312.

84. Παπαρηγόπουλος, Το εν Ελλάδι ισχύον αστικόν δίκαιον, τόμ. Ι, Γενικά Αρχαί, 1889.

85. Καλλιγιάς, Σύστημα ρωμαϊκού Δικαίου καθ' α εν Ελλάδι πολιτεύεται πλην των Ιονίων Νήσων, τόμ. Α', 1876.

86. Κρασσάς, Σύστημα αστικού δικαίου, 1904.

87. Μομφεράτος, Εγχειρίδιον του αστικού δικαίου, τόμ. Ιος, Γενικά Αρχαί, 1914.

σκάλου του Windscheid⁸⁸, παρατίθεται αναλυτικά, πάντα στο πλαίσιο των γενικών αρχών του αστικού δικαίου, η διττή έννοια της αγωγής, δηλαδή η έννοια της αξίωσης και του δικαιώματος, και η διάκριση των εννοιών αυτών από την *actio* του ρωμαϊκού δικαίου με αναφορές στις διαφορές παραλλαγές ως προς την έννοια της αξίωσης, όπως διαμορφώθηκαν στη γερμανική βιβλιογραφία. Ομόφωνα γίνεται δεκτό από τους Έλληνες επιστήμονες της εποχής αυτής ότι η αξίωση είναι η εξουσία του φορέα του δικαιώματος να απαιτήσει έναντι ορισμένου προσώπου την προσήκουσα προς το δικαίωμα συμπεριφορά, η οποία μπορεί να συνίσταται σε πράξη ή σε παράλειψη, ενώ η κρατούσα άποψη στην ελληνική θεωρία δεν δέχεται τη θέση του Windscheid ότι το εμπράγματο δικαίωμα είναι σύνολο αξιώσεων παράλειψης⁸⁹.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της πλειοψηφίας των συγγραμμάτων των Ελλήνων νομικών της εποχής εκείνης ήταν η προσήλωσή τους στη γερμανική επιστήμη του δικαίου των Πανδεκτών⁹⁰. Έτσι υιοθετείται και η αξίωση, ως βασική νομική έννοια, από το ελληνικό αστικό δίκαιο και καθιερώνεται στον νέο Αστικό Κώδικα στο άρθρο 247⁹¹.

IV. Η ΑΞΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚ

1. Φύση και περιεχόμενο της αξίωσης

Η ΑΚ 247 ορίζει την αξίωση ως «το δικαίωμα να απαιτήσει κάποιος από άλλον μια πράξη ή μια παράλειψη (αξίωση)». Με τη διατύπωση αυτή ο ορισμός φαίνεται να είναι ταυτόσημος με αυτόν της ενοχής στο άρθρο 287 ΑΚ, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος διατυπώνεται από τη σκοπιά του υποχρέου και όχι του δικαιούχου. Έτσι δημιουργείται η εντύπωση ότι η αξίωση ταυτίζεται όχι μόνο με την απαίτηση που παράγεται από την ενοχή αλλά και με το δικαίωμα. Η ασαφής διατύπωση της ΑΚ 247

88 Windscheid, Διδασκαλία του δικαίου των Πανδεκτών, μετάφρασις μετά προσηκών υπό Κ. Πολυγένη, τόμ. 3-5, 1925-1934. Ήδη το 1901 είχε εκδοθεί η μετάφραση των Γενικών Αρχών του έργου του Windscheid από τον Α. Αργυρό.

89. Βλ. ενδεικτικά Κρασά, ό.π., σ. 196.

90. Η προσήλωση των Ελλήνων νομικών στην γερμανική επιστήμη ήταν μάλιστα τέτοια, ώστε τα συγγράμματα των Γερμανών Πανδεκτιστών Dernburg, Regelsberger, Windscheid κ.ά. – αφού μεταφράστηκαν στην ελληνική – να θεωρούνται σχεδόν σαν κώδικες νόμων και οι δικαστικές αποφάσεις να παραπέμπουν σ' αυτά αντί να ανατρέχουν στο κείμενο του νόμου. (βλ. σχετικώς Πετρόπουλο, ό.π., σ. 372 επ.· Γκόφα, ό.π., § 34 σ. 256).

91. Ο ΑΚ τέθηκε σε ισχύ με το ν.δ. 7/10 Μαΐου 1946, το οποίο αποκατέστησε αναδρομικά, από 23 Φεβρουαρίου 1946, τον κώδικα του 1940. Βλ. για την ιστορία του ΑΚ Γεωργιάδη, Γεν. Αρχές, § 7 αρ. 17-25· Παπαντωνίου, ό.π., σ. 67-78.

εξηγείται από το γεγονός ότι αποτελεί μετάφραση της διάταξης του άρθρου 194 γερμΑΚ, η οποία καθιερώθηκε, όπως είδαμε, από τους συντάκτες του γερμΑΚ υπό την επίδραση της διδασκαλίας του *Windscheid*, κατά την οποία η έννοια της αξίωσης ουσιαστικά ταυτιζόταν με το δικαίωμα.

Αυτή η καθαρά στο ουσιαστικό δίκαιο προσανατολισμένη αντίληψη της έννοιας της αξίωσης, όπως διαπιστώθηκε αργότερα, δεν είναι ορθή και γι' αυτό εγκαταλείφθηκε⁹². Ακόμη και σήμερα όμως δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς την έννοια και τη λειτουργία της αξίωσης.

Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η αξίωση είναι η δυνατότητα που απορρέει από την ενοχική σχέση ή από το απόλυτο δικαίωμα υπέρ του δικαιούχου να επιδιώξει την ικανοποίησή του δια της δικαστικής οδού και ότι η αξίωση δεν είναι άλλο από το ουσιαστικό δικαίωμα στη δικονομική του μορφή⁹³. Κατά την άποψη αυτή η έννοια της αξίωσης περιορίζεται στη δικονομική πραγμάτωση του ουσιαστικού δικαιώματος. Η θεώρηση αυτή, η οποία θυμίζει έντονα τη ρωμαϊκή αντίληψη για την *actio*, παραβλέπει ότι η αξίωση περιλαμβάνει – εκτός από τη δυνατότητα δικαστικής επιδίωξης – και την εξουσία του δικαιούχου, που πηγάζει από το ουσιαστικό δίκαιο, να ζητήσει ορισμένη παροχή από τον οφειλέτη⁹⁴. Το περιεχόμενο της αξίωσης δεν μπορεί να περιορίζεται αποκλειστικά – ή κατά κύριο λόγο – στη δυνατότητα της δικαστικής επιδίωξης ουσιαστικού δικαιώματος. Το δικαίωμα π.χ. του κληρονόμου δεν εξαντλείται στη δυνατότητα να ασκήσει την περί κλήρου αγωγή εναντίον του νομέα της κληρονομίας και να αξιώσει την απόδοση των κληρονομιαίων, αλλά κυρίως προσδιορίζει τη νομική θέση του κληρονόμου από τη σκοπιά του ουσιαστικού δικαίου. Σύμφωνα με την άποψη ότι η αξίωση αποτελεί τη δικονομική μορφή του δικαιώματος, η ως άνω αξίωση του κληρονόμου θα μπορούσε να ασκηθεί μόνο μέσω της δικαστικής οδού. Αναμφισβήτητα όμως οι περισσότερες αξιώσεις γεννώνται, τροποποιούνται, ικανοποιούνται και αποσβήνονται χωρίς ο δικαιούχος να καταφεύγει ποτέ στα δικαστήρια. Επίσης, κατά την άποψη αυτή δεν θα γινόταν δεκτό ότι υφίσταται ουσιαστικού δικαίου σχέση μεταξύ του κυρίου του ακινήτου και του προσβολέα πριν από την άσκηση της αγωγής⁹⁵.

92. Βλ. *Georgiades*, Die Anspruchskonkurrenz im Zivilrecht und Zivilprozessrecht, 1968, σ. 130· *de Boor*, Gerichtsschutz und Rechtssystem, 1941, σ. 20· *Lehmann/Hübner*, Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Gesetzbuches, 14η έκδ. 1963· *Okuda*, AcP 164, 574.

93. *Esser*, Einführung in die Grundbegriffe des Rechtes und Staates, 1949, σ. 159 επ· *Rehfeld*, Einführung in die Rechtswissenschaft, 2η έκδ., 1966, σ. 61 επ.

94. Έτσι και *Okuda*, AcP 164, 538.

95. *Georgiades*, ό.π., σ. 132

Αντίστοιχα υφίστανται και αγωγές που δεν προϋποθέτουν την ύπαρξη αξίωσης, όπως είναι οι αναγνωριστικές, με τις οποίες δεν επιδιώκεται να καταδικαστεί ο εναγόμενος σε ορισμένη πράξη ή παράλειψη, αλλά να διαγνωστεί από το δικαστήριο αν υπάρχει ή όχι «έννομη σχέση». Επίσης αναγνωρίζεται σήμερα και η προληπτική αγωγή παράλειψης⁹⁶. Από τα παραπάνω συνάγεται επομένως ότι η αξίωση δεν μπορεί να ταυτίζεται με τη δυνατότητα δικαστικής επιδίωξης⁹⁷.

Δεν πείθουν λοιπόν ως προς τα συμπεράσματά τους ούτε η άποψη, η οποία περιορίζει τη σημασία της αξίωσης αποκλειστικά στη δικαστική διαδικασία, ούτε και η άποψη, η οποία αντιλαμβάνεται την αξίωση ως το ουσιαστικό δικαίωμα, το οποίο στρέφεται κατά συγκεκριμένου προσώπου. Μόνο από τον συνδυασμό των δύο παραπάνω θέσεων μπορεί να συναχθεί η έννοια της αξίωσης και να γίνουν κατανοητές η σημασία και η θέση της στο δικαιοτικό μας σύστημα. Η καθιέρωση της έννοιας της αξίωσης θα ήταν άσκοπη, αν ταυτιζόταν με την έννοια του δικαιώματος ή της αγωγής. Πρέπει επομένως να αντιληφθούμε την αξίωση ως έννοια του ουσιαστικού δικαίου, η οποία περιέχει ταυτόχρονα και δικονομικά στοιχεία και στο μέτρο αυτό αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ ουσιαστικού δικαίου και έννομης προστασίας. Επίσης πρέπει να τη διακρίνουμε από τον όρο «αξίωση του δικονομικού δικαίου», όπου ως αξίωση νοείται το αντικείμενο της δίκης⁹⁸.

Γίνεται σήμερα δεκτό ότι τα στοιχεία της έννοιας της αξίωσης είναι: α) η εξουσία του δικαιούχου κατά άλλου προσώπου (υποχρέου)· β) το ορισμένο του πρόσωπου του υποχρέου· και γ) περιεχόμενο της εξουσίας είναι ο εξαναγκασμός του υποχρέου σε ορισμένη συμπεριφορά, οποία συνίσταται σε πράξη ή παράλειψη. Στην τελευταία περιλαμβάνεται και η ανοχή της πράξης⁹⁹.

Αν και από την ΑΚ 247 προκύπτει ότι η αξίωση είναι ένα είδος δικαιώματος, αυτό δεν σημαίνει, όπως είδαμε παραπάνω, ότι αξίωση και δικαίωμα ταυτίζονται. Η έννοια του δικαιώματος είναι ευρύτερη από την αξίωση, γιατί από ένα δικαίωμα μπορούν να απορρέουν περισσότερες αξιώσεις. Από ένα απόλυτο δικαίωμα, το οποίο κάθε τρίτος υποχρεούται να σέβεται (π.χ. το δικαίωμα της προσωπικότητας), μπορούν να πηγάζουν τόσες αξιώσεις όσα και τα πρόσωπα που το προσβάλλουν ή και να

96. Γεωργιάδη, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, Εισαγ. 914-919 αρ. 57.

97. Έτσι και Larenz, Schuldrecht, τόμ. II, 7η έκδ. 1965, § 70 II.

98. Κεραμείς, Ουσιαστικών δεδικασμένων περί προδικαστικών ζητημάτων, 1967, σ. 54 επ.

99. Βλ. ενδεικτικά Γεωργιάδη, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, 3η έκδ. 2002, § 21 αρ. 1· Λαδά, Γενικές αρχές του αστικού δικαίου, 2007, σ. 247.

πηγάζουν περισσότερες αξιώσεις κατά του ίδιου προσώπου. Επίσης από ένα εμπράγματο δικαίωμα είναι δυνατόν να πηγάζουν τόσον εμπράγματα όσο και ενοχικές αξιώσεις¹⁰⁰. Τέλος, υπάρχουν δικαιώματα, όπως κυρίως τα διαπλαστικά δικαιώματα, από τα οποία δεν απορρέει καμία αξίωση.

Επομένως η αξίωση πηγάζει από δικαίωμα και μάλιστα εξουσιαστικό. Η αξίωση γεννάται όμως κατά διαφορετικό τρόπο στα απόλυτα δικαιώματα απ' ότι στα ενοχικά. Στα ενοχικά δικαιώματα η αξίωση αποτελεί κατά κανόνα το μοναδικό τους περιεχόμενο, αν και από ένα τέτοιο ενοχικό δικαίωμα δύναται να πηγάζουν περισσότερες αξιώσεις. Η ικανοποίηση της αξίωσης στα ενοχικά δικαιώματα επιφέρει και την απόσβεση του δικαιώματος. Αντίθετα, τα απόλυτα δικαιώματα δεν γεννούν οπωσδήποτε αξίωση εναντίον τρίτων, αλλά αξίωση γεννάται μόνον από τη στιγμή που κάποιος τρίτος προσβάλει ή απειλήσει ότι θα προσβάλει το απόλυτο δικαίωμα. Το δικαίωμα της κυριότητας π.χ. παρέχει στον κύριο του πράγματος το δικαίωμα απέναντι σε όλους τους τρίτους να σέβονται την ιδιοκτησία του, αλλά ο κύριος έχει αξίωση μόνο κατά του συγκεκριμένου τρίτου, ο οποίος προσέβαλε το δικαίωμα της κυριότητας. Είναι συνεπώς δυνατόν από το δικαίωμα κυριότητας να μην γεννηθεί ποτέ αξίωση ή να γεννηθούν περισσότερες αξιώσεις. Επίσης στα απόλυτα δικαιώματα η ικανοποίηση της αξίωσης δεν επιφέρει κατάλυση του δικαιώματος αλλά την ισχυροποίησή του ή την επαναφορά του στην αρχική κατάσταση¹⁰¹.

Η πρακτική σημασία της διάκρισης αυτής φαίνεται ειδικά στο πλαίσιο της παραγράφης. Σύμφωνα με την ΑΚ 247 παραγράφεται μόνο η αξίωση και όχι τα ίδια τα δικαιώματα. Έτσι το δικαίωμα της κυριότητας είναι απαράγραπτο, παραγράφεται όμως η αξίωση που γεννήθηκε εναντίον εκείνου που το προσέβαλε.

Το ενοχικό δικαίωμα, η απαίτηση, είναι αξίωση με την έννοια της ΑΚ 247. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η αξίωση και η απαίτηση συμπίπτουν εννοιολογικά. Η αξίωση είναι έννοια πολύ ευρύτερη και αποτελεί το «γένος» σε σχέση με την απαίτηση που είναι «είδος»¹⁰². Έτσι, ενώ κάθε απαίτηση είναι μια αξίωση, δεν συμβαίνει και το αντίθετο γιατί υπάρχουν και εμπράγματα, οικογενειακές και κληρονομικές αξιώσεις. Επίσης ο όρος «αξίωση» χρησιμοποιείται και σε σχέση με την προστασία που το δίκαιο απονέμει για άυλα έννομα αγαθά, όπως η υγεία, η ελευθερία, η τιμή κ.ο.κ.¹⁰³.

100. Παπαντωνίου, Γεν. Αρχές Αστικού Δικαίου, 3η έκδ. 1983 σ. 200.

101. Γεωργιάδης, Γενικές αρχές, § 21 αρ. 3.

102. Γεωργιάδης, Γεν. Ενοχικό, § 3 αρ. 14· Georgiades, Die Anspruchskonkurrenz im Zivilrecht und Zivilprozessrecht, 1968, σ. 133.

103. Georgiades, ό.π., σ. 133· Παπαντωνίου, ό.π., σ. 200.

Η αξίωση ουσιαστικά αποτελεί την έννομη σχέση που συνδέει δύο πρόσωπα αναφορικά με ορισμένη παροχή και παρέχει τη δυνατότητα στον δικαιούχο να επιδιώξει το αίτημά του εναντίον του υποχρέου με καταψηφιστική αγωγή¹⁰⁴. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται και η λειτουργία της αξίωσης ως συνδετικός κρίκος μεταξύ ουσιαστικού δικαίου και έννομης προστασίας και η σύνδεσή της με την αγωγή. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η αξίωση ταυτίζεται με την αγωγή στην ουσιαστική έννοια του όρου, δηλαδή με την εξουσία που έχει κάποιος να ζητήσει μέσω της δικαστικής οδού ό,τι του οφείλεται. Αξιώσεις μπορούν να επιδιωχθούν τόσο εξώδικα όσο και στο πλαίσιο μιας δίκης, με αγωγή ή και με ένσταση.

Στις καλούμενες φυσικές ή ατελείς ενοχές, όπως στην ενοχή από παίγνιο ή στοίχημα (ΑΚ 844), δεν γεννιέται απαίτηση· ως εκ τούτου λείπει η δικαστική επιδίωξη, ανεξάρτητα αν σε περίπτωση εκούσιας καταβολής των χρεών από τέτοιες ενοχές υφίσταται νόμιμη αιτία και δεν μπορούν να αναζητηθούν. Όταν στο πλαίσιο αυτό μιλάμε για μη αγωγήμη «αξίωση», δεν πρόκειται βέβαια για αξίωση με την ως άνω περιγραφόμενη έννοια¹⁰⁵. Πραγματική αξίωση όμως αποτελεί η παραγεγραμμένη αξίωση (ΑΚ 272 § 2), άσχετα αν ο δικαστής μπορεί να απορρίψει τη σχετική αγωγή μετά από την προβολή –εκ μέρους του εναγομένου– της ένστασης παραγραφής¹⁰⁶.

Κατάλοιπα του παλαιού, του προσανατολισμένου στη ρωμαϊκή *actio* τρόπου σκέψης, συναντάμε και σήμερα στον ΑΚ, ο οποίος σε ορισμένα σημεία χρησιμοποιεί τον όρο «αγωγή» σαν ισότιμο προς τον όρο «αξίωση», όπως στο άρθρο 116 και στους παράτιλους των άρθρων 1094 και 1108.

Αλλά και από τον τρόπο κατάταξης των αξιώσεων, ακόμη και από τους σύγχρονους συγγραφείς, διαφαίνεται η ρωμαϊκή καταγωγή της αξίωσης. Για τη διάκριση των αξιώσεων ακολουθείται η τριπλή διάκριση των αγωγών του ρωμαϊκού δικαίου σε *actiones in personam*, *actiones in rem* και *actiones in rem scriptae*. Οι προσωπικές (*in personam*) αξιώσεις είναι αυτές που απορρέουν από την ενοχική σχέση ή το ενοχικό δικαίωμα, ενώ οι αξιώσεις *in rem* απορρέουν από απόλυτο δικαίωμα. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται κυρίως οι εμπράγματα αξιώσεις, δηλαδή αυτές που απορρέουν από εμπράγματο δικαίωμα και αποβλέπουν στην εξασφάλιση και αποκατάσταση του εμπράγματος αυτού δικαιώματος

104. Georgiades, ό.π., σ. 134.

105. Peters σε Staudinger, Kommentar zum BGB, § 194 αρ. 10· Simshäuser, ό.π., σ. 30 επ. Βλ. και Φίλιο, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, 2006, § 58 Β, κατά τον οποίο οι ατελείς (φυσικές) ενοχές στεγάζουν ανομοιογενή φαινόμενα και δεν προσφέρονται για να στεγάσουν μη αγωγήμες «αξιώσεις».

106. Peters, ό.π., § 194 αρ. 9· Λαδάς, ό.π., σ. 249.

μέσω της διαμόρφωσης μιας πραγματικής κατάστασης, η οποία να αρμόζει στο περιεχόμενο του δικαιώματος (π.χ. διεκδικητική αγωγή, ΑΚ 1094)¹⁰⁷. Επίσης, αξιώσεις *in rem* είναι και αυτές που απορρέουν από οικογενειακά ή κληρονομικά δικαιώματα, καθώς και από το δικαίωμα της προσωπικότητας. Πραγματοπαγείς (*in rem scriptae*) είναι οι αξιώσεις που δεν στρέφονται κατά συγκεκριμένου προσώπου, αλλά κατά του προσώπου εκείνου που κατά την χρονική στιγμή άσκησης της αξίωσης βρίσκεται σε ορισμένη «εμπράγματη σχέση» (κυριότητα, νομή, κατοχή κλπ.) με ορισμένο πράγμα, όπως π.χ. η αξίωση για επίδειξη πράγματος (ΑΚ 901)¹⁰⁸.

Η αξίωση ως νομική έννοια χρησιμοποιείται, όπως είδαμε, για την περιγραφή πολλών διαφορετικών καταστάσεων στο πλαίσιο του υποσυστήματος του αστικού δικαίου. Ωστόσο η έννοια της αξίωσης εμφανίζει ένα ενιαίο εννοιολογικό περιεχόμενο: Συνοψίζει όλες τις περιπτώσεις, όπου ο δικαιούχος έχει το δικαίωμα να ζητήσει από ορισμένο πρόσωπο (τον υπόχρεο) ορισμένη συμπεριφορά, δηλαδή πράξη, παράλειψη ή ανοχή, και συμπεριλαμβάνει τη δυνατότητα του δικαιούχου να επιδιώξει το αίτημά του με αγωγή. Η αξίωση αποτελεί έννοια του ουσιαστικού δικαίου· στο μέτρο όμως που απονέμει στον δικαιούχο την εξουσία να επιδιώξει το αίτημά του δικαστικώς περιέχει και ένα δικονομικό στοιχείο. Έτσι, ως προς το στοιχείο αυτό, η αξίωση έχει υποκαταστήσει τη λειτουργία της *actio* και συνδέει το ουσιαστικό δίκαιο με το δικονομικό¹⁰⁹.

2. Οι λειτουργίες της αξίωσης

Εκτός από τη λειτουργία της αξίωσης, η οποία προκύπτει από την ΑΚ 247 και έγκειται στην αποδυνάμωση του δικαιώματος λόγω της παραγραφής του, η έννοια της αξίωσης έχει και άλλες ουσιαστικότερες λειτουργίες στο έννομο σύστημα. Επανειλημμένως έχουν γίνει προσπάθειες από τη θεωρία να προσδιοριστούν και να ταξινομηθούν οι πολλαπλές λειτουργίες της αξίωσης στο υποσύστημα του αστικού δικαίου¹¹⁰. Έτσι έχει τονισθεί η δογματική και η ταξινομική λειτουργία της, η λειτουργία της στο πλαίσιο της υπαγωγής πραγματικών περιστατικών σε

107. Από εμπράγματα δικαιώματα μπορεί ωστόσο να προκύψουν και προσωπικές ή ενοχικές αξιώσεις, όπως π.χ. η αξίωση αποζημίωσης από αδικοπραξία κατά του προσβολέα για ζημία στο πράγμα.

108. Για τα είδη αξιώσεων βλ. αναλυτικά Γεωργιάδη στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, άρθρ. 247 αρ. 3 επ.

109. Georgiades, ό.π., σ. 134.

110. Βλ. αναλυτικά για τις διάφορες απόψεις στη γερμανική θεωρία Georgiades, ό.π., σ. 135 επ.

κανόνα δικαίου αλλά και η λειτουργία της ως στοιχείου προσδιορισμού για τα παρεπόμενα εξασφαλιστικά δικαιώματα¹¹¹.

Επισημαίνεται επίσης η οικονομική αξία της απαίτησης ως αντικειμένου διάθεσης στο πλαίσιο της δικαιοπραξίας¹¹². Άλλοι βλέπουν ακόμη τη βασική λειτουργία της αξίωσης ως σημείου σύνδεσης της πραγματικότητας με το ουσιαστικό δίκαιο, ότι δηλαδή η αξίωση «σταθεροποιεί» την έννομη σχέση¹¹³.

Από δογματικής απόψεως η αξίωση λειτουργεί και ως μέσο μεταφοράς των διατάξεων του ενοχικού δικαίου σε αξιώσεις που δεν πηγάζουν από μια ενοχική σχέση, όπως οι εμπράγματα, οικογενειακές και κληρονομικές αξιώσεις. Ο νόμος δεν περιέχει άλλες ρυθμίσεις σχετικά με την αξίωση εκτός της ΑΚ 247, περιέχει όμως κανόνες για την ενοχική απαίτηση. Η απαίτηση, ως ενοχική αξίωση, αποτελεί – όπως είδαμε – υποπερίπτωση της αξίωσης. Αυτό οδηγεί στην αποδοχή της άποψης ότι οι κανόνες που διέπουν τις ενοχικές αξιώσεις εφαρμόζονται σε όλες τις αξιώσεις, εφόσον βέβαια οι κανόνες αυτοί συμβιβάζονται με τις ειδικότερες ρυθμίσεις και τη φύση των κατ' ίδιαν αξιώσεων, π.χ. εφαρμόζεται η βασική αρχή της ΑΚ 288¹¹⁴.

Η λειτουργία της αξίωσης ως έκφρασης της έννομης σχέσης, η οποία συνδέει δύο πρόσωπα αναφορικά με ορισμένη παροχή, έχει μεγάλη σημασία και στο πλαίσιο του προβλήματος της συρροής, το οποίο, μετά την εισαγωγή από τον *Windscheid* της έννοιας της αξίωσης και τη σαφή διάκριση του δικονομικού από το ουσιαστικό δίκαιο, αντιμετωπίζεται πλέον στο επίπεδο του ουσιαστικού δικαίου και όχι στο πλαίσιο της δικονομίας¹¹⁵. Σε κάποιες περιπτώσεις προσβολής ενός δικαιώματος, ο φορέας του έχει κατά του προσβολέα συγχρόνως περισσότερες αξιώσεις, είτε ενοχικές είτε εμπράγματα, είτε τόσο εμπράγματα όσο και ενοχικές. Τούτο συμβαίνει, διότι η νομική αξιολόγηση του ίδιου πραγματικού περιστατικού λαμβάνει χώρα υπό το πρίσμα περισσότερων διατάξεων, οι οποί-

111. *Henckel*, *Parteilchere und Streitgegenstand im Zivilprozessrecht*, 1961, σ. 258 επ.

112. *Henckel*, *Prozessrecht und materielles Recht*, σ. 277, κατά τον οποίο ως προς τη λειτουργία της αυτή η αξίωση ταυτίζεται με τη δικονομική αξίωση, δηλ. με το αντικείμενο της δίκης. Διαφορετικής άποψης ο *A. Blomeyer*, *Zivilprozessrecht*, 1963, § 89 III.

113. *Neussel*, *Anspruch und Rechtsverhältnis*, 1952, σ. 46, 51 επ.· *Esser*, *Schuldrecht*, 2η έκδ. 1960, § 22 αρ. 6. Βλ. όμως κατά της θέσης αυτής *Georgiades*, ό.π., σ. 136 επ.

114. *Γεωργιάδης*, Γενικές αρχές, § 21 αρ. 7· *Georgiades*, ό.π., σ. 139 με περαιτέρω παραπομπές στη γερμανική βιβλιογραφία.

115. *Georgiades*, ό.π., σ. 31.

ες δεμελιώνουν δικαιώματα. Οι περιπτώσεις αυτές μπορούν να καταταχθούν σε τρεις κατηγορίες.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι περιπτώσεις, όπου οι διάφορες αξιώσεις του δικαιούχου κατά του προσβολέα δεν έχουν ως αντικείμενο την ίδια παροχή και ούτε τείνουν στην επίτευξη του ίδιου οικονομικού σκοπού. Αυτό συμβαίνει π.χ. όταν ο τραυματισθείς επιβάτης οχήματος ζητεί από τον υπαίτιο ή από την ασφαλιστική εταιρεία αποκατάσταση τόσο της περιουσιακής ζημίας (ΑΚ 914) όσο και της ηθικής βλάβης (ΑΚ 932). Εδώ πρόκειται για την περίπτωση της σώρευσης αξιώσεων, όπου οι αξιώσεις συνυπάρχουν παράλληλα και ο δικαιούχος μπορεί να επιδιώξει την ικανοποίηση όλων, χωρίς η εκπλήρωση της μιας να έχει επίδραση στην τύχη των άλλων¹¹⁶.

Για συρροή αξιώσεων μιλάμε στην περίπτωση, όπου περισσότερες αξιώσεις αποβλέπουν στον ίδιο οικονομικό σκοπό, νομικά όμως η κάθε μια από αυτές έχει ως αντικείμενο διαφορετική παροχή, όπως π.χ. όταν συντρέχουν η διεκδικητική αγωγή (ΑΚ 1094) και η αξίωση από τη σύμβαση μίσθωσης για απόδοση του μισθίου (ΑΚ 599 § 1). Εδώ πρόκειται για περισσότερες αυτοτελείς αξιώσεις, καθεμία από τις οποίες υπόκειται στους δικούς της κανόνες. Επειδή όμως όλες αποβλέπουν στον ίδιο οικονομικό σκοπό, η ικανοποίηση της μιας επιφέρει απόσβεση και των άλλων.¹¹⁷

Στην τρίτη κατηγορία εντάσσονται οι περιπτώσεις όπου οι περισσότερες «αξιώσεις» του δικαιούχου κατά του προσβολέα αποβλέπουν στην ίδια ακριβώς παροχή. Αυτό συμβαίνει π.χ. όταν ο τραυματισθείς επιβάτης ταξί μπορεί να ζητήσει αποζημίωση αφενός κατά τις ΑΚ 681, 335 και αφετέρου κατά την ΑΚ 914. Στις περιπτώσεις αυτές υπάρχουν κατά την κρατούσα άποψη περισσότερες αυτοτελείς αξιώσεις, που βρίσκονται σε συρροή. Η συρροή εδώ θεωρείται διαζευκτική, δηλαδή η επιλογή της μιας αξίωσης αποκλείει την άλλη¹¹⁸. Η άποψη αυτή όμως αντιμετωπίζει κριτική. Στοιχεία της έννοιας της αξίωσης είναι, όπως είδαμε, αφενός τα (ορισμένα) πρόσωπα του οφειλέτη και του δανειστή και αφετέρου η οφειλόμενη (ορισμένη) παροχή και όχι η διάταξη νόμου που δεμελιώνει την αξίωση. Η ατομικότητα της αξίωσης προσδιορίζεται μόνο από το πρόσωπο των υποκειμένων και από την αιτούμενη παροχή. Κατά συνέπεια, ο δικαιούχος δύναται να απαιτήσει μια μόνο παροχή από τον υπόχρεο· έχει

116. Γεωργιάδης, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, άρθρ. 247 αρ. 33· Παπαντωνίου, ό.π., σ. 208· Μπαλής, Γενικά Αρχαί του Αστικού Δικαίου, 7η έκδ. 1955, σ. 370.

117. Γεωργιάδης, Γενικές αρχές, § 21 αρ. 13· βλ. και ΕφΑδ 10641/1995 ΕλλΔνη 40, 157· ΕφΘεσ 975/1997 ΕλλΔνη 40, 1400.

118. ΟλΑΠ 967/1973 ΝοΒ 22, 505· ΕφΑδ 10641/1995 ΕλλΔνη 40, 157· ΕφΑδ 3954/1976 ΝοΒ 24, 1097· Φίλιος, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, § 73 Β Ι σ. 251.

επομένως μια μόνο αξίωση, αδιάφορα επί πόσων και ποιών διατάξεων νόμου δύναται να θεμελιωθεί η αξίωση αυτή. Η νομική βάση είναι μεν αναγκαία για την ύπαρξη της αξίωσης, δεν αποτελεί όμως σύμφωνα με την ΑΚ 247 στοιχείο εξατομίκευσης της αξίωσης. Το γεγονός ότι η αξίωση δύναται να θεμελιωθεί επί περισσότερων νομικών βάσεων δεν σημαίνει ότι η αξίωση πολλαπλασιάζεται. Έτσι πρέπει να γίνει δεκτό ότι εδώ δεν πρόκειται για περισσότερες αξιώσεις αλλά για μια αξίωση με δυνατότητα πολλαπλής θεμελίωσης· δεν συντρέχουν δηλαδή περισσότερες αξιώσεις, αλλά περισσότερες διατάξεις που θεμελιώνουν μια αξίωση¹¹⁹. Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν πρόκειται συνεπώς για συρροή αξιώσεων (Anspruchskonkurrenz) αλλά για συρροή νομίμων βάσεων της αξίωσης (Anspruchsnormenkonkurrenz) και η γένεση, το περιεχόμενο, η μεταβίβαση, η παραγραφή και η απόσβεση της αξίωσης αυτής θα πρέπει να κριθούν με βάση το σύνολο των διατάξεων που είναι δυνατό να εφαρμοστούν. Η αντίθετη άποψη, η οποία δείχνει να είναι επηρεασμένη από τον δικονομικό τρόπο σκέψης των Ρωμαίων, όπου για την επίλυση των νομικών προβλημάτων σημασία είχε η δυνατότητα δικονομικής πραγμάτωσης (δηλαδή αν παρέχεται *actio* ή όχι) δεν δικαιολογείται στο σύγχρονο δίκαιο, το οποίο στο πλαίσιο της επίλυσης των νομικών διαφορών είναι προσανατολισμένο πλέον στο ουσιαστικό δίκαιο, δηλαδή στο αν υπάρχει δικαίωμα ή όχι. Εφόσον γίνεται δεκτό ότι η αξίωση εκφράζει το δικαίωμα του δικαιούχου να ζητήσει ορισμένη παροχή από ορισμένο πρόσωπο, καθοριστικά στοιχεία της αποτελούν μόνο το πρόσωπο του δανειστή και του οφειλέτη καθώς και η παροχή. Οι ενδεχομένως περισσότεροι κανόνες δικαίου, στους οποίους δύναται να στηριχθεί το αίτημα προς παροχή, αποτελούν απλά πολλαπλή θεμελίωση της ίδιας έννομης σχέσης. Και ακριβώς στην ικανότητα της έννοιας της αξίωσης να περιγράψει αυτή την έννομη περίπτωση, όπου το αίτημα για ορισμένη παροχή στηρίζεται σε περισσότερους κανόνες δικαίου, εντοπίζεται μια σημαντική της λειτουργία σε αντίθεση με την ρωμαϊκή *actio*, η οποία αδυνατούσε να αποδώσει αυτή την κατάσταση λόγω του ότι ήταν συνδεδεμένη με έναν μοναδικό κανόνα δικαίου.

119. Georgiades, ό.π., σ. 141 επ.· Γεωργιάδης, Η συρροή «αξιώσεων» επί συνδρομής συμβατικής και αδικοπρακτικής ευθύνης, Δ 6, 49 και στον ΑΚ Γεωργιάδης/Σταδόπουλου, άρθρ. 247 αρ. 26 επ.· Σημαντήρας, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, 4η έκδ. 1988, αρ. 247· Σταδόπουλος, Αξιώσεις αδικαιολόγητου πλουτισμού, 1972, σ. 243-244· Μπέης, Πολιτική Δικονομία, Γενικά αρχαί και κατ' άρθρον ερμηνεία, άρθρ. 224 σ. 1020, Παπαντωνίου, ό.π., σ. 206· Κεραμεύς, Αστικό δικονομικό δίκαιο, Γενικό μέρος, 1986, σ. 120.

V. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ «ΑΞΙΩΣΗΣ» ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΝΝΟΜΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η έννοια της αξίωσης, παρόλο που δεν επικρατεί απόλυτη ομοφωνία ως προς την έννοια και τις λειτουργίες της, αποτελεί θεμελιώδη έννοια του ελληνικού δικαίου, η οποία απηχεί τη σύγχρονη αντίληψη για τη δομή και τη λειτουργία της ιδιωτικής έννομης τάξης. Η εξέλιξη του δικαίου της κεντρικής Ευρώπης, το οποίο έχει τις ρίζες του στο ρωμαϊκό δίκαιο, και η ανάγκη προσαρμογής του στην εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα οδήγησαν στη διαμόρφωση νέων κανόνων, αρχών και εννοιών. Η αξίωση δημιουργήθηκε από τον Windscheid και διαμορφώθηκε στη συνέχεια από την επιστήμη ενόψει της ανάγκης να υποκαταστήσει την έννοια της *actio* του ρωμαϊκού δικαίου, η οποία αδυνατούσε πλέον να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ενός σύγχρονου δικαιοκτικού συστήματος για την επίλυση των νομικών διαφορών. Η υιοθέτηση της έννοιας της αξίωσης σηματοδοτεί και τον τελικό διαχωρισμό του ουσιαστικού από το δικονομικό δίκαιο αλλά και την ολοκληρωτική εγκατάλειψη του δικονομικού τρόπου σκέψης που χαρακτήριζε το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο.

Έτσι, στις περισσότερες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης επικρατεί σήμερα η αντίληψη, η οποία βλέπει την έννομη τάξη κατά κύριο λόγο από την σκοπιά του ουσιαστικού δικαίου, δηλαδή ως σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των υποκειμένων του δικαίου, σε αντίθεση με την αντίληψη των Ρωμαίων που έβλεπαν την έννομη τάξη ως το σύνολο των δυνατοτήτων της δικαστικής επιδίωξης.

Από την άλλη μεριά, το δίκαιο των αγγλοσαξονικών χωρών είναι ακόμη και σήμερα έντονα προσανατολισμένο σε μια δικονομική αντίληψη, η οποία οφείλεται στη διαφορετική εξέλιξη του δικαιοκτικού τους συστήματος¹²⁰. Η αγγλική έννομη τάξη διαμορφώθηκε μέσω της δικαστικής πρακτικής και αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στη λύση συγκεκριμένων, μεμονωμένων προβλημάτων (*case law*). Έτσι οι κανόνες του αγγλικού δικαίου (*legal rules*) έχουν διαφορετική δομή και σημασία από τους κανόνες του δικού μας έννομου συστήματος. Περιλαμβάνονται στην αιτιολόγηση δικαστικών αποφάσεων και δεν έχουν το αφηρημένο περιεχόμενο των δικών μας διατάξεων, δεν περιέχουν δηλαδή γενικούς και αφηρημένους κανόνες συμπεριφοράς, αλλά είναι στενά συνδεδεμένοι με τη συγκεκριμένη ένδικη διαφορά, στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώθηκαν.

Η εξέλιξη αυτή του αγγλικού δικαίου αποδεικνύει ότι η πάγια αντίληψη που διέπει τη δική μας έννομη τάξη δεν είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία ενός σύγχρονου δικαιοκτικού συστήματος, αλλά οφεί-

120. Για το αγγλικό δίκαιο και την εξέλιξή του βλ. *Hans Peter*, ό.π.

λεται καθαρά σε ιστορικούς λόγους και στην ανάπτυξη διαφορετικών τρόπων αντιμετώπισης των έννομων προβλημάτων. Οφείλεται επίσης στη διαμόρφωση της έννομης τάξης κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι σε θέση να ρυθμίσει τις σχέσεις και τη συμπεριφορά των υποκειμένων του δικαίου μέσα στο πλαίσιο ενός κρατικά οργανωμένου κοινωνικού συνόλου¹²¹.

Αυτό αποδεικνύει επίσης ότι η έννοια της αξίωσης δεν αποτελεί απολύτως αναγκαία νομική έννοια, αφού άλλες έννομες τάξεις λειτουργούν χωρίς αυτήν, μόνο με τις έννοιες της απαίτησης και της αγωγής. Είναι όμως αναμφισβήτητα μια έννοια, η οποία κατάφερε να υπερβεί τη δογματική ασάφεια που είχε δημιουργηθεί κατά την εξέλιξη και τη διαμόρφωση του ιδιωτικού δικαίου της κεντρικής Ευρώπης. Παράγοντες αυτής της ασάφειας ήταν από τη μια πλευρά η ανάπτυξη μιας αφηρημένης ενιαίας συστηματικής των ιδιωτικών δικαιωμάτων και από την άλλη η αδυναμία αποδέσμευσης από την κεντρική έννοια της *actio* του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου, η οποία δεν ανταποκρινόταν πλέον στις σύγχρονες αντιλήψεις για τη λειτουργία της έννομης τάξης.

121. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι μία πιο δικονομική-περιπτωσιολογική προσέγγιση θα ήταν χρήσιμη σε κάποιους τομείς του ιδιωτικού δικαίου της ηπειρωτικής Ευρώπης (βλ. αναλυτικά *Bucher, Für mehr Aktionendenken*, AcP 1986, I- 73).

ZUSAMMENFASSUNG

A. S. GEORGIADIS, *Von der «actio» des römischen Rechts zum «Anspruch» des Zivilgesetzbuchs*
(*Das aktionenrechtliche Denken der Römer und der heutige Begriff des materiellen Rechts*)

Die strenge Trennung von materiellem Recht und Prozessrecht, die heute für die Juristen als selbstverständlich erscheint, stellt rechtsgeschichtlich gesehen eine relativ neue Rechtsanschauung dar. Bekanntlich herrschte im römischen Recht, auf dem die Privatrechte der meisten europäischen Staaten beruhen, eine ganz andere Auffassung vor. In diese Richtung, die heute oftmals pauschal als "aktionenrechtliches Denken" bezeichnet wird, geht auch die im englischsprachigen Raum vorherrschende Rechtsanschauung, wo der Trennung zwischen materiellem Recht und Prozessrecht nicht die begriffliche und dogmatische Bedeutung beigemessen wird, wie dies in den kontinentaleuropäischen Rechtsordnungen der Fall ist.

Das Kernstück des Rechtsschutzes im römischen Privatrecht der klassischen Zeit bildete die actio. Diese war nicht auf ein materielles subjektives Recht gerichtet, sondern eindeutig prozessrechtlich orientiert. Die zentrale Position, welche die actio im klassischen römischen Recht inne hatte, ist hauptsächlich auf die Rolle des Prätors im Prozess zurückzuführen. Ihm oblag es, dem Kläger eine seinem Antrag entsprechende actio zu erteilen und einen Richter (iudex) zu ernennen, an den der Fall zur Klärung des Sachverhalts weitergeleitet wurde. Für jeden Klageantrag existierte eine konkrete actio mit eigenem Namen und für alle anerkannten privaten subjektiven Rechte existierten entsprechende Typen von actiones. Der Kläger musste dem Prätor nur seinen Antrag vortragen und die entsprechende actio nennen, auf die er abstellte. Der Kläger konnte seinen Antrag grundsätzlich nur auf eine actio stützen, auch wenn auf einen Sachverhalt theoretisch auch eine andere oder mehrere actiones Anwendung finden könnten, so dass die Wahl einer konkreten actio Ausschlusswirkung hatte.

Diese doppelfunktionelle Natur der actio erklärt auch, warum die römischen Juristen ihre Rechtsordnung nicht als aus zwei Regelungsebenen bestehend ansahen, wo die eine Ebene die gesamte Regelungsmaterie des materiellen Rechts enthält und die andere dem

Schutze und der Durchsetzung der ersten dient. Sie mussten ihre Rechtsordnung im Gegenteil als Ordnung der einzelnen gerichtlich verfolgbaren actiones wahrgenommen haben, die in ihren verschiedenen Gesetzestexten enthalten waren.

Obwohl die Aktionsformeln bereits im 3. Jahrhundert n. Chr. als Kernstück des Prozesses abgeschafft wurden, lebte das Aktionenrecht durch die justinianische Kodifikation wieder auf. Das große Gesetzgebungswerk Justinians, mit dem er die Erneuerung der klassischen römischen Rechtskultur bezweckte, ist in der Sprache und der Systematik des römischen Aktionenrechts verfasst.

Im Laufe der weiteren Entwicklung des kontinentaleuropäischen Rechtsdenkens sind vereinzelt immer wieder Ansätze zu finden, die actio auf das materielle subjektive Recht zu beschränken, das dem prozessualen Antrag zugrunde liegt. Diese Ansätze konnten sich allerdings nicht durchsetzen und das System des Privat- und Prozessrechts wurde wieder verstärkt aktionenrechtlich konzipiert, so dass das Rechtsdenken noch lange Zeit vorwiegend von der Idee der römischen actio durchdrungen war.

Mitte des 19. Jh. betont *Savigny*, der Begründer der historischen Schule, dass das materielle Recht als Rechtsordnung streng von dem Prozessrecht, welches zu ihrem Schutze bestimmt ist, getrennt werden muss. Und obwohl ihm bewusst sein musste, dass die actio in dem Sinne, wie sie im klassischen römischen Recht verstanden wurde, in dem zu seiner Zeit bestehenden Rechtssystem eigentlich keine grundlegende Funktion mehr hatte, hinderte ihn seine klassizistische Bildung und die Autorität, die er infolgedessen dem römischen Recht beimaß, daran, die actio als Rechtsbegriff gänzlich zu überwinden. Bei seinem Versuch, die actio von ihrer prozessrechtlichen Natur abzulösen und ihr einen materiellrechtlichen Inhalt zu geben, schafft er ein auf das materielle Recht gerichtete Aktionenrecht.

Die große Wende verdanken wir Bernhard *Windscheid*. In seiner Schrift "Die Actio des römischen Civilrechts vom Standpunkt des heutigen Rechts" (1856) wendet er sich zunächst gegen die von *Savigny* vertretene Ansicht, dass die actio eine Verletzung des Rechts voraussetzt und betont, dass die Römer und die Juristen dieser Epoche eine gänzlich entgegenstehende Auffassung vom Verhältnis zwischen materiellem Recht und Prozessrecht hatten. Die Römer nahmen actio und obligatio nicht als zwei eigenständige Rechtsfiguren wahr, wo die eine der anderen folgt und aus ihr hervorgeht, wie *Savigny* in Hinblick auf das materielle subjektive Recht und die

actio vertrat, sondern im Gegenteil, im römischen Recht der klassischen Zeit müssen diese beiden Begriffe gleichbedeutend gewesen sein, da die grundlegende Rechtsauffassung dieser Zeit aktionenrechtlich und nicht wie in der heutigen Zeit materiellrechtlich orientiert war. Da nach der modernen Rechtsauffassung nun aber das materielle Recht im Vordergrund steht und das Prozessrecht zweitrangige Schutzfunktion in Hinblick auf das erstere hat, muss sich diese Auffassung nach *Windscheid* auch in der modernen Rechtssprache widerspiegeln. Er verlangt die Abkehr von der aktionenrechtlich orientierten Terminologie und die Einführung einer materiellrechtlich orientierten Rechtssprache, welche die moderne Rechtsanschauung folgerichtiger wiederzugeben vermag.

So befreit er die actio, welche von den Römern als besondere doppelfunktionelle Rechtsfigur geschaffen worden war, die sowohl prozessrechtliche als auch materiellrechtliche Elemente enthielt, von allen prozessrechtlichen Elementen und führt anstatt der actio den neuen Begriff des "Anspruches" ein. Den prozessualen Inhalt der actio verweist *Windscheid* in den Begriff "Klagerecht", den er dem Prozessrecht zuordnet.

Trotz der Kritik und der Diskussionen, welche die Einführung des Anspruchsbegriffs durch *Windscheid* ausgelöst haben, hat die Trennung des Anspruches von der Möglichkeit seiner gerichtlichen Durchsetzung zweifelsohne in dogmatischer Hinsicht viele Vorteile gebracht. Sie machte erstmalig die Darstellung des Privatrechtssystems als einheitlichen Systems der subjektiven Privatrechte möglich. Im Gegensatz zu *Savigny*, der das Privatrecht in den ersten Bänden seines Werkes als System der Rechtsverhältnisse darstellte und das Aktionenrecht in einem weiteren Band anschloss, so dass ein dogmatischer Bruch durch seine Gesamtdarstellung geht, gelingt *Windscheid* in seinem Lehrbuch des Pandektenrechts eine einheitliche Darstellung des Privatrechts. Aber auch in anderen Bereichen zeigen sich die Vorteile, welche die Lehre *Windscheids* gebracht hat. Die Ausgestaltung und Entwicklung der Forderungszession konnte z.B. erst nach der eindeutigen Trennung von materiellem Recht und Prozessrecht richtig erfolgen. So setzte sich die Lehre vom Anspruch schließlich durch und bildete die Grundlage des Anspruchsbegriffs des BGB.

Δάφνη ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ

Εκκλησιαστική ακίνητη περιουσία: Ένα κερκυραϊκό έδιμο του 13^{ου} αιώνα

Μεταξύ των δημοσιευμένων πράξεων του Ιωάννη Απόκαυκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου τον 13^ο αιώνα, συγκαταλέγεται και μία γνωμοδότηση, στην οποία διαβάζουμε τα παρακάτω¹:

Ο πανσέβαστος σεβαστός Αλέξιος Πεδιαδίτης², κάτοικος Κέρκυρας,

1. Δημοσιεύεται από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, Κερκυραϊκά, Vizantiiski Vremennik 13 (1907), σελ. 336-8 (αρ. 2). Ο Κ. Λαμπρόπουλος (Ιωάννης Απόκαυκος, Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του, Αθήνα 1988) τη χρονολογεί το έτος 1222 (σελ. 271).

2. Το ίδιο αυτό πρόσωπο απαντά σε δύο γνωμοδοτήσεις του – σύγχρονου με τον Απόκαυκο- αρχιεπίσκοπου Αχρίδας Δημήτριου Χωματιανού: Demtrii Chomateni romemata diafora, (εκδ. G. Prinzing), Berolini et Novi Eboraci 2000, αρ. 41 στ. 6 και αρ. 65 στ. 37. Δεν είναι γνωστό αν ο Αλέξιος Πεδιαδίτης συνδέεται συγγενικά με τον Βασίλειο Πεδιαδίτη, μητροπολίτη Κέρκυρας μεταξύ 1204 και 1215. Για τον τελευταίο βλ. Σ. Παπαγεωργίου, Ιστορία της εκκλησίας της Κέρκυρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν, εν Κερκύρα 1920, 30-5 και Γ. Μεταλληνό, Η εκκλησία της Κέρκυρας, Διαχρονική επισκόπηση, Κέρκυρα 1999, 19.

Ο τίτλος του σεβαστού απονεμόταν από τους Κομνηνούς σε μέλη της αριστοκρα-

ζήτησε και έλαβε από τον εκεί μητροπολίτη ένα εκκλησιαστικό κτήμα για να το καλλιεργήσει. Ως *αντάλλαγμα* προσέφερε ένα δικό του ακίνητο διπλάσιας έκτασης. Αφού φύτεψε στο εκκλησιαστικό χωράφι κλήματα, απευδύνθηκε στον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο ζητώντας να μάθει αν η συγκεκριμένη *δόσις καὶ ἀντίδοσις* που, όπως διατείνεται, αποτελεί πολύ παλιό³ και ευρύτατα εφαρμοζόμενο⁴ εγγώριο έδιμο⁵, είναι ισχυρή και αν οι κληρονόμοι του δικαιούνται να τον διαδεχτούν στην εκμετάλλευση του εκκλησιαστικού ακινήτου. Ο Απόκαυκος δίνει θετική απάντηση και με την γνωμοδότησή του αυτή αναγνωρίζει τόσο την εγκυρότητα της συναλλαγής όσο και το δικαίωμα των διαδόχων του Πεδιαδίτη να κρατήσουν το *αμπέλι εἰς χρῆσιν διηνεκῇ καὶ ... κατοχῇ*⁶.

Αν κανείς διαβάσει προσεκτικά τα δεδομένα της υπόθεσης αυτής θα διαπιστώσει ότι το *έθος εγγώριον* που επικαλείται ο Πεδιαδίτης –και αναγνωρίζει ο Απόκαυκος– έχει τρία σκέλη:

α) Παραχώρηση εκκλησιαστικού ακινήτου σε ιδιώτη (κάτοικο Κέρκυρας) μετά από σχετικό αίτημα του τελευταίου: *Ἐν τῇ νήσῳ Κερκύρα πολλοὶ τῶν οἰκητόρων ... τῷ τῆς ἡμετέρας μητροπολίτη προσέρχονται καὶ τόπον ἐκκλησιαστικὸν ἐξαίτουνται εἰς ἀμπελῶνος τυχὸν καταφύτευσιν ἢ χρῆσιν ἑτέραν τὴν δοκοῦσαν αὐτοῖς*. Οι προς ους η παραχώρηση οικήτορες καλούνται στο έγγραφο *ἐκλήπτορες*⁷, ωστόσο η συναλλαγή δεν είναι μίσθωση ή εμφύτευση, αφού δε συνδέεται με υποχρέωση καταβολής μισθώματος. Το ίδιο το κείμενο κάνει λόγο για κατοχήν, νομὴν και χρῆσιν, όροι που χρησιμοποιούνται σωρευτικά και αδιακρίτως⁸. Από

τίας, ως επί το πλείστον σε άτομα του συγγενικού κύκλου της αυτοκρατορικής οικογένειας. Από τον 12^ο αιώνα και εξής ο τίτλος απαντά με την προσθήκη του επίθετου *πανσέβαστος*, όπως εδώ ο Αλέξιος Πεδιαδίτης (βλ. σχετικά The Oxford Dictionary of Byzantium, III, NY- Oxford 1991, λ. «sebastos»).

3. *ἔκπαλαι χρόνου* (σελ. 337 στ. 34-5), *ἀρχαίαν παλαιάτην συνήθειαν* (σελ. 338 στ. 22).

4. *...οὐ παρ' ἑνός, φησὶ, τῶν οἰκητόρων, ἀλλ' οὐδὲ δύο, ἀλλ' οὐδὲ μέχρι τῶν δέκα ἢ τῶν ἐκκληπτῶρων ποσότης, ἀλλὰ πολλοί...* (σελ. 338 στ. 84-6).

5. *έθος εγγώριον* (σελ. 338 στ. 2-3), *έδιμόν τι Κερκυραῖον* (σελ. 337, στ. 31-2).

6. σελ. 338 στ. 21.

7. *ἢ τῶν ἐκκληπτῶρων ποσότης* (σελ. 338 στ. 5-6).

8. σελ. 338 στ. 21, 12, και 1 αντίστοιχα. Βλ. και *χρῆσιν διηνεκῇ* (σελ. 338 στ. 21). Ο όρος *χρῆσις* δεν έχει πάντως εδώ την έννοια του ρωμαϊκού *usus*, που υποδηλώνει την αμεταβίβαστη προσωπική δουλεία εκείνη, η οποία παρέχει στον δικαιούχο μόνο το δικαίωμα χρήσης, όχι και κάρπωσης του πράγματος: *ὁ τὴν χρῆσιν μόνην ἔχων κέχρηται, οὐ μὴν καὶ καρπίζει* (Βασ. 16.8.2 (=D. 7.8.2)· βλ. και το σχόλιο στην ίδια αυτή διάταξη των Βασιλικών: *ὁ ἔχων τὴν χρῆσιν κεχρησθαι μὲν δύναται, καρποῦσθαι δὲ οὐ δύναται*). Στη γνωμοδότηση του Απόκαυκου το δικαίωμα του «χρήστη» βλέπουμε ότι, αντίθετα με τα όσα προαναφέρθηκαν, όχι μόνο μεταβιβάζεται στους κληρονόμους του

τα συμφραζόμενα όμως συνάγεται ότι πρόκειται για παραχώρηση της επικαρπίας και γενικότερα της εκμετάλλευσης του εκκλησιαστικού ακινήτου, η οποία δεν περιορίζεται στην καλλιέργειά του, αλλά μπορεί να περιλαμβάνει οποιοδήποτε είδος αξιοποίησης επιθυμεί ο λήπτης: *καταφύτευσιν ἢ χρῆσιν ἑτέραν τὴν δοκοῦσαν αὐτοῖς*, διαβάζουμε στο κείμενο.

β) Η παραχώρηση του εκκλησιαστικού ακινήτου γίνεται έναντι προσφοράς προς τη Μητρόπολη ως αντάλλαγμα άλλου ακινήτου διπλάσιας έκτασης (ή αξίας): *κατὰ ἔθος δὲ, καὶ τοῦτο ἐγχώριον, τόπον ἄλλον οἰκεῖον διπλοῦν ἀνθ' ἁπλοῦ τοῦ ἐκδιδομένου τῇ Ἐκκλησίᾳ διδῶσι*⁹.

γ) Το δικαίωμα εκμετάλλευσης του εκκλησιαστικού ακινήτου μεταβιβάζεται και στους κληρονόμους του «χρήστη»: *καὶ παρὰ μὲν τῷ Πεδιιδίτῃ ...καὶ τοῖς ἐκ τούτου κατὰ διαδοχὴν τὸν ἀμπελῶνα τοῦτον εἰς χρῆσιν διηνεκὴ καὶ ὁμοίαν εἶναι τὴν κατοχὴν κατὰ τὴν τῆς χώρας δηλονότι ἀρχαίαν ...καὶ παλαιτάτην συνήθειαν*¹⁰.

Ας επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε αν ή σε ποιό βαθμό τα παραπάνω δεδομένα πράγματι περιγράφουν μία εθιμική πρακτική τοπικής εμβέλειας, όπως διατείνεται ο Πεδιιδίτης.

Είναι γνωστό ότι, παρά τη γενική αρχή του αναπαλλοτριώτου της εκκλησιαστικής περιουσίας¹¹ που εξαγγέλλουν τόσο η βυζαντινή κο-

αλλά και επιτρέπει την εκμετάλλευση (κάρπωση) του ακινήτου (εἰς ἀμπελῶνος τυχὸν καταφύτευσιν). Χωρίς την έννοια του ρωμαϊκού *usus* ο όρος *χρήσις* απαντά και στις Νεαρές του Ιουστινιανού, όπου άλλοτε χρησιμοποιείται ως συνώνυμος της επικαρπίας (κατὰ λόγον *χρήσεως* ἤτοι τοῦ καλουμένου οἰσουφρούκτου (N. 7.4)), άλλοτε ως έννοια που φαίνεται να διαστέλλεται από αυτήν: *τὸ τῆς δεσποτείας ἀφαιρεῖται μέρος, μόνην αὐτῇ καταλιπὼν τὴν χρῆσιν τε καὶ ἐπικαρπίαν* (N. 22.23). Ο δικαστής Ευστάθιος Ρωμαῖος τον χρησιμοποιεί με περιεχόμενο παραπλήσιο με εκείνο του ρωμαϊκού *usus* (: Πείρα 46.5: *ὁ ἔχων τὴν χρῆσιν, οὐ φυτεύει οὔτε ἀεροῖ*), όχι όμως και ο Αρμενόπουλος, ο οποίος, όπως και ο Ιουστινιανός στη Νεαρά του 7.4, τον ταυτίζει με την επικαρπία: *οἰσουφρούκος γὰρ κατὰ ῥωμαίους ἢ χρῆσις λέγεται* (σχόλιο στη διάταξη 5.8.54 της Εξαβίβλου). Βλ. άλλωστε και τις διατάξεις που έχει περιλάβει στον τίτλο 2.10 της Εξαβίβλου του *Περὶ χρήσεως*, οι οποίες, όπως παρατηρεῖ και ο Κ. Πιτσάκης (Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξαβίβλος, Αθήνα 1971, 150 σημ. 1), αναφέρονται όχι μόνο στον ρωμαϊκό *usus* (Εξαβ. 2.10.8), αλλά και στην επικαρπία (Εξαβ. 2.10.5) καθώς και το χρῆσις (Εξαβ. 2.10.1). Για τον ρωμαϊκό *usus* βλ. Lauria M., *Usus, Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz*, Napoli 1953, 493-505 (σε ανάτυπο) και G. Wesener, λ. «*usus*», *Paulys – Wissowa, Realenzyklopädie der Altertumswissenschaft* 9 A1, col. 1133-7.

9. σελ. 338 στ 2-4. Βλ και στ. 8-10: *Τῷ ἔδει γοῦν τούτῳ... καὶ αὐτὸς ἐξακολουθήσας, τόπον τῆς Ἐκκλησίας τινὰ εἰς ἁπλοῦν ἐκλαθόμενος, διπλοῦν τῷ μέρει ταύτης ἀντέδωκα*. 10. σελ. 338 στ 19-22.

11. Πάνω στο δέμα βλ. Κ. Ράλλη, Το αναπαλλοτριώτου της εκκλησιαστικής περι-

σμική νομοθεσία¹² όσο και οι κανόνες¹³, η πώληση, η διηνεκής μίσθωση (εμφύτευση) καθώς και η ανταλλαγή εκκλησιαστικών ακινήτων επιτρέπονταν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις που αναφέρονταν περιοριστικά στη νομοθεσία. Αυτές είναι η εύλογη αιτία, η άφευκτη ανάγκη και η προφανής ωφέλεια. Όσον αφορά ειδικά τις ανταλλαγές, ο Ιουστινιανός επέτρεψε τις μεταξύ εκκλησιών και/ή μονών¹⁴. Από την παραπάνω ρύθμιση εξαιρέθηκαν τα ακίνητα της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης και των ευαγών ιδρυμάτων που βρίσκονταν υπό τη διοίκησή της¹⁵, τα οποία εντάχθηκαν σε ειδικό καθεστώς που εξειδικεύτηκε με τη Νεαρά 120 του έτους 544¹⁶. Συγκεκριμένα στο κεφάλαιο 2 της παραπάνω Νεαράς προβλέφθηκε η δυνατότητα παραχώρησης της εκμετάλλευσης των εκκλησιαστικών αυτών ακινήτων και σε ιδιώτες

ουσίας κατά το δίκαιον της ορθοδόξου εκκλησίας, Αθήναι 1903, του ίδιου, Εγχειρίδιον του εκκλησιαστικού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού, Αθήναι 1927, 260-275, I. Κονιδάρη, Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9^{ου} μέχρι και του 12^{ου} αιώνας, Αθήναι 1979, 256-8, Papagianni Eleutheria, Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property, στο *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, (ed. Angeliki Laiou), Washington D.C. 2002, 1060-1. Η αρχή του αναπαλλοτρίωτου της εκκλησιαστικής περιουσίας δεν εφαρμόζοταν πάντως στην πράξη με συνέπεια και υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που οδηγούν στην παραπάνω διαπίστωση· βλ. αναλυτικότερα Κονιδάρη, *ό.π.*, 256.

12. Βλ. C. 1, 2 (: *De sacrosanctis ecclesiis et de rebus et privilegiis earum*) και ειδικότερα τις διατάξεις 2 (Γρατιανού, Βαλεντινιανού και Θεοδοσίου, έτ. 381), 14 (Λέοντος Α', έτ. 470), 17 (Αναστασίου Α', χ.χ. –διάταξη διατυπωμένη στα ελληνικά), 21 (Ιουστινιανού, έτ. 529) και 24 (του ίδιου, έτ. 530) καθώς και τις Νεαρές 7, 46, 54 κεφ. 2, 55, 67 κεφ. 4, 120, 123 κεφ. 6 του Ιουστινιανού. Για εξαιρέσεις στο αναπαλλοτρίωτο της εκκλησιαστικής περιουσίας βλ. Κονιδάρη, *ό.π.*, 256-7.

13. Ενδεικτικά καν. 12 της Ζ' εν Νικαία Συνόδου (έτ. 787): Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλής, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων πατέρων, Αθήναι 1855 (ανατύπ. Θεσσαλονίκη χ.χ.), II, 592-3· βλ. ιδίως τον σχολιασμό του συγκεκριμένου κανόνα από τους κανονολόγους του 12^{ου} αιώνα Ζωνάρα, Βαλσαμώνα και Αριστήν, στο ίδιο, II, 593-611. Βλ. επίσης στο Σύνταγμα κατά στοιχείον, του μοναχού Ματθαίου Βλάσταρη, ΕΙ6 (στο ίδιο, VI, 267-271). Περισσότερες παραπομπές σε εκκλησιαστικούς κανόνες βλ. στον Ν. Μίλας, Το εκκλησιαστικό δίκαιον της ανατολικής ορθοδόξου εκκλησίας, (μετάφρ. Μ. Αποστολόπουλου), Αθήναι 1906, 763, σημ. 10, 11, 12, (και 13) και στον Κονιδάρη, *ό.π.*, 254 σημ. 2.

14. ... κελεύομεν ... ἐξεῖναι πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις ... καὶ μοναστηρίοις ἀνταλλαγὰς πρὸς ἀλλήλους ποιεῖσθαι, ὅταν ἑκατέρῳ εὐαγεῖ οἶκῳ φυλάττηται τὸ ἀξήμιον (Ν. Ιουστ. 120,7). Βλ. σχετικά και Papagianni, *ό.π.*, 1061 (και σημ. 10).

15. ἐξηρημένης τῆς ἀγιωπάτης μεγάλης ἐκκλησίας τῆς βασιλίδος πόλεως καὶ τοῦ εὐαγοῦς ὁρφανοτροφείου καὶ ξενόνων καὶ πτωχείων τῶν ἐν τῇ βασιλίδι πόλει καὶ ὑπὸ τὴν αὐτῆς ὄντων ἐνορίαν.... (Ν. 120,7).

16. =Βασ. 5,2,2.

(:εἰ δέ τις βουλευθεῖ οἰονδήποτε πρᾶγμα ἀκίνητον ... λαβεῖν παρὰ τῆς ἀγνωστῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς βασιλίδος πόλεως) κάτω όμως από συγκεκριμένους όρους: ο προς ον η παραχώρηση όφειλε α) να προσφέρει στην μεγάλην ἐκκλησίαν τῆς βασιλίδος πόλεως ως ἀντάλλαγμα ἄλλο δικό του ἀκίνητο ἀπαλλαγμένο από τέλη, δασμούς και φόρους (πρᾶγμα ... μὴ πλείοσι δημοσίοις τελέσμασι θεβαρημένον), το οποίο να αποδίδει εισόδημα ἴσο με εκείνο που θα απέφερε το παραχωρούμενο (τοσαύτην ἔχειν πρόσδοον ὁπόσῃν ἔχει τὸ πρᾶγμα, ὅπερ αὐτῷ δίδεται)¹⁷ β) η παραχώρηση του εκκλησιαστικού ακινήτου θα έπρεπε να γίνει ὀνόματι χρήσεως¹⁸ γ) η διάρκεια της παραχώρησης θα μπορούσε μὲν να καθοριστεί συμβατικά, δεν επιτρεπόταν όμως σε καμμία περίπτωση να υπερβεί τη διάρκεια ζωῆς του επικαρπωτή¹⁹. Από την ἄλλη το ἀκίνητο που ο τελευταίος θα προσέφερε ως ἀντάλλαγμα θα έπρεπε να παραχωρηθεῖ κατὰ πλήρη κυριότητα, την οποία η εκκλησία θα διατηρούσε ακόμα και μετά τον θάνατό του: ὥστε μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτήν... ἐκάτερον πρᾶγμα ἐπ' ἀκεραίῳ καὶ κατὰ δεσποτείαν καὶ κατὰ χρῆσιν εἰς τὸν αὐτὸν εὐαγγῆ οἶκον περιελθεῖν²⁰.

Διαπιστώνει λοιπόν κανεῖς ὅτι η νομοθεσία του Ιουστινιανού εκτός από την ανταλλαγή ακινήτων μεταξύ εκκλησιῶν και/ἢ μονῶν επιτρέπει και εκείνη, στην οποία αντισυμβαλλόμενοι εἶναι από τη μιά η εκκλησία της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από την ἄλλη οποιοσδήποτε ιδιώτης (πς). Η παραπάνω ρύθμιση δεν εισάγει όμως στην πραγματικότητα νέο δίκαιο: εννέα χρόνια νωρίτερα με ἄλλη του Νεαρά ο Ιουστινιανός είχε επιτρέψει τέτοιου είδους συναλλαγές, ανανεώνοντας —όπως ο ίδιος ανέφερε χαρακτηριστικῶς— την ισχύ σχετικού νόμου του Λέοντα²¹.

17. Η προϋπόθεση αὐτή προφανῶς διασφάλιζε την εκκλησία από τον κίνδυνο να αποκτήσει μέσω των ανταλλαγῶν αὐτῶν μὴ αποδοτικές γαίες.

18. Ούτε εδώ —όπως ἄλλωστε και στη γνωμοδότηση του Απόκαυκου ὁ όρος χρήσις χρησιμοποιεῖται με την έννοια του ρωμαϊκού *usus* αφού επιτρέπει στον «χρήστη» την κάρπωση του πράγματος: βλ αναλυτικότερα τις σχετικές με το περιεχόμενο του όρου παρατηρήσεις στη σημ. 8.

19. μετὰ τὸν χρόνον, ἐφ' ὃν ἡ δόσις τῆς χρήσεως συνήρῃσεν (μὴ ὑπερβαίνοντα δηλαδὴ τὴν τοῦ λαμβάνοντος ζωὴν).... (:N. 120.2).

20. Το πλήρες απόσπασμα της Νεαράς 120.2 έχει ως εξής: Εἰ δέ τις βουλευθεῖ οἰονδήποτε πρᾶγμα ἀκίνητον ὀνόματι χρήσεως λαβεῖν παρὰ τῆς ἀγνωστῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς βασιλίδος πόλεως ἢ ἐνός τῶν μνημονευθέντων εὐαγγῶν οἶκων, μὴ ἄλλως τοῦτο λαμβανέτω, εἰ μὴ ἕτερον εὐδὺς πρᾶγμα δεσποτείας δικαίῳ παράσχῃ τῷ εὐαγγῇ οἴκῳ ἐξ' οὗ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα λαμβάνει, τοσαύτην ἔχον πρόσδοον ὁπόσῃν ἔχει τὸ πρᾶγμα, ὅπερ αὐτῷ δίδεται, καὶ μὴ πλείοσι δημοσίοις τελέσμασι θεβαρημένον, ὥστε μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτήν, ἢ μετὰ τὸν χρόνον ἐφ' ὃν ἡ δόσις τῆς χρήσεως συνήρῃσεν (μὴ ὑπερβαίνοντα δηλαδὴ τὴν τοῦ λαμβάνοντος ζωὴν) ἐκάτερον πρᾶγμα ἐπ' ἀκεραίῳ καὶ κατὰ δεσποτείαν καὶ κατὰ χρῆσιν εἰς τὸν αὐτὸν εὐαγγῆ οἶκον περιελθεῖν.

21. κατὰ τε τὴν εἰρημένην παρατήρησιν καὶ κατὰ τὸν τύπον τῆς Λέοντος τοῦ τῆς

Όπως διαβάζουμε συγκεκριμένα στη Νεαρά 7.4, εἰ δέ τις βουληθεὶ λαβεῖν κατὰ λόγον χρήσεως ἤτοι τοῦ καλουμένου οὐσουφρούκτου πρᾶγμα ἐκκλησιαστικὸν ἢ τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας ἢ ἄλλης οἰασθήποτε τῶν ἐν ἀπάσῃ τῇ ἡμετέρᾳ ὑπηκόῳ κειμένων ἢ πτωχείων, μὴ ἄλλως λαμβανέτω τοῦτο, εἰ μὴ κατὰ τὴν εἰρημένην παρατήρησιν καὶ κατὰ τὸν τύπον τῆς Λέοντος τοῦ τῆς εὐσεβοῦς λήξεως διατάξεως, ὥστε αὐτὸν εὐπορον καδεστῶτα καὶ οὐσίαν ἀκινήτου δεσπότην ἕτερον εὐδὺς πρᾶγμα κατὰ δεσποτείας δίκαιον ἀντιδιδόναι τῇ ἀγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ ἢ τῷ εὐαγεῖ οἴκῳ ἐξ οὗ τοῦτο λαμβάνει, τοσαύτην καὶ τοιαύτην φέρον πρόσοδον, ὁπόσῃν ἢ ὁποῖαν ἔχει τὸ διδόμενον· ὥστε μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτὴν τό τε ἐκκλησιαστικὸν ἢ πτωχικὸν πρᾶγμα ἀνατρέχειν ἐπὶ τὸν εὐαγέστατον οἶκον μετὰ τῆς χρήσεως τῆς δεδομένης, οὐχ' ὑπερβαινούσης τὸν χρόνον τῆς ζωῆς τοῦ λαμβάνοντος· λαμβάνειν δὲ ὁμοίως καὶ τοῦ ἀντιτιδομένου πράγματος τὴν χρῆσιν, ὥστε εἶναι μετὰ τὴν τοῦ λαμβάνοντος τελευτὴν ἢ τὸν χρόνον, εἰς ὃν ἡ δωρεὰ τῆς χρήσεως συμπεφώνηται, οὐκ ἐκβαίνοντος δηλαδὴ τὴν τοῦ λαμβάνοντος ζωὴν, ἐκάτερον ἐξ ὁλοκλήρου καὶ κατὰ δεσποτείαν καὶ κατὰ χρῆσιν παρὰ τῇ ἀγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ. Διαπιστώνει λοιπὸν κανεὶς ὅτι καὶ ἡ Νεαρά 7.4, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ κατὰ ἐννέα χρόνια μεταγενέστερή της 120.2 που ἀναλύσαμε μόνις προηγουμένως, ἀναγνωρίζουν ὡς ἰσχυρές τις ἀνταλλαγές ἐκκλησιαστικῶν ἀκινήτων με ἰδιωτικά κάτω ἀπὸ τις ἰδίες προϋποθέσεις: παραχώρηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀκινήτου κατ' ἐπικαρπία, ἀνακλητὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπικαρπωτή, ἐναντὶ ἐκ μέρους τοῦ τελευταίου προσφοράς στὴν ἐκκλησία ἄλλου ἀκινήτου (που νὰ ἀποφέρει ἴδιο εἰσόδημα) κατὰ πλήρη κυριότητα, τὴν ὁποία ἡ ἐκκλησία διατηρεῖ καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπικαρπωτή. Μεταξὺ τῶν δύο Νεαρῶν ὑπάρχει μία μόνον διαφορὰ: ἐνὸς στὴν 120.2 γίνεται λόγος γιὰ ἀνταλλαγές με ἀκίνητα τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη (καὶ τῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων που βρίσκονται ὑπὸ τὸν ἐλεγχό της) καὶ μόνον, ἡ Νεαρά 7.4 ἀναφέρεται σὲ ἀνταλλαγές ἐκκλησιαστικῶν με ἰδιωτικά ἀκίνητα γενικῶς, ἀσχετα δηλαδὴ ἀπὸ το ἀν τα ἀκίνητα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν Ἀγία Σοφία ἢ σὲ ἄλλη ἐκκλησία τῆς ἐπικράτειας: ἢ ἄλλης οἰασθήποτε

εὐσεβοῦς λήξεως διατάξεως (N. 7.4 στ. 6-8). Ο ἰουστινιάνειος Κώδικας περιλαμβάνει μία διάταξη τοῦ Λέοντος (C. 1.2.14 ἐτ. 470), ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἀκριβῶς περιεχόμενο με τὴ Νεαρά 7.4 τοῦ Ἰουστινιανού, ἀφοῦ ναι μεν ἀναφέρεται καὶ αὐτὴ σὲ παραχωρήσεις σὲ ἰδιώτες τῆς ἐπικαρπίας ἀκινήτων τῆς Ἀγίας Σοφίας, οἱ ὁποῖες χρονικά δὲν μποροῦν νὰ υπερβοῦν τὴ διάρκεια ζωῆς τοῦ ἐπικαρπωτή, οἱ παραχωρήσεις ὅμως αὐτὲς δὲ γίνονται στο πλαίσιο μιᾶς ἀμφοτεροβαροῦς σύμβασης ἀνταλλαγῆς (ὁπῶς στὶς δύο Νεαρές) ἀλλὰ ἐτεροβαρῶς, ἀφοῦ ὁ ἰδιώτης ἀποκτοῦσε τὴν πρόσκαιρη ἐπικαρπία (temporaria usus fructus possessio) τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀκινήτου *beneficii gratia*, χωρὶς δηλαδὴ νὰ παράσχει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κάποιο ἀντάλλαγμα (C. 1.2.14.9).

τῶν ἐν ἀπάσῃ τῇ ἡμετέρᾳ ὑπηκόῳ κειμένων ἢ πτωχείων, διαβάζουμε συγκεκριμένα στους στίχους 3-5 της Νεαρᾶς 7.4, χωρίο που παραλείπεται στη Νεαρά 120.2. Η τελευταία αυτή έχει επομένως πεδίο εφαρμογῆς στενότερο ἀπὸ ἐκεῖνο της Νεαρᾶς 7.4. Ὅποιοι καὶ νὰ εἶναι οἱ λόγοι της διαφορᾶς αὐτῆς, σημασία ἔχει, πιστεύω, τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο παραπάνω νομοθετικές ρυθμίσεις επιτρέπουν ανταλλαγές ἐκκλησιαστικῶν ακινήτων με ιδιωτικά τέτοιες, που τόσο ἀπὸ τὴ σκοπιά των ανταλλασσόμενων δικαιωμάτων (ἐπικαρπία ἐναντὶ κυριότητος) ὅσο καὶ ἀπὸ ἐκεῖνη του χρονικοῦ τους ορίζοντα (ανακλητὴ ἐπικαρπία ἐναντὶ ἀμετάκλητης κυριότητος), ἀποβαίνουν πάντοτε σε ὄφελος της ἐκκλησίας²².

Τὸ ρυθμιστικὸ πλαίσιο των Νεαρῶν 7.4 καὶ 120.2 που μόλις περιγράψαμε παρουσιάζει κοινὰ σημεῖα με τὸ ἐθίμο της Κέρκυρας που ἀναφέρεται στο σημεῖωμα του Ἀπόκαυκου. Τόσο στη μιά ὅσο καὶ στην ἄλλη περίπτωση συναλλασσόμενοι εἶναι ἀπὸ τὴ μιά ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ἄλλη ιδιώτες. Τόσο στη μιά ὅσο καὶ στην ἄλλη περίπτωση πρόκειται γιὰ ἀνταλλαγές ακινήτων²³. Τέλος, τὰ δικαιώματα που παραχωροῦνται ἐκατέρωθεν πάνω στα ἀνταλλασσόμενα ἀκίνητα εἶναι τὰ ἴδια καὶ στις δύο περιπτώσεις (: ἐπικαρπία ἐναντὶ κυριότητος). Ὅμως οἱ ομοιότητες σταματοῦν ἐδῶ. Ἐτσί ἐνῶ κατὰ τις Νεαρες 7.4 καὶ 120.2 τὰ παραχωρούμενα ἀκίνητα πρέπει νὰ εἶναι ἴσα ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραγωγικὴ τους δυνατότητα (: ἕτερον πρᾶγμα ... τοσαύτην ἔχον πρόσοδον ὅποσιν ἔχει τὸ πρᾶγμα, ὅπερ αὐτῷ δίδεται – Ν. 120.2 στ. 12-3 καὶ Ν. 7.4 στ. 11-3) ἡ ἀναλογία μεταξύ παραχωρούμενου καὶ ἀνταλλασσόμενου ακινήτου εἶναι στο ἐθίμο της Κέρκυρας 1:2 (: τόπον ἄλλον οἰκεῖον διπλοῦν ἀνθ' ἁπλοῦ τοῦ ἐκδιδομένου δίδοαι). Ἀπὸ τὴν ἄλλη –ἴσως ἀκριβῶς ἐξαιτίας της διαφορᾶς αὐτῆς– ἡ ἐπικαρπία που ὁ ιδιώτης αποκτᾷ πάνω στο ἐκκλησιαστικὸ ἀκίνητο δὲν ἔχει τὸν ἴδιο χρονικὸ ορίζοντα στη μιά καὶ στην ἄλλη περίπτωση. Ἐνῶ λοιπὸν στο ἰουστινιάνειο δίκαιο ἡ ἐπικαρπία αὐτὴ παραχωρεῖται μόνον ἐφ' ὅρου ζωῆς του ἐπικαρπωτῆ, στην Κέρκυρα, σύμφωνα πάντοτε με τὸ ἐγχώριον ἔθος που επικαλεῖται ὁ Πεδιαδίτης, ἔχει χαρακτῆρα μόνιμο ἀφοῦ, ὅπως αὐτὸς ἰσχυρίζεται καὶ ἀποδέχεται καὶ ὁ Ἀπόκαυκος, μεταδιβάζεται καὶ στους κληρονόμους του «χρήστη»-ἐπικαρπωτῆ. Μπορεῖ μὲν στη γνωμοδότηση

22. Ἡ ρύθμιση του Ἰουστινιανοῦ ἐπαναλαμβάνεται σε μεταγενέστερα νομοθετικά κείμενα καὶ ιδιωτικές συλλογές της βυζαντινῆς ἐποχῆς τόσο στην ευρεία της (Ν. 7.4) ὅσο καὶ στη στενότερή της ἐκδοχή (Ν. 120.2): Ν. 7.4 = Αὐξημένη Εἰσαγωγή 8.10 (1. καὶ Π. Ζέπων *Jus graecoromanum*, Ἀθήνα 1931, VI, 74) καὶ Ν. 120.2 = Εἰσαγωγή 10.9 (στο ἴδιο, II, 259) καὶ Βασ. 5.2.2.

23. *πρᾶγμα ἀκίνητον* (Ν. 120.2. Ἡ Ν. 7.4 κάνει λόγο γιὰ *πρᾶγμα*), *τόπον* (Ἀπόκαυκος).

του Απόκαυκου να μη γίνεται ρητή αναφορά στο αν η εκκλησία από τη μεριά της αποκτά δικαίωμα κυριότητας πάνω στο παραχωρούμενο από τον ιδιώτη ακίνητο, όπως προβλέπουν οι Νεαρές 7,4 και 120,2, τα δεδομένα όμως της συναλλαγής δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολίας ότι και στο έδιμο της Κέρκυρας θα πρέπει έτσι να συνέβαινε.

Αν λοιπόν με βάση τα όσα προηγήθηκαν επιχειρούσε κανείς να αποδώσει το ακριβές περιεχόμενο του *ἔδους* που επικαλείται ο Πεδιαδίτης θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι αυτό δεν συνίσταται ούτε στην πρακτική ανταλλαγής εκκλησιαστικών ακινήτων με ιδιωτικά, ούτε στο είδος των ανταλλασσόμενων δικαιωμάτων (επικαρπία –του ιδιώτη– πάνω στο εκκλησιαστικό ακίνητο έναντι κυριότητας –της εκκλησίας– πάνω στο ιδιωτικό)· μόλις προηγουμένως είδαμε ότι τέτοιου είδους ανταλλαγές όχι μόνο ήταν νομοθετικά επιτρεπτές, αλλά και η ἔγκυρη σύστασή τους στηριζόταν σε προϋποθέσεις όμοιες με εκείνες του *εδίμου* της Κέρκυρας. Αν υπάρχει κάποιο διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ νομοθεσίας και κερκυραϊκού *εδίμου* αυτό φαίνεται να εστιάζεται – αλλά και να εξαντλείται α) στην αναλογία των ανταλλασσόμενων ακινήτων (1:1 στις ιουστινιάνειες Νεαρές, 1:2 στο *έδιμο* της Κέρκυρας) και β) στη χρονική διάρκεια της επικαρπίας που παραχωρείται στον ιδιώτη πάνω στο εκκλησιαστικό ακίνητο: ενώ αυτή στο ιουστινιάνειο δίκαιο δεν ξεπερνά τη διάρκεια ζωής του τελευταίου (*μετά τὴν αὐτοῦ τελευτήν... (μὴ ὑπερβαίνοντα δηλαδή τὴν τοῦ λαμβάνοντος ζωὴν)* – Ν. 120,2), στο *έδιμο* της Κέρκυρας έχει χαρακτήρα μόνιμο και διαρκή (*καὶ παρὰ μὲν τῷ Πεδιαδίτῃ ... καὶ τοῖς ἐκ τούτου κατὰ διαδοχὴν τὸν ἀμπελῶνα τοῦτον εἰς χρῆσιν διηνεκῇ καὶ ὁμοίαν εἶναι τὴν κατοχὴν* – «Σημείωμα», σελ. 338 στ. 21). Η συνδυασμένη εφαρμογή των δύο αυτών διαφοροποιήσεων του κερκυραϊκού *εδίμου* οδηγεί πάντως στην πράξη στο ίδιο αποτέλεσμα στο οποίο οδηγεί η εφαρμογή των Νεαρών 7,4 και 120,2 – στο βαθμό τουλάχιστον που κανείς κρίνει από τη σκοπιά των συμφερόντων της εκκλησίας. Και τούτο διότι, αν θεωρήσει κανείς ως κρίσιμο γεγονός τον θάνατο του επικαρπωτή, σύμφωνα με τις ιουστινιάνειες Νεαρές η εκκλησία εκτός από την επανανάκτηση του ακινήτου που είχε παραχωρήσει, παρακρατά και εκείνο που ο επικαρπωτής της είχε προσφέρει ως αντάλλαγμα κατά την κατάρτιση της ανταλλαγής – παραμένει δηλαδή κυρία (και των) δύο ακινήτων. Στο κερκυραϊκό *έδιμο*, αντίθετα, το παραχωρούμενο από την εκκλησία ακίνητο να μην επανακτάται μετά τον θάνατο του επικαρπωτή, αφού περιέρχεται, όπως είδαμε, στους κληρονόμους του τελευταίου, εκείνο όμως που αυτός είχε αρχικά (με την κατάρτιση δηλαδή της ανταλλαγής) προσφέρει στην εκκλησία ήταν διπλάσιας έκτασης /αξίας. Επομένως και στις δύο περιπτώσεις το ισοζύγιο παραμένει το ίδιο: είτε με τον έναν είτε με τον

άλλο τρόπο η εκκλησία τελικά όχι μόνο διατηρούσε αλλά και διπλασίαζε το ακίνητο κεφάλαιό της²⁴.

Η εκμετάλλευση του εκκλησιαστικού ακινήτου και από τους κληρονόμους του «χρήστη»-επικαρπωτή που εθιμικά εφαρμόζεται στην Κέρκυρα αποστερεί την εκκλησία από την φυσική κατοχή των ακινήτων της για πολλές δεκαετίες, έστω και αν αυτό δε συνεπάγεται και την εκ μέρους της απώλεια της (ψιλής) κυριότητας πάνω στα ακίνητα αυτά. Η κατάσταση θυμίζει στο σημείο αυτό τις εμφυτεύσεις εκκλησιαστικών ακινήτων: η εκ μέρους της εκκλησίας μακροχρόνια παραχώρηση σε τρίτους ακινήτων της εμφυτευτικῶ δικαίῳ, την αποστερούσε για πολύ μεγάλο διάστημα από τα ακίνητα αυτά, καθιστούσε με άλλα λόγια τις εμφυτευτικές συμβάσεις κάτι ανάλογο με απαλλοτριώσεις· εξ ου και τα μέτρα που έλαβε ο Ιουστινιανός προκειμένου να διασφαλίσει τα δικαιώματα της εκκλησίας πάνω στα εμφυτευτικῶ δικαίῳ παραχωρούμενα ακίνητά της²⁵. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε ενδεχομένως να υποστηριχθεί και όσον αφορά την (έναντι ανταλλάγματος) παραχώρηση της εκμετάλλευσης εκκλησιαστικών ακινήτων για διάστημα περισσότερο από μία γενεά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του εθίμου της Κέρκυρας. Έτσι ίσως θα μπορούσαν να εξηγηθούν και οι διαφορές που εντοπίσαμε παραπάνω μεταξύ του εθίμου και των Νεαρών 7,4 και 120,2: το πρώτο δηλαδή θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί ως μία παραλλαγμένη εκδοχή των δεύτερων, οι δε αποκλίσεις ως οι δικλείδες ασφαλείας εκείνες που νομιμοποιούσαν την άσκησή του, αφού η συνδυασμένη τους εφαρμογή απέτρεπε τη καταστρατήγηση της αρχής του αναπαλλοτριώτου της εκκλησιαστικής περιουσίας.

Μένει ένα πραγματικό ερώτημα, που πηγάζει από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη μαρτυρία του Απόκαυκου είναι μοναδική, από όσο τουλάχιστον είμαι σε θέση να γνωρίζω. Είναι άραγε το γεγονός αυτό τυχαίο, θα

24. Ο Angold αποδίδει την ύπαρξη του συγκεκριμένου κερκυραϊκού εθίμου στο καθεστώς φοροαπαλλαγής που απολάμβανε η Μητρόπολη Κέρκυρας για την ακίνητη περιουσία της πράγμα που, όπως υποστηρίζει, ωθούσε τους ιδιώτες να επιδιώκουν την εκμετάλλευση των εκκλησιαστικών αυτών ακινήτων (M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge 1995, 237). Πράγματι η Μητρόπολη της Κέρκυρας απολάμβανε τέτοια προνόμια φοροαπαλλαγής, τα οποία μάλιστα επεδίωξε και κατόρθωσε να ανανεώσει με χρυσόβουλλο που εξέδωσε ο Δεσπότης Θεόδωρος Άγγελος το 1228, δηλαδή έξι μόλις χρόνια μετά τη γνωμοδότηση του Απόκαυκου (για τη χρονολογία της γνωμοδότησης βλ. παραπάνω σημ. 1). Το συγκεκριμένο χρυσόβουλλο δημοσιεύεται από τους F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Βιέννη 1865 (ανατ. Αθήνα, χ.χ.), V, 14-5.

25. Για παράδειγμα το γεγονός ότι η διάρκεια της εμφυτευτικής μίσθωσης ορίστηκε ότι δεν μπορεί να υπερβαίνει τις δύο γενεές (N. 120,1) και/ή σε κάθε περίπτωση τα τριάντα χρόνια (N. 120,3 = Βασ. 5,2,3).

πρέπει δηλαδή να αποδοθεί στην κατάσταση των πηγών που διαθέτουμε, ή μήπως οι ισχυρισμοί του Πεδιαιδίτη δεν ανταποκρίνονται τελικά απόλυτα στις πραγματικές συνθήκες που χαρακτήριζαν παρόμοιες ανταλλαγές εκκλησιαστικών με ιδιωτικά ακίνητα στην Κέρκυρα την εποχή εκείνη; Προκαλώντας, με άλλα λόγια, ο Πεδιαιδίτης τη γνωμοδότηση του μητροπολίτη Ναυπάκτου πράγματι στηριζόταν σε ένα τοπικό έθιμο, στην αναγνώριση του οποίου απέβλεψε, ή μήπως επωφελούμενος από ευνοϊκές γι' αυτόν συγκυρίες επεδίωξε να διασφαλίσει τα προσωπικά του συμφέροντα επικαλούμενος πρακτικές που κατά προσέγγιση –ή και ελάχιστα– ανταποκρίνονταν σε μια «εθιμική» συναλλακτική πρακτική που επικαλείται και περιγράφει; Η έλλειψη και άλλων μαρτυριών παρόμοιων με αυτή που αναλύσαμε, οι οποίες να προέρχονται από την ίδια περίπου εποχή δεν επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Δε θα πρέπει πάντως να περάσει απαρατήρητη μία άλλη μαρτυρία, η οποία προέρχεται από πηγή πολύ μεταγενέστερη από τη γνωμοδότηση του Απόκαυκου. Πρόκειται για μία διάταξη που είδε το φως όχι μακριά από την Κέρκυρα περισσότερους από τέσσερις αιώνες αργότερα και περιλαμβάνεται στη Βακτηρία Αρχιερέων, τον γνωστό νομοκάνονα που συνέταξε το έτος 1645 ο ιερομόναχος Ιάκωβος, αρχιμανδρίτης και επίσκοπος Ιωαννίνων. Στη διάταξη Πι συγκεκριμένα διαβάζουμε τα εξής: *Ὅσοι ἀπὸ ἐκκλησίας ἢ μοναστήρια ἐπάρουσι χωράφι ἢ τόπον νὰ φυτεύσῃ (sic) τίποτες ἢ νὰ κτίσουσι, χρεωστοῦσι νὰ φροντίζουσιν... νὰ δώσῃ (sic) ἄλλον κτῆμα, ὅπου ἀξίζει πλείοτερα, νὰ δίδῃ καὶ εἰσόδον πλείοτερον... (ἡ ἔμφαση δική μου)*²⁶. Και εδώ λοιπόν γίνεται λόγος

26. Ιερομόναχου, αρχιμανδρίτου και επισκόπου Ιωαννίνων Ιακώβου, Βακτηρία Αρχιερέων (1645), επιμ. Π. Ακανθόπουλος, Θεσσαλονίκη 2000, III, σελ. 1293-4. Η συγκεκριμένη διάταξη εκτός από την ανταλλαγή δεν αποκλείει πάντως εναλλακτικά την παραχώρηση του εκκλησιαστικού ακινήτου έναντι της εκ μέρους του ιδιώτη-επικαρπώτη καταβολής χρηματικού ποσού: *Ὅσοι ἀπὸ ἐκκλησίας ἢ μοναστήρια ἐπάρουσι χωράφι ἢ τόπον νὰ φυτεύσῃ τίποτες ἢ νὰ κτίσουσι, χρεωστοῦσι νὰ φροντίζουσιν ὅτι, ἂν ἐδώκασι ἀσπρα νὰ ἀγορασθῇ ἄλλον κτῆμα εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὅπου νὰ ἀξίξῃ πλείοτερα ἄσπρα, παρὰ τὸ κτῆμα τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ δίδῃ καὶ εἰσόδον πλείοτερον, ἂν δὲ ἄσπρα δὲν δώσῃ... νὰ δώσῃ ἄλλον κτῆμα... κτλ.* Παρά τα φαινόμενα η συναλλαγή αυτή δε αποτελεί στην κυριολεξία αγοραπωλησία, δεδομένου ότι σε περίπτωση που τα χρήματα που καταβάλλει ο ιδιώτης δεν αξιοποιούνταν από τον επίσκοπο της εκκλησίας για την αγορά του ακινήτου-ανταλλάγματος, το εκκλησιαστικό ακίνητο θα έπρεπε να επιστραφεί στην εκκλησία μετά την παρέλευση 40 χρόνων. Ας σημειωθεί ότι η διάταξη αυτή της Βακτηρίας έχει γενική διατύπωση (*ἀπὸ ἐκκλησίας ἢ μοναστήρια*), δε φαίνεται δηλαδή να ισχύει μόνο όσον αφορά συναλλαγές του είδους αυτού μεταξύ ιδιωτών και της εκκλησίας της Κέρκυρας ειδικά.

Με παραπλήσια διατύπωση η διάταξη Πι της Βακτηρίας Αρχιερέων επαναλαμβάνεται στον Πολιτικό Κώδικα Ουγγαροβλαχίας (έτ. 1818), τμ. γ', κεφ. γ', § 5: *Οι Ηγούμενοι των Μοναστηρίων ελεύθερο' είναι ν' ανταλλάξουν μοναστηριακόν ακίνητον*

για ανταλλαγές εκκλησιαστικών με ιδιωτικά ακίνητα, κατά τις οποίες το ακίνητο που ο ιδιώτης προσφέρει στην εκκλησία ως αντάλλαγμα θα πρέπει να είναι μεγαλύτερης αξίας (όπου *ἀξίζει πλειότερα, νὰ δίδῃ καὶ εἰσόδον πλειότερην*) από εκείνο που του παραχωρείται για εκμετάλλευση. Μπορεί βέβαια η διάταξη αυτή της Βακτηρίας Αρχιερέων να μην είναι από μόνη της αρκετή για να οδηγήσει σε κάποιο προφανές συμπέρασμα, δίνει ωστόσο, πιστεύω, λαβή στη διατύπωση της –όχι εντελώς αβάσιμης υπόθεσης– ότι δεν αποκλείεται να απηχεί μία πρακτική γνωστή στην ευρύτερη περιοχή, οι ρίζες της οποίας δεν αποκλείεται να είχαν μεγάλο βάθος χρόνου· να αποτελεί, με άλλα λόγια, απόηχο του εθίμου που περιγράφει στη γνωμοδότηση του ο Απόκαυκος.

Αν η υπόθεση αυτή θεωρηθεί ότι ευσταδεί και επομένως τα όσα αναφέρει ο Πεδιαδίτης –και αποδέχεται ο Απόκαυκος– περιγράφουν τους εξειδικευμένους όρους που κατ' έθιμο χαρακτήριζαν τις ανταλλαγές εκκλησιαστικών ακινήτων με ιδιωτικά στην Κέρκυρα τον 13^ο αιώνα, τότε το σημείωμα του μητροπολίτη Ναυπάκτου παρουσιάζει ενδιαφέρον από μία ακόμα άποψη: αποτελεί ένα παράδειγμα αναγνώρισης εθίμου από μία επίσημη αρχή· κάτι που –ως γνωστόν– η βυζαντινή νομοθεσία προϋπέθετε για να θεωρηθεί ένα έθιμο «ισχύον δίκαιο». Αυτό άλλωστε επισημαίνει και ο ίδιος ο Απόκαυκος στο εισαγωγικό μέρος του σημειώματός του προτού αποφανθεί πάνω στο ερώτημα που υποβλήθηκε ενώπιόν του²⁷. Αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να ήταν και το κίνητρο που ώθησε τον Αλέξιο Πεδιαδίτη να ζητήσει από τον Απόκαυκο τη γνωμοδότησή του: *ἀπολογίαν ἐξήτησε* (σελ 337 στ. 33). Για τον ερευνητή το γεγονός έχει σημασία στο βαθμό που μαρτυρίες σαν και την παραπάνω (που δεν απαντούν, είναι η αλήθεια, με ιδιαίτερη συχνότητα) μας δίνουν χαρακτηριστικά παραδείγματα εθιμικών πρακτικών που αναγνωρίζονται ως «έγκυρες» και «ισχυρές» μόνο μέσα από την επίσημη αναγνώρισή τους.

διπλού εισοδήματος δι' ἐιδήσεως της εξουσίας, ἀλλέως ὄχι (Ι. και Π. Ζέπων, *Jus graecoromanum*, Αθήναι 1931, VIII, 379). Δεν απαντά στον Νομοκάνονα του Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού του εκ Ναυπλίου της Πελοποννήσου (έκδ. Δ. Γκίνη – Ν. Πανταζόπουλου, Θεσσαλονίκη 1985), ούτε στο Νομοκριτήριο (έτ. 1600-1700: δημοσιεύεται από τον Δ. Γκίνη, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, εν Αθήναις 1966, αρ. εγγραφής 100, σελ. 65 επ.), ούτε στο Νομικόν του επισκόπου Καμπανίας Θεόφιλου (έτ. 1788, έκδ. Δ. Γκίνης, Θεσσαλονίκη 1960) ο οποίος, ας σημειωθεί, καταγόταν από τα Ιωάννινα. Ας σημειωθεί ότι η Βακτηρία Αρχιερέων, ήταν γνωστή στη Μολδαβία, όπου το 1754 μεταφράστηκε στα ρουμανικά.

27. Τότε *κεχρήμεθα τῇ συνηθείᾳ τινὸς πόλεως ἢ ἐπαρχίας, ὅτε ἀμφισβητηθεῖσα ἐν δικαστηρίῳ ἐθεωρώθῃ*: πρόκειται για τη διάταξη 2.1.43 των Βασιλικών (=D 1.3.34), η οποία απαντά και στο Ε4 του Συντάγματος κατά στοιχείον του μοναχού Ματθαίου Βλάσταρη (Ράλλης – Ποτλής, (6λ. σημ. 13), VI, 245).

SUMMARY

D. PAPADATOU, *Church lands:
A Corfiot custom of the 13th century*

In a *responsum* issued by the Metropolitan of Naupaktos, Ioannis Apocaukos, there is a reference to a local custom on the island of Corfu in which the exchange of church lands with private individuals was recognized as valid, under certain conditions. In this paper we demonstrate that such exchanges, in theory incompatible with the principle of the inalienability of church property, were not in fact unknown in Byzantine legislation. Through a comparison of the relevant legislative provisions (*Novellae* of Justinian 7,4 and 120,2) with the Corfiot custom, we see that the latter deviates from the former only in respect of aspects of the contract which were of secondary importance. In fact, in terms of the actual result ensuing from these transactions, we see that despite the secondary differences to be observed between the legislation and the Corfiot custom, these transactions invariably proved advantageous to the Church, which was thereby enabled to increase twofold its possessions of land.

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Η προώθηση αγροτικών προϊόντων στο δίκαιο της βενετικής Κρήτης*

Οι δομές της οικονομίας στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας έχουν απασχολήσει επανειλημμένα την έρευνα. Παρ' όλο που οι σχετικές πληροφορίες κατά τη βυζαντινή περίοδο είναι από πενιχρές μέχρι ανύπαρκτες, ήδη από τις αρχές της βενετικής παρουσίας το τοπίο, ως προς τα τεκμήρια τουλάχιστον, αρχίζει να γίνεται ευκρινέστερο. Κύριο στόχο της επικυριάρχου αποτελούσε η εκμετάλλευση με κάθε δυνατό τρόπο των οιασδήποτε μορφής πόρων, έτσι ώστε το νησί να λειτουργήσει όχι μόνο ως βάση της Γαληνοτάτης στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά και ως σημαντική πηγή αγροτικών προϊόντων για την τροφοδοσία του εμπορικού της δικτύου, επιτρέποντας τη διάδοση των κρητικών προϊόντων και στις πιο μακρινές γωνιές της Ευρώπης¹. Φυσικά η μακρά περίοδο της

* Μία πρώιμη μορφή της παρούσας μελέτης αποτέλεσε σχετική ανακοίνωση στην Ημερίδα *Μνήμη Δημητρίου Γκόφα* (Θάλασσα, Εμπόριο, Συναλλαγές), την οποία διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας Δικαίου στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αθήνα, Μάιος 2008).

1. Βλ. σχετ. Χ. Γάσπαρης, «Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1326-1360)», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά

βενετικής κυριαρχίας επιβάλλει εκ των πραγμάτων διαφορετικές προεγγίσεις στην ποιότητα και στην ένταση αυτής της εκμετάλλευσης.

Η πορεία αυτή της οικονομίας αντικατοπτρίζεται με τον καλύτερο τρόπο στις πράξεις των νοταριακών πρωτοκόλλων. Με δεδομένο τον κυρίαρχο ρόλο του νοταριακού συστήματος στα δικαιοπρακτικά ήθη της εποχής, οι συναλλασσόμενοι καταφεύγουν ιδιαίτερα συχνά στις υπηρεσίες ενός νοταρίου, περιβάλλοντας και τις πιο καθημερινές τους πράξεις με την απαραίτητη εγκυρότητα. Ταυτόχρονα βέβαια οι νοταριακές πράξεις αποτελούν την αποτύπωση του ισχύοντος δικαίου και εκτιμώμενες συγκριτικά μπορούν να περιγράψουν με αρκετή ευκρίνεια τον κάθε δεσμό.

Με τη λογική αυτή και η έρευνα για τις προπωλήσεις επικεντρώθηκε στα δημοσιευμένα νοταριακά κατάστιχα όπου και εντοπίζεται ένας πραγματικά μεγάλος αριθμός παρόμοιων πράξεων, επιτρέποντας τη μελέτη της συγκεκριμένης δικαιοπραξίας και της εξελικτικής της πορείας μέσα στον χρόνο.

Εξ αρχής εξάλλου θα πρέπει να τονιστεί ότι η μορφή αυτή πώλησης κινητών δεν είναι άγνωστη στο ρωμαϊκό και το βυζαντινό δίκαιο, όπου αντικείμενο αγοραπωλησίας μπορεί να αποτελέσει και πράγμα, το οποίο δεν υφίσταται τη στιγμή της πώλησης αλλά η δημιουργία του αναμένεται στο μέλλον (*emptio rei speratae*)².

1. ΠΡΟΠΩΛΗΣΕΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Η συστηματική αποδελτίωση των δημοσιευμένων νοταριακών πρωτοκόλλων έδωσε την εικόνα μιας δικαιοπραξίας ιδιαίτερα διαδεδομένης. Βέβαια εντοπίζονται και νοτάριοι, τα κατάστιχα των οποίων δεν περιέχουν τέτοιες πράξεις. Ο Ιωάννης Ολόκαλος για παράδειγμα, νοτάριος Ιεραπέτρας το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα (1496-1543)³, αν και συγκαταλέγει αρκετούς αγρότες ανάμεσα στα μέλη της πελατείας του⁴, δεν

1991, σσ. 67-74. Για την εμπορική κίνηση στο λιμάνι του Χάνδακα βλ. σχετ. Αγγελική Πανοπούλου, «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17^ο αιώνα», *Κρητική Εστία* 2 (1988), σσ. 152-210· Φ. Μπαρούτσος, «Per il viaggio de ponente. Το κρητικό κρασί πέρα από το Γιβραλτάρ (16ος αι.)», *Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική περίοδο*, Αθήνα 2001, σσ. 105-123. Πρβλ. επίσης Angeliki Laiou, «Quelques observations sur l' économie et la société de Crète vénitienne (ca.1270 – 1305)», *Bizancio e l' Italia, Raccolta di studi in memoria di A. Pertusi*, Milano 1982, σσ. 177-178.

2. Βλ. σχετ. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, τ. 1, Αθήνα 1963, σ. 922· M. Kaser, *Roman Private Law*, Durban 1965, σ. 176· F. Del Giudice – S. Beltrani, *Dizionario Giuridico Romano*, Roma 1993, λήμμα : “emptio” – “emptio rei speratae”.

3. Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο εξής *Ιωάννης Ολόκαλος*).

4. Για την πελατεία του νοταρίου βλ. σχετ. *Ιωάννης Ολόκαλος*, σσ. 20-27. Βέβαια

συντάσσει καμία σχετική πράξη. Ανάλογη επισήμανση μπορεί να γίνει και για το πρωτόκολλο του κατά μισό περίπου αιώνα μεταγενέστερου ρεθεμνιώτη νοταρίου Zorzi Troilo (1585-1600)⁵. Σε ένα σύνολο 101 πράξεων περιλαμβάνεται μόλις μία προπώληση⁶. Με την ίδια σπανιότητα εμφανίζονται οι προπωλήσεις και στα υπόλοιπα κατάστιχα από την περιοχή του Ρεθύμνου. Καμία πράξη για το πρωτόκολλο του Μαρίνο Αρκολέου⁷, του Τζώρτζη Πάντιμου⁸ και του Ανδρέα Καλλέργη⁹, μόλις δύο σε αυτό του Ιωάννη Βλαστού¹⁰. Είναι πραγματικά δύσκολο να αποδώσει κανείς με σιγουριά τα περιστατικά αυτά σ' ένα τυχαίο παράγοντα, ο οποίος και συνιστά την εξαίρεση στον κανόνα, ή να υποστηρίξει ότι ανάλογες ελλείψεις στοιχειοθετούν την περιορισμένη διάδοση της πρακτικής αυτής σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο.

Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν στον αντίποδα αυτών των παραδειγμάτων, βρίσκονται τα κατάστιχα των άλλων νοταρίων, τα οποία κυριολεκτικά βρithουν από αντίστοιχες πράξεις. Στο πολύ πρώιμο για παράδειγμα πρωτόκολλο του νοταρίου Χάνδακα Pietro Scardon¹¹ – το οποίο ας σημειωθεί εν παρόδω ότι καλύπτει το διάστημα ενός μόνο έτους (Ιανουάριος – Οκτώβριος 1271) – οι προπωλήσεις αποτελούν το 30% περίπου των πράξεων του¹², ενώ ποσοστά που υπερβαίνουν το 20% επισημαίνονται και στα πρωτόκολλα του Μιχαήλ Μαρά, ενός υπερδραστήριου νοταρίου των μέσων του 16^{ου} αιώνα. Τα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα κατάστιχα του Μαρά, καλύπτουν δύο διαφορετικές χρονιές (1538¹³ και 1549¹⁴)

θα πρέπει να επισημανθεί ότι το συγκεκριμένο κατάστιχο δεν περιέχει ούτε και κάποια άλλη μορφή πώλησης αγροτικών προϊόντων.

5. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia (B. 276), Zorzi Troilo, Rettimo, 1585, 21 Novembre – 1600, 30 Disembre*, Χανιά 2006 (= *Τόλως* 14 (2006), στο εξής Zorzi Troilo).

6. 17/6/1590, Zorzi Troilo, αριθμ. 24.

7. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (σε περίληψη).

8. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

9. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Αντρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994 (σε περίληψη).

10. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ι. Βλαστού, Ρούστικα 1599 – 1614*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

11. Α. Lombardo (εκδ.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta : I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942 (στο εξής Pietro Scardon).

12. 143 προπωλήσεις σε ένα σύνολο 455 πράξεων.

13. Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148, τ. Β' [2/3-31/8 1538]*, Ηράκλειο 2006 (στο εξής Μιχαήλ Μαράς 148 Β').

14. Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, τ. Α' [16/1-30/3 1549]*, Ηράκλειο 2004 (στο εξής Μιχαήλ Μαράς 149 Α'). Τόνια Μαρμα-

και από ένα σύνολο 1550 πράξεων οι 300 ανήκουν στην κατηγορία των προπωλήσεων¹⁵.

Λογικό επακόλουθο της αφθονίας αυτής των σχετικών πράξεων είναι ότι δημιουργείται ένα δείγμα, το οποίο διατρέχει ικανοποιητικά όλους τους αιώνες της βενετικής κατοχής στην Κρήτη και προβάλλει την προπώληση ως την κυρίαρχη μορφή διακίνησης αγροτικών προϊόντων.

Η συγκεκριμένη συμφωνία, σε μια ιδεατή της τουλάχιστον εφαρμογή, φαίνεται να κάλυπτε τις ανάγκες και των δύο μερών, αφού και ο πωλητής προμηθευόταν ρευστό πολύ πιο νωρίς από την εποχή της εσοδείας και ο αγοραστής εξασφάλιζε την προμήθεια προϊόντων, ίσως μάλιστα και σε χαμηλότερη από την τρέχουσα τιμή¹⁶. Στην πραγματικότητα βέβαια κάνοντας μία προσεκτικότερη εξέταση των πράξεων αυτών και συνεκτιμώντας τη σημασία των εκκαθαριστικών λογαριασμών, που σε αρκετές περιπτώσεις τις συνοδεύουν, αποδεικνύεται ότι η πρακτική αυτή απηχεί την κακή οικονομική κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών της υπαίθρου, οι οποίοι εγκλωβισμένοι σ' ένα φαύλο κύκλο δοσοληψιών, έβλεπαν κάθε χρονιά την παραγωγή τους να εξανεμίζεται πολύ πριν παραχθεί.

1.1. Ο τύπος της πράξης

Η συστηματική μελέτη της φόρμας, του νοταριακού δηλαδή τύπου, της συγκεκριμένης δικαιοπραξίας, απέδωσε σημαντικά στοιχεία για την εξέλιξη της και επέτρεψε τη διάκρισή της από άλλες συναφείς δικαιοπραξίες. Ο πυρήνας της πράξης παραμένει σταθερός και αναλλοίωτος σε όλους τους αιώνες της εξεταζόμενης περιόδου, ανεξάρτητα αν πρόκειται για λατινόφωνες, ιταλόφωνες ή ελληνόφωνες πράξεις. Με δήλωσή του ενώπιον του νοταρίου, ο πωλητής παραλαμβάνει συγκεκριμένο χρηματικό ποσό, το οποίο και συνιστά το τίμημα για την αγορά καθορισμένης ποσότητας αγροτικών προϊόντων. Η πράξη «δανείζεται» σε μεγάλο βαθμό τον τύπο της από το χρεωστικό ομολόγο και η δήλωση

ρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Β' [1/4-28/6 1549], Ηράκλειο 2005 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*). Τόνια Μαμαρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Γ' [1/7-28/9 1549], Ηράκλειο 2006 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*).

15. Πρβλ. σχετ. πίνακες 1.1., 1.2., 2 του Παραρτήματος.

16. Βλ. σχετ. Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997, σ. 205· Λ. Σκουζάκης, *Ο θεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, Χανιά 2003 (= *Τάλως* II (2003)), σσ. 171-172.

του πωλητή γίνεται κατά κανόνα σε πρώτο πρόσωπο. Μόνο στις πράξεις του Pietro Scardon και του Μανόλη Βαρούχα χρησιμοποιείται το τρίτο πρόσωπο, χωρίς όμως μια τέτοια επιλογή να επιδρά ουσιαστικά στην ίδια την τυπολογία.

Η ειδοποιός διαφορά από μία κανονική πώληση είναι φυσικά ότι τα προϊόντα δεν υφίστανται τη στιγμή της σύνταξης της πράξης, αλλά ο πωλητής υπόσχεται να τα παραδώσει όταν παραχθούν. Στοιχεία απαραίτητα αποτελούν επίσης ο προσδιορισμός της προθεσμίας και του τόπου παράδοσης των προϊόντων καθώς και κάποια μορφή εξασφάλισης του αγοραστή.

Στον αυστηρό αυτό πυρήνα η τριβή της πράξης στη νοταριακή πρακτική και η συναλλακτική ελευθερία των συμβαλλομένων μερών επέφερε ποικίλες προσθήκες. Τις περιληπτικές λατινόγλωσσες πράξεις της πρώιμης βενετοκρατίας, έρχονται να διαδεχθούν οι μεταγενέστερες δικαιοπραξίες, οι οποίες και αναλυτικότερες εμφανίζονται και προβάλλουν περισσότερο την κατοχύρωση των μερών.

1.2. Τα συμβαλλόμενα μέρη

Η πράξη παρουσιάζεται με τη μορφή μονομερούς δήλωσης από μέρους του πωλητή, με την οποία και «ομολογεί» την παραλαβή του τιμήματος, υποσχόμενος ταυτόχρονα σε εξόφληση. Εάν στη δέση του πωλητή βρίσκεται κάποιο εξαρτημένο άτομο, υπεξούσιος¹⁷ δηλαδή ή βιλλάνος¹⁸, τη δήλωσή του συνοδεύει και η συναίνεση του πατέρα του¹⁹ ή του

17. Για τους υπεξουσίους βλ. σχετ. Μ. Μανούσακας, «Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374–1446) από τα Atti Antichi του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), 73–102· G. Zordan, «I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI–XII», *Studi Veneziani* 8 (1966), 127–194· Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214–227· M. Sally McKee, «Households in Fourteenth Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 27–67· Ι. Χατζάκης, «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 143–209.

18. Για τους βιλλάνους βλ. ενδεικτ. Χ. Γάσπαρης, «Δεσμοί υποτέλειας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η σύντομη ιστορία μιας οικογένειας απελευθέρων», *Ροδωνιά*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, σσ. 107–114· του ίδιου, *Η γη και οι αγρότες κτλ.*, σσ. 60–63· του ίδιου, «Villani Extra Feudum: Οι άνθρωποι του Φεουδάρχη», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 83–100.

19. «... Iohannes, filius papati Gabrielis abbatis Fraskee, eodem parte suo sibi consenciente ...», 22/5/127, *Pietro Scardon*, αριθμ. 342· 28/10/1280, M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.) *Leonardo Marcello. Notaio in Candia (1278 – 1281)*, Venezia 1960 (στο εξής *Leonardo Marcello*), αριθμ. 323· 24/1/1305, S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo. Notaio in Candia (1304–1305)*, τ. II, Venezia 1985 (στο εξής *Pietro Pizolo*

φρεουδάρχη²⁰ αντίστοιχα, λειτουργώντας ταυτόχρονα και ως μία μορφή έμμεσης εγγύησης. Παρόμοιες δηλώσεις αφθονούν στις πράξεις των δύο πρώτων αιώνων. Σπανιότερες αντίθετα είναι στις δικαιοπραξίες της τελευταίας περιόδου όπου τουλάχιστον για τους υπεξουσίους, η ένταση των σχετικών δεσμών φαίνεται να έχει εξασθενήσει και περιορίζεται στη μνεία του πατρώνυμου²¹.

Στη δέση του πωλητή πολλές φορές εμφανίζονται περισσότερα άτομα αναλαμβάνοντας την υποχρέωση εξόφλησης άλλοτε από κοινού και αδιαίρετα²² και άλλοτε στο προκαθορισμένο μέρος του τιμήματος που

11), αριθμ. 1187· 2/5/1306, A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella : Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000 (στο εξής *Angelo de Cartura ή Donato Fontanella – εδώ Angelo de Cartura*), αριθμ. 534· «... Manifestum facimus nos Bartholomeus Rodova senex, Michael Rodova diaconus, eius filius, de suo consensu ...», 23/11/1338, X. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, Βενετία 1999 (στο εξής *Franciscus de Cruce*), αριθμ. 14.

20. «... Iohannes Petramori marangonus villanus Marci iudei habitator in casali Pendamondo de consensu et voluntate eiusdem domini ...», 15/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 64· 23/2/1300, S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1300)*, τ. II, Venezia 1978 (στο εξής *Pietro Pizolo I*), αριθμ. 86· 3/4/1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 16· 16/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 46· 25/9/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 257.

21. «... Φανερόν κάμνω ἐγώ, Γεωργ(η) Δραγασώτ(η)ς, τζαγγάρης, υἱὸς τοῦ κυρ Βῆδ(ου) ...», 12/4/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 167· «... Ὁμολογῶ ἐγὼ Μανόλ(ης) Λίτινος, υἱὸς τοῦ Λέου ...», 3/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 13· 21/9/1552, K. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών, Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002 (στο εξής *Πέτρος Πατσιδιώτης*), αριθμ. 140· 21/7/1603, W. Bakker – A. van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597 – 1613)*, Ρέθυμνο 1987 (στο εξής *Μανόλης Βαρούχας*), αριθμ. 183. Πρβλ. σχετ. Χατζάκης, Η πατρική εξουσία κτλ., 172-175.

22. «... Iohannes de Obico ... et Theodorus Curtaçi et Michael de Alexandria ... dare tenentur Georgio Capaci ... ordeii cretensis .LX. ...», 22/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 84· 16/4/1301, R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301 – 1302)*, Venezia 1950 (στο εξής *Benvenuto de Brixano*), αριθμ. 27· 25/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 948· 3/2/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 346· 23/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 299· «... Φανερόν κάμνωμεν ἡμεῖς, Γεωργ(η) Μαρμαρᾶς ... καὶ Μιχαήλ(η) Νέγρος ... ὅτι ἐλάβαμεν ἀπὸ σένα τὸν κυρ Ἰωάννη Γερακίτην, Μοθοναῖον, σήμερον δοῦκάτα κορεντε δέκα, ἤγουν δέκα, διὰ σομβετζιόν τῶν ἀμπελλιῶν μας ...», 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 23· 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 27· 18/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 82· «... Ivi mastro Giorgici Cardami quondam mastro Manoli et misser Zanin Sguoro predetto quondam misser Antonio ... fano manifesto haver havuto e recepto da Luna Tedesca hebrea ... iperpiri mille cinque cento ... per li quali promettendo dar et effettivamente da qui a mesi cinque prossimi venturi consignar

τους αντιστοιχεί²³. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα η πώληση γίνεται διά αντιπροσώπου, ο οποίος φαίνεται να λειτουργεί και ως ένα είδος εγγυητή του απόντα πρωτοφειλέτη²⁴. Ο ίδιος ο νοτάριος Pietro Pizolo για παράδειγμα παρουσιάζεται επανειλημμένα σε πράξεις του καταστήχου του – και όχι μόνο – να δρα ως αντιπρόσωπος του «dominus Andree Cornario domus maioris», προπωλώντας προϊόντα από ιδιοκτησίες του φεουδάρχη²⁵.

Ο μονομερής χαρακτήρας των πράξεων αυτών δεν επιβάλλει την ενεργή συμμετοχή του αγοραστή στην όλη διαδικασία. Κάποιες φορές απλά δηλώνεται ότι είναι παρών και ευχαριστημένος από τη συγκεκριμένη συμφωνία, ενώ στην καλύτερη των περιπτώσεων αυτός προσδίδει

simul et in solidum alla predetta Hebrea tanti ormisini negri ...», 17/6/1590, *Zorzi Troilo*, αριθμ. 24.

23. 21/1/1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 556· «Manifestum facimus nos Bartholomeus Rodova senex, Michael Rodova diaconus, eius filius, de suo consensu, et Johannes Curtuloiani ... quia ... recepimus a te Constancio Cutaioti ... yperpera in Creta currentia duodecim, quorum yperpera sex sunt in utilitate nostrum suprascriptorum Bartholomei et Michaelis, et reliqua sex in utilitate mei suprascripti Iohannis ...», 23/11/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 14· 14/4/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 186· 30/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 112· «... Όμολογοῦμεν ἡμεῖς Μαννούσος Βυζαῖος ... καὶ Μαννούσος Καλικᾶς ... ὅτι ἐλάβαμεν σήμερον ἀπὸ σένα τὸν μισερ-Μενεγὶ Πετηνιέρω ... ἡγουν ἐγὼ ὁ Βυζαῖος ἐπῆρα τὰ ὑπέρπυρα δεκα ὀκτὼ καὶ ἐγὼ ὁ Καλικᾶς ἐπῆρα τὰ ὑπέρπυρα δύο, διὰ πλήρομά μας νά μαισταν κρατημένοι ...», 4/2/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 83· 24/5/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 218.

24. «... Manifestum facio ego Petrus Cauco ... quia recepi a te Sambatheo iudeo ... yperpera .IIII. et grossos .VIII.. que michi dedisti pro utilitate Georgii Treg halo villani Iacobine Vaxilio, amite mee, de consensu domine sue. Pro quibus tibi debeo ... mistatos .L. vini de bono et puro musto cretensi iudaico de vineis meis de la Scopela de vinea Scafi, quam laborat suprascriptus Georgius ...», 23/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 86· «... Manifestum facio ego Andreas Cornarius filius quondam domini Marci Cornario ... quia recepi a te Phylipo Maçamano ... yperpera .DCCCLX. que michi dedisti pro utilitate domini Alexii Calergi avunculi mei ...», 18/6/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 783· 22/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 934· 21/4/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 499.

25. 5/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 607· 8/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 613· 13/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 626· «... Manifestum facio ego Petrus Pizolo notarius ... quia recepi a te Philipo Sanuto de confinio Sancti Severi yperpyra .CXX. que michi dedisti pro utilitate domini Andree Cornario domus Maioris pro quibus tibi dare debeo per totum mensem augusti proximum mensuras boni frumenti ...», 3/6/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 770· «... Manifestum facimus nos Andreas Cornario quondam domini Marci et Petrus Pizolo notarius ... quia recepimus ... a te Cecilia relicta Iohannis Gradonigo ... yperpera .CXII. pro utilitate mei Andree pro quibus tibi dare debemus ... mensuras boni frumenti novi ...», 30/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 151.

τη συναίνεσή του στο τέλος των σχετικών πράξεων²⁶. Μόνο εξαιρετικά εμφανίζεται σ' ένα πιο ενεργό ρόλο, κυρίως εάν κάτι τέτοιο επιβάλλεται από κάποιες ιδιαίτερες περιστάσεις²⁷.

Αρκετές φορές στην πλευρά του αγοραστή συνυπάρχουν περισσότερα άτομα, έμποροι κατά κανόνα, οπότε και καθορίζεται ότι ο πωλητής οφείλει να παραδώσει το προϊόν στα χέρια του κατόχου του εγγράφου της πράξης²⁸.

Η σκιαγράφηση του κοινωνικού καθεστώτος των συμβαλλομένων μερών στις συγκεκριμένες δικαιοπραξίες είναι σχετικά απλή. Από την πλευρά του πωλητή βρίσκονται συνήθως οι καλλιεργητές, εξαρτημένοι ή μη, με προϊόντα που προέρχονται από τη δική τους γη ή από ακίνητα που καλλιεργούν με κάποια μορφή αγροτικής μίσθωσης²⁹. Λιγότερο συχνά κάνουν την εμφάνισή τους κάτοικοι των αστικών κέντρων, οι οποίοι παράλληλα με το επάγγελμά τους, διατηρούν και κάποια αγροτική περιουσία, ενώ τέλος

26. «... πρεξεντε καί κοτεντος ...» 9/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 42· 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 50· 3/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 229· 28/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 337· «... Ούτως καί γώ ή ρηθείσα Καλή οίμαι κοτέντη ένπροσθεν τών ὧδε παράκλητικῶν μαρτύρων. ...», 28/9/1551, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 94· «... ἐγὼ ὁ ἄνωθεν εἰρημένος Θεοδωρὶς Ἀντριόπουλος πρεξέντες καί κωτέντος εἰς ὅλα τὰ ἄνωθεν ...», 27/12/1577, Κ. Τσιγκάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαϊκές πηγές της βενετοκρατίας*, Γάζι Ηρακλείου 2005 (στο εξής *Il miglior vino*), σ. 107, αριθμ. 3· «... Πρεξέντε καί τὰ δύο μέρει καί κοντέντοι καί στέργουν τα ἄνωθεν ...», 14/3/1608, *Il miglior vino*, σ. 74, αριθμ. 9· 11/7/1608, Κ. Ηλιάκης (εκδ.), Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *παπά-Ιωάννης Κατζαράς, Νοτάριος Καστελίου Φουρνής, Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, Ηράκλειο 2008 (στο εξής *Ιωάννης Κατζαράς*), αριθμ. 30.

27. «... ὅτι ἀγοράζωμεν ἀπὸ σένα τὸν εὐγενῆ ἄρχων μισερ-Πέρω Μουδάτζω τοῦ ποτὲ μισερ-Φραντζέσκω ... ὅλω σου τὸ τυρῆ, ὅ,τι κάμης εἰς τὸ κουράδι σου ἀπὸ τὴν ὥραν ὅπου θέλης σακάσης τὰ πρόβατά σου, νὰ μαισταν κρατημένοι νὰ πέμπωμεν εὐραϊὸν μὲ ταῖς ἐξοδαῖς μας εἰς τὰ μυτάτα σου διὰ νὰ γίνετα εὐραϊκὸν τὸ λεγόμενόν σου τυρῆ Ilkai|| νὰ τὸ πέρνωμεν ὅλο ...», 24/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 19· 13/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 266· 3/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 229.

28. «... Laurencius de Riva ... dare tenetur Petro Rosso et Nicolao de Millano ... vel uni eorum in cuius manu hec manifestacionis cartula apparuerit ...», 23/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 172· 28/5/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 354· 31/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 326· 4/4/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 484· 4/4/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 159.

29. «... mistatos boni vini puri cretensis .C. de vineis suprascripti casalis Sillu de loco [quas ipse] laborat ...», Ιανουάριος 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 5· «... de vineis comune quas laboramus ...», 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 1· «... de vineis Vony Iuliani Vasali quas laboro ...», 20/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 50· «... de vinea de Le Come, quam laboro, que dicitur Megna ...», 25/5/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 765· 27/6/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 106· «... διὰ σμυβεντζιόν τών ἀμπελιών μου ὁλωνών, φραγγάτων καί τριτάρικων ...», 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 30.

σπανιότερα δικαιοπρακτούντες είναι ευγενείς – ιδιοκτήτες φέουδων, οι οποίοι και παρουσιάζονται να πωλούν τα προϊόντα των προσόδων τους³⁰.

Αλλά και στην πλευρά του αγοραστή υπάρχει ανάλογη ποικιλία. Την εμφάνισή τους κάνουν από απλοί άνθρωποι, που εξασφαλίζουν τις προμήθειες της χρονιάς για οικιακή κατανάλωση, μέχρι έμποροι κάθε κλίμακας, που συγκεντρώνουν προϊόντα είτε για να τα διακινήσουν στην εγχώρια αγορά είτε για να τα εξάγουν. Μία μάλιστα πιο εμπειρισταμένη αποδεκτικότητα των πρωταγωνιστών στις αντίστοιχες πράξεις μπορεί να δώσει αρκετά παραδείγματα σχετικά. Ενδεικτικά αναφέρεται από τα κατάστιχα του Μιχαήλ Μαρά η περίπτωση του Δημήτρη Δυπλάρα «μακελλάρη» από τον Χάνδακα, ο οποίος μέσα στα δύο χρόνια που καλύπτουν οι πράξεις (1538, 1549)³¹ αγόρασε λίγο ή πολύ ζώα σφαγής αξίας περίπου 1300 υπερπύρων³², ενώ ανάλογες παρατηρήσεις θα πρέπει να γίνουν και για το σύγχρονό του Τζανή Αμπράμο, ο οποίος προαγοράζει την παραγωγή του τυριού στην ευρύτερη περιοχή του Μεραμπέλλου, καταλαμβάνοντας με τη δραστηριότητα του ένα μεγάλο μέρος από το νοταριακό κατάστιχο του Πέτρου Πατσιδιώτη και αγοράζοντας μέσα σ' ένα περίπου ημερολογιακό έτος «... ἄρνόριφα καὶ τιρομίζηθρον ...» αξίας λίγο ως πολύ 6300 υπερπύρων³³.

30. «... Iohannes Cauco ... dare tenetur Marco Bonçi ... mistatos boni vini puri cretensis .LXXX. de suis vineis eius milicie ...», 26/5/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 347· 4/9/1279, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 125· «... dare et deliberare tibi ... totum meum caseum ... et lanam quem et quam habeo et habeo de meis ovibus, quam eciam meorum omnium villanorum habebunt et omnes tam meas quam meorum villanorum oves de turma Sythee ...», 2/9/1280, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 213· 18/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 643· 7/8/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 685· 19/2/130[6], *Angelo de Cartura*, αριθμ. 378· «... Φανερόν κάμνω ἐγώ, Μικὲλ Δραγανύος, ἄρχων, τοῦ ποτὲ εὐγενὴ ἄρχων μισερ Γαμπριόλε ... νὰ σοῦ δώσ(ω) τόσα κρασᾶ, εὐραϊκ(ᾶ) ἀπὸ τῶν γονικάρων μου ...», 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 50· 27/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 93.

31. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 453, 458, 468, 475, 477, 478, 478a, 479, 489· 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 49, 131, 132, 136, 137, 138, 140, 140a, 175, 197, 252, 376· 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 8, 45, 218, 219, 225, 235· 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 270, 271, 272, 273, 294, 337, 338, 339.

32. Από τα κατάστιχα του Μιχαήλ Μαρά αποδεικνύεται ότι ο Δυπλάρας αποτελούσε σταθερό πελάτη του, με δραστηριότητες μάλιστα που ξεπερνούσαν τα στενά όρια του επαγγέλματός του. Πρβλ. για παράδειγμα 29/7/1562, Θ. Δετοράκης, «Πειρατικές επιδρομές στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», *Κρητική Εστία* 2 (1988), 148-149, αριθμ. 3 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρατικά Μελετήματα* (1971-1994), Ηράκλειο 1996, σσ. 151-152, αριθμ. 3), όπου ο Δυπλάρας με πράξη και πάλι του Μαρά παρέχει ενεχυρούχο δάνειο.

33. 9/9/1552-27/9/1553, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 101-118, 120-144, 150-151, 153-158, 167, 171-172, 174, 206.

Στην ευρύτερη εξάλλου ομάδα των εμπορών θα πρέπει να ενταχθούν και όλοι εκείνοι οι επαγγελματίες, οι οποίοι παράλληλα με την κύρια ασχολία τους παρουσιάζονται να συγκεντρώνουν ποσότητες προϊόντων που εμφανώς υπερβαίνουν κατά πολύ την οικιακή τους κατανάλωση. Χαρακτηριστικά εν προκειμένω είναι τα παραδείγματα δύο νοταρίων του Angelo Cariola (αρχές 14^{ου} αιώνα)³⁴ και του Γιακουμή Τζαγγαρόπουλου (μέσα του 16^{ου} αιώνα)³⁵, οι οποίοι παρουσιάζονται επανειλημμένα να προαγοράζουν ποσότητες κρασιού, που σίγουρα δεν προοριζόταν για την κάβα τους. Ικανοποιητική εξάλλου αντιπροσώπευση ανάμεσα στους αγοραστές έχει και το δραστήριο εβραϊκό στοιχείο του νησιού, χωρίς όμως υπερβολές και εξάρσεις σε αυτή τη συμμετοχή. Η παρουσία τους μάλιστα φαίνεται να περιορίζεται με την πάροδο του χρόνου και στους μεταγενέστερους νοταρίους τα ανάλογα ποσοστά κινούνται μάλλον σε φυσιολογικά επίπεδα³⁶.

1.3. Τα προϊόντα

Στη συγκεκριμένη δικαιοπραξία η κυρία υποχρέωση του πωλητή είναι η παράδοση μέσα σε καθορισμένη προθεσμία ποσότητας προϊόντων ικανής να καλύψει σε αξία το τίμημα. Κατά κανόνα πρόκειται συνήθως για την προπώληση ενός μόνου προϊόντος. Βέβαια εντοπίζονται αρκετές πράξεις στις οποίες περισσότερα προϊόντα, συνυπάρχουν στην ίδια προπώληση³⁷, άλλοτε με προσδιορισμό του ακριβούς ποσού που αντι-

34. 25/10/1305 – 18/3/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 276, 281, 448.

35. 21/3 – 30/8 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 78, 78α, 78β, 97, 97α, 128, 190, 191, 288, 486· 4/2 – 22/3 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 86, 87, 335· 9/4-18/5 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 53, 184.

36. *Pietro Scardon* (1271): 51 εβραίοι αγοραστές· *Leonardo Marcelo* (1278-1281): 25 εβραίοι αγοραστές· *Pietro Pizolo I* (1300): 24 εβραίοι αγοραστές· *Benvenuto de Brixano* (1301-1302): 6 εβραίοι αγοραστές· *Pietro Pizolo II* (1304-1305): 14 εβραίοι αγοραστές· *Angelo de Cartura* (1305-1306): 6 εβραίοι αγοραστές· *Donato Fontanella* (1321): 2 εβραίοι αγοραστές· *Franciscus de Cruce* (1338-1339): 1 εβραίος αγοραστής· *Zaccaria de Fredo* (1352-1357): κανένας εβραίος αγοραστής· *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'* (1538): 7 εβραίοι αγοραστές· *Πέτρος Πατσιδιώτης* (1546-1554): κανένας εβραίος αγοραστής· *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'* (1549): 5 εβραίοι αγοραστές· *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'* (1549): 1 εβραίος αγοραστής· *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'* (1549): κανένας εβραίος αγοραστής· *Zorzi Troilo* (1585-1600): 1 εβραίος αγοραστής· *Μανώλης Βαρούχας* (1597-1613): κανένας εβραίος αγοραστής.

37. Προπώληση τυριού και μαλλιού: 18/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 74· 4/4/1279, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 93· 7/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 170· 18/1/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 79· 5/10/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 146. Προπώληση σιταριού και κρασιού: 1/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 32· 22/1/1279, *Leonardo*

στοιχεί στο κάθε είδος³⁸, και άλλοτε χωρίς³⁹. Αναμενόμενο είναι ότι στις συναλλαγές αυτές κυριαρχούν τα προϊόντα της κρητικής γης, σύμφωνα τουλάχιστον με τα δεδομένα της κάθε εποχής και τις όποιες μεταβολές επήλθαν στις καλλιέργειες του νησιού κατά τη διάρκεια των αιώνων⁴⁰. Κρασί⁴¹, σιτηρά διαφόρων ειδών⁴², τυρί⁴³ και μαλλί καθώς επίσης και ζώα

Marcello, αριθμ. 18· 30/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 317· 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 928· 1/3/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 130· 8/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β΄*, αριθμ. 135· 5/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α΄*, αριθμ. 242. Προπώληση τυριού και ζώων : 23/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β΄*, αριθμ. 206· 19/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α΄*, αριθμ. 178· 28/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ΄*, αριθμ. 337· 28/11/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 167.

38. «... dare tenetur ... mensuras boni frumenti cretensis .C. pro yperperis in Creta currentibus .X. ... et ... mistatos boni vini puris cretensis .C. ... pro aliis yperperis .X. ...», 1/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 32· 20/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 162· «... quia recepimus ... yperpera in Creta currentia sex et dimidium, pro uno quorum et dimidio tibi dare debemus mensura boni frumenti cretensis .X. et pro reliquis quinque tibi dare debemus mistatos boni vini puri cretensis iudayci ...», 30/9/1280, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 252· 7/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 170· 30/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 317· 19/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β΄*, αριθμ. 195.

39. «... dare tenetur ... tantum inter bonum caseum et lanam cretensem quantum capiant et ascendunt yperpera in Creta currentia .L. ...», 18/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 74· 20/4/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 252· 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 5· 18/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 905· 26/7/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β΄*, αριθμ. 406· 7/1/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 349.

40. Βλ. σχετ. Laiou, ό.π., σ. 183· Μπαρούτσος, *Per il viaggio de ponente* κτλ., σσ. 114-117. Πρβλ. σχετ. και πίνακες I.1., I.2. του Παραρτήματος.

41. Για το κρασί και τη διακίνησή του βλ. σχετ. W. Lowder, «Candie Wine. Some documents relating to Trade between England and Crete during the Reign of King Henry VIII», *Ελληνικά* 12 (1952), 97-102· P. Topping, «Viticulture in Venetian Crete (XIIIth c.)», *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Αθήνα 1981, σσ. 511-519· U. Tucci, «Il commercio del vino nell' economia cretese», *Venezia e Creta*, Venezia 1998, σσ. 183-206· Francesca Cavazzana-Romanelli, «L' arte dei Malvasiotti a Venezia. Fra libero commercio del vino e tutela delle tradizioni del mestiere», *Θραυρίσματα* 36 (2007), 401-423.

42. Για το σιτάρι βλ. σχετ. Δ. Τσουγκάρης, «Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13^ο-14^ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), 333-385.

43. Για το κρητικό τυρί βλ. σχετ. D. Jacoby, «Cretan Cheese: A Neglected Aspect of Venetian Medieval Trade», *Medieval and Renaissance Venice*, Urbana and Chicago 1998, σσ. 49-68· Αγγελική Πανοπούλου, «Decima caseorum. Δεκάτη και παράνομες διακινήσεις τυριού στην Κρήτη του 17ου αιώνα», *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του*, Αθήνα 2008, σσ. 249-259.

σφαγής⁴⁴ ή δέρματα⁴⁵. Σπανιότερα παρουσιάζονται μέλι, μετάξι, θαμβάκι, λινάρι, λάδι⁴⁶ κ.α. ενώ δεν λείπουν και κάποια άλλα ιδιαίτερα προϊόντα όπως εντόσθια ή κοπριά. Για πολλά από τα προϊόντα αυτά δεν απαιτείται περαιτέρω προσδιορισμός αφού έχουν μία συγκεκριμένη τυποποίηση ή η μονάδα μέτρησής τους αποτελεί κάτι το δεδομένο. Μουζούρια για το σιτάρι, μίστατα για το κρασί, λίτρες για το λινάρι και το θαμβάκι, σακκιά για τα άχυρα κ.α.

Μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις τα μέρη νιώθουν την ανάγκη να δοθούν περισσότερα στοιχεία σχετικά. Εντοπίζονται για παράδειγμα διευκρινίσεις ως προς τις μονάδες μέτρησης, ιδιαίτερα δε για την χωρητικότητα του μουζουριού και το γέμισμά του⁴⁷. Διαφοροποιήσεις επίσης φαίνεται να υπάρχουν και ανάλογα με το θρήσκευμα του αγοραστή. Τα μέλη των τόσο δραστήριων εβραϊκών κοινοτήτων του νησιού, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για προϊόντα εσωτερικής κατανάλωσης, φροντίζουν να τηρούνται όλες εκείνες οι προϋποθέσεις, που τα καθιστούν κατάλληλα προς κατανάλωση από έναν πιστό εβραίο (kosher)⁴⁸. Ιδιαίτερη προσοχή

44. Για το εμπόριο των ζώων και τις προϋποθέσεις σφαγής τους βλ. σχετ. Χ. Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14^ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος», *Σύμμεικτα* 8 (1989), 92-98. Πρβλ. επίσης Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Ενοικιάσεις φόρων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος), Ο φόρος επί των σφαγείων (dazio della beccheria)», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σσ. 25-51.

45. Για το εμπόριο των δερμάτων βλ. σχετ. Γάσπαρης, *Οι επαγγελματίες κτλ.*, 114-118.

46. Για το λάδι βλ. σχετ. Γάσπαρης, *Οι επαγγελματίες κτλ.*, 101-102.

47. 4/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 241· «... ταγή με τὸ μικρὸν μουζούρι πιλοτῇ, μουζούρια ἐξήντα ... τόσω σιτάρι ναῖον, κρητικόν, καθαρὸν, μουζούρια κουμουλάρια ...», 24/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 17· 31/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 66· 2/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 8.

48. Για τους Εβραίους της Κρήτης βλ. ενδεικτ. Ζ. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 312-367· Elizabeth Santschi, «Contribution à l'étude de la communauté juive en Crète vénitienne au XIVe siècle, d'après des sources administratives et juridiques», *Studi Veneziani* 15 (1973), 177-211· D. Jacoby, «Quelques aspects de la vie juive en Crète dans la première moitié du XVe siècle», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 108-117· S. Borsari, «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec. XIII-XIV)», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 211-222. Για το εβραϊκό κρασί και τη σημασία του βλ. το βίο του οσίου Ιωσήφ Σαμάκου. Και μόνο η ευλογία του κρασιού από ορθόδοξο ιερέα συνιστούσε λόγο μiasμού. Βλ. σχετ. Ειρήνη Παπαδάκη, «Η παράδοση του βίου του οσίου Ιωσήφ Σαμάκου και η εποχή της δράσης του στο Χάνδακα», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 109-161 (ιδιαίτερα δε 155-156 και 155-156, 160-161). Πρβλ. επίσης Noël Coulet, «Juif intouchable et interdits alimentaires», *Senefiance* 5 (1978), 207-221· B. Arbel, «The "Jewish wine" of Crete», *Μονεμβάσιος Οίνος – Μονοβασί(α) – Malvasia*, Αθήνα 2008, σσ. 81-88.

δίνεται για την παρασκευή του κρασιού και των τυροκομικών προϊόντων⁴⁹ και μάλιστα αρκετές φορές προβλέπεται η παρέμβαση απεσταλμένων του αγοραστή στη διαδικασία παραγωγής ώστε να διασφαλιστεί ότι αυτή θα γίνει σύμφωνα με τις επιταγές της συγκεκριμένης δραστηριότητας⁵⁰.

Έμφαση επίσης δίνεται στην ποιότητα των προϊόντων που θα παραδοθούν. Έτσι καθορίζεται ότι ο μούστος πρέπει να είναι καθαρός⁵¹, το μαλλί⁵², τα σιτηρά⁵³ και το τυρί⁵⁴ να είναι εμπορεύσιμα και σε καλή

49. «... Iacobus Mengulo ... dare tenetur Lindiacho iudeo ... mistatos boni vini puri cretensis iudaici .CC. ...», 2/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 112· 5/1/1281, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 350· 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 39· «... pro quibus tibi dare debeo per totum mensem maii proximum tantum de bono caseo cretensi bene conducto et sasionato iudaico ...», 3/9/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 850· «... pro quibus tibi dare debeo mensuras boni et neti frumenti novi cretensis .VIII. et mistatos boni et puri musti cretensis iudaici .XXVIII. ... », 24/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1047· 20/2/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 380· «... διὰ τὰ νὰ 'μαι κρατημένος νὰ σοῦ δώσω αὐτὸν εὐραϊκ(ον) με ταῖς ἑξοδαῖς μου εἰς τὴν πρώτην ἐρχομένην θεντεμ(αν) ἀφλη', εἰς πρέξιον καθὼς πωληθῶσι καὶ τὰ ἄλλα κρασὰ τὰ ευρ[αϊκὰ] ...», 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 21· 24/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 19.

50. «... Manifestum facio ego Georgius Saranda ... quia recepi a te Anastasia iudea relicta Sambathini Baldi iudei ... yperpera .II., pro quibus tibi dare debeo ... tantum de bono caseo cretensi bene conducto et sasionato iudaico quantum ascendunt dicta tua yperpera ... Et tu debes mittere iudeum ad faciendum ipsum caseum ...», 3/9/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 850· «... Et si volueris ipsum iudaicum, debeo ipsum tibi dare mittendo tu iudeos ad folandum ipsum ...», 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 928· «... Μαχὲρ Τζατζερδῶρος ... καὶ Ξαδὸς Λαγὸς ... καὶ Σαμπάτης Καζάνης ... ὅτι ἀγοράζωμεν ἀπὸ σένα τὸν εὐγενὴ ἄρχων μισερ-Πέρω Μουδάτζω ... ὅλω σου τὸ τυρὴ ... νὰ 'μιασταν κρατημένοι νὰ πέμπωμεν εὐραϊὸν μὲ ταῖς ἑξοδαῖς μας εἰς τὰ μντάτα σου διὰ νὰ γίνετα εὐραϊκὸν τὸ λεγόμενόν σου τυρὴ ...», 24/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 19.

51. 22/2/1271, *Pietro Sacrdon*, αριθμ. 86· «... mistatos boni et puri musti cretensis ...», 1/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 137· 24/5/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 214· 14/3/1608, *Il miglior vino*, σ. 74, αριθμ. 9.

52. «... libras bone et nete lane cretensis mercatrice ...», 2/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 16· 14/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 116· 11/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 329.

53. «... mensuras boni et neti frumenti novi cretensis ... », 17/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 243· 14/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 116· «... mensuras boni et puri frumenti merchadantis duodecim ...», 7/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 29· «... σιτάρ(ιν) ναῖον κρητικόν, καθαρ(όν) ...», 23/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 92· 10/7/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 45.

54. «... milliaria boni casei cretensis bene conducti et sasionati .V. ...», 7/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 170· «... tibi dare debeo tantum de bono caseo cretensi bene conducto et sasionato mercatorio ...», 31/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 332· 22/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 934· 15/10/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ.

κατάσταση συντήρησης, ενώ για τα δέρματα εκτός από το ότι πρέπει να είναι αλατισμένα και στεγνά⁵⁵, ρόλο παίζει και το γένος των ζώων απ' όπου προέρχονται⁵⁶. Επίσης διαφοροποίηση στη ζητούμενη ποιότητα παρατηρείται και μεταξύ εξαγωγίμων και μη εξαγωγίμων προϊόντων⁵⁷. Με την ποιότητα πρέπει να συνδεθούν και κάποιες περαιτέρω διευκρινίσεις που εντοπίζονται σχετικά με το είδος των προϊόντων και την ποικιλία τους. Αθήρι, μαλβαζία, λογάδο ή μοσχάτο για το κρασί⁵⁸ μέγεθος και είδος για το τυρί⁵⁹. Με τον έλεγχο τέλος της ποιότητας θα πρέπει

420· 4/3/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 408· «... τυρή πρόβ(ειον), καλᾶ τυροκομιμένον, ὅξω ἀπὸ θρομεσμένον καὶ τζακισμένον ...», 16/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 61· 7/8/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 160.

55. «... Raynerius beccarius et Bonus beccarius ambo habitatores in Candida dare tenentur Petro Stanario ... pelles multolinas masculas de beccario .L. bonas et sallatas, siccas et bene sasonatas ... », 18/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 72· 11/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 146.

56. «... pelles masculas moltolinas bonas de beccario ...», 3/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 37· «... pelles bonas agnelinas de beccaria ...», 9/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 140· «... νὰ σοῦ δίδω ὅλλα τὰ πετζᾶ τὰ βοῖνᾶ, ὅ,τι σφάξω, εἰς πρέζιον τὰ ἄρσενικᾶ ὑπέρπυρα ἔξη τὸ ἓνα καὶ τὰ θηλικᾶ ὑπέρπυρα τέσσερα τὸ ἓνα ...», 1/8/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 419· 18/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 78.

57. «... διὰ νὰ ῥα κρατημένος εἰς τὴν ἐρχομένην βεντέμα ἀφθ', μὲ ταῖς ἐξοδαῖς μου, νὰ σοῦ δώσω καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω ἀπ' αὐτῶ εἰς τὸν μαγατζέν σου, ὅβερ καρᾶβι, κρασὶν μοσχάτων, καλῶ γλυκῶ, ἄδολον, σοφιτζιέντε, διὰ τὴν Βενετιάν ...», 6/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 99· 27/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 93· 21/9/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 291.

58. «... yperpera in Creta currentia duodecim, que michi dedisti pro ara et parte solutionis tocius boni et puri vini musti de malvassia ...», 23/2/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 119· «... quia ... debemus tibi dare et deliberare mistata boni vini musti quinquaginta extrahendo lla dicto mustoll uvam nigram de vinea mei ...», 8/4/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 163· «... boni et puri vini musti de Malvasia ...», 26/6/1349, Μ. Μανούσας – Α. van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324–1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπέρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σ. 104, αριθμ. 8· «... tocius boni et puri vini musti tam de Malvasia quam de Athiri ...», 27/4/1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 108· 27/2/1366, *Il miglior vino*, σ. 140, αριθμ. 2· «... διὰ σομβεντζι(όν) τῶν τριῶν μου ἀμπελλιῶν, τὸ ἓνα μοσχάτων, θαλμένον εἰς τὸ Σκαλάν(ι) ... καὶ τὰ δυὸ λογαδ(α) ...», 9/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 35· «... νὰ σοῦ κονσενιάρω ... κρασὶν, λογάδο, μούστο, μύστατα φέρμα ἑκατόν, τὰ μύστατα πενήντα θαῖθ' κόκινω καὶ τὰ ἄλλα μύστατα πενήντα ἄσπρω ...», 24/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 214· «... κρασὶ μούστο λογάδο μονοβασά μῖστατα πενήντα ...», 14/3/1608, *Il miglior vino*, σ. 74, αριθμ. 9. Πρβλ. σχετ. Μπαρούτσος, *Per il viaggio de ponente* κτλ., σσ. 105–123.

59. «... dare et deliberare tibi ... totum meum caseum sasonatum a libris .VIII. qualibet pecia superius ... », 2/9/1280, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 213· 2/9/8/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 30· «... νὰ σοῦ δώσω ὅλλω μου τὸ τυρὴ ὅ,τι κάμω εἰς ταύτην τὴν μούδαν, καλῶ, πρόβω, καλᾶ τυροκομιμένω ... ἀπὸ κ' λυτρῶν καὶ ἀπάνω

να συνδεθεί, στις περιπτώσεις του κρασιού, και η επιμονή στον αυστηρό καθορισμό του ακινήτου, από το οποίο θα παραχθεί το πωλούμενο προϊόν. Μάλιστα στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δίνονται αναλυτικά στοιχεία για το ακίνητο, όπως το χωριό και η τοποθεσία που βρίσκεται καθώς και το όνομα του φεουδάρχη στην περιοχή του οποίου ανήκει⁶⁰. Αξίζει εδώ να τονιστεί ότι παρόμοιες διευκρινίσεις δεν παρατηρούνται σε πωλήσεις άλλων προϊόντων⁶¹ και η επιμονή αυτή στην περίπτωση του κρασιού πιθανολογείται ότι προέρχεται, ως ένα τουλάχιστο βαθμό⁶², από το συσχετισμό της γεωλογικής σύνδεσης του χωραφιού με την παραγόμενη ποιότητα. Δυνατότητα υποκατάστασης ή συμπλήρωσης από άλλο ακίνητο του πωλητή προβλέπεται μόνο στην περίπτωση που το παραγόμενο προϊόν δεν ανταποκρίνεται σε μια μέση ποιότητα ή η ποσότητα δεν επαρκεί⁶³. Την έμφαση στην ποιότητα αποδεικνύει εξάλλου με τον

τὸ κομάτι ...», 1/5/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 110: «... νὰ σοῦ δώσω δυὸ θηλα(κα) μὴήδρα, πρὸς τορνέσα δέκα τὴν λύτρα καὶ διὰ τὰ ἐπίλοιπα νὰ σοῦ δώσω τόσ(ον) τυρῆ, πρόβω, καλὰ τυροκομμένω ...», 30/7/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 146.

60. «... mistatos boni vini puri cretensis .LXV. de vineis casalis Stamio Iacobi Burgugnoni ...», 27/1/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 26: «... totam meam partem vini boni et puri musti cretensis de vinea de Le Come, quam laboro, quem dicitur Megna ...», 25/5/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 765: 20/2/130[6], *Angelo de Cartura*, αριθμ. 385: 21/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 57: «... διὰ σμυβεντζιὸν τῶν δυὸ μας ἀμπελλ(ων), ἐμένα, τῆς Σεργέδενας, θαλμένον εἰς τὸ Κ<α>ρονίση, ὑπὸ τὸ μέρος τοῦ μισερ Ἀλισάνδρ(ο) Μπόν, καὶ ἐμένα, τῆς Ἀπιγάνισας, ἔναι θαλμένον εἰς τὸν Ἅγιον Βλασσ(ον), φραγγάτων, εἰς τὸν τόπ(ον) τοῦ μισερ Ντζόρτζ(η) Μαϊδιώτη ...», 6/4/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 128: 15/4/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 185: «... διὰ σμυβτζιὸν τοῦ ἀμπελιοῦ μου εἰς ταῖς Ῥουσαῖς, ὑπὸ τὸ μέρος τοῦ οἰκονόμου τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τῶν Συναϊτῶν ...», 3/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 13.

61. Μόνο μία προπώληση αμυγδάλων εντοπίστηκε, με καθορισμό του ακινήτου παραγωγής και δίνεται η εντύπωση ότι ο προσδιορισμός αυτός σχετίζεται με την ποιότητα: «... νὰ σοῦ κονσενιάρω ... ὅ,τι ἀμύγδαλα γλυκιὰ κάμνω ἐδᾶ εἰς τὸ περιβόλαιόν μου ὁπόχω εἰς τὸν Κουτάραντω ...», 22/5/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 205.

62. Βέβαια η αναφορά αυτή συνδέεται αναμφισβήτητα και με την υποθήκη και το ενέχυρο, που κατά κανόνα απαντά σε αυτές τις πράξεις. Βλ. σχετ. παρακάτω στην ενότητα για τους τρόπους εξασφάλισης. Πρβλ. επίσης και πίνακες 2, 3 του Παραρτήματος.

63. «... Et si tantum vinum non hederens ex suprascripta vinea debeo tibi supplere defectum de vinea quam laborat ser Nicheta in suprascripto casale ...», 12/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 332: 26/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 337: «... dare et deliberare tibi ... mistatos boni et puri musti novi Crete .CC. iudaici ex mea vinea Fithee veteri si tantum ex ipsa habuero, alioquin residuum tibi dare debeo de Chaneadhena posita in casale Stamii ...», 17/3/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 441: 27/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 103: «... δια νὰ ῾μαι κρατημένος ... νὰ σοῦ δωσ(ω) καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω ... κρασὶν μωσχάτων ... Καὶ ἂ

καλύτερο τρόπο μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πράξη του Μιχαήλ Μαρά. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια εξοφλητική απόδειξη από την προώληση ποσότητας κρασιού, η οποία και περιέχει την πληροφορία ότι η αρχική συμφωνία εστίαζε σε τέτοιο βαθμό την προσοχή της στην ποιότητα του προϊόντος, ώστε παρεχόταν και εγγυητής σχετικά.⁶⁴

1.4. Το τίμημα

Στο πλαίσιο της λειτουργίας των προπωλήσεων – όπως εξάλλου και σε κάθε άλλη πώληση – απαραίτητο όρο της συμφωνίας αποτελεί η παράδοση από μέρους του αγοραστή συγκεκριμένου ποσού στον πωλητή, το οποίο και συνιστά, ανάλογα με τις περιστάσεις την προκαταβολή ή και το συνολικό τίμημα της αγοραπωλησίας. Η διαφοροποίηση αυτή δηλώνεται με μικρές φράσεις μέσα στο ίδιο το κείμενο. Στις λατινόφωνες πράξεις η φράση για παράδειγμα «... inde ab eo (/ipso) habito(/is) ...» ή «... que a te habui et recepi ...» δηλώνει ακριβώς την εξόφληση⁶⁵, ενώ την ίδια λειτουργία στις ελληνόφωνες πράξεις έχει η φράση «... ἐπλήρωσες καὶ ἐσatisfάρισες με ...»⁶⁶. Με την ίδια λογική και πάλι στις λατινόφωνες πράξεις δηλώνεται ότι το παραδιδόμενο ποσό συνιστά προκαταβολή «... pro ara et parte solutionis ...»⁶⁷, με πλήρη εξόφλη-

δὲν σωσ(ε)ι νὰ σοῦ τὸ ἀποσον(ω) ἀπο τὸ ἄλλον μου ἀμπέλ(ι) ἀπόχ(ω) εἰς τοῦ μισερ Μικελ(ε) Δραγανυγ(ο) ...», 21/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 303· «... Καὶ ἂ δὲν σώσει νὰ κάμη τὸ ἄνωθεν ἀμπέλι φέρμα διακόσα μύστατα, νὰ τυχένη νὰ σοῦ τὰ ἀποσσώνω ἀπὸ τὸ ἄλω μου ἀμπέλι, ἀπ' οἱποῦ ἤθελες θέλει ἐσὺ ...», 31/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 74· 17/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 193.

64. «... Μετὰ τοῦτ(ο) ἀνὲν καὶ ἐσύ, ὁ λεγόμενος Γεωργ(η), ἤθελες πλερωσ(ε)ι τίποτας γιὰ τὴν ἔγγυσιν, ἀποὺ κάμνεις τῇ φωρὰν ἐκιν(η), τὸ ἀμπέλι μου τὸ μοσχάτων, ἀπόχ(ω) εἰς τοῦ αὐθεντ(η) τοῦ Πασχαλυγ(ο), νὰ σοῦ ἀπομ(έν)η ὀμπλεγάδ(ο) ...», 28/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 483.

65. «... inde ab eo susceptis ...», 20/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 162· «... inde ab eo habito ...», 29/4/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 269· «... quia pro yperperis in Creta currentibus quatuordecim, que a te habui et recepi, debeo tibi dare ...», 15/3/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 144. Αντίστοιχα ισχύουν και για τις μεταγενέστερες ιταλόφωνες πράξεις: «... fano manifesto haver havuto e recepto da Luna Tedesca hebrea ... iperpiri mille cinque cento ...», 17/6/1590, *Zorzi Troilo*, αριθμ. 24.

66. 18/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 288· 9/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 52· 16/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 79· 11/8/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 678.

67. «... quia recepi ... yperpera in Creta currentia duodecim, que michi dedisti pro ara et parte solutionis totius boni et puri vini musti ...», 23/2/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 119· 26/6/1349, *Μανούσας- van Gemert* ό.π., 104, αριθμ. 8· 27/2/1366, *Il miglior vino*, σ. 140, αριθμ. 2.

ση κατά την παράδοση του προϊόντος⁶⁸. Στις ιταλόφωνες πράξεις σε χρήση βρίσκεται ο όρος «caparo»⁶⁹, ενώ αντίστοιχα στις ελληνόφωνες δηλώνεται ότι το ποσό λειτουργεί ως «αρραβώνας» και ότι η εξόφληση θα γίνει κατά την παράδοση⁷⁰. Αρκετά συχνά μάλιστα προβλέπεται ότι ο τελικός διακανονισμός θα γίνει με τη διαμεσολάβηση του δουκικού γαστάλδου «... καὶ τότε[ε] νὰ ρεφάρ(η) εἰς τοῦ ἀλλοῦ μετριτὰ διὰ τοῦ γαστάλδ(ο)»⁷¹. Επίσης παρατηρούνται και περιπτώσεις τμηματικής εξόφλησης του τιμήματος στο διάστημα μεταξύ της συμφωνίας και της παράδοσης των προϊόντων⁷². Τμηματική εξάλλου καταβολή ίσως υποκρύπτουν και οι διαδοχικές προπωλήσεις που παρατηρούνται σε ορισμένες περιπτώσεις ανάμεσα στους ίδιους συμβαλλόμενους και για

68. «... satisfaciendo tu michi de eo quod plus valuerit cum ipsa receperis ...», 7/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 170· «... satisfaciendo tu michi de eo quod plus valuerit et si minus ego tibi ...», 18/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 904· «... Et dato tibi predicto vino, michi dare debes residuum precii dicti vini ...», 25/10/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 276· «... quia pro yperperis in Creta currentibus tribus, que nobis dare debes in complemento presentis mensis II Aprilis ...», 11/4/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 171· 28/4/1357, *A. Lombardo, Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352 – 1357)*, Venezia 1968 (στο εξής *Zaccaria de Fredo*), αριθμ. 115.

69. «... li qual siano per caparo et per parte del pagamento de tuto lo vin musto pervenduro da una vigna mia mesa in luogo de Spilia in Cheralegusa farando quello zudare e quello condur con tute le spese mie qui in Candia ...», 5/8/1500, *M. Cattapan, «I pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopoulos dalla Canea»*, *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 231-232, αριθμ. 9.

70. «... καὶ τὰ ἐπίλοιπα νὰ μοῦ δώσεις καὶ νὰ μοῦ πληρώσεις ὥσάν ἀποπάρεις τὰ τρία κάρτα τῶν λεγομένων ἀχέρων ...», 25/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 207· «... ὅτι ἔλαβα σήμερον μετριτὰ ἀπὸ σένα δουκάτα κορέντε ιβ', ἤγουν δώδεκα, διὰ ἀραβῶνα ... καὶ ὀδεκαλ(ᾶ) σοῦ τότε κονσενιάρω νὰ μοῦ δίδης τὸ ρῆστος ...», 22/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 202· 18/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 78· 27/12/1577, *Il miglior vino*, σ. 107, αριθμ. 3· «... καὶ κονσενιάρωντάς του το, να ρεφάρουνται, καταπος θέλι εἴστεν τὸ πρεπό ...», 4/8/1608, *Μανώλης Βαρούχας*, αριθμ. 532.

71. 2/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 2.

72. «... Est tamen sciendum quod teneris nobis dare yperpera duo per totum mensem ianuarii proxime venturum, et per totum mensem februaryi proxime venturum nobis dare teneris alia yperpera duo, et reliqua yperpera duo et grossos novem, II que sunt residuum tocius solucionis II, nobis dare teneris per totum mensem iunii proxime venturum ...», 10/12/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 448· «... Ἀκομῇ νὰ μοῦ δώσης καὶ εἰς τὰ δύσκαφα ἄλα ὑπέρπυρα ὀκτώ ...», 24/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 18· «... Καὶ να μου τα σόνης ὑπέρπυρα υ', ὅλον τὸν μῆνα τὸν ἐρχόμενον ὀκτώβριν ...», 20/9/1552, *Πέτρος Παταιδιώτης*, αριθμ. 138· 29/12/1577, *Il miglior vino*, σ. 42, αριθμ. 6.

την εσοδεία της ίδιας χρονιάς⁷³. Το ίδιο τέλος ίσως να σημαίνουν και οι περιπτώσεις στις οποίες το τίμημα αποτελεί σύνοψη από παλαιότερες και διαφορετικής αιτιολογίας οφειλές του πωλητή, γεγονός που ως ένα βαθμό αναδεικνύει και μία ανταλλακτική διάσταση των συγκεκριμένων δοσοληψιών⁷⁴.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ανεξάρτητα αν πρόκειται για εξόφληση ή προκαταβολή, οι παράγοντες, οι οποίοι κάθε φορά επηρεάζουν τον προσδιορισμό της τιμής της μονάδας, παρουσιάζουν μία πραγματικά μεγάλη ποικιλία. Κατ' αρχάς παρατηρούνται περιστατικά διαφοροποίησης της τιμής. Ένα μέρος της ποσότητας των προϊόντων δίνεται σε χαμηλότερη τιμή, ενώ για το υπόλοιπο συμφωνείται διαφορετική και προφανώς υψηλότερη τιμή⁷⁵. Κάποιες φορές η τιμή καθορίζεται εκ των προτέρων⁷⁶, κάποιες άλλες λαμβάνεται υπόψη η παρεχόμενη από το

73. 15/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 158 και 20/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 158α· 26/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 35 και 9/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 351α κ.α.

74. «... quia pro grossis .XL. quos tibi per cartulam dare tenebar et pro denariis quos michi dedisti ...», 14/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 116· «... quia recepimus unum mantelum condaci et yperpera .III. pro quibus tibi dare debemus ...», 25/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 948· «... quia pro yperperis centum que sunt pro tota I carta facta manu mei notarii ... et pro aliis yp. XIII que mutuo mihi dedisti debeo tibi dare tantum vinum mustum ... », 20/1/1466 (m.v. 1465), M. Cattapan, «I pittori Andrea e Nicola Rizzo da Candia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 260-261, αριθμ. 15· 9/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 120· 17/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 283· 3/1/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 64· «... ὅτι ἔλαβα ... τομάρια μαῦρα λύτραις κβ ... διὰ τὰ ὅπια σου προμετάρω ... νὰ σοῦ δώσω καὶ νὰ σοῦ κωνσενιάρω εἰς τὸν μαγατζέα σου ... κρασι μουστο λογάδον ...», 27/12/1577, *Il miglior vino*, σ. 107, αριθμ. 3· 2/9/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 685.

75. «... εἰς πρέξιον τῶν λεγομενων ὑπερπυρων ἔξη συναλλακτικὸς καὶ τὸ ἐπίλιπον καδὼς τιμιθῇ μὲ μετριτ(ά) ἀπὸ κίνον τὸν τόπον ...», 30/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 228· «... εἰς πρέξιον τὰ μύστατα ἑκατὸν νὰ γροικάτε συναλλακτικῶ καὶ τὸ ἐπίλοιπον νὰ γροικάτε καδὼς πωληθοῦν καὶ τὰ ἄλλα κρασά μὲ μετριτὰ ἀπὸ ἀπὸ κίνω τὸν τόπον ...», 28/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 46· 29/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 105.

76. 31/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 332· 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 233· «... debeo dare tibi ... tantum boni et puri musti, quantum ascendent suprascripta tua yperpera, computando illud ad rationem yperperorum undecim pro centenariio mistatorum ...», 23/11/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 15· 8/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 30· «... νὰ σοῦ δώσωμεν ... μιζήδρα ... καὶ τὸ πρέξιον τῆς νὰ γροικάτε τορνέσα ἐννέα ἢ λύτρα ...», 6/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 105· «... Audheti di mantegnir per ogni uno di essi cechini tre d' oro in oro ...», 20/3/1586, B. Σιακωτός, «Κυνηγετική δραστηριότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Θησαυρίσματα* 36 (2007), 193-194.

δημόσιο⁷⁷ ή η τρέχουσα τιμή στην αγορά τον καιρό της εσοδείας και φυσικά στη συγκεκριμένη περιοχή⁷⁸. Αυτό το τελευταίο τουλάχιστον φαίνεται να δηλώνει και ο όρος «... εἰς πρέζιον συναλλακτικὸν ...», που απαντά στις ελληνόφωνες πράξεις του 16^{ου} αιώνα⁷⁹, ή ο υπολογισμός με βάση την τρέχουσα στο πατητήρι ή στο αλώνι τιμή την εποχή της παραγωγής⁸⁰. Βέβαια στην πραγματικότητα οι τελευταίοι αυτοί όροι είναι αρκετά αόριστοι και αφήνουν πολλά περιθώρια ερμηνείας και μάλιστα σίγουρα όχι υπέρ του πωλητή. Με την ευρύτερη εξάλλου τιμή του προϊόντος στην αγορά σχετίζονται και όροι όπως η σύνδεση της τιμής με τις συναλλακτικές συνήθειες του αγοραστή⁸¹ ή με την τιμή

77. 11/3/1281, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 564· «... tantam de bona lana cretensi mercatrice ... sicut vendetur tunc temporis ad stateram comunis ...», 4/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 29· 22/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 934· 11/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 329· 2/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 23· 17/6/1590, *Zorzi Troilo*, αριθμ. 24.

78. «... tantum bonum caseum cretensem secundum quod in Myrabello infra suprascriptum terminum ipsum emerit ...», 27/1/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 24· 4/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 26· «... computando eum sicut vendetur frumentum super arei ...», 19/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 41· «... computando illud sicut frumentum vendetur in sisterio Bonifaci super areis ...», 10/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 497· 3/6/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 770· «... sicut vendetur tunc tempore super areis ...», 7/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1090· «... computando illud secundum quod vendetur in mensibus iunii et iulii proximis ...», 2/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 21· 26/6/1349, Μανούσας – van Gemert, ό.π., 104, αριθμ. 8· 9/4/1470, Cattapan, I pittori Pavia, Rizo, Zafuri κτλ., 209, αριθμ. 1· «... εἰς πρέζιον καθὼς πωληθῶσιν καὶ τὰ ἄλλα κρασῶ τὰ συναλλακτικὰ ἀπὸ τὸν λεγόμενον τόπον ...», 18/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α΄*, αριθμ. 3· 24/5/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β΄*, αριθμ. 214.

79. 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 23· 9/2/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α΄*, αριθμ. 129· 2/4/1567, Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα ἀπὸ τα κατὰστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρὰ (1538 – 1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 298-299, αριθμ. 43.

80. 3/8/1280, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 158· 7/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 165· «... computando eum sicut vendetur vinum super patitirium ...», 6/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 278· 18/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 904· 7/7/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 79· 23/2/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 119· 17/9/1352, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 67· 27/2/1366, *Il miglior vino*, σ. 140, αριθμ. 2· «... νὰ τὸ βάνωμεν εἰς πρέζιον καθὼς τιμηθῇ τὸ σιτάρ(ιν) εἰς τ(ὸ) ἄλων(ιν), καὶ ὀλιγὸτ(ε)ρ(ον), σολδία δ' τὸ μουζουρι ...», 4/5/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 241· 9/2/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α΄*, αριθμ. 124· «... εἰς πρέζιον καθὼς τιμηθῇ τὸ σιτάρ(ι) εἰς τὸ ἄλων(ι) ...», 29/5/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β΄*, αριθμ. 236.

81. «... εἰς πρέζιον καθὼς κάμεις καὶ με τοὺς ἄλλου<ς> σου συναλλάκτες ...», 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 54· 4/10/1547, *Πέτρος Πασιδιώτης*, αριθμ. 33· 12/2/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α΄*, αριθμ. 138· 8/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β΄*, αριθμ. 45.

που θα πουλήσουν οι γείτονες⁸². Αν μάλιστα στην περιοχή υπάρχει κάποιος ισχυρός ιδιοκτήτης τότε ο προσδιορισμός γίνεται αναφορικά με αυτόν⁸³.

Η τάση αυτή για αοριστία στην τιμή των προϊόντων, η διάδοση της προκαταβολής σε συνδυασμό φυσικά και με άλλους παράγοντες, οδηγούσε κατ' ανάγκη σε διαιωνιζόμενες δοσοληψίες, αφού η αναντιστοιχία ή έστω οι διαφορές μεταξύ τιμήματος και ποσότητας των προϊόντων, άφηναν αρκετά συχνά οφειλές σε εκκρεμότητα, εδραιώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο ένα είδος πελατειακών σχέσεων μεταξύ αγοραστή και πωλητή. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ένα μεγάλο ποσοστό προπωλήσεων συνυπάρχει σε ενιαία πράξη με εκκαθαρίσεις λογαριασμών προηγούμενων ετών, οι οποίες συμψηφίζουν και ανανεώνουν παλαιότερες ανεξόφλητες οφειλές.

1.5. Προδεσμία και τόπος παράδοσης

Ο καθορισμός κάθε φορά της προδεσμίας για την παράδοση των προϊόντων θρίσκεται, όπως εξάλλου είναι και αναμενόμενο, σε άμεση συνάρτηση με το είδος του προϊόντος και την περίοδο παραγωγής του. Για παράδειγμα ο μούστος παραδίδεται κατά βάση τον Σεπτέμβριο⁸⁴,

82. «... computando dictum vinum mustum malvasie a circavicinis ...», 27/2/1366, *Il miglior vino*, σ. 140, αριθμ. 2· «... εις πρέξιον καθώς πουλήσουν οί τζηροκουβήνοι ...», 27/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 93· 27/12/1577, *Il miglior vino*, σ. 107, αριθμ. 3.

83. «... computando ipsum sicut Petrus Burgondionus vendet hoc anno super patiterium vinum sue de lo Gambaça ...», 10/6/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 567· «... in racione qua vendetur tunc temporis vinum domine Helene Cornaro super patiterio ...», 22/11/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 306· «... εις πρέξιον καθώς πωληθώσι καὶ τὰ ἄλλα μοσχάτα τοῦ καθυλάρ(η) ...», 27/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 325· «... διὰ συμβεντῆς τοῦ ἀμπελιού μου κίμενω εἰς τοῦ Βαρδιάρη, ὑπὸ τὸ μέρος τῆς Ἁγίας Αἰκατερή(η)ς τῶν Σιναϊτῶν ... καὶ τὸ πρέξιον του νὰ γροικάτε τόσω ὅ,τι ἐδέλαν πουλήσει ὁ οἰκονόμος ἀπὸ κίνω τὸν τόπον μὲ μετριτὰ καὶ ὀλιγότερα ὑπέρπυρα πέντε εἰς τὰ μύστατα ἑκατὸν ...», 24/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 18· «... νὰ γροικᾶτε καθὼς πωλήση μὲ μετριτὰ ὁ μισερ Μπενέτος Κουρῆς ἀπὸ τὸ Πε-νταμόδη, τὰ κρασὰ του ...», 29/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 105.

84. «... dare tenetur ... per totum mensem septembris proxime ... mistatos boni vini puri cretensis .C. ...», Ιανουάριος 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 5· 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 5· 25/5/1304, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 765· 4/8/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 161· 13/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 20· 21/7/1603, *Μανώλης Βαρούχας*, αριθμ. 183.

το σιτάρι τον Ιούλιο⁸⁵ ή τον Αύγουστο⁸⁶ το λινάρι τα μέσα Σεπτεμβρίου⁸⁷ το μαλλί τον Απρίλιο⁸⁸, ενώ τα τυροκομικά προϊόντα καθορίζεται ότι θα δοθούν τον Απρίλιο - Μάιο⁸⁹. Στις πράξεις του Μιχαήλ Μαρά αρκετά συχνά η παράδοση γίνεται «κατά την ἐρχομένην βεντέμα» για το κρασί⁹⁰, ή «εἰς τὰ ἐρχόμενα ἀλώνια» για το σιτάρι⁹¹, ενώ για τα τυροκομικά προϊόντα σε χρήση βρίσκεται η λέξη «μούδα», την επόμενη δηλαδή μετά τη συνομολόγηση της συμφωνίας, περίοδο τυροκόμισης⁹². Σπανιότερα χρησιμοποιούνται κάποια ημερολογιακά ορόσημα, κυρίως θρησκευτικές εορτές, οι οποίες σηματοδοτούν την έναρξη ή τη λήξη της περιόδου παραγωγής. Έτσι το τυρί παραδίδεται το Πάσχα⁹³ ή κατά την εορτή των Αγίων Αποστόλων στα τέλη δηλαδή του Ιουνίου⁹⁴, το βαμβάκι την περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής⁹⁵ ενώ για το κρασί λαμβάνεται ως σταθερό ορόσημο η εορτή του αγίου Μαρτίνου⁹⁶, στις 12 Νοεμβρίου, οπότε και γινόταν η δοκιμή των νέων κρασιών⁹⁷. Βέβαια δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που η παραγωγή εξ αρχής δεσμεύεται για

85. 24/1/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 15· 20/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 257· 9/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 13..

86. 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 3· 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 38· Απρίλιος 1304, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 711· 1/5/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 525· 18/3/1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 2· 7/1/1606, *Μανώλης Βαρούχας*, αριθμ. 349.

87. 30/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 112· 10/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 159.

88. 2/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 16.

89. 27/1/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 24· 3/9/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 849· 7/6/1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 36· 13/4/1610, *Ιωάννης Κατζαράς*, αριθμ. 90.

90. 13/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 263· 9/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 53.

91. 18/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 288· 9/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 52· 27/11/1614, *Ιωάννης Κατζαράς*, αριθμ. 239.

92. 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 33

93. 15/10/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 420· «... διὰ να' μαι κρατημένος ἀπὸ μέσα τῶν ἡμερῶν τούτης τῆς Πασχαλιᾶς νὰ σοῦ φέρω μὲ ταῖς ἐξοδαῖς μου ἐδῶ εἰς τὴν χῶραν, μιζήθραν χλορῇ ἓνα γομάρι ...», 12/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 135.

94. 4/9/1279, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 125· 22/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 934.

95. «... pro quibus tibi dare debeo per totam quadraiesimam maiorem proximam libras boni et neti bambacii .CCXVI. conductas ad stateram comunis meis expensis ...», 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 931.

96. Για τον Μαρτίνο της Τουρς, άγιο αποδεκτό και από τα δύο δόγματα βλ. ενδεικτικά D. Hung Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints*, Oxford 2003, σ. 350-352.

97. «... τὸ ὅποιον κρασὶν σοῦ προμετερ(ω) με τὴν προβ(α) ἔως τοῦ Σᾶ Μαρτ(ῆ) σεγόντ(ο) οὐζαντζα ...», 16/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 65.

περισσότερα χρόνια αφού το παρεχόμενο ποσό φαίνεται να καλύπτει περισσότερες εσοδείες⁹⁸. Τέλος, όταν αυτό επιβάλλεται από τις περιστάσεις και το είδος του πωλούμενου προϊόντος, η ημερομηνία παράδοσης παραμένει εκκρεμής. Για παράδειγμα ο Δημήτρης Δυπλαράς, που αναφέρθηκε παραπάνω⁹⁹, σε πολλές από τις συναπτόμενες προπωλήσεις ζώων, αφήνει σε εκκρεμότητα την ημερομηνία παράδοσης για να μπορεί προφανώς να προμηθεύεται ζώα σφαγής ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς¹⁰⁰.

Τα πωλούμενα προϊόντα καθορίζεται κατά κανόνα ότι πρέπει να είναι κομίσια με έξοδα του πωλητή στο σπίτι ή το μαγαζί του αγοραστή¹⁰¹, ενώ σπανιότερα ο αγοραστής προσδιορίζει ένα διαφορετικό τόπο παράδοσης¹⁰². Περιστασιακά μόνο εντοπίζονται διαφορετικές συμφωνίες με παραλαβή των προϊόντων από τον τόπο παραγωγής τους ή με

98. «... De quo caso tibi dare debeo millaria .X. per totum mensem aprilis proximum, millaria .XV. per totum mensem mai proximum, residuum casei per totum mensem iunii proximum ...», 31/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 332· 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 928· «... tibi remansi ad dandum et dare debeo pro mistatis boni et puri musti .CVII. iudaici ... Quid quidem tibi dare debeo per terminus infrascriptos : unam terciam partem ipsius per totum mensem septembris proximum venturum, aliam terciam per totum alium mensem septembris post ipsum venturum, et reliquum tercium per totum alium mensem septembris post ipsum venturum ...», 6/6/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 75· «... καὶ ἥτις πᾶσα χρόνον νὰ σοῦ δίδ(ω) λυτρ(ες) σ', ὅστε νὰ σὲ ἀποπληροσ(ω) τὰ λεγόμενα δουκάτα ...», 17/8/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 446· 1/10/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 143.

99. Πρβλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 31 και 32.

100. «... διὰ νὰ 'μαι κρατημένος νὰ σοῦ δώσω εἰς πᾶσα σου ὄρεξιν καὶ δέλημαν τόσα ὅζα μακελαρικὰ ὅ,τι νὰ σὲ πληρώσω ...», 9/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 131· 8/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 45.

101. «... hic in Candida in domo sua eius omnibus expensis conductas mensuras boni frumenti cretensis .CL. ...», 24/1/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 15· 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 5· 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 38· 13/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 42· 24/4/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 214· 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 34· «... διὰ νὰ 'μαι κρατημένος νὰ σοῦ δώσω καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω μὲ ὅλλαις μου ταῖς ἔξοδαίς, ἐδῶ εἰς τὴν χῶραν. εἰς τὸ σπήτι σου ... ὅ,τι ἀμύδαλα γλυκιὰ κάμνω ...», 22/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 205· 2/4/1567, *Μέρτζιος*, 298-299, αριθμ. 43.

102. «... hic in dicta Candida vel ad suuum casale nomine Pirgo ad suam voluntatem, suis omnibus expensis conductos, mistatos boni vini puri cretensis .C. ...», 30/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 200· «... conductas in casale Apostoli vel in Candidam ubi volueritis meis expensis ...», 31/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 326· 9/4/1470, *Cattapan. I pittori Pavia. Rizo. Zafuri κτλ.*, 209, αριθμ. 1· «... καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω αὐτὸν με ταῖς ἔξοδαίς μου εἰς τὸ καράδῃ, ἢ εἰς ὅποιον μαγαντζὲν ἤδελες δέλ(ει) ἐσὺ ...», 2/5/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 234.

επιβάρυνση του αγοραστή¹⁰³. Επίσης παράδοση μπορεί να συμφωνηθεί και σε άλλα μέρη αν κάτι τέτοιο επιβάλλεται από κάποιες ιδιαίτερες περιστάσεις είτε δηλαδή πρόκειται για εξαγωγίμο προϊόν οπότε συμφωνείται η παράδοση του κατευθείαν στο λιμάνι¹⁰⁴, είτε για υποκείμενα σε ειδικούς δασμούς προϊόντα (τυρί¹⁰⁵, μαλλί¹⁰⁶, βαμβάκι¹⁰⁷), αφού αυτά παραδίδονται «... ad stateram comunis ...», «... εις τὸν καμπαν(ὸν) τῆς ἐκλαμπροτάτης μας Αὐθεντίας ...». Τα επίσημα μέτρα και σταθμά φυλασσόταν σε ειδικό χώρο στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα (Camera Pesarie Comunis – Statera Comunis), όπου και ἐδρεύαν οι κρατικοί ζυγιστές (Ponderatores Comunis)¹⁰⁸. Στο σημείο λοιπόν αυτό

103. «... salvo quod solveere debet nabulum ipsius casei deinde hic in Candida conducendi ...», 27/1/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 24· 3/9/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 849· «... δια νὰ μ'ενσταν κρατημένοι νὰ σοῦ δώσωμεν ... τόσα ὀξὺ μακελαρικὰ, ἀρεσκούμενά σου ... τὰ ὁποία ὀξὺ νὰ ἔρχεσε νὰ σοῦ τὰ δίδωμεν ἀπο τὸ κουράδι μας ...», 21/8/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 450· «... καὶ ἐσὺ ὁ ρηθεὶς μισερ-Μπερνάρδος νὰ μὴν πληρώσης ἄλλον τίποτα εἰς αὐτὸ μόνον τὰ μισὰ ἀγώγια καὶ ἐγὼ νὰ πληρῶω ὅλλα τὰ ἐπίλοιπα ...», 12/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 148· «... μὲ τοῦτο, νὰ πληρώσης ἐσὺ ὁ ρηθεὶς κυρ Ἰακουμ(ῆς) τὰ ἀγώγια διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς τὸ χωριό ...», 18/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 184· «... διὰ νὰ μ'αι κρατημένος ... νὰ σοῦ δώσω ἐκὴ ὀξω, εἰς τὸ χωριό, τόσο τυρὴ πρόβιω, καλὰ τυροκομιμένω ... καὶ ἐσὺ νὰ τὸ φέρνης ἀπὸ τῇ ἐδῶ εἰς τὴν χώραν μὲ ταῖς ἐξοδαῖς σου ...», 4/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 17· «... καὶ νὰ ἔρχεσε μὲ ταῖς ἐξοδαῖς σου εἰς τὸ μυτάτο μου νὰ σοῦ τὸ δίδω ...», 3/9/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 229.

104. «... δια νὰ μ'αι κρατημένος εἰς τὴν πρώτην ἐρχομένην θαντεμ(αν) ἀφλῇ νὰ σοῦ δώσω(α) καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω ἀπ' αὐτ(ὸ) με ταῖς ἐξοδαῖς μου εἰς τὸ καράβ(ι) ἢ εἰς τὸ σπήτη σου κρασὶν μωσχάτων ...», 21/5/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 303· 27/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 93· 12/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 49.

105. 7/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 170· «... pro quibus tibi dare debeo ... tantum de bono caseo cretensi ... conducto ad stateram comunis meis expensis ...», 3/9/1304, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 850· 11/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 329· 16/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 46· «... δια νὰ μ'αι κρατημένος εἰς ταύτην τὴν μουδ(α) ἀφλῇ νὰ σοῦ δώσω(α) καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω μὲ ἀγώγια) ἐδικὰ μου εἰς τὸν καμπαν(ὸν) τῆς ἐκλαμπροτάτης μας Αὐθεντίας τυρὴ πρόβιω ...», 8/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 30· «... νὰ το φέρω εἰς τὸ πέζος τῆς αὐθεντίας μας ...», 4/10/1547, *Πέτρος Παταδιώτης*, αριθμ. 33· 1/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 110. Πρὸλ. ἐπίσης 13/5/1314, *Paola Ratti Vidulich* (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο ἐξῆς DC, *Bandi*), αριθμ. 32 (45).

106. 2/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 16· 11/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 329. Πρὸλ. ἐπίσης 13/5/1314, DC, *Bandi*, αριθμ. 33 (46).

107. «... libras boni et neti bambacii cretensi .C., conductas in Candidam ad stateram comunis et domum tuam meis expensis ...», 6/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 609· 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 931.

108. Για τὰ καθήκοντα καὶ τὶς αρμοδιότητες των ζυγιστῶν βλ. σχετ. Γάσπαρης, *Οἱ επαγγελματίες κτλ.*, 122-123, 126-128· του ἰδίου, «*Η οργάνωση μίας αγοράς. Χάνδακας 14^{ος} αι.*», *Χρήμα καὶ Αγορά στην εποχὴ των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σσ. 242.

έπρεπε να παραδοθούν τα συγκεκριμένα προϊόντα, τα οποία ζυγίζονταν και φορολογούνταν επί τόπου. Φόρο όφειλαν να πληρώσουν τόσο ο πωλητής όσο και ο αγοραστής παίρνοντας μάλιστα ο καθένας τη δική του απόδειξη. Η μεταφορά αυτή για ορισμένα προϊόντα, όπως για παράδειγμα το τυρί, ήταν υποχρεωτική και εντασσόταν στα μέτρα της διοίκησης για την πάταξη της φοροδιαφυγής και τον έλεγχο της παράνομης διακίνησής του¹⁰⁹. Εξάλλου για όλα γενικά τα προϊόντα η εισαγωγή τους στην πόλη σήμαινε την καταβολή συγκεκριμένων φόρων¹¹⁰ και ως εκ τούτου η παράδοση στο σπίτι του αγοραστή προϋπέθετε την κάλυψη αυτών των εξόδων από τον κομιστή – πωλητή. Μάλιστα η σιωπή των πράξεων σχετικά δηλώνει ότι αυτό ήταν και το κυρίαρχο συναλλακτικό έδος¹¹¹. Μόνο εξαιρετικά καθορίζεται κάτι διαφορετικό στις πράξεις με την επιβάρυνση του αγοραστή ενός μέρους ή και ολόκληρου από τον αντιστοιχούντα φόρο¹¹².

109. Για την όλη διαδικασία βλ. σχετ. Γάσπαρης, Οι επαγγελματίες κτλ., 123-124· Πανοπούλου, *Decima caseorum* κτλ., σσ. 250-253.

110. Για τους διάφορους δασμούς βλ. σχετ. Χ. Γάσπαρης, Οι επαγγελματίες κτλ., 123, υποσ. 4· Πανοπούλου, *Decima caseorum* κτλ., σ. 250. Πρβλ. επίσης Ε. Barbaro, *Legislazione Veneta. I Capitolari di Candia*, Venezia 1940, σσ. 135-138 (*Capitulare de illis qui sunt supra commercium portae*)· στο ίδιο, σσ. 146-147 (*Capitulare extimantur pelles*) = Σ. Θεοτόκης, «Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1298-1500)», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 4 (1940), 169-170 και 174-175 αντίστοιχα (σε περίληψη). Ο πίνακας που περιλαμβάνεται στο πρώτο καπιτουλάριο δίνει μια καλή εικόνα για το ύψος των εισπραττόμενων φόρων. Βλ. σχετ. E. Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Candia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Strassburg 1899, σσ. 107-109, 113 = Barbaro, ό.π., σσ. 137-138 = Θεοτόκης, ό.π., 170.

111. «... καὶ ὅλαις ταῖς ἔξοδαῖς, ἥτις πόρτο, μεσιταρία μουξουργάτικα ὅλλα νὰ τὰ πληρώνω ἐγὼ ὁ Χουμελᾶς καὶ ἐσὺ ὁ ρηθεῖς Παγομένος, νὰ μὴν ἔχεις καμίαν ἔξοδον ...», 22/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Β'*, αριθμ. 205.

112. «... hic in dicta Candida in domo sua eius omnibus expensis conductos, salvo dacio porte ...», Ιανουάριος 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 6· 22/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 83· «... καὶ ἐσὺ ὁ ρηθεῖς μισερ-Πέρος νὰ σε κρατημένος νὰ πληρώνεις τὸ ντάτζιον τῆς πόρτας καὶ τῇ ντ[γ]έτσημα {καὶ τὴν μεσιταρίαν} ... Ἀκομῇ τὴν μεσιταρίαν νὰ πληρώνωμεν εἰς τὴν μέσιν ...», 24/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 19· «... τὸ ὁποῖον λυνάρι νὰ 'μαισταν κρατημένοι με ἀγῶγι ἐδικό μας, νὰ σοῦ τὸ φέρομεν καὶ νὰ σοῦ τὸ κονσενιάρωμεν εἰς τὸ σπήτι σου ... καὶ ἐσὺ νὰ μὴν πληρώσεις ἄλο τίποτα εἰς αὐτό, μόνον τὴν πόρτα ...», 7/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 113· «... καὶ ἐσὺ ὁ Βρουλέας νὰ πληρώνεις τὸ ντάτζιον τὴν πόρτα ...», 19/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 178· 25/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 206· «... καὶ νὰ πληρών(η)ς ἐσὺ καὶ τὸ ντάτζιον τῆς ...», 18/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Β'*, αριθμ. 82.

1.6. Τρόποι εξασφάλισης

Ο εκτεθειμένος στη συγκεκριμένη δικαιοπραξία ήταν φυσικά ο αγοραστής, ο οποίος προκαταβάλλοντας τα χρήματα έπρεπε με κάποιο τρόπο να εξασφαλίσει την απαίτησή του για την έγκαιρη και προσήκουσα παράδοση των προϊόντων. Αυτό οι αγοραστές προσπαθούσαν να το επιτύχουν με ποικίλους τρόπους. Πρώτ' απ' όλα λοιπόν έντονη κάνουν την παρουσία τους στις πράξεις όλων των περιόδων οι εγγυητές. Συγγενείς και φίλοι των πωλητών επιστρατεύονται για να εγγυηθούν με την προσωπική τους περιουσία την εκτέλεση της συμφωνίας. Οι εγγυητές αυτοί άλλοτε δικαιοπρακτούν από κοινού με τον πωλητή, δηλώνοντας βέβαια στη συνέχεια ότι το τίμημα παραλείφθηκε αποκλειστικά και μόνο από τον πρωτοφειλέτη¹¹³, άλλοτε απλά δηλώνουν την παρεχόμενη εγγύηση¹¹⁴ και άλλοτε προσθέτουν τη δήλωση τους στο τέλος της δικαιοπραξίας, εγγυόμενοι προσωπικά με την περιουσία τους¹¹⁵. Σπανιότερα

113. «... Presbiter Odoricus capellanus Conave et Litaldus de Vicencia habitator in casali Peraski eius pleço dare tenentur Sophye, relicte Petri Cavatorta ... mensuras boni frumenti cretensis .L. ...», 27/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 193· 20/2/1279, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 38· 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 5· «... Manifestum facimus nos N. Beligno et Iohannes Greco ... quia recepimus ... a te Dominico Quaioto et tuis heredibus perpera .XVI. pro utilitate mei Nicolai solius ... », 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 25· 8/2/1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1216· 4/4/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 484· 15/3/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 144· 26/6/1349, Μανούσας – van Gemert ό.π., 104, αριθμ. 8· «... Φανερόν κάμνωμεν ήμεϊς, Άντων(η) Τζαγγαρόπουλος, νοτάριος, του ποτε κυρ Μιχαήλ, πριντζηπαλ(ε), και έγγυητη(η)ς και καθολικός πληρωτής εις άλλον και μέρος Γιακουμή Τζαγγαρόπ[ουλος], νοτάριος, υιός αυτού ... τότε να έμπορης έσύ, ή λεγομένη εύραία, να μάς στρεντζέρεις, να πληρώνεσε άλλα τα στάμενα σου, ό,τι ήδελεν φένεται και χρεωστώ σου δια του γασταλδ(ο) από μας και πάσα ένα μας, θέλεις από μενα τον πριντζηπαλ(ε), θελεις από τον λεγόμενον έγγυητη μου, και απο τα καλά μας ...», 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 27· 26/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 209· «... Όμολογού ήμεν ήμεϊς έγω Γεώργις Παπαδόπουλος του ποτε κυρ-Μιχαήλ, πριντζηπάλλε και έγγυητής και καθολικός πληρωτής εις άλλον και μέρος άμάδη και εις μοναχόν Ιωάννης Παπαδόπουλος, υιός αυτού ... ό,τι έλαβα έγω ό πριντζηπάλλε σήμεραν από σένα τον κυρ-Προκόπι Πάρμπον ...», 18/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 3.

114. 26/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 191· «... Manifestum facimus nos Leo Langadhyoti notarius grecus et Hemanuel Alavandino qui dicitur Pertipitra eius plecius ... », 2/5/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 535· 3/4/1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 16· «... Manifestum facimus nos Xoi Vlachena, principalis, et Michael Dhimniti, eius gener et plecius ...», 2/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 23· 27/2/1366, *Il miglior vino*, σ. 140, αριθμ. 2· 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 27·

115. 15/4/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 240· «... pro quo est pleço Constantinus Sirropulo habitator in Candida ...», 3/5/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 280· 8/4/1538,

είναι τα περιστατικά παροχής εγγύησης σε ανεξάρτητη πράξη, η οποία έπεται της κύριας δικαιοπραξίας¹¹⁶. Το παιχνίδι των εγγυήσεων καθίσταται σε ορισμένες περιπτώσεις αρκετά πολύπλοκο όταν εγγυητές και πωλητές, σε προπωλήσεις που ταυτίζονται χρονολογικά, εναλλάσσονται στους συγκεκριμένους ρόλους¹¹⁷.

Οι αγοραστές όμως δεν αρκούνται μόνο στις δηλώσεις των εγγυητών. Για την εξασφάλισή τους επιστρατεύονται ποικίλες μέθοδοι και ασφαλιστικές δικλίδες. Οι λατινόφωνες πράξεις περιορίζονται κατά βάση στην τόσο συνηθισμένη και διαδεδομένη για την εποχή ποινική ρήτρα¹¹⁸.

Μιχαήλ Μαράς 148 Β' , αριθμ. 131' «... Άκομή ξεχοριστα ἐγώ, ὁ ἐγγυητ(ή)ς, ντε ράτ(α) ὁμπλεγαρίζωμαι ἐσένα τοῦ λεγομένου κυρ'Ιακουμ(ο), ἀνέν καὶ τοῦ πριντζηπαλ(ε) του ἤδελε σιγυρ(ει) τίποτας, ἢ ἤδελεν πάι εἰς τὸ κάτεργον, νὰ σοῦ διδ(ω) τὸ λεγόμεν(ον) κρασίν, νὰ σὲ πληρων(ω) ὡς εἴρητ(αι) ...», 16/4/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β' , αριθμ. 191' «... Ἐτι ἐγὼ Γεώργις Μαμουναῖς, υἱὸς τοῦ ἄνωθεν Μαννούσω, οἶμαι κοτέντος καὶ κάμνω τὴν ἐγγυησιν διὰ τὸν ἄνωθεν μου πατέρα ...», 4/2/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α' , αριθμ. 86' 29/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α' , αριθμ. 369' 4/10/1547, Πέτρος Πατσιδιώτης, αριθμ. 33' 3/1/1550, Πέτρος Πατσιδιώτης, αριθμ. 64' 4/8/1608, Μανόλης Βαρούχας, αριθμ. 532.

116. 25/2/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α' , αριθμ. 85α' 9/4/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α' , αριθμ. 383α (η αρχική πράξη προπόληση κρασιού : 29/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α' , αριθμ. 383).

117. «... Manifestum facimus nos Marcus Minio, serviens castri Themeni, principalis, et Michael Vidhale, eius plecius ... », 28/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 320 και « ... Manifestum facimus nos Michael Vidhale, principalis, et Marcus Minio, serviens castri Themeni, eius plecius ... », 28/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 321' 9/3/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β' , αριθμ. 42 και 9/3/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β' , αριθμ. 43' 13/3/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β' , αριθμ. 56 και 13/3/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β' , αριθμ. 57' «... Άκομή καὶ γὼ ὁ Μιχάλ(ης), ὁ κύρις τοῦ εἰρημένου Γεώργη, ἀπομένω ἐγγυητῆς καὶ πληρωτῆς εἰς τ' ἄνωθεν ...», 4/10/1547, Πέτρος Πατσιδιώτης, αριθμ. 33 και «... Άκομή ἐγὼ ὁ Γεώργ(ης), υἱὸς τοῦ ἄνω εἰρημένου Μιχάλι, ἀπομένω ἐγγυητῆς καὶ πληρωτῆς εἰς τ' ἄνωθεν ...», 4/10/1547, Πέτρος Πατσιδιώτης, αριθμ. 34, Πρβλ. επίσης τις 13/1/1350, Μανούσας – van Gemert, ὁ.π., 105, αριθμ. 9' 2/3/1351, Μανούσας – van Gemert, ὁ.π., 110-111, αριθμ. 14.

118. «Georgius Promundino ... dare tenetur Iohanni Allevandino ... boni frumenti cretensis ... sub pena dubli ...», 4/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 123' «... Manifestum facio ego Andreas Alexandro ... tibi Matheo Cutaioti ... quia recepi a te yperpera in Creta currentia octo, pro quibus quidem debeo dare tibi ... tantum boni et puri musti ... Et pro pena inde constituta yperpera viginti pro centenario yperperorum in anno ...», 23/11/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 15. Η διάδοση των ποινικών ρητρών δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια, αφού κρατούσα είναι η θεωρία ότι και όταν ακόμη δεν αναφέρονται ρητά περιλαμβάνονται στο «... et cetera ...» με το οποίο συνήθως ο νοτάριος ολοκληρώνει την πράξη. Βλ. σχετ. για παράδειγμα τον τύπο που ακολουθεί στο κατάστιχό του ο Benvenuto de Brixano. Πρβλ. επίσης Μ. Τουρτόγλου, «Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων», *Πρακτικά της*

Μόνο εξαιρετικά παρατηρείται η παροχή κάποιου είδους εμπράγματης ασφάλειας¹¹⁹. Αντίθετα οι μεταγενέστερες ελληνόφωνες και ιταλόφωνες προπωλήσεις ελάχιστα στηρίζονται στις ποινικές ρήτρες¹²⁰ και ακολουθώντας τη γενικότερη τάση της εποχής, παρουσιάζουν μία μεγάλη ποικιλία εξασφάλισης, πολλές φορές μάλιστα σωρευτικά για την ίδια συναλλαγή. Από εγγυητές και γενικές υποθήκες¹²¹ μέχρι και συ-

Ακαδημίας Αθηνών 71 (1996), σ. 115 επ. (= Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου, τ. 3, Αθήνα 2000, σσ. 33-40)· Ι. Χατζάκης, «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της βενετοκρατίας», *Ραδάμανθυς* 1 (2003), 11-22 καθώς και τους πίνακες 2, 3 του Παραρτήματος.

119. «... Pro maiori autem securitate omnium tuorum suprascriptorum yperperorum tibi damus unam nostram vineam nomine Livadhy, positam in suprascripto casali tali modo, quod tempore vindemie te de predicto tuo vino appaccare possis et debeas absque nostra vel alicuius alius contrarietate ...», 9-10/3/1281, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 557· «... et pro tua maiori securitate et nexu fiducie tibi do et designo pro signo et pignore omnes meas possessiones terrarum et casarum copertarum et discoopertarum positas hic in Cretensi insula et in civitate Veneciarum quocumque modo michi pertinentes ac totum frumentum et vinum seu usufructum et redditum dictarum omnium possessionum mearum que omnia posis in termino et post terminum intromitere tua propria auctoritate cum miso et sine miso curie et ea vendere et alienare donec tibi solutum sit de omnibus suprascriptis ...», 9/1/1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 522· «... Set pro maiore tui securitate do et designo tibi ro tuo signo et pignore duos meos boves et .I. meum saumerium ...», 6/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1085· «... Et pro maiore tua securitate designamus tibi .X. ex nostris peccudibus pro signo vel pignore si volueris, qui cum sint ad nostram custodiam, ad nostrum esse periculum et fortunam ...», 2/5/1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 534· «... Tu vero habes a me pro tuo signo et pignore sorcelum unum auri ponendis exagiorum trium et karatorum decem et trium ...», 7/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 29.

120. 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 48· «... καὶ νὰ χάνω καὶ πένα εἰς πᾶσα πετζῆ, ἀποὺ ἔθελα δωσ(εῖ) ἄλονοῦ, ὑπέρπυρα κε' διὰ τὴν Πιετὰν ἀλεμόνιτα ...», 1/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 419· «... Καὶ ἂ δὲν σοῦ ἀτεντέρωμεν ἢ ἂ φανῇ καὶ δώσωμεν ἄλλοῦ ντζένερη, εἰς πᾶσα φωρᾶ νὰ χάνωμεν πένα ὑπέρπυρα κε' νὰ παγένουν εἰς τὴν φάμπρικαν τῆς ἐκλαμπρωτάτης μας αὐθεντίας ...», 18/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 82. Πρβλ. επίσης και τους πίνακες 2, 3 του Παραρτήματος.

121. «... ἐμπλεγάροντά σου τὰ κορμνιά μας καὶ τὰ καλά μας ὅλλα ...», 10/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 160· 1/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 419· «... ὀμπλεγάροντ(α) σου τὰ κορμνιά μας, τὴν σπορά μας καὶ τὰ βούγια μας τὰ καματερᾶ καὶ τὰ καλά μας ὅλα ...», 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 27· 18/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 82· 21/7/1603, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 183. Πρβλ. επίσης Τουρτόγλου, ὁ.π., σσ. 42-43.

γκεκριμένες υποθηκεύσεις¹²² και ενεχυριάσεις¹²³. Στις πράξεις μάλιστα του Μιχαήλ Μαρά παρατηρήθηκε ότι στις προπωλήσεις κρασιού – και μόνο σ' αυτές – υπάρχει σχεδόν πάντοτε¹²⁴, εκτός των όποιων άλλων ασφαλιστικών δικλείδων και η φράση «... τὸ ὁποῖον σοῦ ὀμπλεγάρω καὶ τὸν καρπὸν του, ὅλω μου τὸ μέρος ...»¹²⁵. Το ακριβές περιεχόμενο αυτού του ὅρου είναι εκ πρώτης ὄψεως αρκετά προβληματικό. Μόνο μία προσεκτικότερη ἀνάγνωσή του και η συγκριτική του μελέτη με ἄλλες πράξεις μπορεί να διαφωτίσει περισσότερο τα πράγματα. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα λοιπὸν με δεδομένη την καλὴ νομικὴ κατάρτιση του Μιχαήλ Μαρά η τοποθέτηση των λέξεων δεν εἶναι σε καμία περίπτωση τυχαία. Ερμηνεύοντας λοιπὸν κατὰ γράμμα τη συγκεκριμένη φράση φαίνεται να μὴ σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ την υποθήκευση του ακινήτου και την ενεχυρίαση της παραγωγῆς. Αποτελοῦσε δηλαδή σαφῶς σκοπὸ των μερῶν – και φυσικὰ του νοταρίου – η διπλὴ εμπράγματη εξασφάλιση του αγοραστή με ἐνέχυρο και υποθήκη. Εξάλλου ὅπου ισχύει κάτι διαφορετικὸ αὐτὸ γίνεται εὐκόλα κατανοητὸ ἀπὸ τη διατύπωση της πράξης. Ὅταν δηλαδή το ἀμπέλι δεν ἀνήκει κατὰ κυριότητα στον πωλητὴ, ἀλλὰ το ἔχει με τη βάση κάποιας ἀγροληπτικῆς σχέσης, η εξασφάλιση του αγοραστή περιορίζεται στην ενεχυρίαση της παραγωγῆς¹²⁶ ἢ παραλείπεται ἐντελῶς¹²⁷. Με την εμπράγματη αὐτὴ εξα-

122. 6/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, ἀριθμ. 128· 2/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, ἀριθμ. 234· 21/7/1603, *Μανόλης Βαρούχας*, ἀριθμ. 183· «... καὶ ἀνίσος καὶ δεν του τα θέλασι δόσι, καθὸς τοῦ προμετάρου, τοῦ ὀμπλεγάρου να ἔχει ἀπόξιλα ἀποκί καὶ ὀμπρὸς το ἀμπέλλι ὅπου ἔχου στο Κάμπω ... να το κρατὶ καὶ να τὸ 'χι, ὅστε να πλε-ρόσου τα ἄνωθεν υπέπυρα ...», 7/1/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, ἀριθμ. 349· 4/8/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, ἀριθμ. 532.

123. 18/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, ἀριθμ. 175· 20/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 62, ἀριθμ. 75· «... καὶ ἂ δέν ἤθελεν ἀτεντέρι ... να μπορὶ ὁ ἄνοθεν ἀφέντις Κατερίς, δέν ἀμποδίζοντας τα ὄρδενε, να πέρνι τα βούγια του γί ἀπο ἄλλα ὀζά, ἂν ἔχι ...», 23/8/1611, *Μανόλης Βαρούχας*, ἀριθμ. 732.

124. Ελάχιστες εἶναι οἱ περιπτώσεις προπωλήσεων κρασιῦ χωρὶς αὐτὴ τη δικλεί-δα εξασφάλισης π.χ. 18/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, ἀριθμ. 184.

125. Πρβλ. σχετ. τον πίνακα 2 του Παραρτήματος.

126. «... καὶ ῥεστάρω σου ἀλιθινὰ ὅλλα υπέρπυρα κδ', ἤγουν εἴκοσι ἐνέα διὰ τὰ ὁποῖα σοῦ ὀμπλεγάρ(ω) τὸ ἀμπέλι μου ἀπόχω εἰς τὸ χωρ(ιον) Βελοῦλη, εἰς τὸν τοπ(ον) τοῦ μισερ Μαρή Δραγανγ(ο), νὰ σοῦ δωσ(ω) τὸν καρπὸν του εἰς τὴν βεντεμ(αν) ἀφλδ' εἰς πρέζιον μυστατα δ' εἰς τὸ υπέρπυρον ...», 30/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, ἀριθμ. 486· «... διὰ σομβεντζιὸν τοῦ τόπου μας του Καρονισοῦ, ἤγουν τῶν ἀμπελιῶν μας, ὅπου εὐτιάνωμεν ὁμοίως καὶ τὰ τρίτα τῶν γονικαρῶν μας, σοῦ ὀμπλεγάρωμεν τὸν καρπὸν τως, τὸ μέρος μας ...», 16/3/1549, *Μιχαήλ Μαρά Α'*, ἀριθμ. 303.

127. 17/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, ἀριθμ. 193 (ἐν προκειμένῳ η πωλήτρια δικαιοπρακεῖ βάσει πληρεξουσίου, το ὁποῖο ἴσως να μὴν της παρείχε ευρύτερες ἐξουσίες για παροχὴ εμπράγματης ασφάλειας).

σφάλιση πρέπει εξάλλου να συνδεθεί κατά πάσα πιθανότητα και η αναλυτική παράθεση των στοιχείων του ακινήτου (ακριβής τοποθεσία και τυχόν φεουδαρχικά δικαιώματα), πληροφορίες οι οποίες προτάσσονται ακριβώς πριν τη διατύπωση της υποθήκης¹²⁸. Την ίδια εξάλλου περίοδο κάνει την εμφάνισή του και ένας ακόμη όρος εξασφάλισης, ο οποίος σταδιακά ενσωματώνεται στην τυπολογία της συγκεκριμένης πράξης. Με άλλα λόγια στη συντριπτική πλειοψηφία των πράξεων του 16^{ου} αιώνα προβλέπεται το δικαίωμα του αγοραστή σε περίπτωση υπερημερίας ή πλημμελούς εκπλήρωσης από μέρους του πωλητή να ικανοποιηθεί αγοράζοντας με έξοδα του πωλητή αντίστοιχη ποσότητα προϊόντων σύμφωνα με την ακριβότερη τρέχουσα τιμή της αγοράς: «... Άλλοτρόπως νὰ ἀγworάζεις ἄλλον τόσον κρασὶν [...] μυστατα τριακοσα ... ἀπάνω εἰς τὰς ἐξόδους μας, χωρὶς ἐναντίον...»¹²⁹. Αξίζει βέβαια εδώ να σημειωθεί ότι η ρήτρα αυτή απαντά όχι μόνο στις προπωλήσεις αγροτικών προϊόντων, αλλά και σε ένα ευρύτερο φάσμα δικαιοπραξιών, στις οποίες η συναλλαγή βασίζεται σε κάποια μορφή προκαταβολής ή προεξόφλησης.

Όλοι αυτοί οι τρόποι εξασφάλισης πολλές φορές συνυπάρχουν αδρυστικά σε μία και την αυτή πράξη, δηλώνοντας καθαρά με αυτόν τον τρόπο την επικρατούσα ανασφάλεια στις συναλλαγές. Σε μία μάλιστα ευρύτερη συγκριτική μελέτη των πράξεων της ύστερης περιόδου εύκολα διαπιστώνεται ότι συν τω χρόνω οι όροι εξασφάλισης όχι μόνο ενσωματώθηκαν στις ίδιες τις πράξεις, αλλά και ο καθένας από αυτούς συνδέθηκε με διαφορετικό είδος προϊόντος. Πιο συγκεκριμένα η διπλή εξασφάλιση με υποθήκη και ενέχυρο συνδέεται όπως τονίστηκε με τις

128. «... διὰ σομβετζιὸν καὶ εὐτιάσιμον τῶν δυό μου ἀμπελλων, κίμενα εἰς τὴν Παπαδουλιωτίσά, ὑ[πὸ τὸ] μέρος τῶν αὐθεντῶν τῷ Ντεμεντζ(ω), τὰ ὁποία σοῦ ὀμπλεγάρω καὶ τὸν καρπον τους ἄλλο μου τὸ μέρος ...», 2/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 2· «... διὰ σομβετζιὸν καὶ εὐτιάσιμον τῶν ἀμπελλιῶν μου ὁλλωνῶν φραγγατ(ων) καὶ τριτ(ά)ρ(ικων) βαλμ(εν)α εἰς τὸ λεγόμενον(ον) χωρ(ιον), τὰ ὁποία σοῦ ὀμπλεγάρω(ω) καὶ τὸν καρπὸν τως ἄλλον ...», 21/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 78· 23/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 87.

129. Ο όρος απαντά σχεδόν σε όλες τις πράξεις του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Βλ. ενδεικτικά 7/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 23· 2/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β΄*, αριθμ. 8· «... Εἰς ἀλλέως καὶ δὲν ἤδελα τεντέρη εἰς το λεγόμενον τέρμενον, να το ἀγworάξης ἀπάνω εἰς ταῖς ἐξοδές μου εἰς πρέζιον το ἀκριβότερον ...», 3/1/1550, *Πέτρος Πασιδιώτης*, αριθμ. 64· «... et non attendando, come di sopra, possa detta Hebreia comprarli da altri a danni et interessi delli predetti ...», 17/6/1590, *Zorzi Troilo*, αριθμ. 24· «... καὶ ἂ δὲν ἤδελεν ἀτεντέρι ὅς ἀνοθεν προμετάρι, να μπορί να το ἀγοράξει ἀποπάνο του τὸ ἀκριβότερο, ὀμπλεγάροντας τ' ἀμπέλια του να μπορί να πλερόνεται ἀπο κίνα με ὅ,τι μόδον τοῦ δέλι φανή με τι στράτα τζι δικαϊόσινις ...», 11/8/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 678· 1/4/1609, *Ιωάννης Κατάρας*, αριθμ. 61.

προπωλήσεις κρασιού, η γενική υποθήκη με το σιτάρι¹³⁰, το λινάρι¹³¹, τα τυροκομικά προϊόντα¹³² και τα ζώα σφαγής¹³³. Βέβαια μία τέτοια παγίωση ούτε χωρίς εξαιρέσεις είναι ούτε και εμποδίζει τα μέρη να προσδένουν αθροιστικά και άλλους σχετικούς όρους.

1.7. Κάποιοι πρόσθετοι όροι

Στα πλαίσια των συγκεκριμένων δικαιοπραξιών αναφέρθηκε και παραπάνω ότι εκτός από τον κεντρικό πυρήνα της πράξης η συναλλακτική ελευθερία των μερών πολλές φορές προσδέτει ποικίλους όρους. Οι όροι αυτοί υπαγορεύονται από τις κρατούσες στην κάθε περίπτωση συνθήκες και επειδή δεν εμφανίζονται ιδιαίτερα συχνά κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθούν ξεχωριστά ώστε να τονιστεί ακριβώς αυτή τους η ιδιαιτερότητα. Ακολουθώντας λοιπόν τη φόρμα της ίδιας της δικαιοπραξίας παρατηρούνται συμφωνίες που καθορίζουν ότι ο αγοραστής πρέπει να ενημερωθεί εγκαίρως πριν από την έναρξη της παραγωγής για να παραστεί ο ίδιος ή κάποιος αντιπρόσωπός του στη συλλογή του προϊόντος¹³⁴ ή άλλες, οι οποίες αντίθετα με τον κανόνα προσδιορισμού του ακινήτου προέλευσης του πωλούμενου προϊόντος, δίνουν στον αγοραστή το δικαίωμα να επιλέξει ο ίδιος ανάμεσα στα ακίνητα του πωλητή αυτό απ' όπου θα πάρει τα οφειλόμενα προϊόντα¹³⁵. Ανάλογη συμ-

130. 24/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 17· 6/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 129· 26/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς, 149 Γ'*, αριθμ. 209.

131. 10/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 160· 7/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 113.

132. 1/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 110· 30/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 146.

133. 22/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 453· 28/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 49· 20/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 270.

134. «... tamen vindemiare non debet absque eius consensu et voluntate ...», 30/3/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 200· «... Et non debemus vindemiare nisi erit ibidem tuus nuncius ...», 1/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 137· «... Et non debeat ponere manum ad vindemiandum nisi dederit vobis per .III. dies ante in noticiam ad hoc ut possitis esse presentes ...», 10/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1096· «... Et debeat vobis dare in noticiam per tres dies ante quam ponam manum ad vindemiandum ad hoc ut possitis esse presentes ...», 19/1/1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1180· «... Et debeat tibi dare in notitiam diebus .VIII. ante quam incipiam vindemiare ...», 27/6/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 106.

135. «... mistatos boni vini puri cretensis .C. de suis vineis casalis Daffenee ubicumque tollere voluerit ...», 1/2/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 31· 24/2/1279, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 51· «... tibi dare debeo mistatos boni vini cretensis .LX. ... de bono et puro musto cretensi iudaico de vineis Parasci et Scalani, quas laboro, de quo volueris ...», 14/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 220· 4/6/1304, *Pietro*

φωνία μπορούσε επίσης να επιτευχθεί σε περίπτωση, που η απαίτηση για ποιότητα από μέρους του αγοραστή επέβαλλε δικαίωμα επιλογής των κατά γένος προσδιορισμένων προϊόντων, πράγμα που όμως δεν καταργούσε πάντοτε το κομίσιο¹³⁶.

Αρκετά συχνά παρουσιάζονται επίσης συμφωνίες για την αποκλειστική διάθεση του συνόλου της παραγωγής στον αγοραστή, ακόμη και αν υπερβαίνει τη συμφωνηθείσα ποσότητα¹³⁷ ή δέσμευση του πωλητή να μη διαθέσει προϊόντα σε άλλο αγοραστή¹³⁸, μέχρι

Pizolo II, αριθμ. 771· 1/11/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 281· «... de vineis meis suprascripti Andree, de quibus volueris », 27/1/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 90· «... διὰ νὰ μαισταν κρατημενοι εἰς τὴν πρώτην ἐρχομένην βεντεμ(αν) ἀφλη, νὰ σοῦ δώσωμεν καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρωμεν εἰς τὸν μαγαντζέ σου με ταῖς ἐξόδαίς μας ἀπ' αὐτ(ο), ἀπ' ὅποιον ἐσὺ ἤθελες θελεῖ κρασὶν μουστ(ον), μυστατα φερμ(α) τριακόσα...», 7/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 23.

136. «... Nicolaus Blanco beccarius ... dare tenetur Moysi iudeo ... pelles masculas multolinas tale quales placuerit de beccaria ipsi iudeo ... », 7/6/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 374· «... yperpera .CV. pro quibus tibi dare debeo per totum mensem augusti proximum .CCC. bonas pecudas a lacte ad electam ...», 13/5/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 478· «... Marinus Geno fuit contentus et confesus quia recepit a Markesina uxore Octoneli Vicentino yperpera .XXXVIII. pro quibus sibi debet dare per totum mensem augusti pecudes .C. Verumtamen dicta Markesina debet mittere suos nuncios in Mirabello et dominus Marinus debet sibi ponere ante eis suas pecudas et ipsi debent elligere ipsas. Que pecudes debent computari sicut suprascriptus Marinus vendet de suis pecudibus aliis et ipsa debet ei satisfacere ...», 17/5/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 498· «... δίνοντ(ά) σου ἐξουσίαν ὅταν ἔλθῃς ἐκτὴ ὁπόχωμεν τὰ ὀξὰ μας καὶ δὲν οἴμαισταν ἐκτὴ νὰ ἀπλώνεις ἀπατό<ς> σου νὰ πέρνεις τόσα ὀξὰ ὅτι νὰ πληρόνεσε ...», 12/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 136· 8/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 45· 20/9/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, αριθμ. 270.

137. 25/7/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 147· «... Manifestum facimus nos Antonius Gradonico, principalis, et Costas Marmara, eius socer et plecius ... quia pro yperperis in Creta currentibus undecim, que a te habuimus et recepimus, sumus contenti dare tibi mistata boni et puri musti centum de vineis mei suprascripti Antonii ... Insuper autem teneris totam remanentem quantitatem vini llpuri mustill, quam llpredictell vinee mei suprascripti Antonii hoc anno presenti producent, emere et accipere, ac ego eam lltotam remanentem quantitatemll tibi contentus dare sibi ad rationem yperperorum duodecim pro centenariorum mistatorum ...», 20/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 55· 7/3/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 136· «... καὶ ἀν κάμ(ω) καὶ πληρωτερ(ον) εἰς τὸ μέρος μου νὰ σοῦ τὸ δίδω εἰς πρέξιον συναλλακτικὸν ...», 9/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 42· 30/4/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 228· 11/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, αριθμ. 64.

138. «... tamen infra suprascriptum terminum nullas pelles de similibus predictis masculis beccarie vendere modo aliquo non debet vel ingenio sub pena unius yperperi ...», 20/4/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 253· «... Sciendum quod caseum neque lanam vendere non debeo nec vendi facere ...», 2/9/1280, *Leonardo*

τουλάχιστον τη συμπλήρωση της οφειλόμενης ποσότητας¹³⁹.

Τέλος στις πράξεις του Μιχαήλ Μαρά κάνει την εμφάνιση του συνδεδεμένος με τις προπωλήσεις του κρασιού και ένας άλλος όρος που σχετίζεται με την ποιότητα. Η δυνατότητα δηλαδή σε περίπτωση που το κρασί δεν ανταποκρίνεται ποιοτικά στις απαιτήσεις του αγοραστή να επιστραφεί στον πωλητή το προϊόν και η εξόφληση να γίνει σε ρευστό¹⁴⁰.

1.8. Το κλείσιμο του κύκλου

Ανεξάρτητα από την ποικιλία αυτή των συμφωνιών, συνηθισμένων ή μη, των περιεχόμενων σε μια τέτοια δικαιοπραξία, ο κύκλος των δοσοληψιών μεταξύ των μερών ολοκληρωνόταν κάτω από κανονικές συνθήκες με την παράδοση των προϊόντων και την εξόφληση του τιμήματος, εφόσον υπήρχε παρόμοια εκκρεμότητα. Αυτό τουλάχιστον αποδεικνύουν οι εξοφλητικές αποδείξεις, τις οποίες οι νοτάριοι συχνά επισυνάπτουν στην αρχική πράξη. Σ' αυτές δηλώνεται η λήξη της συναλλακτικής σχέσης μεταξύ των μερών, το ανίσχυρο πλέον της αρχικής προπόλησης, η εξόφληση και η ικανοποίηση του αγοραστή¹⁴¹. Όμως όλες οι προπωλή-

Marcello, αριθμ. 213· «... καὶ νὰ χάνω καὶ πένα εἰς πᾶσα πετζῆ, ἀποῦ 'θελα δώσ(ει) ἄλονοῦ, ὑπέρπυρα κε' διὰ τὴν Πιετὰν αλεμόνιτα ...», 1/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 419· 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 33· 22/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 205· «... καὶ νὰ μὴν πορῶ νὰ δώσω ἄλλοῦ, παρὰ νὰ σοῦ τὰ δίδω ὅλλα ἐσένα ...», 18/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 78.

139. «... Et est sciendum debeo primo tibi satisfacere de vino suprascripto ante quam incipiam satisfacere aliis personis ... », 22/11/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 306· «... Preterea non debemus vendere alicui alio merchadanti caseum atque lanam, donec tibi dictum debitum integre persolvantur ...», 14/4/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 186· «... Καὶ ἄλλοῦ τινὸς νὰ μὴν ἔχω ἐξῆ νὰ δώσω τιρί, ἕως νὰ 'ποπληρωθεῖς ἐσὺ ...», 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 34.

140. «... Καὶ ἂ δὲν γενῆ πρῶτα νὰ τυχένη νὰ τὸ πέρνω ὀπίσω τὸ λεγόμενόν μου κρασὶν καὶ ἐγὼ νὰ σοῦ ρέσποντέρω νὰ σοῦ δίδω τόσα τορνέσα τότε, ὅ,τι ἤθελες εὐγάνειν εἰς τὴν σπίνα, εἰς τὰ πρῶτα σου κρασῶ ...», 24/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 214· 24/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 215· 17/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 286.

141. «... Ὁμολογῶ ἐγὼ, ὁ ἄνωθεν Σεργ(η) Κορέσης, ὅτι κράζωμαι πληρωμένος ἀπὸ σένα, τὸν ἄνωθεν Βλαδῆμερον, ἀμπατάρων(α) ὅ,τι μοῦ 'δωκες ἕως σήμερον [καὶ ἡ ἄνωθεν γραφὴ] ἔστω ἡλιομένη ...», 11/11/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 61α (η αρχική πράξη : 16/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 61)· 15/5/1550, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 205α (η αρχική πράξη : 22/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 205)· 18/4/1550, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 45α (η αρχική πράξη : 10/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 45)· 28/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 93α (η αρχική πράξη : 27/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 93). Κάποιες φορές οι αποδείξεις

σεις δεν εξελισσόταν πάντοτε με τον ιδανικό αυτόν τρόπο. Εξωτερικοί παράγοντες μπορούσαν να επηρεάσουν την παραγωγή τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς την ποιότητά της, με αποτέλεσμα την αδυναμία του πωλητή να ικανοποιήσει τον αγοραστή ή να καλύψει πλήρως το τίμημα με τα αντίστοιχα προϊόντα. Μία ομάδα πράξεων από το κατάστιχο και πάλι του Μιχαήλ Μαρά αποδίδει αρκετά έκδηλα την κατάσταση στην οποία θα μπορούσε να οδηγήσει μία κακή χρονιά στην παραγωγή. Τον Απρίλιο λοιπόν του 1538 ο τζαγγάρης Γεώργιος Δραγασώτης προπωλεί στον Γεώργη Φράγκο ποσότητα κρασιού, υποσχόμενος να την παραδώσει τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους¹⁴². Σε πράξη όμως του επόμενου έτους ομολογεί ότι «... τὸ λεγομεν(ον) του ἀμπελ(ιν) ...» δεν παρήγαγε το συγκεκριμένο χρόνο και έτσι δεν παραδόθηκε τίποτε στον αγοραστή. Επιπροσδέτως παραδέχεται ότι στο ενδιαμέσο διάστημα πήρε από τον αγοραστή και άλλα χρήματα «... διὰ σομβεντζιὸν τοῦ λεγομενου του ἀμπελιου ...»¹⁴³. Φαίνεται όμως ότι και οι επόμενες εσοδείες δεν ήταν τόσο καλές και ο Δραγασώτης, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη σχετική εξοφλητική απόδειξη, κατάφερε μόλις τον Ιούνιο του 1542, τέσσερα δηλαδή χρόνια μετά την αρχική συμφωνία, να κλείσει τους λογαριασμούς του με τον Φράγκο¹⁴⁴. Παρόμοια παραδείγματα και όταν ακόμη δεν είναι δυνατό να παρακολουθήσει κανείς όλη τη σχετική πορεία, αφθονούν στα νοταριακά κατάστιχα. Επίσης όροι ότι σε περίπτωση ελλιπούς παραγωγής δεσμεύεται και η εσοδεία του επόμενου έτους δεν είναι άγνωστοι¹⁴⁵. Οι υπερημερίες αυτές του οφειλέτη οδηγούσαν αναγκαστικά στη διαιώνιση των δοσοληψιών και στη θεμελίωση πελατειακών σχέσεων μεταξύ των μερών. Γι' αυτούς λοιπόν ακριβώς τους λόγους και οι σχετικές εκκαθαρίσεις λογαριασμών συνυπάρχουν πολλές φορές σε ενιαία πράξη με τις προπωλήσεις¹⁴⁶.

αυτές είναι ενσωματωμένες στην προπώληση της επόμενης χρονιάς (π.χ. 28/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 337), ενώ και οι πράξεις που περιέχουν εκκαθάριση λογαριασμών και προπώληση μπορούν να εκληφθούν ως προς την προηγούμενη χρονιά αποδείξεις εξόφλησης. Πρβλ. επίσης τους πίνακες 2, 3 του Παραρτήματος.

142. 12/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 167.

143. 8/5/1539, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 167α.

144. 5/6/1542, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 167β.

145. «... ξεκαθαρίζον(α) τοῦτ(ο), ὅκαὶ ἂ δὲν σωσ(ει) τὸ μερτικόν μου νὰ σὲ ἀποπληρώσω, ὅ,τι σου ἤθελα ἀπομὴν ρῆστος, νὰ σὲ πληρω(ω) εἰς τόσον μοσχάτων ἀπὸ τὸ λεγόμεν(ον) ἀμπέλ(ιν) τὴν 6^{ην} ἐρχομενὴν βεντεμ(αν) ἀφλθ', εἰς πρέζιον συναλλακτικόν, καὶ νὰ ᾿ναι ὁμπλεγάδο σου τὸ λεγόμεν(ον) ἀμπελ(ιν) ἕως τὸ ἀποπληρώμάν σου ...». 2/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 234· 22/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 200.

146. 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 38· «... Manifestum facio ego Marcus Burbuliaco habitator in castro Peraschi tibi Helie iudeo filio quondam Davit

Κάνοντας για παράδειγμα ένα σχετικό απολογισμό στα τέσσερα δημοσιευμένα κατάστιχα του Μιχαήλ Μαρά το 1/3 περίπου των προπωλήσεων συνυπάρχουν σε μία και την αυτή πράξη με εκκαθαρίσεις λογαριασμών. Οι πρακτικές αυτές ανάγκαζαν τον αγρότη να δεσμεύει για συνεχείς χρονιές την παραγωγή του κάτω από τη δαμόκλειο σπάδη της δυνατότητας του αγοραστή να πωλήσει το υποθηκευμένο ακίνητό του ή να τον φυλακίσει εκβιάζοντας την κατά γράμμα εκτέλεση των όρων της δικαιοπραξίας. Οι πράξεις μάλιστα των τελευταίων αιώνων είναι αρκετά επεξηγηματικές σχετικά περιγράφοντας με ακρίβεια όλα τα μέσα που μπορούσε να διεξέλθει ο αγοραστής για την εξασφάλιση της εξόφλησής του. Όχι μόνο δηλαδή αναμειγνύονται στη σχετική διαδικασία οι δουκικοί γαστάλδοι ή ο τοπικός καστελλάνος¹⁴⁷, αλλά παρέχεται και το

Vilara iudei habitatori Candide quod facta omni ratione inter nos, tibi ad dandum remansi yperpera .XXXII. pro quibus tibi dare debeo per totum mensem setembris proximum mensuras boni et neti frumenti novi cretensis .XXX. et mistatos boni et puri musti cretensis iudaici .CC. de vineis Peraschi ...», 18/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 905· 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 928· 6/6/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 75· «... Manifestum facimus nos Georgius Bellamo, principalis ... et Hemanuel Spanopulo, eius plecius ... tibi Herini Stathene ... quia pro yperperis in Creta currentibus duobus et dimidio, que tibi dare || remansimus || pro tota solucione vini, quod tibi debimus anno preterito, et pro yperperis in Creta currentibus septem, que ad presens a te habuimus ...», 13/12/1338, *Fisciscus de Cruce*, αριθμ. 42· «... Φανερόν κάμνω ἐγώ, Γεώργ(η) Λογοδέτ(η)ς ... ὅ[τι] οἶδα σήμερον λογαριασμόν συμβιβαστικόν μετὰ σένα τὸν μαῖστρο Μπενέτο Ντε Στέφανον Ταγιαπεργ(α), οἷτι εἶσε πρεξεντε καὶ κοτέντος ἀπ' ο.τι ἤχαμεν νὰ κάμωμ[εν] εἰς ὄλλον τὸν περασμένον καιρὸν καὶ ἐμπατάμεν ὅ,τι ἄρα ἔδωκεν καὶ ἐπῆρ[εν] εἰς τοῦ ἁλλοῦ μας καὶ μὲ γραφαῖς καὶ χωρὶς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἕως σήμερον καὶ ῥεστάρω σου ἀλιθινὰ ἄλλα ὑπέρπυρα δυὸ καὶ σολδία ιβ' καὶ τὴν σήμερον μοῦ ἔδωκες ἄλλα ὑπέρπυρα τριάντα ἓνα καὶ σολδία δ', γίνονται ὁμοῦ δουκάτα κορέντε τέσσερα, διὰ σομβετζιόν καὶ εὐτιάσιμον τῶν δυὸ μου ἀμπελλων ...», 2/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 2· 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 33· 18/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 4· 8/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 45· 30/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 146· Πρβλ. σχετ. τους πίνακες 2, 3 του Παραρτήματος.

147. «... καὶ ταῦτα πάντα νὰ σκουδάρις ἀπὸ μᾶς καὶ πᾶσα ἓνα μας, ἀμάδι καὶ εἰς μοναχόν, καὶ ἀπο τὰ καλὰ μας διὰ τοῦ γαστάλδ(ο), ἢ δια τοῦ αὐθέντ(η) τοῦ καστελιάνου ...», 30/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 112· «... καὶ ταῦτα νὰ σκοδ(έ)ρ(η)ς ἀπὸ μᾶς ... διὰ τοῦ γαστάλδ(ο) ἢ διὰ τῶν κροϊτάδων ...», 8/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 34· «... Καὶ ταῦτα νὰ σου δίδω εἰς ἀποπλήρωσιν, ὅλον τιρὶ τὴν μούδα τὴν ἐρχώμενην, ἰδοῦ νὰ με ἀμαχεύης περ βῆα τοῦ γαστάλδου ...», 11/9/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 111· 11/7/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αριθμ. 30. Για τις αρμοδιότητες των γαστάλδων βλ. ενδεικτ. M. Ferro, *Dizionario del diritto commune e veneto dell'avvocato*, τ. I-II, Venezia 1778-1781: λήμμα «Gastaldo» (τ. II, σ. 1-2)· N. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVIe siècle)*, (thèse pour l'obtention du diplôme de l'archiviste – paléographe), Paris 1983, σσ. 168-172.

δικαίωμα στον αγοραστή να προβεί εκ των προτέρων σε όλες εκείνες τις απαραίτητες διαδικασίες για να προετοιμάσει την εκτελεστικότητα των απαιτήσεών του σε περίπτωση υπερημερίας ή πλημμελούς εκπλήρωσης της συμφωνίας, σφραγίζοντας εκ των προτέρων την πράξη του και εξασφαλίζοντας με την υπογραφή του δούκα την επικύρωση της εκτέλεσής της¹⁴⁸. Σε ορισμένες μάλιστα από τις πράξεις ο πωλητής παραιτείται εκ των προτέρων από την άσκηση οποιουδήποτε δικαιώματος και προνομίου δίνοντας τη δυνατότητα στον αγοραστή να εξασφαλίσει πιο εύκολα τις απαιτήσεις του¹⁴⁹.

2. ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

2.1. Τα δανειστικά ομόλογα

Η τυπολογία της συγκεκριμένης πράξης παρουσιάζει ιδιαίτερες ομοιότητες με τη φόρμα που ακολουθείται στην περίπτωση των δανειστικών ομολόγων. Σε μια πρώτη εκτίμηση ο πωλητής θαυμάσια μπορεί να εκληφθεί ως οφειλέτης και ο αγοραστής ως δανειστής, ενώ το παρεχόμενο ποσό ως ένα δάνειο εξοφλούμενο σε είδος. Στην παραπάνω τυπολογία εντοπίζονται φυσικά και οι απαραίτητες εμπράγματα ασφάλειες, ενώ σε ορισμένες προπωλήσεις καθορίζεται η δυνατότητα εξόφλησης του πωλητή είτε σε είδος είτε σε χρήματα με την αυτόματη μετατροπή των

Πρβλ. επίσης Ι. Χατζάκης, «Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 40 (2007), 190-192.

148. «... Άκομή οίμαι κοτέντος έσύ, ό αϋθέντ(η)ς ό παπᾶς, τουτ(ο) τó ινστρουμέντ(ο) νά τó σοτοσκριβέρ(η)ς, όποτ(ε) θέλ(ει)ς, από τόν έκλαμπροτατ(ον) αϋθέντ(η) δουκ(α), δια νά 'ναι άπαρκιάδ(ο) τήν βεντεμ(αν) ...», 11/4/1538, *Μιχαήλ Μαρᾶς 148 Β'*, αριθμ. 162· 12/2/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 147· «... δίδοντ(ά) σου έξουσίαν από 'δᾶ νά σοτοσκριβέρης τούτο τó ινστρουμέντο από τόν έκλαμπρώτατον αϋθέντ(η) δουκᾶ διᾶ νά 'ναι έτιμον εις τó λεγόμενον τέρμενω νά πληρωνεσε ...», 9/2/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 124. Για τη συγκεκριμένη διαδικασία βλ. ενδεικτ. Χατζάκης. Η διαφορετική λειτουργία κτλ., 191.

149. «... Καί νά μαι στρεντζέρ(η)ς, χωρίς νά μου κάμεις όρισμόν ώσαν νά 'τ(αν) λετερ(α) ντε ικάμπιω, ρέφουδάροντ(α) πᾶσα λέντζε κατεργ(ου) καί άφῆδας καί πᾶσα περβελεγ(ιου) ...», 26/3/1538, *Μιχαήλ Μαρᾶς 148 Β'*, αριθμ. 97· 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 27· 4/2/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Α'*, αριθμ. 84· «... ρέφουδάροντ(α) πᾶσα λέντζε κατέργ(ου), άφῆδας καί πᾶσα περβελέγ(ιον) ...», 26/8/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Γ'*, αριθμ. 209· «... καί νά μπορί με τó παρόν να τονε άμαχεύγ(ι) καί να ήντρομετέρι άπου τα καλά του άπ' ό,τι ήδελεν τού φανή εις ό,τι του ήδελεν ληφτή δίχως καμίας λογῆς ήντιματζιόν ούδε με άλι στράτα τζι δικαιοσίנים παρα με σκλέτο σουφράγιο, όσα νά 'τονε σεντέντζια δεληματικί ...», 2/9/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 685.

προπωλήσεων σε δανειστικά ομόλογα¹⁵⁰ και μάλιστα ορισμένες φορές έντοκα¹⁵¹. Επίσης εντοπίστηκαν κάποια παραδείγματα προπωλήσεων, στην τυπολογία των οποίων χρησιμοποιείται ο όρος δάνειο, γεγονός που κάνει ακόμη πιο ρευστά τα όρια μεταξύ των δύο δικαιопραξιών¹⁵².

Η παραλληλότητα αυτή οδήγησε πολλούς από τους εκδότες νοταρίων να ταυτίσουν τις προπωλήσεις με την ευρύτερη κατηγορία των

150. «... dare tenetur ... mensuras boni frumenti cretensis .XII. ... vel dicta pecuniam ...», 13/4/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 230· «... dare tenetur ... tantum boni puri vini cretensis ... ita quod in potestate dicti Bertoloti sit tollendi aut vinum vel yperpera sua predicta ...», 29/4/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 269· 30/1/1281, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 422· 17/1/1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1175· 25/6/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 146· «... Et sit in libertate tua tunc accipiendi sive denarios tuos sive lanam et caseum ...», 11/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 329· «... Verumtamen si suprascripta tua yperpera tibi dare volueris amodo usque ad unum mensem, tenearis illa recipere ...», 7/6/1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 36· 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 17· «... ξεκαθαρίζοντ(α) νὰ στέκεται εἰς ἐσένα, τὸν λεγόμενον εὐραῖον, [τότε] τὴν βεντεμ(αν) ἢ νὰ περν(η)ς τὸ λεγόμενον κρασιν ἢ νὰ σοῦ δίδω τὰ δυνερια σου διὰ τοῦ γασταλδ(ο) ...», 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 21· «... Ἀκομὴ δέλλω ἐγὼ ὁ ρηθεις Μικελ Δραγανυ(ος) ὅκαὶ νὰ στέκεται εἰς ἐσένα τὸν εὐραῖον στὴν βεντεμ(αν) ἢ νὰ σοῦ δίδ(ω) κρασιν ἢ νὰ σοῦ δίδω μετριτὰ τὰ λεγόμενα ὑπέρπυρα ρν' ...», 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 50· «... Ξεκαθαρίζοντ(α) καὶ ἂν ἔλθῃ ἐναντίον τοῦ ἄνωθεν μου ἀμπελιού ἀπὸ Θεοῦ καὶ δὲν κάμω τόσω κρασιν, ὅτι ἄνωθεν σοῦ προμετέρω, νὰ σοῦ στρέφω τὰ στάμενά σου ὅ,τι σοῦ 'θελα ρεστάρει διὰ τοῦ γαστάλδω ...», 26/3/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, αριθμ. 346· 22/3/1604, *Ιωάννης Βλαστός*, αριθμ. 203 (σε περίληψη).

151. «... Preterea si dictum mustum non evenierit bonum ... tenere vobis reddere dicta vestra yperpera cum tali prode seu dampno, quali per rationem centenarii yperperorum et temporis proherit dicto tempore habere stationis Helene, relicte Androcii, specialis de Candida, non ascendendo eorum prode ultra yperpera viginti pro cenetenario yperperorum in ratione anni ...», 4/4/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 159.

152. «... quia recepi ... yperpera in Creta currentia .CLVIII. que michi prestisti. Pro quibus debeam ... dare et deliberare tibi ... tantum de bono caseo et lanna mercadandi quantum ascendunt dicta tua yperpera ...», 11/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 329· «... quia recepi ... a te ... yperpera novem et grossum .I. que michi dedisti mutuo, pro quatuor et dimidio quorum ... tibi dare debeo tantum de bono furmento cretensi ... et pro reliquis yperperis quatuor et grosso .I. tibi dare debeo tantum de bono vino puro cretensi ...», 6/1/1281, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 353· «... Manifestum facio ego Marcus Caravello .. quia recepi ... a te Marco Ruçini ... yperpera in Creta currentia .CLVII. que michi prestitisti. Pro quibus debeam per me vel per meum missum dare et deliberare tibi ... caseo et lanna...», 11/12/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 329· «... μετριτὰ ὑπέρπυρα ἑκατόν, ἤγουν ρ', τὰ ὁποῖα ἐμένα ἐσοβυνήρισες δανικὰ, διὰ νὰ 'μαι κρατῆμενος νὰ σοῦ διὰ ὄλλον τὸν παρόντα χρόνον ἀφλῇ' ὅλλαις ταῖς κεφαλαῖς πρόβιες καὶ βοῖναῖς ...», 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 17· 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, αριθμ. 48.

δανειοληπτικών δικαιοπραξιών, χαρακτηρίζοντας τις μάλιστα ως χρεωστικά (δανειστικά) ομόλογα¹⁵³. Μία προσεκτικότερη όμως ανάγνωση παρόμοιων πράξεων και κυρίως μία αντιπαραβολή τους με τα χρεωστικά ομόλογα αναδεικνύει σε μεγάλο βαθμό τη διαφοροποίησή τους. Η χρησιμοποιομένη ορολογία είναι διαφορετική, αφού διαφέρει και ο ίδιος ο σκοπός των μερών, που δεν είναι άλλος από την πώληση ενός μέλλοντος πράγματος. Μάλιστα στις λατινόφωνες πράξεις προπωλήσεων δηλώνεται ότι τα χρήματα παραδίδονται «... in utilitatibus ...»¹⁵⁴ ενώ στην τυπολογία των ελληνόφωνων πράξεων αναφέρεται ότι λαμβάνονται για «.. σομμεντζιόν και ευτιάσιμον ...», με σκοπό δηλαδή την καλλιέργεια του αγρού¹⁵⁵. Η ετερότητα προβάλλει ακόμη περισσότερο αν ληφθεί υπόψη ότι πολλές φορές στις προπωλήσεις το παραδιδόμενο ποσό λειτουργεί ως προκαταβολή¹⁵⁶, πράγμα ξένο ως προς την έννοια του δανείου, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις συνύπαρξης προπωλήσεων και εντόκων ή άτοκων δανείων σε μία και την αυτή πράξη¹⁵⁷, επιτρέποντας με αυτόν

153. Στο πρωτόκολλο για παράδειγμα του Benvenuto de Brixano ο εκδότης χαρακτηρίζει τις σχετικές πράξεις ως δάνεια. Αντιθέτως στην έκδοση του Franciscus de Cruce, οι προπωλήσεις προϊόντων διακρίνονται σαφώς από τα δανειστικά ομόλογα. Αλλά και στις πιο πρόσφατες εκδόσεις ελληνόφωνων νοταρίων οι εκδότες δυστυχώς δεν ακολουθούν πάντοτε τη βασική αυτή διάκριση. Στην έκδοση για παράδειγμα του Πέτρου Πατσιδιώτη, παρ' όλο που ένα μεγάλο μέρος του πρωτοκόλλου αποτελείται από προπωλήσεις τυριού, οι σχετικές πράξεις χαρακτηρίζονται ως χρεωστικά ομόλογα (Βλ. ενδεικτ. Πέτρος Πατσιδιώτης, αριθμ. 101-118 κ.α.), ενώ στα κατάστιχα του Μιχαήλ Μαρά ο χαρακτηρισμός ποικίλει ανάλογα με τον εκδότη. Για χρεωστικά ομόλογα κάνει λόγο και η πολύ πρόσφατη έκδοση του πρωτοκόλλου του παπα-Ιωάννη Κατσαρά.

154. 6/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 278· «... quia recepi a te yperpera .IIII. que michi dedisti in meis utilitatibus faciendis ...». 1/11/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 281· 14/4/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 186.

155. 2/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 B'*, αριθμ. 2· 2/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 A'*, αριθμ. 233.

156. Πρβλ. σχετ. τους πίνακες 2, 3 του Παραρτήματος.

157. «... quia recepi ... yperpera tres, duo quorum michi dedisti mutuo ... et pro reliquo usque per totum suprascriptum mensem iulii tibi dare debeo mensuras boni furmenti cretensis octo ...». 14/10/1280, *Leonardo Marcello*, αριθμ. 283· 6/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 88· 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 928· «... quia recepi ... yperpera in Creta currentia tresdecim, pro quorum yperperis duobus debeo tibi dare tantum de bono et puro [vino] musto de vineis meis de quibus volueris ... Reliqua vero yperpera undecim teneor tibi dare llet persolverell hinc usque per totum mensem aprilis proxime venturum ...». 1/3/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 129· 21/9/1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 248· «... ὅτι χρεωστῶ ... νὰ σοῦ τὰ πληρώσω εἰς τοῦτο τὸ μόδο, ἡγοῦμαι εἰς πᾶσα σου ὄρεξιν νὰ σοῦ δίδω ὑπερπυρα τέσσερα μετριτὰ διὰ τοῦ γαστάλδω καὶ διὰ τὰ ὑπερπυρα ὀκτῶ καὶ σόλδια δύο νὰ σοῦ δίδω εἰς τὴν ἐρχομένην βεντέμα ... τόσον κρασὶν, μούστο, ὅ,τι νὰ σὲ ἀποπληρώσω ...». 28/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 A'*, αριθμ. 39· 29/5/1549, *Μι-*

τον τρόπο την ειδολογική διάκριση των δύο δικαιιοπρασιών και τον εντοπισμό των αποχρώσεών τους¹⁵⁸.

2.2. Προπωλήσεις «Μισθώσεων έργου»

Έντονες όμως ομοιότητες με τις προπωλήσεις παρουσιάζει και μια άλλη κατηγορία δικαιιοπρασιών. Οι πράξεις αυτές σε κανονικές συνθήκες θα έπρεπε να υπαχθούν στην ευρύτερη κατηγορία της μίσθωσης έργου, όμως οι όροι και η τυπολογία οφείλουν πολλά στις προπωλήσεις. Με άλλα λόγια δηλαδή και στη συγκεκριμένη περίπτωση προκαταβάλλεται αμοιβή για εργασία, η οποία πρόκειται να παρασχεθεί στο μέλλον σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο¹⁵⁹. Η προεξόφληση αυτή της εργασίας συνέφερε τόσο τον παρέχοντα την εργασία αφού την προπληρωνόταν, όσο και τον εργοδότη, αφού εξασφάλιζε εκ των προτέρων εργατική δύναμη για περιόδους αιχμής. Οι ομοιότητες των πράξεων αυτών με την προπόληση είναι πολλές, ενώ δεν λείπουν ακόμη και οι περιπτώσεις συνύπαρξης με εκκαθαρίσεις προηγούμενων ετών¹⁶⁰. Σύμφωνα λοιπόν με το τυπικό των πράξεων αυτών ο προσφέρων την εργασία ομολογεί με μονομερή δήλωσή του ενώπιον του νοταρίου και των μαρτύρων, ότι παρέλαβε ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό για να προσφέρει μόνος ή μαζί με το συνεργείο του, εργασία σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο.

χαήλ Μαράς 149 Β', αριθμ. 236· 21/7/1603, Μανώλης Βαρούχας, αριθμ. 183· 12/2/1609, Ιωάννης Κατζαράς, αριθμ. 56.

158. Πρβλ. σχετ. M. Gallina, «Finanza, credito e commercio a Candia fra la fine del XIII secolo e l'inizio del XIV», *Memorie dell' Accademia delle Scienze di Torino*, τ. 5/7-8 (1983-1984), 34-40.

159. «... Manifestum facio ego Georgius Antolinus ... tibi ser Petro Taliapetra Boali ... debere venire et esse in vindemiis presentibus cum tribus saumeriis ad avequandum et conducendum seu defferendum tibi ad tuas canipas in civitate et burgo Candide tuum vinum mustum, quod habiturus es hoc anno ex omnibus tuis vineis quas habes ... Et pro ara et parte solucionis a te habui et recepi yperpera in Creta currentia sex cum dimidio ...», 13/8/1352, Zaccaria de Fredo, αριθμ. 34· «... Χουδῶ Χαρακιάς ... καὶ Γτζικῆς Ποινιρός ... ἰουδαῖοι ... ὅτι χρεωστοῦμεν σοὶ τω ρέμπι Λιαχῶ Διναχοῦ ... διὰ τὰ ὁποία νὰ ῥεσταν κρατημένοι νὰ ἔλθωμεν εἰς πρῶτην ἐρχομένην βεντέμ(αν) ἀφλη' νὰ σοῦ δουλεύσωμεν εἰς ὅλλα σου τὰ πατυτικᾶ ... Ἀλλοτρόπως νὰ περν(η)ς ἄλλους πατυτάδες, τοὺς ἀκρηθότερους ...», 13/3/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αριθμ. 53· «... Ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς ... ὅτι ἐλάβαμεν ... ὑπέρπυρα μ' ... τὰ ὁποία μᾶς τὰ ἔδωκες ... διὰ νὰ ῥεσταν κρατημένοι νὰ τοῦ δουλεύσωμεν μὲ κτήματα δέκα, μὲ ἄσκιᾶ καινούρια, εἰς ταύτην τὴν βεντέμα ἀφμδ', ἀπὸ τὸν τόπον του Σκαλάνι ... Ἀλλοτρόπως νὰ πιάνη ἄλλα τόσα κτήματα, τὰ ἀκριβότερα ...», 30/7/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αριθμ. 132.

160. 13/3/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αριθμ. 53· 19/9/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αριθμ. 261· 21/9/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αριθμ. 292.

Ανάλογα με την περίπτωση καθορίζονται λεπτομέρειες σχετικά με το είδος της προσφερόμενης εργασίας, τα απασχολούμενα υποζύγια καθώς και τον τρόπο υπολογισμού του τιμήματος. Από τις συγκεκριμένες πράξεις δεν λείπουν ούτε ο όρος για δικαίωμα υποκατάστασης σε περίπτωση υπερημερίας¹⁶¹, ούτε φυσικά η εγγυοδοσία¹⁶² και η εμπράγματη εξασφάλιση άλλοτε με τη μορφή του ενεχύρου¹⁶³ και άλλοτε με τη μορφή υποθήκης (εν προκειμένω γενική υποθήκη)¹⁶⁴. Εδώ θα πρέπει ίσως να τονιστεί ότι οι ομοιότητες αυτές γίνονται ακόμη περισσότερο αντιληπτές αν ληφθεί υπόψη ότι οι συγκεκριμένες πράξεις σχετίζονται στενά με την παραγωγή και επεξεργασία των προϊόντων, που αποτελούν και το αντικείμενο των προπωλήσεων, αφού αφορούν τη συλλογή, το πάτημα και τη μεταφορά σταφυλιών και μούστου¹⁶⁵ καθώς και το αλώνισμα σιτηρών και τη μεταφορά τους¹⁶⁶.

2.3. Προπωλήσεις εμπορευμάτων

Τονίστηκε και παραπάνω ότι οι προπωλήσεις αγροτικών προϊόντων στηρίζονται νομικά στην παρεχόμενη από το δίκαιο δυνατότητα αντικείμενο μιας αγοραπωλησίας να αποτελέσει πράγμα, το οποίο δεν υφίσταται τη στιγμή της πώλησης, αλλά η δημιουργία του αναμένεται στο μέλλον. Λογικό επακόλουθο του κανόνα αυτού είναι ο τύπος της προπώλησης να επεκτείνεται και σε μη αγροτικά προϊόντα, όπως για παράδειγμα εμπορεύματα που δεν έχουν περιέλθει στα χέρια του πωλητή¹⁶⁷. Οι επιμέρους όροι που απαντά κανείς σε παρόμοιες πράξεις δεν

161. 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 53· 6/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 255· 5/3/1599, *Il miglior vino*, σσ. 110-111, αριθμ. 4.

162. 29/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 287α· 26/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 323.

163. 28/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 329.

164. 15/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 162· «... όμπλεγάροντ(α) τὰ κορνιά μας, τὰ κτήματά μας καὶ τὰ καλά μας ὅλλα ...», 20/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 288.

165. 13/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 34· 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 53· 22/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 10· 15/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 73.

166. 18/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 86.

167. «... dare tenetur ... per totum mensem madii proxime ... tantum de mercibus suis quantum capiant et ascendunt yperpera in Creta currentia .XXX.», 13/4/1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 232· «... quia recepimus ... perpera .XX. ... pro quibus tibi dare debemus tot piper bonum et mercatorem ...», 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 233· «... quia recepi ... tot perpera pro quibus a modo usque ad .I. mensem proximum tibi dare debeo libras boni piperis .CCC. ... et si

διαφέρουν σε τίποτε με αυτούς των υπόλοιπων προπωλήσεων. Φυσικά αυτονόητο είναι ότι στις συγκεκριμένες περιπτώσεις πρόκριμα για την παράδοση αποτελεί όχι η περίοδος παραγωγής αλλά ο χρόνος άφιξης των εμπορευμάτων.

3. ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΜΙΑΣ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗΣ

Τα παραπάνω στοιχεία πιστεύω ότι έδωσαν μια ικανοποιητική εικόνα των συγκεκριμένων δικαιπραξιών, της τυπολογίας τους και των προεκτάσεών τους στην καθημερινή ζωή των συμβαλλομένων μερών. Η αποδελτίωση των δημοσιευμένων πηγών απέδειξε τη γενικευμένη χρήση της προπώλησης ως τον κατ' εξοχήν τρόπο μεταβίβασης αγροτικών προϊόντων καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Εξάλλου όπως αποδεικνύεται και από το αρχειακό υλικό του *Duca di Candia*, πολλές φορές και το ίδιο το κράτος χρησιμοποιούσε τη μέθοδο της προαγοράς για την προμήθεια βασικών προϊόντων όπως τα σιτηρά¹⁶⁸.

Στα πλαίσια λοιπόν μιας ευρύτερης αποτίμησης οι προπωλήσεις σε συλλογικό επίπεδο μπορούν να εκτιμηθούν ως τα επιμέρους στάδια ενός ανθηρού εξαγωγικού εμπορίου και να συνδεθούν, τουλάχιστον κατά τους πρώτους αιώνες και με άλλες συναφείς εμπορικές επιχειρήσεις

galee de Veneciis que expextantur ad presens primo venirent, eum tibi tunc incontinenter dare debeo ...», 22/9/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 382· «... que quidem yperpera tibi debeo dare pro aceto quod vendidisti Michaeli de Corfu. Sciendum est quod si dictus Michael reddierit in Candida ante dictum terminum, debeo tibi dare tunc tua suprascripta yperpera ...», 26/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 650· «... quia recepi ... pro quibus debeam per me vel per meum missum dare et deliberare vel deliberari facere vobis ... intus in civitate Alexandrie exagia boni et puri auri de Biscancio centum ad iustuim pondus Alexandrie infra .VI. dies postquam navis mea nomine Sanctus Christoforus que est in presenti in portu Candide applicuerit Alexandrie ...», 30/9/1305, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 217· 4/3/1372, Μανούσακας – van Gemert, ό.π., 135-136, αριθμ. 33· «... ότι έλαβα ... δουκάτα κορέντε στ', ήγουν έξη, δια νά 'μαι κρατημένος νά σου ρέσποντέρω εις την Βενετίαν, έδω εις τουτο μου τό βιάτζω ... με τὰ όποία νά σου αγοράσω από 'κή ένα χάρκομα, μυστάτων κδ' και νά σου τό φέρω έδω εις την Κρήτην ... Καί ά δέν σου άτεντέρω, νά άγworάξεις άλλον χάρκομα ως άνωθεν ειρηται, τό άκριβότερον ...», 17/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 192.

168. «Clamatur fuit publice per Ricardum gastaudionem quod omnes persone que volunt dare suum frumentum comuni Veneciarum ad yperpera .XVI. centenario in messionibus futuris debeant ire ad dominum Marinum Faletro ad recipiendum terciam partem solucionis pro arris in presenti. Sciendo quod ipse ante dare debeat in presenti usque ad Nativitatem Domini proximam ...», 14/11/1313, *DC, Bandi*, αριθμ. 13 (26).

επένδυσης χρημάτων όπως η *commenda* και η *collegantia*¹⁶⁹. Βέβαια εκτιμώμενες μεμονωμένα παρόμοιες πράξεις αποτελούν σαφείς ενδείξεις έλλειψης μετρητών. Η υποκρυπτόμενη κάθε φορά εκμετάλλευση από τον οικονομικά ισχυρότερο – τον αγοραστή δηλαδή – είναι αναμφισβήτητη. Μεθοδεύσεις όπως η άρνηση παραλαβής του προϊόντος λόγω κακής ποιότητας ή και τυχαία περιστατικά, όπως μία χρονιά αφορίας, οδηγούσαν σε αδιέξοδο τους αγροτικούς πληθυσμούς και πολλές φορές συνεπαγόταν τη σώρευση των χρεών αρχικά και στη συνέχεια την εκποίηση των υποθηκευμένων ακινήτων, ενεργοποιώντας ασφαλιστικές δικλείδες, οι οποίες κατά τη συνομολόγηση των πράξεων είχαν περίπου μία τυπική διάσταση. Παρ' όλα αυτά στην Κρήτη τα πράγματα δεν φαίνεται να πήραν ποτέ τις τραγικές διαστάσεις που προσέλαβαν στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα. Εκεί η διοίκηση σε μία προσπάθεια προστασίας των υπερχρεωμένων αγροτών αναγκάστηκε τον 16^ο αιώνα να πάρει μία σειρά διοικητικά μέτρα και να καθορίσει, στα πλαίσια μίας προσπάθειας περιορισμού της κερδοσκοπίας, κατώτερες τιμές. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι οι συγκεκριμένες πράξεις στην επτανησιακή νοταριακή πρακτική αποκαλούνται «προστύχια», όρος δηλωτικός της κοινωνικής τους απαξίωσης¹⁷⁰. Αντίστοιχα μέτρα δεν φαίνεται να υπήρξαν στην Κρήτη, ενώ η κρητική νοταριακή παράδοση δεν χάρισε ποτέ στις προπωλήσεις ένα τόσο βεβαρημένο επίθετο.

169. Βλ. σχετ. Laiou, *ό.π.*, σσ. 183-186.

170. Βλ. σχετ. Σ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσδοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά* 2/4 (1985), 384-386· Γ. Παγκράτης, *Θαλάσσιο εμπόριο στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (1496-1538)*, Κέρκυρα 2001 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σσ. 104-106. Πρβλ. επίσης Σ. Ασδραχάς, Ν. Καραπιδάκης, Όλγα Κατσιαρδής-Hering, Ευτυχία Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Μ. Sivignon, Τ. Stoianovich, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, 1Ε΄-1Θ΄ αιώνας*, τ. 2, Αθήνα 2003, σσ. 150-152.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στους παρακάτω πίνακες έγινε μία προσπάθεια αποδελτίωσης του περιεχομένου των προπωλήσεων όπως αυτές παρουσιάζονται μέσα στα νοταριακά κατάστιχα των δημοσιευμένων νοταρίων. Έτσι στον πρώτο πίνακα (Πίνακες 1.1., 1.2.) αποδελτιώνονται τα προπωλούμενα προϊόντα κατά νοτάριο, ενώ σε ένα δεύτερο (Πίνακας 2) γίνεται η ουσιαστική ανάλυση και επεξεργασία των παρεχομένων από τις συγκεκριμένες πράξεις νομικών στοιχείων, με ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσία εγγυητών, εμπράγματων ασφαλίσεων, κτλ., Επίσης σημειώνεται και η συνύπαρξη στην ίδια πράξη προπωλήσεων είτε με άλλες δανειοληπτικές συναλλαγές είτε με εκκαθαρίσεις λογαριασμών προηγούμενων ετών.

Σε ξεχωριστό τέλος πίνακα (Πίνακας 3) δίνονται με χρονολογική σειρά, όλες οι μεμονωμένα δημοσιευμένες νοταριακές πράξεις προπωλήσεων¹⁷¹, οι οποίες, παρ' όλο που δεν διαθέτουν την ενότητα των νοταριακών πρωτοκόλλων, συντείνουν στη δημιουργία μιας αρτιότερης εικόνας, συμπληρώνοντας, χρονικά κυρίως, το σχετικό ψηφιδωτό και λειτουργώντας ως ένα μέσο επιβεβαίωσης της συνέχειας του δεσμού. Στον τελευταίο αυτόν πίνακα εκτός από την πηγή και το είδος του προπωλούμενου προϊόντος, αποδελτιώνεται και πάλι το είδος της πληρωμής, οι παρεχόμενες εμπράγματες ασφάλειες, καθώς και η συνύπαρξη των προπωλήσεων με εκκαθαρίσεις λογαριασμών.

171. Εδώ παρατίθεται η βιβλιογραφία αυτών των πράξεων και οι σχετικές συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στον πίνακα :

- Cattapan, Andrea e Nicola Rizzo = M. Cattapan, «I pittori Andrea e Nicola Rizzo da Candia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 238-282.
- Cattapan, Pavia, Rizo, Zafuri = M. Cattapan, «I pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopoulou dalla Canea», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 199-238.
- Δετοράκης, Σωτήρχος = Θ. Δετοράκης, «Ιλαρίων Σωτήρχος, Πρωτόπαπας του Χάνδακα, Ανέκδοτα ελληνικά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 147-166 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρατικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, σσ. 55-70).
- Μανούσακας – van Gemert = M. Μανούσακας – A. van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 87-176.
- Μέρτζιος, Σταχυολογήματα = Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538 – 1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 228-308.
- Σιακωτός = Β. Σιακωτός, «Κυνηγετική δραστηριότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Θησαυρίσματα* 36 (2007), 167-196.
- Il miglior vino = Κ. Τσικνάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαϊκές πηγές της βενετοκρατίας*, Γάζι Ηρακλείου 2005.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1.
ΠΡΟΠΩΛΟΥΜΕΝΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ

νοτάριος	κρά- σί	σι- τη- ρά	ά- χυ- ρα	τυ- ρί	μαλ- λί	ζώα σφα- γής	εν- τόσ- θια	ξύ- γκι	δέρ- μα- τα	κο- πι- ά	λι- νά- ρι	βα- μβά- κι	με- τά- ξι	μέ- λι	κε- ρί
<i>Pietro Scardon</i> (1271)	65	76	—	10	3	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—
<i>Leonardo Marcello</i> (1278-1281)	26	35	—	6	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Pietro Pizolo I</i> (1300)	17	27	—	3	4	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—
<i>Benvenuto de Brixano</i> (1301-1302)	8	29	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Pietro Pizolo II</i> (1304-1305)	14	17	—	3	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
<i>Angelo de Cartura</i> (1305-1306)	23	13	—	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Donato Fontanella</i> (1321)	1	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Franciscus de Cruce</i> (1338-1339)	66	19	—	31	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Zaccaria de Fredo</i> (1352-1357)	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Μιχαήλ Μαρίας 148 B</i> (1538)	65	8	—	12	—	15	2	—	1	2	7	—	1	1	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.2.
ΠΡΟΠΩΛΟΥΜΕΝΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ

νοτάριος	λάδι	ελαι- ές	κου- κιά	στα- φίδα	αμύ- γδαλα	αισθέ- στης	κηπευ- τικά	τί- τζιφα	τζέ- νερη	σφά- κες	κου- κιά	εμπορεύ- ματα	μισθώσεις έργου
<i>Pietro Scardon</i> (1271)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
<i>Leonardo Marcello</i> (1278-1281)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Pietro Pizolo I</i> (1300)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
<i>Benvenuto de Brixano</i> (1301-1302)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
<i>Pietro Pizolo II</i> (1304-1305)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Angelo de Cartura</i> (1305-1306)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
<i>Donato Fontanella</i> (1321)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Franciscus de Cruce</i> (1338-1339)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Zaccaria de Fredo</i> (1352-1357)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
<i>Μιχαήλ Μαρίας 148 B'</i> (1538)	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.2.
ΠΡΟΠΩΛΟΥΜΕΝΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ

νοτάριος	λά δι	επι- ξες	κου- κιά	στα- φίδα	αμύ- γδαλα	ασθέ- στης	κηπευ- τικά	τζι- τζιφά	τζέ- νερη	σφά- κες	κου- κιά	εμπορεύ- ματα	μισθώσεις έργου
Πέτρος Πασιδιώτης (1546-1554)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Μιχαήλ Μαρίας 149 Α΄ (1549)	—	2	—	1	—	2	1	—	—	1	—	2	2
Μιχαήλ Μαρίας 149 Β΄ (1549)	—	—	—	—	1	1	—	—	3	—	—	—	3
Μιχαήλ Μαρίας 149 Γ΄ (1549)	—	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	2	17
Zorzi Troilo (1585-1600)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Μανώλης Βασιλείας (1597-1613)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ιωάννης Βλαστός (1599-1614)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ιωάννης Κατζμαρίς (1607-1635)	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΝΟΜΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

νοτάριος	εξόφληση	προκαταβολή	εγγυητή	ενέχυρο	υποθήκη	υποδ. + ενεχ.	γενική υποθήκη	εκκαθάριση + προπώληση	διάναιο + προπώληση	ποινική ρήτρα
<i>Pietro Scardon</i> (1271)	141	2	4	—	—	—	—	—	—	όλες
<i>Leonardo Marcello</i> (1278-1281)	63	2	1	—	1	—	—	—	1	3
<i>Pietro Pizolo I</i> (1300)	46	6	3	—	—	—	—	—	2	όχι
<i>Benvenuto de Brixano</i> (1301-1302)	38	1	5	1	1	—	—	—	—	1
<i>Pietro Pizolo II</i> (1304-1305)	25	7	1	2	—	—	—	2	1	όχι
<i>Angelo de Cartura</i> (1305-1306)	28	12	6	1	—	—	—	3	—	όλες
<i>Donato Fontanella</i> (1321)	4	—	2	—	—	—	—	—	—	όλες
<i>Franciscus de Cruce</i> (1338-1339)	52	59	56	—	1	—	—	2	3	όλες
<i>Zaccaria de Fredo</i> (1352-1357)	1	6	2	—	—	—	—	—	—	6

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΝΟΜΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

νοτάριος	εξόφληση	προκαταβολή	εγγρηγή	ενέχυρο	υποθήκη	υποδ. + ενεχ.	γενική υποθήκη	εκαθάριση + προπώληση	δάνειο + προπώληση	ποινική ρήτρα
Μιχαήλ Μαρσάς 148 Β' (1538)	68	38	26	1	3	48	14	37	—	2
Πέτρος Πατισιδιώτης (1546-1554)	64	5	4	—	—	—	4	—	—	—
Μιχαήλ Μαρσάς 149 Α' (1549)	88	30	23	3	—	60	17	33	1	—
Μιχαήλ Μαρσάς 149 Β' (1549)	37	5	4	—	1	5	8	11	—	2
Μιχαήλ Μαρσάς 149 Γ' (1549)	53	8	5	1	—	2	36	15	—	—
Zorzi Troilo (1585-1600)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Μανώλης Βαρουήγας (1597-1613)	1	2	2	1	2	—	3	—	—	—
Ιωάννης Βλαστός (1599-1614)	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Ιωάννης Κατζαράς (1607-1635)	8	—	1	—	—	—	1	4	1	—

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΡΟΠΩΛΗΣΕΩΝ

δημοσίευση	στοιχεία πράξης	ημερομηνία	προϊόν	είδος πληρωμής	είδος ασφάλειας	παρατηρήσεις
Μανούσικας – van Gemert	σ. 104, αρ. 8	26/6/1349	κρασί	προκαταβολή	εγγυητής + ποινική ρήτρα	—
Μανούσικας – van Gemert	σ. 105, αρ. 9	13/1/1350	κρασί	προκαταβολή	εγγυητής + ποινική ρήτρα	—
Μανούσικας – van Gemert	σ. 110-111, αρ. 14	2/3/1351	κρασί	εξόφληση	εγγυητής + ποινική ρήτρα	—
Il miglior vino	σ. 140, αρ. 2	27/2/1366	κρασί	προκαταβολή	εγγυητής + ποινική ρήτρα	—
Μανούσικας – van Gemert	σ. 135-136, αρ. 33	4/3/1372	ύφασμα	εξόφληση	εγγυητής + ποινική ρήτρα	—
Cattapan, Andrea e Nicola Rizo	σ. 260-261, αρ. 15	20/1/1466	κρασί	εξόφληση	—	μαζί με εκκαθάριση λογαριασμών
Cattapan, Pavia, Zafuri	σ. 209, αρ. 1	9/4/1470	κρασί	εξόφληση	—	—
Cattapan, Andrea e Nicola Rizo	σ. 265, αρ. 26	5/11/1492	κρασί	εξόφληση	—	μαζί με εκκαθάριση λογαριασμών
Cattapan, Pavia, Zafuri	σ. 231, αρ. 7	12/11/1493	κρασί	εξόφληση	—	μαζί με εκκαθάριση λογαριασμών

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΡΟΠΩΛΗΣΕΩΝ

δημοσίευση	στοιχεία πράξης	ημερομηνία	προϊόν	είδος πληρωμής	είδος ασφάλειας	παρατηρήσεις
Cattapan, Pavia, Zafuri	σ. 231-232, αρ. 9	5/81/1500	κρασί	προκαταβολή	—	μαζί με εκκαθάριση λογαριασμών
Cattapan, Pavia, Zafuri	σ. 216, αρ. 17	12/11/1502	κρασί	προκαταβολή	γενική υποθήκη	μαζί με εκκαθάριση λογαριασμών
Δετοράκης, Σωτήρχος	σ. 153-154, αρ. 2 (= σ. 61, αρ. 2)	7/12/1533	κρασί	προκαταβολή	υποθήκη + ενέχυρο	μαζί με εκκαθάριση λογαριασμών
Μέρτζος, Σταχυολογήματα	σ. 298-299, αρ. 43	2/4/1567	κρασί σιτάρι	προκαταβολή	υποθήκη + ενέχυρο	—
Il miglior vino	σ. 107, αρ. 3	27/12/1577	κρασί	προκαταβολή	—	—
Il miglior vino	σ. 42, αρ. 6	29/12/1577	κρασί	προκαταβολή	υποθήκη – ενέχυρο + υποθήκη	—
Σιακωτός	σ. 193-194, αρ. 3	20/3/1586	γεράκια	προκαταβολή	—	—
Il miglior vino	σ. 110-111, αρ. 4	5/3/1599	μεταφορά κρασιού	προκαταβολή	—	—
Il miglior vino	σ. 74, αρ. 9	14/3/1608	κρασί	προκαταβολή	—	—
Il miglior vino	σ. 112, αρ. 5	5/3/1613	μεταφορά κρασιού	προκαταβολή	—	—
Il miglior vino	σ. 55, αρ. 5	16/4/1617	κλαδευτήρια	προκαταβολή	—	—

RIASSUNTO

IOANNIS CHATZAKIS: *La vendita a consegna differita dei prodotti rurali nel diritto della Creta veneziana*

Le vendite a consegna differita dei prodotti rurali sono fondate sulla possibilità fornita dal diritto, che oggetto di una compravendita può essere una cosa non esistente al momento della vendita, ma la quale sarà prodotta in avvenire. Lo studio sistematico dei protocolli notarili di Creta ha dato notevoli esempi di questi atti. Questo accordo in una forma ideale, copriva i bisogni di entrambe parti. Il venditore si forniva dei soldi molto più presto dal periodo di produzione e l'acquirente si assicurava in anticipo i prodotti. Naturalmente con il passaggio di tempo la tipologia del atto e sviluppata è nel nucleo iniziale accadono varie aggiunte. Il prezzo fornito è protetto con garanzie, pegni e ipoteche, mentre particolare importanza si è data nella qualità del prodotto e nelle scadenze della consegna.

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Fontes minores
τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου
Ἕνα ἐρευνητικὸ αἶτημα

I

Διάσπαρτα σὲ χειρόγραφους κώδικες, ἀγνοημένα καταρχὴν ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς καταλογογράφους χειρογράφων, σώζονται γνωμοδοτικὰ κείμενα ἢ σύντομες πραγματεῖες νομικοῦ περιεχομένου, ἔργα ποὺ ἔχουν συνταχθεῖ σὲ γλώσσα ἐλληνικὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ νομικὰ κείμενα ποὺ ἔχουν δύο ιδιότητες: εἶναι σύντομα καὶ δὲν προέρχονται, δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ κάποια ἐπίσημη ἀρχή· μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο, τοῦ σύντομου καὶ τοῦ ἀνεπίσημου, χρησιμοποιοῦ ἐδῶ τοὺς ὅρους *fontes minores*.

Ἡ ἀνάγκη συγκέντρωσης καὶ συστηματικῆς μελέτης αὐτῶν τῶν ἐλασσόνων, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ μόλις ἀναφέραμε, πηγῶν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου μὲ ἀπασχολεῖ ἐδῶ καὶ χρόνια· μολονότι ὅμως ἔχω δώσει δυνάμεις γιὰ τὴν ἱκανοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητικοῦ ζητούμενου, δὲν ἔχω ὥς σήμε-

Σὲ μιὰ πρώτη μορφή παρουσιάστηκε, ὡς πρόδρομη ἀνακοίνωση, στὴν I' Συνάντηση Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, ποὺ ὁργάνωσε ὁ Τομέας Ἰδιωτικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστήμιου Θράκης, Κομοτηνὴ 19-20 Ὀκτωβρίου 2007.

ρα ανακοινώσει κάτι σχετικό με τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μου. Ἀποφάσισα νὰ τὸ κάνω τώρα, νὰ παρουσιάσω τὸ στόχο τοῦ ἐρευνητικοῦ αὐτοῦ ἔργου, νὰ περιγράψω τὰ ἐν δυνάμει περιεχόμενά του, νὰ δώσω κάποια ἐνδεικτικά παραδείγματα καί, ἂν πείσω γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴ χρησιμότητά του, νὰ προκαλέσω τὴ συνεργασία τῆς ἐρευνητικῆς κοινότητος.

II

Ἄς πάρουμε ἓνα παράδειγμα γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ δοῦμε ἀμέσως ποῖο εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει τὸ ὕλικο ποὺ ἔχει ὥς τώρα ἐντοπιστεῖ.

Στὸ χειρόγραφο ποὺ μετὰ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 51 σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας στὸ Βαθὺ καὶ περιέχει νομοκανονικὴ ὕλη ὑπάρχει, ἀνάμεσά της, ἓνα σύντομο κείμενο ποὺ καταλαμβάνει λιγότερο ἀπὸ ἓνα φύλλο: τὸ verso τοῦ φύλλου 132 καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ recto τοῦ φύλλου 133.

Τὸ κείμενο φέρει τὴν ἐπιγραφή «Σημείωμα τοῦ λογοθέτου Καρυοφύλλου»· δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ καὶ δὲν ἔχει κὰν καταγραφεῖ στὰ ἔργα ποὺ περιέχονται στὸ σαμιακὸ χειρόγραφο στὸν *Κατάλογον χειρογράφων κωδίκων I. Μητροπόλεως Σάμου* ποὺ ὁ Ἰωάννης Ἀναστασίου συνέταξε καὶ δημοσίευσε τὸ 1973¹.

Στὸ κείμενο δὲν ἔχει σημειωθεῖ κάποια χρονολογία· τὸ ὄνομα πάντως τοῦ συντάκτη του (Καρυοφύλλης) σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ιδιότητα ποὺ δηλώνεται (λογοθέτης) μᾶς ὁδηγεῖ μετὰ ἀσφάλεια στὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη², ποὺ κατεῖχε κάποτε τὸ ὀφφίκιο τοῦ λογοθέτη τοῦ γενικοῦ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως³ καὶ στὸν ὁποῖο ἀπὸ τὸ 1676 ἀπονεμήθηκε τὸ πρῶτο, ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, στὴν τάξη τῶν ὀφφι-

1. Ὁ *Κατάλογος* ἀποτελεσε τὸ Παράρτημα ἀρ. 13 τοῦ 17ου τόμου τῆς *Επιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Τὸ χειρόγραφο ἀρ. 51 περιγράφεται στίς σελίδες 39–40.

2. Βιογραφικὰ γιὰ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη δίνουν ὁ Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἐφημερίδες», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 3 (1890–1891), 283–284· Μανουῆλ Ι. Γεδεών, «Φαναριωτικά ὑπομνήματα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1883), 373–375· Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Πρὸς Μελέτιον Χορτάκιον καὶ Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολαί», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 6 (1901), 73–78· γιὰ τὴ νεότερη βιβλιογραφία βλ. Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἑλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670–1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 29 ἐπ.

3. Μετὰ τὸ ὀφφίκιο αὐτὸ ἀναφέρεται τὸ 1641 σὲ πιττάκιο τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Παρθενίου Α' πρὸς τὸν μητροπολίτη Τορνόβου Ἀθανάσιο· βλ. πρόχειρα τὸ κείμενο ἀναδημοσιευμένο στὸν πέμπτο τόμο τοῦ *Συντάγματος θείων καὶ ἱερῶν κανόνων* τῶν Κ. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Ἀθήνα 1855, σ. 587.

κίων της Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου λογοθέτη⁴.

Ἄν, ὅπως ὅλα δείχνουν, στὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη δὲ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὸ «Σημείωμα», διαθέτουμε καὶ ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ σύνταξή του, τὸ 1691, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι τὸ ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου λογοθέτη τὸ κατεῖχε ὡς τὴ χρονολογία αὐτή⁵.

Θέμα τοῦ «Σημειώματος» εἶναι ἡ ὑποστήριξη τῆς ἄποψης πὼς τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγένειας περιορίζεται στὸν ἀνάδοχο καὶ στὸν ἀναδεκτὸ καθὼς καὶ στοὺς συγγενεῖς αὐτῶν πρώτου βαθμοῦ. Θέμα δικό μας εἶναι: γιατί μπορεί νὰ χαρακτηριστεῖ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐλάσσων πηγή τοῦ δικαίου καὶ ὄχι μείζων, ἐπίσημη, ἀφοῦ τὴ συντάσσει ἓνας ὀφφικιῶν τοῦ Πατριαρχείου;

Δύο τουλάχιστον στοιχεῖα μὲ ὁδηγοῦν στὴν ἄποψη πὼς ἰδιωτικὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ κείμενο αὐτό. Πρῶτα ἐπειδὴ στίς ἀρμοδιότητες τοῦ λογοθέτη ἢ τοῦ μεγάλου λογοθέτη, τίς ὁποῖες φέρεται νὰ εἶχε ὅταν συνέταξε τὸ «Σημείωμα» αὐτό, δὲν ἦταν τὰ θέματα τοῦ γάμου· καὶ ἔπειτα, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἓνα τεκμήριο τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ κειμένου. Ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης θυμίζει ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα τοῦ κωλύματος γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγένειας ὁ «ἀληθὴς καὶ ἀρχαῖος νόμος», καταφέρεται ἐναντίον ὧσων ἔχει ὑποστηρίξει ὁ «ἀνόητος Μαραφαράς»· πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν ἱερέα Ζαχαρία Σκορδύλη, ὁ ὁποῖος σὲ συλλογὴ νομοκανονικῶν κειμένων ποὺ δημοσίευσε τὸ 1564 στὴ Βενετία, εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἄποψη πὼς δημιουργεῖ γενικευμένο κώλυμα ἡ πνευματικὴ συγγένεια⁶. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἐπί-

4. Βλ. τὴν πληροφορία ὅπως τὴν καταγράφει ὁ ἴδιος ὁ Καρυοφύλλης στὸ Ἡμερολόγιό του (Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἐφημερίδες», ὁ.π., σ. 294). Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα τὸ ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου λογοθέτου κατακτᾷ ὑψηλὴ θέση στὴν ἱεραρχία τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς στὸν κατάλογο ποὺ συντάσσει, πρὶν ἀπὸ τὸ 1591, καὶ καταγράφει «ὡς ἔχουσι νῦν τὰ ὀφφίκια» στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, κατατάσσει ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου λογοθέτη ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ κατὰ παράδοση πρῶτο, ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου οἰκονόμου (τὸν κατάλογο τοῦ Ζυγομαλᾶ δημοσίευσε ὁ Stavros Perentidis, «Un manuscrit de l'Hexabible d'Harménopoulos en la possession de Théodose Zygomalas», «Μνήμη» Georges A. Petropoulos, τ. 2, Ἀθήνα 1984, σ. 228). Στὴ συνέχεια τὸ ὀφφίκιο κατέλαβε τὴν πρώτη θέση. Γιὰ τὸ ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου λογοθέτη στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο βλ. τὴ μελέτη τοῦ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, «Τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου ἐν τῷ Οἰκουμένικῳ Πατριαρχείῳ», *Ὁρθοδοξία* 17 (1942), 235–241.

5. Τὸ τέλος τῆς θητείας του, τὸ 1691, τὸ προσδιόρισε ἡ καταγγελία ὅτι ἦταν ὁπαδὸς τοῦ Καλβινισμοῦ, καταγγελία ποὺ ἀποδέχτηκε ἡ σύνοδος ποὺ συνήλθε στὰ τέλη τοῦ 1692 καὶ τὸν καταδίκασε· βλ. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, «Φαναριωτικὰ ὑπομνήματα», ὁ.π., 374 καὶ Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Πρὸς Μελέτιον Χορτάκιον...», 82–85.

6. Γιὰ τὸ δημοσίευμα αὐτὸ τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη, *Περὶ βαθμῶν συγγενείας*, ποὺ

σημη γνωμοδότηση ἐνὸς καθ' ὕλην ἀρμόδιου ὁφφικιαλίου, οἱ ἀπαξιωτικοὶ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη δὲν εἶχαν δέσση: οὔτε «ἀνόητος» θὰ χαρακτηριζόταν ὁ ἐκφραστής τῆς ἀντίθετης ἄποψης καὶ τὰ λεγόμενά του «μωρολογίες» οὔτε, ἂν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀναφερθεῖ σὲ ἐκεῖνον ποὺ ὑποστήριζε μιὰ διαφορετικὴ ἄποψη, ὁ ἐκφραστής τῆς θὰ προσδιοριζόταν μὲ τὸ παρωνύμιό του, «Μαραφαράς», ἀλλὰ μὲ τὸ ὄνομά του καὶ τὴν ιδιότητα ποὺ εἶχε: ἱερεὺς Ζαχαρίας Σκορδύλης.

Ἀνάλογα κείμενα ὑπάρχουν, ὅπως εἶπαμε, σὲ ἄλλους χειρόγραφους κώδικες καὶ δέτουν παρόμοια προβλήματα στὸν ἐρευνητὴ. Νὰ ἀναφέρω τὴν πιὸ ἀκραία περίπτωση, τὸ πιὸ ἀκραῖο δίλημμα ποὺ ἔχω ἀντιμετωπίσει.

Ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίδεο σώζεται ἓνα σύντομο κείμενο δύο σελίδων, γραμμένο μὲ τὴ μορφή ἐρωταποκρίσεων. Τὸ κείμενο εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Δοσιδέου, γραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Μάρτιο τοῦ 1688⁷ καὶ τὰ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα γνωμοδοτεῖ ἀφοροῦν τὸ κληρονομικὸ δίκαιο. Τὸ κείμενο σωζόταν ἐνσωματωμένο στὸν χειρόγραφο κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὸν ἀριθμὸ 418 καὶ τώρα, ἀπὸ τὸ 1951, βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι, ὅπου πλέον ἔχει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 1270⁸.

γνώρισε τὴν πρώτη του ἔκδοση τὸν Ἰούνιο τοῦ 1564 στὴ Βενετία, βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴν πρόσφατη μελέτη μου «Ἡ τρίτη χειρόγραφη “ἐκδοση” τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Επετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 38 (2004), 236–239 καὶ τὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτω στὴ σημ. 28. Σὲ αὐτὴν ἄς προστεθοῦν καὶ: Ernst Gamillscheg, «Scordyllana», *Codices manuscripti* 3 (1977), 17–22 καὶ Γ. Π. Ἐκκεκάκης, «Λόγος Γεωργίου Σκορδυλίου τοῦ Μαραφαρᾶ σὲ κώδικα διὰ (χειρὸς) Ἱερεμίου τοῦ Τζαγκαρόλου», *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. 2, 1, Ρέθυμνο 1995, σ. 263–264.

7. Γιὰ τὸν Δοσίδεο, τὰ βιογραφικὰ του μαζί μὲ μιὰ καταγραφή τῶν (συνεχῶν) μετακινήσεών του, βλ. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Δοσίδεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων (1641–1707)», *Νέα Σιών* 5 (1907), 97–168· ἡ ἀναγραφή τῶν περιοδεϊῶν του τὴν περίοδο τῆς πατριαρχίας του στίς σ. 152–155. Πληρῆστερη ἀναγραφή τῶν μετακινήσεων τοῦ Δοσιδέου, στὴν ὁποία περιλαμβάνεται καὶ ἡ πρὶν τῆς πατριαρχίας του περίοδος, δίνει ὁ Εἰρηναῖος Δελιδήμος στὴν «Εἰσαγωγή» του στὴν ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Δοσιδέου *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* (α' ἔκδοση Βουκουρέστι 1715 [= c. 1722]), Θεσσαλονίκη 1982–1983· ἡ ἀναγραφή στίς σ. ιδ'–ιδ'. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα ὁ Δοσίδεος φέρεται, καὶ ἀπὸ τοὺς δύο συγγραφεῖς, νὰ βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1688, σύμφωνα μὲ τὴν ἀδυσάριστη ὅμως πηγή τὴν ὁποία ἐδῶ παρουσιάζουμε ἦταν στὴν Πόλη ἀπὸ τὸν Μάρτιο —ἢ καὶ τὸν Μάρτιο— τοῦ ἴδιου ἔτους.

8. Ἐχει κατὰ συνέπεια γνωρίσει δύο, ταυτόσημες σχεδόν, περιγραφές: Ἀδ. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σ. 393–403 καὶ Mihail Caratașu, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, τ. 3, Βουκουρέστι 2005, σ. 278–286.

Μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ἐλάσσονα πηγή τὸ κείμενο ἐνὸς ἐν ἐνεργείᾳ πατριάρχῃ; Νομίζω πὼς καταφατικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀπάντησή μας. Ὁ Δοσίθεος στὴν προκειμένη περίπτωση γνωμοδοτεῖ ὡς νομομαθῆς, πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἀρμοδιότητάς του. Ἄν τὸ κείμενο ἀφοροῦσε ὑπόδεση κάποιου χριστιανοῦ ποὺ ἐνέπιπτε στὸ χῶρο τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, δὴ ἐξέφραζε τὶς ἀπόψεις του μὲ ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα καὶ ὄχι μὲ ἓνα κείμενο ποὺ δὴ εἶχε τὴ μορφή ἐρωταποκρίσεων. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ, ἰδιωτικὸ τείνω νὰ θεωρήσω καὶ τὸ κείμενο αὐτό, ἔστω καὶ ἂν στὸ τέλος ὁ συντάκτης του σημειώνει τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἐπίσημη ιδιότητά του.

Ἄν ὅμως ἡ περίπτωση ποὺ μόλις ἀνέφερα συνιστᾷ ἓνα ἀκράϊο διλήμμα, ὀφείλω νὰ δηλώσω πὼς μὲ τὸ κριτήριό ποὺ ἔδωκα ἐξ ἀρχῆς, νὰ θεωρήσω «ἐλάσσονες πηγές» ὄχι μόνο τὰ μικρῆς ἐκτάσεως κείμενα ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ ἐπίσημες ἀρχές, τὸ διλήμμα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τους ἐλλοχεύει, ἀφοῦ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνος ποὺ γνωμοδοτεῖ ἢ καταπιάνεται μὲ τὴν πραγματεύση ἐνὸς νομικοῦ θέματος εἶναι ἐπώνυμος, ἔχει κάποια ιδιότητα. Ἰδοὺ ἓνα ἀκόμα παράδειγμα.

Στὸν ἀδωνικό χειρόγραφο κώδικα Ἰβήρων 512, ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου, περιέχεται ἓνα κείμενο, μιὰ σχετικὰ μακρὰ πραγματεία γιὰ τὸ πὼς πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται περιπτώσεις σχετικὲς μὲ τὸ δίκαιο τοῦ γάμου⁹.

Ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος διετέλεσε ὀφφικιάλιος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ρήτωρ στὴν ἀρχὴ καὶ μέγας ρήτωρ στὴ συνέχεια, ὀφφίκια ποὺ δὲν εἶχαν βέβαια ἀρμοδιότητα σχετικὴ μὲ τὰ θέματα τοῦ γάμου¹⁰. Μιὰ ὑπόδεση ὥστόσο ποὺ ἀπασχόλησε τὴ σύνοδο γιὰ κάποιο συνοικέσιο τὸ ὁποῖο ἀπὸ λάθος ἱερολογήθηκε ἐνῶ ὑπῆρχε κώλυμα, ἀποτέλεσε φαίνεται τὴν ἀφορμὴ γιὰ νὰ συντάξει αὐτὸ τὸ κείμενο, μολονότι ἀρμόδιος γιὰ τὰ ζητήματα γάμου ἦταν ὁ μέγας χαρτοφύλαξ.

Τὴν παρέμβασή του αὐτὴ δὴ τὴν χαρακτηρίσουμε ἐπίσημο κείμενο; Νομίζω πὼς ἀρνητικὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἀπά-

9. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Καίμπριτζ 1900, σ. 160–161. Τὸ κείμενο ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, μὲ ἀριθμὸ 4 στὴν περιγραφή, παραδίδεται στὰ φ. 303r–307r ὁ Λάμπρος τὸ ἀναγράφει μὲ τὴν πρώτη φράση του: «Περὶ τῆς πρότῃ γεγεννημένης ἐξετάσεως τοῦ συνοικεσίου ὅπερ λαθὼν παρανόμως συνήφθη...» (σ. 161).

10. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μανουὴλ Κορίνθιο βλ. στὴ μελέτη τοῦ Χ. Γ. Πατρινέλη, «Οἱ Μεγάλοι Ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος* 16 (1962), 17 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ντησή μας· τὸ ὀφφίκιο ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγγνωσμένη λογιосύνη του προσέδιδαν ἴσως μεγαλύτερο κύρος στὴν παρέμβασή του, δὲν μετέτρεπαν ὅμως τὸ ἰδιωτικὸ πόνημα σὲ ἐπίσημο κείμενο.

III

Τὰ τρία παραδείγματα ποὺ παρουσίασα εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρά· ἀναδεικνύουν τοὺς ποικίλους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ οἱ ἐλάσσονες αὐτὲς πηγές. Τὸ πρῶτο κείμενο δὲν σώζεται ἀπὸ αὐτόγραφο τοῦ συντάκτη του, τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλου· παραδίδεται ἀπὸ ἀντίγραφο ποὺ σώζεται σὲ κώδικα τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸν πρῶτον μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Νεόφυτο Μαυρομαμάτη, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ λόγιος αὐτὸς ἀρχιερέας εἶχε ἀποσυρθεῖ στὴν ἀθωνικὴ πολιτεία¹¹.

Τὸ δεῦτερο κείμενο τοῦ Δοσιθέου εἶναι αὐτόγραφο, γράφτηκε ὅπως εἶπαμε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σώζεται —ἢ καλύτερα σωζόταν— στὴ φυσικὴ του θέση, συσταχωμένο σὲ χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου —καὶ τώρα βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

Τὸ τρίτο, τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου, εἶναι καὶ αὐτὸ αὐτόγραφο τοῦ συντάκτη του¹² καὶ ἔχει τὴν ἰδιοτυπία νὰ ἀποτελεῖ τὸ τελικὸ σχεδιάσμα

11. Γιά τὸν Νεόφυτο Μαυρομαμάτη βλ. κυρίως τὴ μελέτη τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδη, «Νεόφυτος ὁ Μαυρομαμάτης, μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1932–1933), 161–249, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· βλ. ἀκόμα Ἑλένη Δ. Κακουλίδου, «Αὐτόγραφα σημειώματα τοῦ Νεοφύτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης. Συμβολὴ στὴ χρονολογία του», *Ἑλληνικά* 20 (1967), 442–445 καὶ Ναυκράτιος Τσουλκανάκης, «Ὁ μητροπολίτης Ἄρτης Νεόφυτος Μαυρομαμάτης καὶ αἱ σχέσεις του πρὸς τὸ κατὰ Πάτριον Φροντιστήριον Μακαρίου Καλογερά», *Κληρονομία* 9 (1977), 87–132.

12. Ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα περιεχόμενα κείμενα. Γιά τὸ ὅτι τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο 16ῆρων 512 εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), 137 σημ. 2· βλ. καὶ L. Vranoussis, «Les "Conseils" attribués au prince Neagoe (1512–1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-est Européen*, τ. 4, Ἀθήνα 1978, σ. 380. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ παραδίδει τὸ ἀθωνικὸ αὐτὸ χειρόγραφο εἶχαν ἀρχίσει νὰ δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, στὴν ἐποχὴ μας ὅμως πολλαπλασιάστηκαν· βλ. τὴν τελευταία σχετικὴ ἐργασία ὅπου καὶ ἀναφορὰ σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς σχετικὰ πρόσφατες ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτό, Δημήτρα Μονιού, «Μανουὴλ Κορίνθιου ἀνέκδοτος παρακλητικὸς κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον καὶ εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 27 (2005–2006), 103–111· ἡ ἀναγραφὴ στὴ σημείωση τῆς σ. 103.

τοῦ κειμένου, καθὼς σώζει διορθώσεις τοῦ συγγραφέα, σθησίματα καὶ ἐπαναδιατυπώσεις κάποιων φράσεων γραμμένα ὅλα ἀπὸ τὸ χέρι του, στοιχεῖα πολῦτιμα ποὺ μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε τὸν τελικὸ βηματισμὸ τοῦ συγγραφέα.

IV

Ἀπὸ τὰ τρία παραδείγματα ποὺ παρουσίασα νομίζω ὅτι ἔγινε ἀντιληπτὸ τὸ εἶδος καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν κειμένων ποὺ συγκεντρώνω στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου ποὺ ὀνόμασα «Ἐλάσσονες πηγές τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου». Θεωρῶ ὥστόσο χρήσιμο νὰ κλείσω παρουσιάζοντας τὴ χρησιμότητα αὐτῶν τῶν πηγῶν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ νομικοῦ μας βίου τὴν περίοδο τῆς ὁθωμανικῆς κυριαρχίας.

Θυμίζω πρῶτα πὼς γιὰ λόγους ποὺ ἔχει δοθεῖ ἡ εὐκαιρία καὶ ἄλλοτε νὰ ἀναπτύξω, τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ποὺ μετὰ τὴν κατάκτηση γνώρισαν τὴ νομιμοποίηση, καθὼς ἐντάχθηκαν στὴν ὁθωμανικὴ ἔννομη τάξη, ἦταν δύσκολο νὰ ἀλλάξουν μὲ νεότερες ρυθμίσεις¹³.

Ἄν ὅμως λόγοι πολιτικῆς φρόνησης ἐπέβαλαν τὴ μὴ μεταβολὴ ὧσων εἶχαν νομοθετηθεῖ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ εἶχαν ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς ὡς δίκαιο τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τους, ἡ μεταβυζαντινὴ πραγματικότητα, ποὺ ἦταν συχνὰ ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία εἶχαν νομοθετηθεῖ οἱ βυζαντινὲς ρυθμίσεις, ἀπαιτοῦσε κάποιους χειρισμούς. Στὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα, πὼς γεφυρώνεται αὐτὸ τὸ χάσμα, οἱ μεταβυζαντινοὶ νομικοὶ ἐπέλεξαν αὐτὸ ποὺ στὴ σύγχρονη νομικὴ θεωρία ὀνομάζουμε διαπλαστικὴ ἔρμηνεία τοῦ δικαίου: ὄχι ρητὲς ἀλλαγές —σπάνια ἄλλωστε ἔχουμε ἀποφάσεις ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ σῶμα τῶν χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐννοῶ τίς συνόδους, ποὺ ἀλλάζουν ρυθμίσεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου— ἀλλὰ σιωπηρὲς προσαρμογές¹⁴. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀφανὴ πορεία τοῦ μεταβυζαντι-

13. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Συνέδριο ποὺ διοργάνωσε ὁ Δικηγορικὸς Σύλλογος Θεσσαλονίκης τὸ 1998 «Le droit byzantin dans le cadre de l'empire ottoman. Problèmes et solutions adoptées à partir du premier siècle après la Prise de Constantinople», *Byzantine Law. Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10–13 December 1998*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 71–78.

14. Ἔχω ἐκφράσει τίς ἀπόψεις μου γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ στὴ μελέτη μου *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999· ἰδίως σ. 201–217. Στὴν ἴδια μελέτη εἶχα ἐκτιμήσει, λανθασμένα, πὼς τὸ κείμενο τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου ποὺ ἐδῶ παρουσίασα ἀποτελοῦσε «σχεδιάγραμμα ἐνὸς πατριαρχικοῦ γράμματος» (σ. 170).

νοῦ νομικοῦ μας βίου οἱ ἐλάσσονες πηγές ποὺ ἐπικαλοῦμαι μποροῦν νὰ προσφέρουν κάποια πολὺτιμα στοιχεῖα, καθὼς προετοίμαζαν μὲ τὶς γνώμες ποὺ διατύπωναν μιὰ πιὸ εὐέλικτη ἐρμηνεία κάποιων διατάξεων τοῦ ἰσχύοντος βυζαντινοῦ δικαίου.

Στὰ κείμενα ὅμως αὐτὰ σώζονται καὶ κάποιες πληροφορίες γιὰ ρυθμίσεις ποὺ εἶχε ἐπικρατήσῃ νὰ ἐφαρμόζονται, πληροφορίες ποὺ δύσκολα δὰ ἀντλούσαμε ἀπὸ ἄλλοῦ. Ἐνα παράδειγμα δὰ δείξει καλύτερα αὐτὸ ποὺ θέλω νὰ πῶ.

Ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης στὸ «Σημείωμά» του γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ κωλύματος γάμου λόγω πνευματικῆς συγγένειας μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη πληροφορία: τὸ κώλυμα αὐτὸ εἶναι, μὲ βάση «τὸν ἀληθῆ καὶ ἀρχαῖον νόμον», περιορισμένης ἐκτάσεως, «κατὰ δὲ τὸν πολιτευόμενον νόμον τοῦ ἀνοήτου Μαραφαρᾶ κακῶς νοήσαντα τὸ νόμιμον ἀξίωμα» ἔχει διευρυνθεῖ. «Τὸν πολιτευόμενον»· σαφῆς νομίζω ἔνδειξη γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τουλάχιστον στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα ποὺ γράφει ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἐπικρατήσῃ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Σκορδύλη. Συνήθεια τὴν ὁποία ὁ Καρυοφύλλης θέλει νὰ ἀνατρέψῃ ἐπικαλούμενος ὅσα ἡ ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ σχετικοῦ νόμου ὀρίζει.

V

Ἄν μὲ ὅσα εἰπώθηκαν ἔγινε κατανοητὴ ἡ χρησιμότητα αὐτῶν τῶν ἐλασσόνων πηγῶν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ μεταβυζαντινοῦ νομικοῦ μας βίου, τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι: πῶς μποροῦμε νὰ τὶς ἀξιοποιήσουμε;

Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ἔχω συγκεντρώσει εἶναι ἀνέκδοτα —ἀπὸ αὐτὴ ἄλλωστε τὴν ομάδα ἐπέλεξα καὶ τὰ τρία παραδείγματα ποὺ ἐδῶ χρησιμοποίησα—, κείμενα ποὺ πρέπει βέβαια κάποτε νὰ ἐκδοθοῦν· κάποια ἄλλα ἔχουν δημοσιευθεῖ μὲ βάση ἓνα χειρόγραφο, καθὼς ὅμως παραδίδονται ἀπὸ περισσότερα χειρόγραφα, χρειάζεται νὰ ἐκδοθοῦν καὶ πάλι, ἐνῶ κάποια ἄλλα ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ χειρόγραφο ποὺ τὰ σώζει πρέπει ἀπλῶς νὰ ἐνταχθοῦν στὸ *corpus* ποὺ νομίζω πῶς πρέπει κάποτε νὰ συγκροτηθεῖ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι βέβαιο πῶς δὲν ἔχω δεῖ ἀπὸ αὐτοψία ὅλα τὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ σώζονται ἀνὰ τὸν κόσμος, ἀλλὰ οὔτε προβλέπεται νὰ τὰ δῶ σὲ τούτῃ τῇ ζωῇ. Τί κάνουμε λοιπόν;

Νομίζω πῶς ἦρθε ὁ καιρὸς νὰ δημοσιεύσω τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχω συγκεντρώσει ὡς μιὰ πρώτη συγκομιδὴ, γιὰ νὰ προκληθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ συμπληρώσεις· διότι εἶναι βέβαιο πῶς μὲ τὴ βοήθεια ὅλων μας ὁ ἀριθμὸς τῶν κειμένων αὐτῶν δὰ αὐξηθεῖ.

RÉSUMÉ

D. G. APOSTOLOPOULOS, *Fontes minores* du droit post-byzantin
Un desideratum

Dispersés dans des codices manuscrits, ignorés en général non seulement des historiens des sources du droit mais même des auteurs de catalogues de manuscrits, il nous est parvenu des textes consultatifs ou de brefs traités de contenu juridique, œuvres rédigées en grec sous la domination ottomane. Ce sont en fait des textes juridiques qui présentent la double caractéristique d'être courts et de ne pas avoir été écrits et publiés par une autorité officielle. C'est pour signifier cette brièveté et ce caractère non officiel que j'emploie ici les termes de *fontes minores*.

Je cite trois exemples indicatifs conservés dans autant de manuscrits: une «Note» de Ioannis Karyophyllis sur l'empêchement du mariage pour cause de parenté spirituelle (ms Samos 51, f. 132v-133r), un texte de questions-réponses sur des problèmes de droit successoral rédigé par Dosithée de Jérusalem (ms Académie roumaine 1270 [olim Métoque du Saint-Sépulcre 418], f. 264r-v) et un mémoire de Manuel de Corinthe sur le problème posé par un mariage célébré alors qu'il y avait un empêchement, non diagnostiqué à temps (Ivion 512, f. 303r-307r).

Le desideratum, le vœu que je formule est qu'un corpus de ces sources mineures soit constitué car, entre autres, elles contiennent des informations non exploitées sur le sort des dispositions du droit byzantin dans le cadre de l'Empire ottoman, c'est-à-dire des données pour l'étude de notre vie juridique post-byzantine.

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Καράβια «εις ναύλον» και καράβια «σερμαγελίδικα» στο Αιγαίο (μέσα 17ου - πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)*

Η ναυτιλία, μπορεί να μεταφράζεται ως η αδιάσπαστη σύνδεση τριών πληγών της κοινωνίας «πόλεμος, εμπόριο και πειρατεία», όπως σαρκάζει ο Μεφιστοφελής στο Φάουστ του Γκαίτε¹, αλλά όσον αφορά τους λαούς της θάλασσας αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την επιβίωσή τους. Το Αιγαίο συγκεκριμένα, χωρίζοντας και ενώνοντας ταυτόχρονα την Ελληνική χερσόνησο με τη Μ. Ασία και καθώς είναι κατάσπαρτο από νησιά απαιτεί την ύπαρξη ναυτιλίας για να εξυπηρετεί ένα πλήθος ανάγκες και ιδιαίτερα εκείνες για την επικοινωνία, για τον ανεφοδιασμό και για τις μεταφορές. Αν λάβουμε υπόψη μας την Κρήτη που ορίζει τα Νότια σύνορά του και από την μιά μεριά τα Στενά (Ελλάσποντο και Βόσπορο) τη διέξοδο δηλαδή προς τον Εύξεινο Πόντο, από την άλλη το Ιόνιο Πέλαγος, που με τα νησιά του αποτελεί το θαλάσσιο δρόμο προς την Ιταλική χερσόνησο και τη Δύση, έχουμε θέσει τα όρια της ελληνικής ναυτιλίας.

* Ανακοίνωση (σε πρώτη μορφή) στην Γ' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, Κομοτηνή, 19-20 Οκτωβρίου 2007.

1. «Ich müßte keine Schifffahrt kennen: / Krieg, Handel und Piraterie, / Dreieining sint sie, nicht zu trennen. Γκαίτε, *Φάουστ Β*, 5η πράξη, στ.11186-11188. Ο Γκαίτε θέβαια αντιμετωπίζει τη ναυτιλία με τη δυσπιστία του στεριανού κεντροευρωπαίου.

Όρια μέσα στα οποία γεννιέται και απ' όπου απλώνεται στη Μεσόγειο και έξω απ' αυτή.

Στα νησιά του Αιγαίου κατά τα μέσα του 17ου αιώνα, με την εξαίρεση της Τήνου, κυριαρχούν οι Τούρκοι, ενώ στο Ιόνιο επικρατούν οι Βενετσιάνοι παρά τις τούρκικες επεκτατικές προσπάθειες. Το δουκάτο της Νάξου έχει εκλείψει εδώ και ένα αιώνα, ενώ το *Regno di Candia* μέσα στο 1669 καταλύεται κι αυτό από τους Τούρκους. Το ταραγμένο Αρχιπέλαγος τα πλοία δεν έχουν πάψει βέβαια να το διασχίζουν μεταφέροντας εμπορεύματα και ταξιδιώτες². Κατ' αυτούς τους κρίσιμους αιώνες, από τα μέσα του 17ου και μετέπειτα (μέχρι το πρώτο τέταρτο περίπου του 19ου), η χρησιμοποίηση του πλοίου, με όποια νομική μορφή και να λαβαίνει και οτιδήποτε και να μεταφέρει, στο Αιγαίο ιδιαίτερα, θα αποτελέσει το αντικείμενο της παρούσας.

I

Είναι γνωστό ότι σπανίζουν τα δικαιοπραχτικά έγγραφα που αναφέρονται στο εμποροναυτικό δίκαιο, ιδιαίτερα τα λυτά έγγραφα, επειδή το «εφήμερο» των σχέσεων αυτών –και η συναπαιτούμενη ταχύτητα των συναλλαγών– δεν απαιτεί τη διαφύλαξή τους, σε αντίθεση με την «αιωνιότητα» εκείνων που αφορούν τις χερσαίες περιουσιακές σχέσεις, όπως για παράδειγμα τα πωλητήρια, οι διαθήκες, τα προικοσύμφωνα κ.λπ. Έτσι, η ανακάλυψή τους προσφέρει στην έρευνα σημαντικά στοιχεία.

Μέχρι σήμερα η έρευνα είχε στα χέρια της έγγραφα σχετικά με τις θαλάσσιες μεταφορές από τα μέσα του 18ου αιώνα και ύστερα, ιδιαίτερα από τη Σύρο³, την Ύδρα, τις Σπέτσες και την Άνδρο. Τα Επτανησιακά και γενικότερα τα έγγραφα των βενετοκρατούμενων περιοχών (έγγραφα από τα τέλη του 15ου αιώνα και ύστερα) αποτελούν μian άλλη πλούσια ομάδα αλλά η μελέτη τους εκφεύγει από τα όρια της παρούσας.

Στην παρούσα εργασία θα μελετηθούν επιπλέον για πρώτη φορά Ναξιακά ναυλοσύμφωνα (ανέκδοτα τα περισσότερα) του 17ου αιώνα και

2. Θα πρέπει ευθύς εξαρχής να τονιστεί ότι η ναυτιλία στον ελλαδικό χώρο γεννήθηκε σε αρχαιότατους χρόνους, γνώρισε περιόδους ακμής και περιόδους παρακμής αλλά ποτέ δεν έπαψε να υπάρχει. Έτσι δε μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη που τοποθετεί κατά το 16ο με 17ο αιώνα τη «γένεσή» της. Όταν ο Λεονταρίτης παρατηρεί ότι «οι αρχές του ελληνικού ναυτικού μπορούν να αναχθούν στον 16ο αιώνα», οπωσδήποτε εννοεί οι αρχές του «νεοελληνικού» ναυτικού, για να το ξεχωρίσουμε από το βυζαντινό, το τούρκικο, ή και το αρχαίο ελληνικό ακόμα. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1981, 3.

3. Ανδρ. Θ. Δρακάκης, «*Η Σύρος επί τουρκοκρατίας*», τ. Α', έκδοση εφημερίδας «Θάρος», 1948, τ. Β', *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 6, 1967. (Στη συνέχεια: Σύρος Α', Σύρος Β').

του 18ου αιώνα. Σχεδόν μοναδική πηγή μας αποτελούν δύο κώδικες των Γενικών Αρχείων του Κράτους (οι με αριθμ. 85 και 86) του νοτάριου Νάξου Ιωάννη Μηνιάτη⁴. Ως συμπλήρωμα θα ληφθούν υπόψη και όποια άλλα Ναξιακά δημοσιεύματα είναι σχετικά με το θέμα μας⁵.

Στους κώδικες του Μηνιάτη εντοπίζονται πέντε ναυλοσύμφωνα και τουλάχιστον πέντε πράξεις που αναφέρονται σε κάποια ναύλωση, επιπλέον δύο μαρτυρικές καταθέσεις, η μία για καθυστέρηση φόρτωσης και τις συνέπειές της και η άλλη για μεταφόρτωση λόγω αδυναμίας εκτέλεσης μεταφοράς (Βλ. για το ΓΑΚ 85: Παράρτημα αριθ. 1-4 και φφ. 116α, 121α, 220α και 225α· για το ΓΑΚ 86: αριθ. 21, 25, 334 και 868).

Η σπουδαιότητα των ναυλοσυμφώνων, του Μηνιάτη, είναι πολύ μεγάλη, επειδή πρόκειται για τα παλαιότερα γνωστά Κυκλαδίτικα ναυλοσύμφωνα. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι στους κώδικες του Μηνιάτη οι σχέσεις ιδιοκτησίας πλοίων και οι ναυτεμπορικές εταιρίες συναντώνται στην ίδια αναλογία με τις ναυλώσεις και το ότι στους κώδικες αυτούς αποδελτιώνουμε σε σημαντικό αριθμό τα ονόματα πλοιοκτητών και πλοιάρχων⁶. Αν επίσης συνεκτιμήσουμε το ότι οι Κώδικες του Μηνιάτη προέρχονται από ένα νησί, τη Νάξο, που δε φημίζεται για την εμποροναυτική της δραστηριότητα· και τούτο, επειδή το αλίμενο και η γεωγραφική θέση της, που βρίσκεται μεν στο κέντρο του Αιγαίου αλλά δεν αποτελεί αξιόλογο κόμβο των γνωστών θαλάσσιων εμπορικών δρόμων, σε συνδυασμό με την

4. Βλ. Κ. Α. Διαμάντης, Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Α', Αθήνα 1972, 500 (Ζ', 1. Τα χειρόγραφα των ΓΑΚ, χφφ. 85 και 86). Στη συνέχεια: ΓΑΚ 85 και ΓΑΚ 86. Ο ΓΑΚ 85 παραμένει ανέκδοτος και περιέχει πράξεις από το Μάρτη του 1668 μέχρι το 1674. Οι πράξεις με την προοπτική μελλοντικής έκδοσης του κώδικα έχουν αριθμηθεί προσωρινά από 1-612. Η παραπομπή σ' αυτές θα γίνεται στο φύλλο του κώδικα που είναι γραμμένες και με τον αριθμό που τους έχει δοθεί (σε αγκύλη). Ο ΓΑΚ 86 έχει εκδοθεί και περιέχει 914 πράξεις από το 1680 μέχρι το 1689. Βλ. Α. Σιφωνιού-Καράπα – Γ. Ροδολάκης – Λ. Αρτεμιάδη, «Ο Κώδικας του νοτάριου Νάξου Ιωάννη Μηνιάτη 1680-1689 (χφ. ΓΑΚ 86)», Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 29-30 (1990), σ. 125-1391 (στη συνέχεια: ΓΑΚ. 86, σελίδα και αριθμός). Και οι δύο κώδικες του Μηνιάτη έχουν στην αρχή τους χρονολογικό Ευρετήριο, γραμμένο με το ίδιο χέρι, στο οποίο αναφέρονται περισσότερες πράξεις και φύλλα από εκείνα που σώζονται.

5. Για παράδειγμα βλ. Σ. Ε. Ψαρράς, «Σπαράγματα από ένα Ναξιακό συμβολαιογραφικό αρχείο», Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου 1992 (Φιλώτι 3-6/9) με θέμα Η Νάξος διά μέσου των αιώνων, Αθήνα 1994, 627-637.

6. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Ζητήματα ναυτικού και εμπορικού δικαίου στη Νάξο κατά το 17ο αιώνα» (στη συνέχεια: Ζητήματα), Πρακτικά Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών 2002 (Ρέθυμνο, 10-12/5) με θέμα Η Ελλάδα των Νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα, 2, Αθήνα 2004, 385-399· του ίδιου, «Συντροφίες στη Νάξο – τέλη του 17ου αιώνα» (στη συνέχεια Συντροφίες), Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου 1992 (Φιλώτι, 3-6/9) με θέμα Η Νάξος διά μέσου των αιώνων, Αθήνα 1994, 569-587.

πλούσια ενδοχώρα της και την αναπτυγμένη γεωργία και κτηνοτροφία της δεν ανάγκασαν (ούτε αναγκάζουν μέχρι σήμερα) τους κατοίκους της να στραφούν σε άλλες δραστηριότητες και κατά κύριο λόγο στη ναυτιλία, όπως έγινε σε άλλα νησιά. Μπορούμε συνεπώς εύκολα να συμπεράνουμε ότι μας παρέχονται ασφαλείς ενδείξεις για την εμπορική ναυτιλία και το δίκαιό της κατ' εκείνη τη εποχή στο νησί αλλά και γενικότερα στην ευρύτερη περιοχή των Κυκλάδων.

Η Ύδρα παράλληλα μας προσφέρει ένα αιώνα μετά (τέλη του 18ου με τις αρχές του 19ου) το πιο αναπτυγμένο δείγμα ναυτιλίας –παρά τις όποιες ιδιομορφίες που επισημαίνονται παρακάτω. Το πλήθος και η ποικιλία των Υδραϊκών εγγράφων αποτελούσε –και αποτελεί– την κύρια πηγή όλων όσοι ασχολήθηκαν με το ναυτικό δίκαιο της τουρκοκρατίας. Ο αριθμός των ναυλοσυμφώνων που έχουν εκδοθεί δεν ξεπερνά τα Συριανά, αν όμως προσθέσουμε σ' αυτά τα ανέκδοτα είναι σημαντικός. Επίσης, η άλλη ομάδα των πλοίων που ταξιδεύουν με «σερμαγιά» και όχι με ναύλωση ανέρχεται σε εκατοντάδες, όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Κοινότητας.

Η Νάξος και η Ύδρα συνεπώς θα αποτελέσουν τους δύο πόλους της έρευνάς μας χωρίς να παραλειφθούν και όλα τα ναυλοσύμφωνα που μας είναι γνωστά και προέρχονται από άλλα νησιά και μέρη, όπως από τη Σύρο, την Πάρο, τη Μύκονο, την Κωνσταντινούπολη, τη Σκύρο και τη Σκιάθο.

II

Το πλοίο και γενικά το κάθε πλωτό κατασκεύασμα αποτελεί το μοναδικό μεταφορικό μέσο στο θαλάσσιο εμπόριο.

Ιστορικά ξεχωρίζουμε δύο συστήματα εκμετάλλευσης του πλοίου: α) Εκείνο που το πλοίο μεταφέρει φορτία-εμπορεύματα ή επιβάτες με αντιπαροχή σε χρήμα, συνεπώς η μεταφορά αποτελεί το αντικείμενο αμοιροβαρούς σύμβασης, είτε «ναύλωση» τη χαρακτηρίσουμε είτε «σύμβαση θαλάσσιας μεταφοράς» και β) εκείνο που η μεταφορά εμπορευμάτων γίνεται από αυτόν που έχει δικαιώματα στο πλοίο για λογαριασμό του, συνεπώς στην περίπτωση τούτη δεν έχουμε συμβατική μεταφορά. Η απαρχή και των δύο συστημάτων, κατά τη γνώμη μου, χάνεται στους αιώνες⁷, αν και σε τοπικό επίπεδο μπορούμε να εξιχνιάσουμε την απαρχή

7. Αντιθέτα, υποστηρίζεται ότι γενικά στην προεπαναστατική ναυτιλία προηγήθηκε το σύστημα της εκμετάλλευσης του πλοίου με ναύλο χωρίς να προσκομίζονται επαρκείς αποδείξεις. Βλ. Ε. Α. Αθηνάϊος, *Το δίκαιον της προεπαναστατικής ναυτιλίας των Ελλήνων* (στη συνέχεια: *Δίκαιο*), Αθήνα 1973, 59.

του ενός ή του άλλου. Τα δύο συστήματα, κατά την εποχή που ερευνάμε, ισχύουν και εφαρμόζονται παράλληλα με τοπική προτίμηση είτε στο ένα είτε στο άλλο.

Καράβια «σερμαγελίδικα»: Η περίπτωση της Ύδρας.

1. - Είναι γεγονός ότι η υδραϊκή ναυτιλία, καθ' όλη την περίοδο της ανάπτυξής της και της μεγάλης ακμής της, είχε στραφεί αποκλειστικά σχεδόν στο σύστημα εκμετάλλευσης του πλοίου τη «σερμαγιά», διαφορετικό από τη ναύλωση και περισσότερο προσοδοφόρο, μια και η πλοιοχρησία δεν περιοριζόταν στη μεταφορά ξένων πραγμάτων, αλλά είχε επιδοθεί σε εμπόριο για λογαριασμό της. Υποστηρίζεται όμως ότι κατά τα πρώτα χρόνια τα πλοία της ταξίδευαν με ναύλο και αργότερα, όταν οι πλοιοκτήτες της αποχτήσανε κεφάλαια που τους το επέτρεπαν, στραφήκανε στο εμπόριο για λογαριασμό τους⁸.

Τα «σερμαγελίδικα» όμως πλοία δε νοούνται χωρίς το οργανωτικό σχήμα που αποκαλούμε «Συντροφία του πλοίου» (στη συνέχεια: ΣτΠ)⁹. Ο πλοίαρχος, που ήταν και συμπλοιοκτήτης συνηθέστατα, μάζευε ένα χρηματικό ποσό, κατά κανόνα από ναυτικά δάνεια, τη «σερμαγιά», με το οποίο «αγόραζε» εμπορεύματα, τα «μετέφερε» με το πλοίο και τα «μεταπουλούσε». Το πλοίο (η συμπλοιοχρησία, επειδή σχεδόν ποτέ ένα πλοίο δεν ανήκε σε ένα πλοιοκτήτη), ο πλοίαρχος και το πλήρωμα –οι συντροφοναύτες– συγκροτούσαν τη ΣτΠ: ήταν δηλαδή όλοι δεμένοι με μιά σχέση που θα τη χαρακτηρίζαμε εταιρική, τα μέρη συνεισέφεραν οι μεν το πλοίο, οι δε την εργασία, συμμετείχαν όλοι με μερίδιο στα κέρδη και οι ζημιές επιμεριζόντουσαν ανάλογα με το μερίδιο του καθενός.

Τούτο δεν σημαίνει πως η ναύλωση αγνοείται ούτε βέβαια πως είναι ανύπαρκτη. Όμως όλοι προτιμούν το εν λόγω σύστημα, τη *σερμαγιά*.

8. Γ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, Πάτρα 1860, 28-29· Ι. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν δίκαιον της Ύδρας* (στη συνέχεια: *Δίκαιο*), Αθήνα 1939, 38 επ., όπου αναλύεται το εν λόγω σύστημα· Α. Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας* (στη συνέχεια: *Ιστορία*), 1. Αθήνα 1946, 80-81· Τρύφ. Π. Κωνσταντινίδης, *Καράβια. Καπετάνιοι και Συντροφοναύται 1800-1830*, Αθήνα 1954, 74 επ.

9. Χρήση του όρου *σερμαγελίδικα* πλοία βρίσκουμε σε Διαταγή του Τούρκου αρχιναύαρχου από 27 Ιανουαρίου 1795 προς τους Προεστούς και επιτρόπους και карабокураίοις της νήσου Ύδρας όπου και εμφανίζεται σαφώς η διάκριση των δύο συστημάτων: «πατέντες δεκαπέντε διά τα ναυλωμένα και δεκαπέντε διά τα *σερμαγελίδικα*... καΐκια». Βλ. «*Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας, δημοσιευόμενον υπό Α. Λιγνού*», Πειραιάς 1921-1932, τόμοι Ι-Ι6 (στη συνέχεια: Α.Κ.Υ.), Ι, 71-72. Για τη *σερμαγιά* και τη *συντροφία* του πλοίου, βλ. περισσότερα στο: Γ. Ε. Ροδολάκης, «Το «βλησίδι» και η «σερμαγιά» στο εμπόριο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους», (στη συνέχεια: Βλησίδι), *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 33 (1997), 457-472.

θεωρώντας την ως τον μοναδικό τρόπο εκμετάλλευσης του πλοίου που συμφέρει. Νοοτροπία που εκφράζεται επιγραμματικά ως εξής: «Και αυτά τα καράβια, με χωρίς σερμαγιάν, τί τα θέλομεν;» Έτσι ακριβώς δηλώνουν οι Προεστοί της Ύδρας σε επιστολή τους προς το Διερμηνέα του στόλου, από 10 Μαρτίου 1809, την εύλογη για εκείνους απορία επειδή, αν ανατραπεί η λειτουργία τους συστήματος της σερμαγιας, τα καράβια τούς είναι άχρηστα¹⁰. Δέκα χρόνια αργότερα (15 Ιουνίου 1819), σε έγγραφο πάλι των Προεστών της Ύδρας με διαφορετική διατυπωση αποδίδεται το ίδιο νόημα, σαφέστερα και μάλιστα εκτίθενται λεπτομερέστερα οι λόγοι που προτιμάνε οι Ύδραίοι τη σερμαγια, ο κυριότερος από τους οποίους είναι η εμπορική πίστη που απολαμβάνουν στα λιμάνια της Ευρώπης¹¹. Το πασιδηλο γεγονός ότι τα εμπορεύματα που μεταφέρουν και πουλούν οι Ύδραίοι είναι δικά τους –και συνεπώς δεν προέρχονται από πειρατεία ή κλοπή ή άλλη παράνομη αιτία ούτε έχουν ανάγκη από ιδιαίτερα νομιμοποιητικά της ιδιοκτησίας έγγραφα– αν ανατραπεί, θα διαλύσει τη ναυτιλία τους, επειδή δεν θα υπάρχει πιά ασφάλεια των συναλλαγών.

Η διαφορά ανάμεσα στη ναύλωση και τη σερμαγια και η προτίμηση της δεύτερης ως περισσότερο συμφέρουσας είναι πεποϊθήση που ξεφεύγει από τα όρια της Ύδρας και έχει γίνει αποδεκτή σε ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο. Μάλιστα, όταν πρόκειται για μεγάλα καράβια, η προτίμηση της σερμαγιας παρουσιάζεται ως γεγονός αναμφισβήτητο. Πράγμα το οποίο σαφέστατα διατυπώνεται ως εξής σε έγγραφο, από 19 Φεβρουαρίου 1818, Τούρκου αξιωματούχου, από την Τρίπολη, προς τους προεστούς της Ύδρας από τους οποίους ζητάει δύο μεγάλα πλοία (χωρητικότητας μέχρι 15000 κοιλών) για να μεταφέρουν το Βαλή της Πελοποννήσου με το χαρέμι του στην Καλλίπολη: «Το πως τέτοια καράβια δεν εμβαίνουν υποκάτω εις ναύλον, με το να μη τους συμφέρει κατ' ουδένα τρόπον, τούτο το εγνωρίζομεν πολλά καλά»¹².

10. Α.Κ.Υ., 3, 458: «... ένα μεν οπού χαλά το έκπαλα κανόνι και τα δεσπίσματα οπού έχομεν, άλλο δε οπού δεν ημπορούμεν να κυβερνηθούμεν, επειδή εις κανένα μέρος δεν μας δίδουν πλέον σερμαγιάν εις τα καράβια μας. Και αυτά τα καράβια, με χωρίς σερμαγιάν, τί τα θέλομεν;»

11. Α.Κ.Υ., 6, 195. «... ότι το καράβι αυτό ως δυνάμειος ξένης, μάλιστα δε και ναυλωμένον, δεν είχε ουδεμίαν συνεισφοράν με εκείνην την οικονομίαν την οποίαν μεταχειρίζουσι τα πλεούμενα της πατρίδος μας.... Εις τα τοπικά καράβια γίνεται, και, αυτή η οικονομία, ότι δηλαδή φορτώνουσιν εδώ· αλλ' είναι και αι αιτίαι αι οποίαι κυρούσιν αυτήν· πρώτη και αληθεστάτη, ότι το φορτίον είναι ίδιον του καραβίου και των συντροφοναυτών· δευτέρα, ότι αι παραθαλάσσιαι εμπορικαί πόλεις της Ευρώπης εγνώρισαν και επέστευσαν ότι το φορτίον, το οποίον φέρει κάθε καράβι ιδικόν μας, είναι ίδιον αυτού και ουχί ξένον, υπό ναύλον δηλαδή.»

12. Α.Κ.Υ., 6, 15.

2. - Στην Ύδρα, όπως έχουμε παρατηρήσει και παλαιότερα¹³, τα ναυλοσύμφωνα που σώζονται και χρονολογούνται πριν από το 1819 είναι ελάχιστα. Η σπανιότητά τους αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο υπέρ του ότι έχουμε περιορισμένη χρήση της ναύλωσης – διατηρώντας κάποια επιφύλαξη, επειδή οι πληροφορίες μας αντλούνται αποκλειστικά από τα έγγραφα που σώζονται¹⁴. Η απαρίθμηση των υδραϊκών ναυλοσυμφώνων που ακολουθεί, θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την ιδιομορφία της ναυτιλίας του νησιού:

α) Το αρχαιότερο ναυλοσύμφωνο που σώζεται είναι του έτους 1797 (βλ. Παράρτημα, αρ. 7). Χρονολογικά κοντά του έρχεται ένα ακόμα, του έτους 1799, το οποίο είναι ιδιότυπο, επειδή συνδυάζεται η ναύλωση με εταιρία¹⁵. Στη συνέχεια, συναντάμε οχτώ ναυλοσύμφωνα, όλα πριν από το 1819, από τα οποία τρία έχουν εκδοθεί από το Γκόφα¹⁶, ανάμεσά τους και η περίπτωση μίας ναύλωσης, που έχει αποτυπωθεί σε προσύμφωνο, δύο αντίγραφα και ένα αντίγραφο¹⁷, τέσσερα εκδόθηκαν από το Μανιατόπουλο¹⁸ και το όγδοο εκδίδεται στην παρούσα (βλ. Παράρτημα, αρ. 8). Επιπλέον, στα Αυτά δικαιοπρακτικά έγγραφα βρίσκουμε την περίπτωση ενός συνυποσχετικού που αφορά τη λήψη ναύλου¹⁹, ενώ σε κοινοτικό κώδικα περιέχονται σε περίληψη άλλα οχτώ ναυλοσύμφωνα των ετών 1717 και 1718²⁰.

13. Γ. Ε. Ροδολάκης, «...δίδει εις ναύλον την πολάκα του η Καλή Ελπίς". Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα», Ύδρα, 3-6-1807» (στη συνέχεια: Δίδει), *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 36, 189 επ.

14. Στο Ιστορικό Αρχείο-Μουσείο Ύδρας εντοπίζουμε αυτά τα ναυλοσύμφωνα σε Νοταριακούς Κώδικες και στην ομάδα «Αυτά δικαιοπρακτικά έγγραφα». Βλ. Κ. Αδαμοπούλου - Παύλου, *Ιστορικό Αρχείο – Μουσείο Ύδρας* (στη συνέχεια: ΙΑ-ΜΥ), Ύδρα 1997, 52 (Αρχαιοθήκη 1: Αυτά έγγραφα και Κατάστιχα, Κιβώτια 47-50) και 56 (Αρχαιοθήκη 4: Κώδικες και Κατάστιχα, Ν.4-6). Γ. Ε. Ροδολάκης, «Ιστορικό Αρχείο Ύδρας. Απογραφικό διάγραμμα» (στη συνέχεια: Απογρ. Διάγρ.), *Τετράδια Εργασίας* του Κ.Ν.Ε./ Ε.Ι.Ε., II (1987), 192 (Νοταριακά-Κώδικες: α/α 331-336, Ν.1-Ν.6) και 195 (Αυτά δικαιοπρακτικά έγγραφα: α/α 359-360). Στη συνέχεια, η παραπομπή θα γίνεται στα στα λυτά έγγραφα μόνο με τον αριθμό τους, ενώ στους κώδικες με τον αριθμό τους (Ν.1-Ν.6), που θα ακολουθείται από το φύλλο που βρίσκεται η πράξη και τη χρονολόγησή της.

15. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Εμπορικές εταιρίες στην Ύδρα 1792-1820» (στη συνέχεια: Εταιρίες), *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 27-28, 687-688 (πράξη αρ. 4).

16. Δ. Χ. Γκόφας, *Η φόρτωση επί του καταστρώματος* (στη συνέχεια: Φόρτωση), Αθήνα 1965, 144-146 (Παράρτημα, αρ. 7, 8, 9).

17. Γ. Ε. Ροδολάκης, Δίδει ό.π. (13). Ο Δ. Γκόφας εκδίδει στο Παράρτημά του, ως αρ. 7, μόνο το ένα από τα εν λόγω έγγραφα. Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 144.

18. Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 127-132, (Παρ., αρ. 12-15).

19. Έγγραφο αριθ. 173 της 12-1-1809. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, Απογρ. Διάγρ., ό.π. (14), 195, αρ. 359.

20. Κώδικας Ν.1 από 4-5-1817 μέχρι 6-5-1819, με τίτλο «από την α' Μαΐου 1817.

β) Σε τέσσερις άλλους κοινοτικούς κώδικες ετών 1819-1823 υπάρχουν πολύ περισσότερα, συνολικά 45, ναυλοσύμφωνα²¹.

γ) Για την ίδια περίοδο, έχουμε και μία άλλη σημαντικότερη πηγή: Στις αποφάσεις των Προεστών της Ύδρας πάνω στους λογαριασμούς ταξιδιών που υποβάλλονταν στην Κοινότητα για την εκκαθάρισή τους και την πληρωμή του κοινοτικού φόρου (δάτζιο), ετών 1811-1821, καθώς και σε μία ομάδα λογαριασμών των πλοιάρχων για ταξίδια, ετών 1810-1814, η αναφορά ναυλώσεων συναντιέται σε ποσοστό μηδαμινό σε σχέση με το σύνολό τους, και πίο συγκεκριμένα σε σύνολο 679 αποφάσεων και λογαριασμών, μόνο σε 19 αναφέρονται οι όροι «ναύλον», «ταξίδιον με ναύλον», «ναυλωτικόν ταξίδιον» και από αυτές οι 12 ανάγονται στα έτη 1819-1821²². Όλες οι άλλες περιπτώσεις, όπως σαφέστατα προκύπτει, αφορούν *σερμαγελίδικα* πλοία. Επισημαίνεται ότι οι εν λόγω αποφάσεις και λογαριασμοί ταξιδιών αποτελούν τη μοναδική σχεδόν πηγή που σώζεται για τα ταξίδια των *σερμαγελίδικων* πλοίων, επειδή λόγω της φύσης της ΣτΠ δε συντάσσεται έγγραφο ούτε συστατικό ούτε αποδεικτικό. Η εν λόγω πηγή έχει το πλεονέκτημα ότι όντας επίσημο κοινοτικό κατάστιχο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

Κόπια διαφόρων πωλητηρίων γραμμάτων και ετέρων», που περιέχει επτά ναυλοσύμφωνα, δύο από τα οποία εκδίδονται στο Παράρτημα (αρ. 9 και 10). Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, Απογρ. Διάγρ. ό.π. (14), 192, αρ. 331.

21. Ειδικότερα: α) Κώδικας Ν.2, από 1-5-1819 μέχρι 13-12-1823, ο οποίος μολονότι είναι πολυσέλιδος (αριθμεί 233 σελίδες) περιέχει μόνο ένα ναυλοσύμφωνο που εκδίδεται στο Παράρτημα (αρ. 12), β) Κώδικας Ν.6, από 12-5-1819 μέχρι 29-4-1820, με τίτλο «1819 Μαΐου. Κόπιες πωλητικών μικρών καϊκιών, κοντράτων αυτών ...», που στα φφ. 25-42 περιέχει 29 ναυλοσύμφωνα, τέσσερα από τα οποία εκδίδονται στο Παράρτημα (αρ. 11, 13, 14 και 15), γ) Κώδικας Ν.4, από 22-5-1820 μέχρι 11-3-1821 (φφ. 1-17), που περιέχει 13 ναυλοσύμφωνα, ένα από τα οποία εκδίδεται στο Παράρτημα (αρ. 16), και δ) Κώδικας Ν.5, από 25-7-1821 μέχρι 29-4-1823, που περιέχει μόνο δύο ναυλοσύμφωνα, το ένα της 25-10-1821 (φ. 2α) και το άλλο ενδιαφέρον, αλλά μισοτελειωμένο, που το τοποθετούμε ανάμεσα στις 2 με 7 Νοεμβρίου 1821 (φ. 4) και εκδίδεται στο Παράρτημα (αρ. 17). Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, Απογρ. Διάγρ. ό.π. (14), 192, αρ. 332, 336, 334 και 335 αντίστοιχα και Κ. Αδαμοπούλου-Παύλου, ΙΑ-ΜΥ, 56.

22. Βλ.: α) Λογαριασμοί των πλοιάρχων των ετών 1810-1814, Α.Κ.Υ., 6, 571-593 (προσθήκη Β), όπου περιέχονται 84 λογαριασμοί, και μόνο σε μία περίπτωση αναφέρεται ο όρος «ναύλος» (σ. 578, λογαριασμός Δ. Ι. Μεθενίτη, 1-8-1811), β) Αποφάσεις των προεστών των ετών 1811-1812 στο Α.Κ.Υ., 4, 297-305 (παράρτημα), όπου περιέχονται 32 αποφάσεις αλλά δε βρίσκουμε ουδεμία σχετική νύξη, γ) Αποφάσεις προεστών των ετών 1813-1817, στο Α.Κ.Υ., 5, 431-494 (παράρτημα), όπου περιέχονται 293 αποφάσεις, αλλά μόνο σε 4 αποφάσεις έχουμε αναφορά σε ναυλώσεις, 2 του 1815 (σσ. 454, 457) και 2 του 1817 (σσ. 482, 491 και δ) Αποφάσεις προεστών των ετών 1818-1821 (μέχρι 10 Μαρτίου 1821), στο Α.Κ.Υ., 6, 477-550 (παράρτημα), όπου περιέχονται 270 αποφάσεις και οι αναφορές είναι σχετικά με τα προηγούμενα χρόνια περισσότερες (14): ειδικότερα έχουμε, 2 του 1818 (σ. 501), 6 του 1819 (σσ. 506, 518, 519 δύο, 521, 527), 4 του 1820 (σσ. 536 δύο, 543, 544) και 2 του 1821 (σ. 546).

Από όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, ιδιαίτερα από τη σχετική σπανιότητα των ναυλοσυμφώνων και από την σε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό σπανιότητα της αναφοράς της ναύλωσης στις εκατοντάδες λογαριασμούς των ταξιδιών, προκύπτει αβίαστα η θέση που υποστηρίζεται, ότι δηλαδή στην Ύδρα η ναύλωση έρχεται σε δεύτερη μοίρα ακόμα και κατά τα αμέσως πριν από την έκρηξη της Επανάστασης χρόνια, κατά τα οποία η οικονομική κρίση βρίσκεται στο ζενίθ της. Παρατηρούμε όμως ότι η αύξηση του αριθμού των ναυλώσεων που επισημαίνεται στους κώδικες Ν.6, Ν.4 και Ν.1 αφορά μικρά πλοία στη πλειοψηφία τους, ενώ τα μεγαλύτερα (π.χ. μπριγαντίνι και γολέτα) είναι ελάχιστα. Αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση δεν ανατρέπεται ο κανόνας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τελειώνοντας η δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, οι Υδραίοι δέχονται ακόμα και τη ναύλωση προκειμένου να κινήσουν τα καράβια τους –ενεργούν συνεπώς σαν απλοί μεταφορείς– πράγμα το οποίο μία δεκαετία πριν θα τους ήταν αδιανόητο.

3. - Για να κατανοήσουμε πληρέστερα τη διαφορά των δύο συστημάτων εκμετάλλευσης του πλοίου που περιγράψαμε, των *σερμαγελιδικών* καραβιών και των καραβιών *εις ναύλον*, επισημαίνουμε το πώς αντιμετωπίζει το καθένα από αυτά το θέμα της ναυτικής εργασίας. Στα *σερμαγελιδικά* καράβια που συγκροτούν τη ΣτΠ, η αμοιβή των ναυτικών, των συντροφοναυτών, είναι με μερίδιο, ενώ στη ναύλωση οι ναυτικοί αμείβονται με μισθό. Η διαφορά εκφράζεται παραστατικά σε έγγραφο της Κοινοτήτας Ύδρας από 19-6-1805, όπου υπάρχει η σαφής διατύπωση ότι το καράβι για το οποίο γίνεται λόγος ήταν διαφορετικό, επειδή είχε τους ναυτικούς του με μισθό και δικαίωμα μεταφοράς και εμπορίου μικρής ποσότητας αγαθών (με *ουλουφέ* και *πορτάδα*) και όχι με το μερίδιο όπως τα άλλα υδραίικα καράβια²³. Η όλη διατύπωση του εγγράφου τονίζει την εξαίρεση. Βέβαια η μισθωτή εργασία ήταν γνωστή (όπως ήταν γνωστή και η ναύλωση) αλλά εφαρμόζεται στην πράξη σπάνια²⁴. Ακόμα και σε περιπτώσεις που σαφώς έχουμε ναύλωση, όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και σ' αυτές οι ναυτικοί –συντροφοναύτες– αμείβονται με ποσοστά και όχι με μισθό. Μόνο στα καράβια που είναι ναυλωμένα στο τούρκικο πολεμικό ναυτικό έχουμε αμοιβή με μισθό²⁵.

23. «...όντας το αυτό καράβι διαφορετικόν των άλλων καραβιών μας διότι είχε τους μαρνάρους με ουλουφέ και πορτάδα και όχι με το μερίδιον καθώς και τα άλλα μας καράβια...» ΑΚΥ, 2, 258-259.

24. Η άποψη του Μανιατόπουλου που στηρίζεται στο εν λόγω έγγραφο, ότι ίσχυε και τούτο το σύστημα αμοιβής, δεν προσφέρει τίποτε το νέο, απλώς γενικεύει μια εξαίρεση. Βλ. Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 75.

25. Βλ. Παρ. αρ. 8.

Αν ανατρέξουμε πάλι στους λογαριασμούς ταξιδιών και στις αποφάσεις Προεστών που αναφέραμε παραπάνω²⁶, πολύ σπάνια αναφέρεται η μισθωτή εργασία («πάγες, μηνιάτικα» –μόνο 5 αναφορές) ενώ στις εκατοντάδες άλλες περιπτώσεις (675) ρητά αναφέρονται «μερίδια, μερίδια συντρώφων, μερδικόν συντρώφων, οι συντρώφοι, οι συντροφοναύτες»²⁷.

Επιπλέον, τα πλεονεχτήματα στη ΣτΠ είναι πολλά: Το πλήρωμα επιτρέπεται να είναι πολυμελές, δεδομένου του ότι η αμοιβή του έβγαινε από τα καθαρά κέρδη, που τα μισά τα έπαιρνε η πλοιοκτησία και τα άλλα μισά τα μοιράζονταν ο πλοίαρχος και οι ναυτικοί, όσος και να ήταν ο αριθμός τους. Με το πολυμελές πλήρωμα ο χειρισμός του πλοίου είναι πιο εύκολος και η αντιμετώπιση των πειρατών γίνεται περισσότερο αποτελεσματική. Η συμμετοχή με μερίδιο στα κέρδη παρέχει ένα σπουδαίο κίνητρο για προσφορά ποιοτικής εργασίας. Αντίθετα, στο σύστημα της μισθωτής εργασίας πρέπει να περιοριστεί ο αριθμός των ναυτεργατών για να μειωθούν τα έξοδα, επειδή η μισθοδοσία του πληρώματος αποτελεί πάγια ανελαστική δαπάνη, αλλά με συνέπειες κατώτερη ποιότητα εργασίας και αυξημένους κινδύνους λόγω του μικρού αριθμού των ναυτικών²⁸.

4. - Η εικόνα δεν αλλάζει στα Νομοθετικά κείμενα της Ύδρας²⁹, όπου η ναύλωση είναι γνωστή, χωρίς να έχει ειδικές διατάξεις που να τη ρυθμίζουν. Σε ένα επίσης κείμενο νομοθετικού περιεχομένου, συγκεκριμένα στο φορολογικό και νόμο του 1810, γίνεται αναφορά της ναύλωσης³⁰.

Από τα παραπάνω νομοθετικά κείμενα διαπιστώνουμε εκτός των άλλων ότι η ναύλωση θεωρείται αποδεκτή και επιζητείται, όταν πρόκειται για το ταξίδι επιστροφής, προκειμένου να μην επιστρέψει το καράβι άδειο και χωρίς κανένα όφελος³¹. Μας επιτρέπεται όμως να υποθέσουμε ότι η «εικονική» ναύλωση προκειμένου να πληρωθεί μειωμένος ο κοινοτικός φόρος θα είχε λάβει μεγάλη έχταση, αφού με ειδική ρύθμιση στο Φορολογικό νόμο

26. Ό.π., σημ.22.

27. Βλ. Α.Κ.Υ., 5, 449 (πάγες), 450 (18 άνθρωποι με την πάγαν, 20 άνθρωποι με το μερίδιον), 481 (πάγες)· Α.Κ.Υ., 6, 544 (μηνιατικά τριών ανθρώπων).

28. Περισσότερα για το θέμα βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Ναυτεργατικά της Ύδρας. Τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, 2, Ρέθυμνο 1986, 322-329.

29. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Η ναυτική νομοθεσία της Ύδρας (1803-1818). Τα "Θεσπίσματα", οι "Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι", οι "Θαλασσοεμπορικοί νόμοι"», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 38 (2004), 243-319. Στη συνέχεια: Νομοθεσία· οι εν λόγω νόμοι θα αναγράφονται συντομογραφικά ως Θ, ΠκΘΝ και ΘΝ αντίστοιχα.

30. Βλ. «Φορολογικός Νόμος των πλοίων και των οικοδομών στις οποίες ασκείται επάγγελμα», της 21 Μαρτίου 1810, Α.Κ.Υ., 4, 18-21 και Α. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π. (8), 253-255.

31. Γ. Ε. Ροδολάκης, *Νομοθεσία*, ό.π. (29), 277 (Θ, άρθρο 11), 286-287 (ΠκΘΝ, άρθρα 43, 44 και 45) και 294, 296 (ΘΝ, άρθρα 8 και 15).

του 1810 επιβάλλονται αυστηρότατες κυρώσεις στον παραβάτη (και πληρώνει το φόρο και τιμωρείται με πολύ υψηλό πρόστιμο)³².

III

Καράβια «εις ναύλον».

1. - Ναύλωση λέγεται η αμφοτεροβαρής σύμβαση με την οποία ο εκναυλωτής παρέχει την ολική ή μερική χρήση του πλοίου στο ναυλωτή για τη μεταφορά πραγμάτων, ζώων ή ανθρώπων (επιβατών), με αντιπαροχή σε χρήμα (τα ναύλα).

Η νομική φύση της σύμβασης της ναύλωσης αποτέλεσε και αποτελεί το αντικείμενο διχογνωμιών. Παλαιότερα γινόταν δεχτό ότι η ναύλωση έχει το χαρακτήρα της «μίσθωσης πράγματος» –εύκολα κατανοητό, αφού κατά κανόνα χρησιμοποιούταν η ολική ναύλωση– που συνδυάζεται με μίσθωση υπηρεσιών του πλοιάρχου και του πληρώματος. Αρχίζοντας ο προηγούμενος αιώνας με τις εξελιγμένες νέες αντιλήψεις για το συμβατικό χαρακτήρα της θαλάσσιας μεταφοράς διατυπώθηκε η θεωρία ότι η ναύλωση αποτελεί «σύμβαση έργου» και άρχισε η νομοθετική ρύθμιση της «σύμβασης θαλάσσιας μεταφοράς» ως ιδιόμορφης σύμβασης, μολονότι από πολύ παλιά ήταν γνωστή η διαφορά της από τη ναύλωση³³. Βέβαια, η αποδοχή της μίας ή της άλλης γνώμης έχει και σπουδαία πρακτική σημασία από την άποψη του αστικού δικαίου³⁴.

32. «εάν δε ο αυτός ναύλος είναι ληστρικός.... και ύστερον μαθητευθεί με πληροφορίαν.... είναι εις χρέος να πληρώνει το αποφασισθέν δατζιον και περιπλέον να μετρά εις το δαυιλές μουντουπάκι του υψηλοτάτου καπουδάν πασά εφένδη μας γρόσια πέντε χιλιάδες», βλ. άρθρο 5, του Φορολογικού νόμου του 1810, το οποίο ο Λιγνός μεταγλωττίζει: «αλλ' εάν η ναύλωσις είναι εικονική, προς απάτην...». Βλ. Α. Λιγνός, Ιστορία, ό.π. (8), 254.

33. Η ναύλωση έχει ως αντικείμενο τη χρησιμοποίηση του πλοίου, συνεπώς κατά βάση αποτελεί ενοχή παροχής πράγματος (=dare), ενώ αντίθετα, η σύμβαση θαλάσσιας μεταφοράς έχει ως αντικείμενο τη μεταφορά πραγμάτων και συνεπώς η ενοχή τείνει σε ενέργεια (=facere). Στο νεότερο δίκαιο η ναύλωση συνάπτεται και αποδεικνύεται με το ναυλοσύμφωνο, ενώ η σύμβαση θαλάσσιας μεταφοράς έχει διακριτικό στοιχείο τη φορτωτική, που αποτελεί αποδειχτικό έγγραφο παραλαβής του φορτίου, παραστατικό του παραληφθέντος προς μεταφορά πράγματος και αξιόγραφο. Βλ. Φ. Γ. Ποταμιάνος, *Η σύμβασις θαλάσσιας μεταφοράς*, 1, Αθήνα 1962, ιδιαίτερα 13 επ., Ν. Δελούκας, *Ναυτικόν Δίκαιον*, Αθήνα 1979, 404 επ. Την εποχή που ερευνάμε (μολονότι η φορτωτική ήταν σε χρήση, η διάκριση της ναύλωσης με τη σύμβαση θαλάσσιας μεταφοράς δεν είχε θεσμοθετηθεί) χρησιμοποιείται σε κάθε περίπτωση ο όρος «ναύλωση», ενώ η φορτωτική έχει όλες τις άλλες ιδιότητες της αλλά δεν αποδεικνύει τη διαφορά των δύο συμβάσεων.

34. Το όλο πρόβλημα οφείλεται, κατα τη γνώμη μου, στην αδυναμία των Ρωμαίων

2. - Η ναύλωση καταρτίζεται κατά κανόνα εγγράφως ενώπιον μαρτύρων, με συμβολαιογραφικό έγγραφο, και σπανιότερα με ιδιωτικό έγγραφο. Στην Ύδρα, και σε άλλα νησιά συνήθως συντάσσεται στην Καγκελλάρια, συχνά προηγείται το «πρόχειρον» (το προσχέδιο της συμφωνίας) που περιέχει περιληπτικά τους όρους της σύμβασης και ακολουθεί το επίσημο συμφωνητικό που περιλαμβάνεται σε Κοινοτικό Κώδικα (ίσως παλαιότερα καταχωριζόταν μόνο η περίληψή του)³⁵. Στο ίδιο το κείμενο του συμφωνητικού αναγράφεται στο τέλος ο αριθμός των αντιγράφων που έχουν γίνει³⁶.

Ως εκναυλωτής, σχεδόν πάντοτε εμφανίζεται ο πλοίαρχος, που δηλώνεται άλλοτε ως «καπετάν(ιος)», ή «ρεΐσης» (δηλαδή καπετάνιος στα τούρκικα), άλλοτε ως «εξουσιαστής» ή «διοικητής» (και διοικών), άλλοτε ως «καρα(βο)κύρης», ενώ συχνά αναφέρεται μόνο το είδος του πλοίου με κτητικό επίθετο ή αντωνυμία³⁷. Σε λίγες περιπτώσεις παρίσταται και ο πλοιοκτήτης και ο καπετάνιος³⁸. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι πλοίαρχος μπορεί να είναι είτε πλοιοκτήτης είτε συμπλοιοκτήτης είτε τρίτο πρόσωπο (εξυπακούεται πλοίαρχος κατ' επάγγελμα).

Η σύμβαση (ναυλοσύμφωνο, ναυλωτικό) περιέχει τα παρακάτω στοι-

να κατανοήσουν ότι η «ναύλωση» αποτελεί ξεχωριστή αμφοτεροβαρή σύμβαση και να τη δεχτούν ως τέτοια, και όχι να προσπαθούν να την εντάξουν στις γνωστές σ' εκείνους αμφοτεροβαρείς συμβάσεις ενός αστικού-γεωργικού δικαίου. Στενόμεναι νομική άποψη, που παράσχε για αιώνες τους ρωμαϊστές και γενικότερα την επιστήμη.

35. Βλ. ναυλοσύμφωνο και το προσχέδιό του, στα Παρ. αρ. 11 και 11α· βλ. επίσης καταχωρημένες σε κοινοτικό Κώδικα περιλήψεις ναυλοσυμφώνων, στο Παρ. αρ. 9 και 10. Το υδραϊκό «προσύμφωνο» από 4-9-1818 που εκδίδει ο Μανιατόπουλος, στο ίδιο το κείμενό του αυτοαποκαλείται «πρόχειρον κοντράτον». Βλ. Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 132 (αρ. 15, ναυλοσύμφωνο, 4-9-1818). Επειδή από όλες τις ενδείξεις προκύπτει ότι το τελικό και επίσημο συμφωνητικό ακολουθεί, δηλαδή αποτελεί ζήτημα χρόνου η καθαρογραφή του από τον Καγκελλάριο, όπως και στο παραπάνω συμφωνητικό αναφέρεται («του μετά ταύτα μέλλοντος γραφήναι εκτεταμένου ναυλωτικού»), γι αυτό το δεχόμαστε ως «προσχέδιο» και όχι ως «προσύμφωνο». Άν και η ονομασία «πρόχειρον» που του δίνει ο συντάχτης του, ίσως να είναι η πιο ενδειγμένη. Βλ. επίσης Γ. Ε. Ροδολάκης, Δίδει, ό.π. (13), 188.

36. «Είς ένδειξιν εγένοντο δύο όμοια», Παρ. αρ. 11· «εις ασφάλειαν εγράφησαν δύο όμοια», Παρ. αρ. 14.

37. Βλ. Παρ. αρ. 8, 10, 17 (καπετάνιος, καπετάν), Παρ. αρ. 12 (ρεΐσης)· Παρ. αρ. 1, 4, 5, 6, 7, 8 (καραβοκύρης, καρακύρης)· Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 127 επ., αρ. 13 (εξουσιαστής), αρ. 14 (διοικητής), Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 143 επ., αρ. 6 και 10 (καραβοκύρης), αρ. 7, 8, 9 (εξουσιαστής), αρ. 11 (καπιτανεύει)· Παρ. αρ. 11, 12, 13, 14, 16 (το ίδιον αυτού καϊκίον, την ιδίαν αυτού πρατζέραν, την σκούναν του καπιτάν, την σκούναν του, το καϊκίον του).

38. Βλ. Παρ. αρ. 1, όπου το ναυλοσύμφωνο συντάσσεται στο σπίτι του πλοιοκτήτη με παρουσία του «καραβοκύρη του» και το υπογράφουν και οι δύο.

χεία, τα περισσότερα από τα οποία είναι απόλυτα απαραίτητα –και τα οποία άλλωστε αποτελούν τα στοιχεία ενός «τυπικού» ναυλοσυμφώνου³⁹:

α) Τα ονόματα των συμβαλλομένων, του εκναυλωτή (είτε εμφανίζεται ο ίδιος ο καπετάνιος ως πλοιοκτήτης, είτε ενεργώντας ως εκπρόσωπος της πλοιοκτησίας, η της συμπλοιοκτησίας) και του ναυλωτή, ή του επιβάτη, β) το όνομα του πλοίου (άν έχει όνομα) και το είδος του (καϊκι, σκούνα, γολέτα, μπριγαντίνι, πολάκα και άλλα), γ) το είδος της ναύλωσης (ολική, μερική, χρονοναύλωση, μεταφορά εμπορευμάτων, ζώων, επιβατών, μικτή), δ) τα ναύλα που συμφωνήθηκαν, είτε κατ' αποκοπή, είτε με άλλο τρόπο υπολογισμού τους, ε) τον τόπο και το χρόνο της φόρτωσης, ή το λιμάνι που βρίσκεται το πλοίο κατά το χρόνο που καταρτίζεται το ναυλοσύμφωνο, ή το λιμάνι που πρέπει να πάει (σε ορισμένη προοδευσιμία) για να φορτώσει, στ) τον τόπο και το χρόνο της εκφόρτωσης, ζ) τον καθορισμό των ημερών αναμονής και υπεραναμονής (σταλίας και κοντρασταλίας) για το φόρτωμα και για το ξεφόρτωμα, η) την υπόσχεση του καπετάνιου ότι το πλοίο είναι κατάλληλο για το ταξίδι, θ) την ανάληψη της υποχρέωσης και απο τα δύο μέρη να τηρηθούν αυτά που συμφωνούνται, ι) εξασφαλιστικές ρήτρες και ια) στο συμφωνητικό μπορεί να μπούν επιπλέον ειδικοί όροι και συμφωνίες.

3. - Ιδιότυπη μορφή ναύλωσης, αποτελεί εκείνη που συνδυάζεται με εμπορική εταιρία, που τη συναντάμε σπάνια, αλλά δεν χωράει αμφιβολία ότι αποτελεί και ναύλωση αφού στο εταιρικό αναφέρεται ρητά⁴⁰. Τα έγγραφα προέρχονται πάλι από την Ύδρα το ένα (1799), από τη Νάξο (το ΓΑΚ 85) τα άλλα δύο (1670 και 1671). Στο υδραϊκό, η ναύλωση είναι ξεκάθαρη, το ναύλο καθορισμένο, οι σύντροφοι, καπετάνιος και εμπορευόμενος συνεισφέρουν το κεφάλαιο μισό μισό και μοιράζονται τα κέρδη εξίσου. Στα ναξιώτικα, πρόκειται για «μετοχική» εταιρία, στην οποία ό ένας εταίρος είναι ο χρηματοδότης, ο άλλος εταίρος είναι η «συντροφία του πλοίου», ενώ τα κέρδη το μοιράζονται εξίσου. Δεν αναφέρονται ναύλα, αλλά εφόσον δηλώνεται ρητά ότι εννοείται (γροικάται) ως ναύλωση, υποθέτουμε ότι τα ναύλα αποτελούν τη συνεισφορά στην εταιρία της συντροφίας του πλοίου.

39. Για την έκφραση «τυπικό» βλ. περισσότερα Γ. Ε. Ροδολάκης, Ζητήματα, ό.π. (6), 388, σημ.10. Αξίζει να επαναληφθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει κάποια πράξη, που περιέχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία μιάς συγκεκριμένης σύμβασης. Ειδικά, στα ναυλοσύμφωνα, παρατηρούμε ένα είδος τυποποίησής τους, ιδιαίτερα στα υδραϊκά που αφορούν μεγάλα πλοία.

40. «Δίνοντας ο άνθρωπος ...το καϊκι του εις ναύλον», Γ. Ε. Ροδολάκης, Εταιρίες, ό.π. (15), 687-688 (αρ. 4, σύσταση εταιρίας, 9- 7-1799)· «και να γροικάται το παρό και νολιτζάδος» και «το οποίο γράμμα να γροικάται και ολιτζάδος», Γ. Ε. Ροδολάκης, Συντροφίες, ό.π. (6), 577-578 (αρ. 2 και 3, εταιρικά, 2-5-1670 και 3-8-1671 αντίστοιχα).

4. - Η ναύλωση, ανάλογα με το ποσοστό του πλοίου που ναυλώνεται, χαρακτηρίζεται ως ολική ή μερική.

α) Στην ολική ναύλωση, που συνήθως αναφέρεται στα έγγραφα ως ναύλωση «ασκάρσο»⁴¹, ο ναυλωτής έχει δικαίωμα –μόνο αυτός– να φορτώσει όλο το πλοίο καθ' όλη τη διάρκεια της ναύλωσης. Βέβαια, λέγοντας όλο το πλοίο εννοούνται οι χώροι του που προορίζονται γι αυτόν το σκοπό, δηλαδή το αμπάρι⁴². Το αμπάρι, εκτός από τη γενική αναφορά «το αμπάρι όλο» ή «όσο ήδελε γεμίσει», συχνά προσδιορίζεται με περισσότερες λεπτομέρειες όπως, «από πρύμα έως πλώρα», «από κοράκι έως κοράκι»⁴³, ενώ ο όρος «στίβα» χρησιμοποιείται με ταυτόσημη έννοια⁴⁴.

Μολονότι οι άλλοι χώροι του πλοίου δε συμπεριλαμβάνονται στη ναύ-

41. Ναύλωση «ασκάρσο» (με τις διάφορες παραλλαγές-παραφθορές του όρου στα έγγραφα, όπως: *κάρσο, ασκάρσου, ασκάνσο, σκάνσο, ασκάνον*) από τον ιταλικό όρο *poleggio a scarso*. Βλ. Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό.π. (16), 128 και σημ 1, όπου γίνεται εκτενής ανάλυση του όρου.

42. Όπως είναι γνωστό –κρίνεται όμως ότι πρέπει να σημειωθεί– οι βασικοί χώροι του πλοίου (ιστιοφόρου) είναι: α) το αμπάρι (το κύτος), που προορίζεται για τα φορτία, β) το κατάστρωμα, στο οποίο κατ' αρχήν δεν φορτώνονται εμπορεύματα, γ) στην πρύμνη, η κάμαρα του πλοιάρχου, η αντικάμαρα και τυχόν άλλοι χώροι και δ) στην πλώρη, χώρος όπου χρησιμεύει για ύπνο και διαμονή των ναυτικών (τα «γιατάκια» των συντρόφων).

43. «όσο ήδελε γεμίσει το αμπάρι», Παρ. αρ. 17· «το αμπάρι όλο», Δ. Ι. Πολέμης, «Στοιχεία διά την εξέλιξιν του ναυτικού της Άνδρου κατά την προεπαναστατικήν περίοδον», *Πέταλον*, 2 (Άνδρος 1980), 121-122 (ναυλοσύμφωνο, 14-9-1756)· «σκάνσο το αμπάρι», Ν.6, φ. 34α και 34β (ναυλοσύμφωνο, 2-12-1819 και 8-1-1820)· «όσο πάρει το αμπάρι του», Ν.6, φ. 41β· «το αμπάρι να είναι όλο των πραγματευτάδω», Σ. Ε. Ψαρράς, ό.π. (5), 632 (ναυλοσύμφωνο, 6-12-1734)· «το αμπάρι από πρύμα έως πλώρα», Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 127 (αρ. 12, ναυλοσύμφωνο, 11-8-1806)· «σκάνσο από πρύμνην έως πλώρην», Παρ. αρ. 11· «το αμπάρι από πρύμνην έως πλώρην», Ν.6, φ. 30β (ναυλοσύμφωνο, 15-9-1819)· «το αμπάρι από κοράκι εις κοράκι», Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό.π. (16), 150-152 (αρ. 10, ναυλοσύμφωνο, 29-7-1713). Αλλά και σε μετεπαναστατικά ναυλοσύμφωνο βλέπουμε να προσδιορίζεται το αμπάρι με παρόμοιες εκφράσεις: «*όσον χωρεί μόνον ο κόλπος του πλοίου*», Ι. Ν. Φραγκούλας, *Σκιαθίτικα, Γ. Μελετήματα και κείμενα*, Αθήνα 1982, 42-43 (ναυλοσύμφωνο, 17-8-1833)· «*εκτός της πλώρεως και κάμαρης, το δε υπόλοιπον πλοίον όλον σκάρσον*», Δ. Ι. Πολέμης, «Περί την ιστορίαν της ναυτιλίας της Άνδρου κατά τον ΙΘ αιώνα», *Πέταλον*, 1 (Άνδρος 1977), 17-18 (ναυλοσύμφωνο, 5-10-1847).

44. «*ασκάνσο την στίβαν δηλαδή από, παραπέτον εις παραπέτον*», Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό.π. (16), 146-148 (αρ. 8, ναυλοσύμφωνο, 4-7-1812), 148-150 (αρ. 9, ναυλοσύμφωνο, 10-7-1813) και Ν.4, φ. 13α-14α (ναυλοσύμφωνο, 9-12-1820)· «*δίδει εις ναύλον στίβαν και καργαδωρον*», Ν.6, φ. 39β-40β (ναυλοσύμφωνο, πιδανόν του Μάρτη 1820). Στίβα σημαίνει εκείνα που φορτώνονται στο αμπάρι και κατ' επέκταση αυτό το ίδιο το αμπάρι. Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό.π. (16), 128 και σημ 1.

λωση, συχνά υπάρχει ρητή αναφορά της εξαίρεσής τους⁴⁵. Άλλοτε πάλι, συμφωνείται να συμπεριληφθούν στη ναύλωση ασκάρσο η κάμαρα του καπετάνιου, ή και τα γιατάκια των ναυτών, ακόμα και το κατάστρωμα⁴⁶. Αντίθετα, μπορεί να συμφωνηθεί ότι ο καπετάνιος έχει το δικαίωμα να φορτώσει και αυτός ορισμένη ποσότητα εμπορευμάτων και να πάρει επιβάτες, ότι οι ναύτες έχουν κι εκείνοι δικαίωμα να φορτώσουν περιορισμένη (μικρή) ποσότητα, ακόμα και ότι με την άδεια του ναυλωτή μπορεί να φορτωθούν και εμπορεύματα τρίτων⁴⁷.

Στο κατάστρωμα κατ' αρχήν δε φορτώνονται εμπορεύματα⁴⁸. Μπορεί

45. «Το αμπάρι να είναι όλο των πραγματευτάδω, τα γιατάκια τω συντροφω, και η κουβέρτα ό.τι κρέας λάχει ήγου γιολτζήδες, να είναι του карабоκύρη», Σ. Ε. Παρράς, ό.π. (5), 632 (ναυλοσύμφωνο, 6-12-1734)· «σκάνσο το αμπάρι να το φορτώσει εδώ ό.τι πράγμα έχει και δελήσει χωρίς όμως να εμβαρκάρι ο ρεΐσης ξένον πράγμα ούτε φανερώς ούτε κρυφίως εις το αμπάρι ούτε εις την πρύμνη και πλώρη τα οποία είναι εις την εξουσίαν του ρεΐση», Ν.6, φ. 266-27α (ναυλοσύμφωνο, 17-6-1819)· «εξαιρουμένη η κάμαρα του Καπιτάνιου και τα λεγόμενα γιατάκια των μαρινάρων», Ν.4, φ. 13α-14α (ναυλοσύμφωνο, 9-12-1820)· «εγώ του εναύλωσα μόνο το αμπάρι να γεμίσει, η δε πρύμνη και πλώρη και κουβέρτα την ορίζω εγώ ο карабоκύρης», Ξ. Αντωνιάδης, Αρχείο Εγγράφων Σκύρου, 244-245 (αρ. 163)· «εξαιρούμενοι οι τόποι των μαρινάρων κατά την συνήθειαν», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 146-148 (αρ. 8, ναυλοσύμφωνο, 4-7-1812)· «εκτός κάμαρας και πλώρης», Ι. Ν. Φραγκούλας, ό.π. (43), 42-43 (ναυλοσύμφωνο, 17-8-1833)· «εκτός της πλώρεως και κάμαρης», Δ. Πολέμης, ό.π. (43), 17-18 (ναυλοσύμφωνο, 5-10-1847).

46. «αγροικιέται σκάρσο, δηλαδή πλώρη, πρύμνη, κάμερα, κουβέρτα, εβγανούμενο την πέρα κάμερα όπου αγροικιέται των γιεμιγγίδων και απέ γελουνγγίδες ό.τι λάχουν να αγροικούνται αναμεταξύ τον πραγματευτή προς τον карабоκύρη... και ό.τι πράγμα θέλει βάλλει ο карабоκύρης με τους συντρόφους του από πάνω απέ το φορτίο του πραγματευτή, να μη εμπορεί να τους γυρέψει ναύλο», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 143 (αρ. 6, ναυλοσύμφωνο, 12-9-1802)· «να φορτώνει το αμπάρι του από κοράκι εις κοράκι, την κάμαρα και κουβέρτα, εβγαζόμενο την πλώρη τα γιατάκια των ανδρώπων», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 150-152 (αρ. 10, ναυλοσύμφωνο, 29-7-1813). Βλ. επίσης Παρ. αρ. 13 και 14.

47. «ναυλώνουν...να το φορτώσουν ό.τι πράμα όπου να δέλουν...και να μπορούν ο карабоκύρης και οισυντρόφοι να θάνουν μέσα εις το καϊκι ως εφτα καντάρια πράμα και όχι περισσότερον εστότας να το έχουνσιν ασκάρσιν οι άνωθεν πραγματευτάδες και, ...ό.τι νιτερέσσεν ήδεν τύχει απάνω εις το γομάρι να μην έχει να κάμει ο карабоκύρης ουδέ οι συντρόφοι μόνο να είναι απάνω εις τις πραγματευτάδες, ξεκαθαρίζοντας και τούτο, ό.τι ξοναύλια εδέλαισιν τύχει να είναι των άνωθεν πραγματευτάδω», Παρ. αρ. 4· «εναύλωσεν το καϊκιον σκάνσο το αμπάρι να φορτώσει ό.τι πράγμα δελήσει του λογαριασμού του, επί τη συμφωνία να βάλλει ο ρεΐσης εις το ίδιον αμπάρι καϊκίον αυτού 15 κοιλιά κριδάρι», Ν.6, φ. 42β (ναυλοσύμφωνο, 18-4-1820)· «σκάνσο το αμπάρι...χωρίς την άδειαν του ναυλωτού του να μην ημπορεί να εμβαρκάρι εις το καϊκίον του ξένον πράγμα...ούτε άλλον είδους ούτε κανέναν γιολτζήν», Ν.6, φ. 27α (ναυλοσύμφωνο, 19-6-1819).

48. Βλ. τη διατριβή του Δ. Γκόφα, Η Φόρτωση επί του καταστρώματος, 1965, μοναδική στο είδος της και ακόμα επίκαιρη.

όμως να συμφωνηθεί η φόρτωση σ' αυτό, για λογαριασμό του καπετάνιου ή του ναυλωτή⁴⁹. Όσον αφορά τους επιβάτες, παρακάτω υπάρχει ειδική αναφορά.

Ο ναυλωτής έχει δικαίωμα να φορτώσει όλα τα εμπορεύματά του όχι μόνο σε ένα λιμάνι αλλά και σε άλλα λιμάνια μέχρι να συμπληρωθεί η χωρητικότητα του πλοίου και επίσης να ξεφορτώσει σε περισσότερα λιμάνια, αρκεί να έχει συμφωνηθεί συγκεκριμένο δρομολόγιο που να τα περιλαμβάνει⁵⁰.

6) Στη μερική ναύλωση, φορτώνεται ορισμένη ποσότητα εμπορευμάτων, ενώ στον υπόλοιπο κενό χώρο του πλοίου ελεύθερα φορτώνονται άλλα εμπορεύματα-φορτία και επιβάτες⁵¹. Υπάρχουν περιπτώσεις που ναυλώνεται ποσοστό του πλοίου⁵².

4. - Η ναύλωση του πλοίου μπορεί να συμφωνηθεί για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Η χρονοναύλωση συμφωνείται με το μήνα, με την ημέρα αλλά και με μεγαλύτερη διάρκεια⁵³.

Η διάρκεια της ναύλωσης, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν εξαρτάται από το χρόνο που συμφωνείται να διαρκέσει αλλά από το ταξίδι, δηλαδή περιλαμβάνει ή ταξίδι πηγαίου μόνο ή και επιστροφής⁵⁴. Συνήθως καθορίζεται επακριβώς το ταξίδι, από πού θα φύγει το καράβι έχο-

49. «σκάνσο την κουβέρταν και αμπάρι». Παρ. αρ. 13 και 14· «και κουβέρτα...». Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 143 (αρ. 6, ναυλοσύμφωνο, 12-9-1802) και 150-152 (αρ. 10, ναυλοσύμφωνο, 29-7-1813).

50. «έδωκεν αυτό εις ναύλον σκάνσο από πρύμνη έως πλώρη, ο ναυλωτής αν δελήσει εις οποιανδήποτε σκάλαν εμβαρκάρει άλλες πραγματείες διά εδω έχει να τις φέρει χωρίς να πρετενδέρει άλλον ναύλον». Παρ. αρ. 11.

51. «να θάλει μέσα εις το καϊκι σιτάρι κοιλά χίλια, και το αποδέλοιπο θόδι του καϊκίου να θάνου και οι συντρόφοι τα βλησιδιάν τους», Παρ. αρ. 1· «είχεν μέσα εις το καϊκι του ένα θουτζί ρύζι και καμπόσες μυλόπετρες», Παρ. αρ. 3· «ήσαν αποφορτωμένοι και εστέκασιν μόνο διά τα θόδια που εθέλασι να θάλουν μέσα ο αφέντης...». Παρ. αρ. 2.

52. «το μισό καϊκί», Α. Θ. Δρακάκης, Σύρος Β', ό.π. (3), 389 (αρ. 84, ναυλοσύμφωνο, 4-11-1783).

53. «με μηνιαίον ουλουφέ», Παρ. αρ. 8· βλ. επίσης Ν.6, φ. 30α (ναυλοσύμφωνο, 15-9-1819), «ο ναύλος είναι προς γρόσια 5 την ημέραν», Παρ. αρ. 11 και 11α

54. «διά έν και μόνο ταξίδιον», Γ. Ε. Ροδολάκης, Δίδει, ό.π. (13), 197· Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 128 (αρ. 13, ναυλοσύμφωνο 10-8-1807)· Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 146-148 (αρ. 8, ναυλοσύμφωνο, 4-7-1812)· «διά έν και μόνο διάγγιον.... αντάρ και τονάρ, εις τας διορισμένας σκάλας και διά αυτό το μόνον ταξίδιον», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 148-150 (αρ. 9, ναυλοσύμφωνο, 10-7-1813)· «διά το ταξίδι από εδωθεν εις Ταϊγάν ρόκ και στρέψιμον εις πόλιν, ήγουν ανταρ τονναρ», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 153-155 (αρ. 12, ναυλοσύμφωνο, 5-1-1814)· «ανταρ τοννάρ», Ν.6, φ. 25α (ναυλοσύμφωνο, 14-4-1819)· «ο ναύλος...αφ' ημέρας του εντεύθεν μισεμού αυτού του καϊκίου άχρι της ημέρας του ενταύθα αρρίθου αυτού», Παρ. αρ. 11.

ντας φορτώσει, ή πού θα πάει να φορτώσει, και ποιό είναι το λιμάνι προορισμού (που θα ξεφορτώσει)⁵⁵. Ακόμα είναι δυνατό να συμφωνηθεί ότι θα πάει σε περισσότερα από ένα λιμάνια και θα φορτώσει καθώς επίσης ότι θα ξεφορτώσει σε περισσότερα λιμάνια⁵⁶.

5. - Η ναύλωση έχει αντικείμενο τη μεταφορά πραγμάτων, τα οποία μπορεί να είναι ενός μόνο είδους (π.χ. σταρι, κριθάρι, λάδι, κρασί) αλλά και διαφόρων ειδών, τη μεταφορά ζώων, τη μεταφορά επιβατών και τη μικτή μεταφορά πραγμάτων, ζώων και επιβατών.

6. - Η μεταφορά επιβατών (γιολτζήδων) στα έγγραφα αναφέρεται επίσης ως ναύλωση και έχει ρυθμίσεις ανάλογες με τη μεταφορά εμπορευμάτων.

Η μεταφορά επιβατών παίρνει διάφορες μορφές παρόμοιες με τη μεταφορά πράγμάτων όπως, ολική ναύλωση, σύμβαση για τη μεταφορά συγκεκριμένου αριθμού επιβατών ή ακόμα –πράγμα το οποίο θα πρέπει να ήταν η συνηθισμένη περίπτωση– μεταφορά ενός ή περισσότερων επιβατών, παράλληλα με εμπορεύματα. Εξυπακούεται ότι και τα εμπορεύματα αποτελούν το αντικείμενο ξεχωριστής σύμβασης και ο επιβάτης (ή οι επιβάτες) έχει συνάψει άλλη προσωπική σύμβαση για τη μεταφορά του.

Στην ολική ναύλωση (ασκάρσο), ειδικά, υπάρχει σημαντικό πρόβλημα, αν επιτρέπεται ή όχι η μεταφορά επιβατών παράλληλα με τα εμπορεύματα, σε ποιόν θα ανήκουν τα ναύλα, στον Καπετάνιο ή στο ναυλωτή, ακόμα και σε ποιό μέρος του πλοίου θα διαμένουν (στο κατάστρωμα, σε κάμαρη, σε άλλο μέρος;). Όλα αυτά προβλέπονται τις περισσότερες φορές με κάθε λεπτομέρεια σε ειδικούς όρους⁵⁷. Οι επιβάτες συνήθως μένουν στο κατάστρωμα, στο οποίο δικαίωμα έχει ο καπετάνιος, εκτός αν

55. Από τη Νάξο να πάει στη Χίο να φορτώσει στάρι και να το φέρει να πουληθεί στη Νάξο ή στην Παροικία της Πάρου (Παρ. αρ. 1). Από την Ύδρα να πάει στην Κύμη να φορτώσει κρασί για το Μαραδονήσι (Παρ. αρ. 17).

56. Από την Ύδρα για τα νησιά του Αιγαίου και τα μέρη της Τουρκίας, επιπλέον έχει δικαίωμα ο ναυλωτής σε οποιαδήποτε σκάλα να «εμβαρκάρει πραγματείες διά εδω» (Παρ. αρ. 11). Από τη Σμύρνη για τη Νάξο και Μύκονο (Παρ. αρ. 6).

57. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, «σκάνσο το αμπάρι... χωρίς την άδειαν του ναυλωτού τούτου να μην ημπορεί να εμβαρκάρει εις το καϊκίον του, ... ούτε κανέναν γιολτζήν» (Ν.6, φ. 27α, 19-6-1819)· «προς τούτοις συμφωνία, ... ομοίως και γιολτζήδες αν τύχουν και ο ναυλωτής από αυτόν τον ναύλον του ξένου πράγματος και γιολτζήδων δεν εμπορεί να πρετενδέρει οβολόν» (Ν.6, φ. 27β, 4-7-1819)· «σκάνσο το αμπάρι, όσοι γιολτζήδες τύχουν αυτό το ταξίδι είναι δια λογαριασμόν του ρείση» (Ν.6, φ. 34α, 2-12-1819)· Βλ. επίσης περίπτωση που συμφωνούν ο καπετάνιος και ο ναυλωτής να μοιράζονται το ναύλο των επιβατών: «και απέ γελουνγγίδες ό,τι λáchουν να αγροικούνται αναμεταξύ τον πραγματευτή προς τον καραβοκύρη», Δ. Γκόφρας, Φόρτωση, ό.π. (16), 143 (αρ. 6, ναυλοσύμφωνο, 12-9-1802).

έχει συμπεριληφθεί στην ολική ναύλωση, οπότε πρέπει να υπάρχει ειδική συμφωνία που να του το επιτρέπει⁵⁸.

Διάσημο ναυλοσύμφωνο αποτελεί εκείνο που ο Σατωμπριάν συνήψε για να πάει από την Κωνσταντινούπολη στους Άγιους τόπους (Γιάφα), στις 6/18-9-1806⁵⁹. Ένα ενδιαφέρον σημείο στο εν λόγω συμφωνητικό είναι το ότι ο Σατωμπριάν συμβάλλεται με το ναυλωτή του πλοίου (Χατζη Πολύκαρπο του Λαζάρου Χαδιαρτζή), που έχει ναυλωμένο το πλοίο για να πηγαίνει τους Ρωμιούς Χατζήδες από την Πόλη στη Γιάφα, ενώ ο πλοίαρχος συνυπογράφει τη σύμβαση (στέργει και θεβαιώνει)⁶⁰.

Από την με κάθε λεπτομέρεια περιγραφή του Σατωμπριάν, παραμερίζοντας τις ρομαντικές υπερβολές του, μαθαίνουμε πώς ήταν διευθετημένες οι θέσεις των επιβατών. Στην πλειοψηφία τους βρίσκονταν από τη μία μεριά και την άλλη στο κατάστρωμα, όπου ο καθένας είχε στρωμένη μία ψάδα με το όνομά του. Η Κάμαρα του καπετάνιου είχε δοθεί στους

58. Χαρακτηριστική είναι η άρνηση του καπετάνιου να δεχθεί χωρίς ναύλο επιβάτες που του έστειλε ο ναυλωτής: «εγώ του εναύλωσα μόνο το αμπάρι να γεμίζει, η δε πρύμνη και πλώρη και κουβέρτα την ορίζω εγώ ο карабоκύρης». Βλ. Ξ. Αντωνιάδης, *Αρχαίον Εγγράφων Σκύρου*, 244-245 (αρ. 163). Σε ναυτιώτικο ναυλοσύμφωνο, από 6-12-1734, ορίζεται ότι «και η κουβέρτα ό,τι κρέας λάχει ήγου γιολτζήδες να είναι του карабоκύρη». Βλ. Σ. Ε. Ψαρράς, ό.π. (5), 632. Σε ένα υδραίικο ναυλοσύμφωνο, από 10-7-1813, απαιτείται η έγκριση του φορτωτή για να πάρει ο καπετάνιος γιολτζήδες και άλλα εμπορεύματα (άρθρο 3), σε άλλο άρθρο (στο 7) οι επιβάτες είναι «δια λογαριασμόν» του ναυλωτή, ενώ παρακάτω (στο άρθρο 14) απαγορεύεται και στα δύο μέρη, και στο φορτωτή και στον καπετάνιο να πάρουν επιβάτες, ρητώς ακυρώνεται το 7ο άρθρο ενώ τροποποιείται το 5ο άρθρο και τα γιατάκια των συντρόφων περνούν στην εξουσία του ναυλωτή. Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό.π. (16), 148-150 (αρ. 9, ναυλοσύμφωνο, 10-6-1813).

59. *Itinéraire de Paris à Jérusalem par M. le vicomte de Chateaubriand, précédé de notes sur la Grèce et suivi des voyages en Italie et en France*, Paris 1865, τ. 1-2 (Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιερουσόλυμα και εξ Ιερουσόλυμων εις Παρισίους, Σατωβριάνδου, μεταφρασθέν εκ του γαλλικού υπό Εμ. Δ. Ροΐδου, Αθήνα, 1860, 2, 262-264). Το ναυλοσύμφωνο ξαναδημοσιεύτηκε από τον Α. Ι. Τζαμτζή με εκτενή σχολιασμό. Βλ. Α. Ι. Τζαμτζής, *Η ναυτιλία του Πηλίου στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1985, 68-75. Ο Δ. Βικέλας μας παραδίδει ότι η καταχώρηση του εν λόγω ναυλοσύμφωνου ανάμεσα στις σημειώσεις του Σατωμπριάν «έδωκεν αφορμήν ν' αποκτήσωμεν δύο τουλάχιστον εκ των επισημοτέρων εις Γαλλίαν διερμηνευτών την νεοτέρας Ελληνικής γραμματολογίας», δηλαδή το μαρκήσιο de Queux de Saint-Hilaire και το Legrand. Βλ. Δημητρίου Βικέλα, *Διαλέξεις και Αναμνήσεις*, Αθήνα 1893 (Ο μαρκήσιος του Σαιντ Ιλαίρ, 205 επ., ιδιαίτερα 223-225).

60. Πιθανόν πρόκειται για «επαγγελματία» (πρόδρομο Πρακτορείου ταξιδιών), αφού η ναύλωση ενός πλοίου και μάλιστα από τα μεγαλύτερα, πολλάκις, μόνο για τη μεταφορά προσκυνητών Χριστιανών στους Άγιους Τόπους θα απαιτούσε υψηλό χρηματικό ποσό αλλά τα ναύλα 200 περίπου επιβατών (όπως τους αριθμεί ο Σατωμπριάν) θα άφηναν σεβαστό κέρδος στο Χατζη-Πολύκαρπο!

παπάδες, ενώ μπροστά της είχε δύο χωρίσματα, το ένα για τον Σατωμπριάντ και τους υπηρέτες του, το άλλο για μία οικογένεια⁶¹.

Η περιπτώσιολογία στη μεταφορά επιβατών εμφανίζεται αρκετά πλούσια.

Συνηθισμένη είναι η μεταφορά ενός επιβάτη, με ή χωρίς αποσκευές που μπορεί να συνοδεύεται με ορισμένο αριθμό ανθρώπων του, η υπηρετών, αλλά συμφωνείται και η μεταφορά περισσότερων επιβατών⁶². Το ταξίδι με δύο μεγάλα πλοία του βαλή της Πελοποννήσου με το χαρέμι του από το Ναύπλιο ή τους Μύλους στην Καλλίπολη, που αναφέραμε παραπάνω, υπάγεται και αυτή στη μεταφορά μόνο επιβατών με ολική ναύλωση⁶³.

Ειδική περίπτωση αποτελεί η συμφωνία μεταφοράς ανθρώπων μαζί με ζώα, όπου ναυλώνεται το κατάστρωμα, όπως συνάγεται, για τους ανθρώπους και το αμπάρι για όσα ζώα χωρέσει⁶⁴.

Η μεταφορά Χατζήδων, μουσουλμάνων ή και χριστιανών, με τελικό προορισμό τα Ιεροσόλυμα ή τη Μέκκα, θα έπρεπε να αποτελούσε αρκετά κερδοφόρα και συνηθισμένη περίπτωση. Έτσι, το ναυλοσύμφωνο του Σατωμπριάντ μας δίνει σχετικές πληροφορίες για τους χριστιανούς και το συμφωνητικό από 11-6-1817, για τους μουσουλμάνους⁶⁵.

Σπάνια περίπτωση αποτελεί η μεταφορά στρατευμάτων, όπως α) το Κοινό της Άνδρου συμφωνεί στις 20-4-1826 με πλοίαρχο να μεταφέρει στρατεύματα από την Άνδρο στη Σκύρο⁶⁶ και β) σε απόφαση των Προεστών της Ύδρας, από 24-7-1815 έχουμε την πληροφορία για παρόμοια μεταφορά «από το ναύλον Λιθόρνου με το στράτευμα διά την Φράντζα»⁶⁷.

61. Όπως διαπιστώνουμε, δεν έχουν αλλάξει και πολλά πράγματα από την αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Από τη μεταγωγή του αποστόλου Παύλου στη Ρώμη, όπου 276 επιβάτες ταξιδεύουν (Πράξεις των αποστόλων, ΚΖ'.37), μέχρι το Νόμο Ροδίων Ναυτικό, όπου καθορίζονται ο χώρος (επιφάνεια) που δίνεται στον επιβάτη και τα άλλα δικαιώματα και υποχρεώσεις του (W. Ashburner, Νόμος Ροδίων Ναυτικός, Οξφόρδη, 1909, 2).

62. «επιβάτης με 4 μπαούλα», Βλ. Α. Θ. Δρακάκης, Σύρος Β', ό.π. (3), 396 (αρ. 89, ναυλοσύμφωνο, 15-1-1787): «Ο Οσμάν αγάς με δύο ανθρώπους του», Παρ. αρ. 15: «αυτός και οι δύο του δούλοι», στο ναυλοσύμφωνο του Σατωμπριάντ. Σε πασσαπόρτι από 7-5-1813 που εκδίδεται στη Σύρο για μιιά πολάκα αναφέρεται «έχουμε τέσσερις πασανγγέρους» και ακολουθούν τα ονόματά τους. Βλ. Α. Θ. Δρακάκης, Σύρος Α', ό.π. (3), 111 (ναυλοσύμφωνο, 28-3-1813).

63. ΑΚΥ, 6, 15

64. «σκάσσει την κουβέρτα και αμπάρι...να εμβαρκάρουν τόσους ανθρώπους και ζώα όσα χωρέσει το αμπάρι», Παρ. αρ. 13 και 14. Πιθανόν πρόκειται για συντροφία ζωεμπόρων.

65. Παρ. αρ. 9.

66. Δ. Ι. Πολέμης, «Ναυλοσύμφωνον διά μεταφοράν στρατευμάτων κατά την επανάστασιν», Πέταλον. 3, Άνδρος 1982, 233 επ. (Σημειώματα αρ. 6).

67. ΑΚΥ, 5, 454 (πλοίαρχος Γ. Σαχτούρης).

Ακόμα σπανιότερη, ίσως και η μοναδική περίπτωση είναι το Ναυλοσύμφωνο του επισκόπου Καρύστου Νεοφύτου από 25-10-1821, με πλοίαρχο πολεμικού πλοίου, για να περιπολεί, κατά την Επανάσταση του 1821, στην Εύβοια⁶⁸.

7. - Υποχρεώσεις του εκναυλωτή. Πολλές και ποικίλες υποχρεώσεις έχει ο εκναυλωτής, από τις οποίες σε εκείνες που κρίνεται ότι χρειάζεται να επιμείνουμε θα αναφερθούμε εκτενέστερα. Οι υποχρεώσεις αυτές είναι:

α) Να χρησιμοποιήσει το πλοίο που συμφωνήθηκε και να είναι κατάλληλο⁶⁹. Η καταλληλότητα του πλοίου είναι από τα πιο σημαντικά σημεία της θαλάσσιας μεταφοράς και συνεπώς μία από τις σπουδαιότερες υποχρεώσεις του εκναυλωτή.

β) Να δέσει το πλοίο στη διάθεση του ναυλωτή για τη φόρτωση και, αν ο τόπος της φόρτωσης είναι άλλος από τον τόπο που καταρτίστηκε η σύμβαση, να οδηγήσει το πλοίο στον τόπο που συμφωνήθηκε⁷⁰.

γ) Να δεχθεί στο πλοίο τα πράγματα που θα μεταφέρει ή τους επιβάτες και να επιμεληθεί στη φόρτωση και στην καλή στοιβάση του φορτίου, ή να διαδέσει συγκεκριμένο χώρο για τους επιβάτες.

δ) Υποχρέωση για «αναμονή» και «υπεραναμονή» και κατά τη φόρτωση και κατά τη εκφόρτωση.

Ένα άλλο στοιχείο που είναι απαραίτητο στη ναύλωση, γι αυτό δε λείπει σε κανένα σχεδόν ναυλοσύμφωνο, αποτελεί η αναφορά και ο επακριβής καθορισμός των ημερών που πρέπει το πλοίο να περιμένει για να φορτώσει και για να ξεφορτώσει, των ημερών δηλαδή «αναμονής» (σταλία). Η υποχρέωση αυτή του εκναυλωτή δεν εξαντλείται μόνο όταν περάσουν οι μέρες που έχουν συμφωνηθεί. Συνήθως, συμφωνείται ότι, αν εξαντληθούν οι ημέρες αναμονής, το πλοίο είναι υποχρεωμένο να παραμείνει ακόμα ορισμένες μέρες, χρόνος «υπεραναμονής» (κόντρα σταλία) και ότι για την κάθε μία ημέρα υπεραναμονής πρέπει να καταβληθεί ορισμένο ποσό⁷¹.

68. Κώδικας Ν.5, φ. 2α.

69. «το καϊκιν τος ορδινιασμένο και ότιμο εις κάθεν του χρειζόμενο». Παρ. αρ. 5. Βλ. επίσης Παρ. αρ. 17 (άρθρο 6'): «υπόσχεται την πολάκαν του στάνια από νερά, καλά διορθωμένην, προβλεμένην από αρκετούς ναύτας και αξίαν διά το παρόν έν μόνον ταξίδιον», Ι. Μανιατόπουλος, ό.π. (8), 130 (αρ. 14, ναυλοσύμφωνο, 16-8-1815). Τα ίδια ακριβώς συναντάμε όσον αφορά την καταλληλότητα του πλοίου και στο Νόμο Ροδίων Ναυτικό. Βλ. W. Ashburner, ό.π. (61), 18-19 (άρθρο 1α').

70. «να υπάγει εις την νήσον της Κούλουρης». Παρ. αρ. 13 και 14· «να θαλδεί εις τα πανιά και να υπάγει εις την σκάλαν Κούμης». Παρ. αρ. 17.

71. Η παλαιότερη αναφορά βρίσκεται στο Νόμο Ροδίων Ναυτικό, άρθρο 25. Βλ. W. Ashburner, ό.π. (61), 26.

Με το ακόλουθο σκεπτικό δικαιολογείται ότι οι μέρες της υπεραναμονής πρέπει να πληρωθούν. Στη ναυτιλία και γενικά στο εμπόριο το κοινώς λεγόμενο «ο χρόνος είναι χρήμα» έχει την απόλυτη εφαρμογή του. Η οποιαδήποτε καθυστέρηση έχει και οικονομικές συνέπειες και συνεπώς πρέπει να καθοριστεί και να συμφωνηθεί το επιτρεπτό όριο. Ιδιαίτερα στην ιστιοφόρο ναυτιλία που η αναχώρηση του πλοίου εξαρτάται απόλυτα από τις καιρικές συνθήκες, η καθυστέρηση που δεν οφείλεται σ' εκείνες και που μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να χαθούν ευνοϊκές συνθήκες, ή να έρθουν δυσμενείς δεν δικαιολογείται και συνεπώς ο υπαίτιος πρέπει να αντιμετωπίσει τις συνέπειες. Δεν μπορεί να χαρακτηριστεί υπερήμερος και η παροχή να καταστεί άσκοπη, επειδή στη ναύλωση συνεχίζεται η φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων μέχρι να αποπερατωθεί. Κατά τους τελευταίους αιώνες ειδικά, στην επιστήμη, είναι μεγάλη η διαμάχη, όσον αφορά τη νομική φύση της υπεραναμονής. Η υπεραναμονή αποτελεί «διαφέρον» (in quod interest) που αντιπροσωπεύει τη θετική ζημιά και το κέρδος που στερήθηκε ο μεταφορέας, ή εξομοιώνεται με τα ναύλα δηλαδή αποτελεί «πρόσθετο ναύλο», συμπλήρωμα, προσαύξημα ή παρακολούθημα των ναύλων⁷². Και οι δύο απόψεις έχουν τους υπέρμαχούς τους, όμως η παραπέρα ανάλυση ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας.

ε) Να ενεργήσει τη μεταφορά, όπου συμφωνήθηκε και να ακολουθήσει το δρομολόγιο που έχει συμφωνηθεί.

στ') Στις υποχρεώσεις του εκναυλωτή εντάσσεται και η ακόλουθη: Στα ναυλοσύμφωνα, συχνά, περιέχεται ο όρος ότι ο ναυλωτής θα ταξιδεύει με το πλοίο, χωρίς να πληρώσει ναύλα, ότι θα του παρέχεται ενδιαίτημα και τροφή και ότι δικαιούται να συνταξιδεύει με άνδρωπους του με τους ίδιους όρους⁷³. Συμφωνείται επίσης ότι αντί για τον ίδιο το ναυλωτή, με τα ίδια δικαιώματα θα ταξιδεύει ο «σοπρακάρικος» του (sopracarico), ο οποίος είναι ένα είδος αντιπροσώπου του και συνοδού του φορτίου⁷⁴. Δεν υπάγεται στην κατηγορία του επιβάτη, μολονότι του παρέ-

72. Βλ. την παλαιά αλλά πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του Δ. Γ. Παπαμιχαλόπουλου, «Ο νομικός χαρακτήρ της αποζημιώσεως των επισταλιών», *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου*, II, 105-127.

73. Βλ. Παρ. αρ. 17 (άρθρο ε').

74. «όστις εμβαρκαρεί ενταύθα ως σοπροκάρικος», Ν.6, φ. 28α-β (ναυλοσύμφωνο, 12-7-1819)· Ν.6, φ. 29β (ναυλοσύμφωνο, 16-7-1819)· «υπόσχεται έτι ο καπιτάνιος εις τον ναυλοφόρον του διά να δεχθεί εις την αυτήν του σκούναν διά σοπροκάρικον, τον Γεώργιον Φαντόπουλον και με άλλους δύο ετέρους, των οποίων θέλει δώσει γιατάκι εις έν μέρος της κάμαρης, οίτινες και είναι άναυλοι», Ν.6, φ. 30β (ναυλοσύμφωνο, 1-9-1819)· Ν.4, φ. 16α-17α (ναυλοσύμφωνο, 10-2-1821)· Ι. Μανιατόπουλος, *Δίκαιο, ό.π.* (8), 127 (αρ. 12, ναυλοσύμφωνο, 11-8-1806)· Δ. Γκόφας, *Φόρτωση, ό.π.* (16), 148-150 (αρ. 9, ναυλοσύμφωνο, 10-6-1813).

χεται ενδιαίτημα και τροφή. Επειδή αντλεί το δικαίωμά του από αυτό τούτο το ναυλοσύμφωνο, δεν πληρώνει ναύλα και ο σκοπός του είναι να συνοδεύει το φορτίο και να το φροντίζει, ενώ ο επιβάτης συνδέεται με προσωπική σύμβαση μεταφοράς, δεν έχει καμιά σχέση με το φορτίο και πληρώνει ναύλα για τη μεταφορά του.

ζ) Να εκδόσει «φορτωτική», εφόσον συνηθίζεται, ή εφόσον έχει συμφωνηθεί⁷⁵.

8. - Υποχρεώσεις του ναυλωτή.

α) Η πρώτη και σπουδαιότερη υποχρέωση του ναυλωτή είναι να πληρώσει τα ναύλα που έχουν συμφωνηθεί.

Η συμφωνία για το ύψος, τον τρόπο, τόπο και χρόνο πληρωμής των ναύλων αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της ναύλωσης. Κατά κανόνα πληρώνονται, μετά την εκφόρτωση στο λιμάνι προορισμού, αλλά μπορεί, σπανιότερα, να δοθεί και προκαταβολή πριν ξεκινήσει το πλοίο⁷⁶.

Όσον αφορά το ύψος των ναύλων, συνηθίζονται τα ναύλα «κατ' αποκοπή», δηλαδή ορίζεται στο ναυλοσύμφωνο συγκεκριμένο ποσό ως αμοιβή του εκναυλωτή-καπετάνιου για την εκτέλεση της ναύλωσης⁷⁷. Τα ναύλα κατ' αποκοπή μπορεί να συμφωνηθούν για όλες τις περιπτώσεις της ναύλωσης και για όλα τα μεταφερόμενα φορτία· όσον αφορά τη μεταφορά επιβατών, τα ναύλα εξυπακούεται ότι συμφωνούνται κατ' αποκοπή.

Τα ναύλα συχνά υπολογίζονται με άλλο τρόπο, που έχει άμεση σχέση με τα μεταφερόμενα αγαθά. Έτσι έχουμε ναύλα με το «κοιλό» ή με το «καντάρι» προκειμένου για φορτία χύμα ή που ζυγίζονται⁷⁸ και ναύλα με

75. Για τη φορτωτική βλ. περισσότερο στο Δ. Γκόφας, «Δυο φορτωτικά εκ Κερκύρας των ετών 1799 και 1803 αφορώσαι εις μεταφοράς ελαίου», *Μελέται προς τιμήν Στρατή Γ. Ανδρεάδη*, Αθήνα 1973, 55-65, επίσης στις *Μελέτες Ιστορίας του ελληνικού δικαίου των συναλλαγών*, Αθήνα 1993, 373-381, όπου και παραπέμπεται. Βλ. επίσης Ι. Μανιατόπουλος, *Δίκαιο*, ό.π. (16), 57 επ.

76. Βλ. Παρ. αρ. 4, όπου δίνεται ένα ποσό «διά να κάμου κουμπανίες» και όταν φτάσουν στο λιμάνι προορισμού να δοθεί το υπόλοιπο ποσό των ναύλων· Παρ. αρ. 8, όπου «έλαβεν εις μετρητά πεσίνι ο αυτός καραβοκύρης γρόσια 1500»· Δ. Γκόφας, «Διαμαρτυρικών (Προτέστων) του έτους 1807 εν Σύρου», «Ξένιον», *Festscheift für Pan. J. Zepos*, 1973, 481 επ., επίσης στις *Μελέτες Ιστορίας του ελληνικού δικαίου των συναλλαγών*, Αθήνα 1993, 391 σημ. 47, όπου και παραπέμπεται. Στην εν λόγω μελέτη ο συγγραφέας εκδτετι την ιστορική διαδρομή της καταβολής των ναύλων post-numerando, από την αρχαιότητα μέχρι και την τουρκοκρατία.

77. «και ναυλώνουν το διά ρεάλια πενήντα», Παρ. αρ. 4· «αποκομένον ναύλου γρόσια τούρκικα 850», Ι. Ν. Φραγκούλας, ό.π. (43), 42-43 (ναυλοσύμφωνο, 17-8-1833)· «να ναυλώσουν το ημισυ του πλοίου διά 50 γρ.» και «διά ναύλο γρ. 85», Α. Θ. Δρακάκης, Σύρος Β', ό.π. (3), 389-390 (αρ. 84, ναυλοσύμφωνο, 4-11-1783) και 398 (αρ. 92, ναυλοσύμφωνο, 12-8-1788), αντίστοιχα.

78. Το κοιλό είναι μέτρο βάρους και μονάδα χωρητικότητας, ίσο με 24 οκάδες (το

τη «βαρέλα», προκειμένου για υγρά (ιδίως κρασί και λάδι)⁷⁹. Σπανιότερα έρχονται τα ναύλα με τη «χιλιάδα»⁸⁰ και τα ναύλα με το «μάτζο»⁸¹.

Τα ναύλα μπορεί να συμφωνηθεί να υπολογιστούν με το μήνα ή με την ημέρα⁸².

Είναι φορές που τα ναύλα υπολογίζονται ανάλογα με το ταξίδι πηγαιμού ή πηγαυμού και ερχομού⁸³. Συνυφασμένη με το ταξίδι είναι και η περίπτωση που η μεταφορά έχει εν μέρει συντελεστεί, δηλαδή τα φορτία έφτασαν μέχρι ένα σημείο και μετά τα ταξίδι διακόπηκε για διάφορους λόγους. Μολονότι ο εκναυλωτής, αν δεν αποπερατωθεί το ταξίδι, θα έπρεπε να χάνει κάθε αξίωση για τα ναύλα, επιτρέπεται να συμφωνηθεί

πολίτικο είναι ίσο με 22 οκάδες), συνηθίζεται στα δημητριακά. Το καντάρι (kintar) είναι μέτρο θάρους, ίσο με 44 οκάδες. Βλ. «να δώνει εισέ κάθε κοιλό άσπρα έντεκα», Παρ. αρ. 1° «εσυμφώνησαν διά ναύλο του καϊκίου προς παράδες είκοσι το κοιλό το πολίτικον», Γ. Ε. Ροδολάκης, Εταιρίες, ό.π. (15), 687 (αρ. 4)° «κουκιά, ρεθύδια και ρύζια...προς παράδες 105 το κάθε κοιλόν πολίτικο», Ι. Μανιατόπουλος, ό.π. (8), 130 (αρ. 14, ναυλοσύμφωνο, 16-8-1815)° «καλαμπόκια και σιτάρι...προς παράδες 110 το πολίτικον κοιλόν», Ι. Μανιατόπουλος, ό.π. (8), 132 (αρ. 15, ναυλοσύμφωνο, 4-9-1818)° «κρασί...σε κάθε καντάριν άσπρα...», ΓΑΚ. 86, 172 (αρ. 25)° «τυρί...προς γρόσια 30 εις το καντάρι ναύλα», Ν.1, φ. 18α (ναυλοσύμφωνο, 13-5-1818)° «διά ναύλο...προς εφτά γρόσια το κάθε καντάρι», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 153-155 (αρ. 12, ναυλοσύμφωνο, 15-1-1814).

79. Η *βαρέλα* (barella) είναι ξύλινο δοχείο για υγρά, με χωρητικότητα που ποικίλλει, 40-60 οκάδες. Βλ. «ξύδι...από ένα κάρτον ναύλον εις κάθε *βαρέλα*», ΓΑΚ 86, 168 (αρ. 21)° «κρασί, σε πάσα μία *βαρέλα* άσπρα...», ΓΑΚ 86, 172 (αρ.25)° «κρασί...προς γρόσια τέσσερα την γενέτικην *βαρέλα*, οκάδες 48», Ι. Μανιατόπουλος, ό.π. (8), 130 (αρ. 13, ναυλοσύμφωνο, 16-8-1807)° «κρασί...προς δύο γρόσια εις την καδεκαστην *βαρέλα* διά ναύλο», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 152-153 (αρ. 11, ναυλοσύμφωνο, 3-9-1813).

80. Η *χιλιάδα* είναι μέτρο θάρους δημητριακών, μετράνε επίσης τα εσπεριδοειδή και ξηρούς καρπούς (καρύδια, σταφίδα, βελανίδι, λεμόνια), ίση με 333 οκάδες. Βλ. «λείμόνι...ναύλα προς παράδες 100 την *χιλιάδα*», Ν.1, φ. 10α (ναυλοσύμφωνο, 27-11-1817)° «με τον ναύλον προς γρόσια τρία την κάθε *χιλιάδα* λεμόνια», Ν.4, φ. 36 (ναυλοσύμφωνο, 11-12-1820)° «λείμόνι...με το ναύλον προς 110 παράδες την κάθε *χιλιάδα*», Ν.4, φ.4α και 46 (ναυλοσύμφωνα, 23-12-1820 και 9-2-1821 αντίστοιχα).

81. Το *μάτζο* (mazzo=η δεσμίδα) είναι μέτρο για διάφορα εμπορεύματα που μεταφέρονται σε δεσμίδα και έτσι μετριώνται. Βλ. «εφόρτωσε εις την μπομπάρδα του 300 μάτζα τζέρκια Μεσσίνας, προς παράδες 30 εις το μάτζο ναύλον», Ν.1, φ. 56 (ναυλοσύμφωνο, 21-7-1817).

82. «με μηνιαίον ουλουφέ», Παρ. αρ. 8° «ο ναύλος διά αυτό το ταξίδιον είναι μηνιαίος, αρχινώντας αφ' ημερας οπου εντεύθεν μισεύσει», Ν.6, φ. 30α (ναυλοσύμφωνο, 15-9-1819)° «ο ναύλος...ειναι προς γρόσια 5 την ημέραν, αφ' ημερας του εντεύθεν μισεμου του», Παρ. αρ. 11.

83. «διά έν και μόνο διάγγον...συνεφωνήθη ο ναύλος εκ των δύο αντάρ και τον-νάρ, εις τας διορισμένας σκάλας και διά αυτό το μόνον ταξίδιον», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 148-150 (αρ. 9, ναυλοσύμφωνο, 10-7-1813).

και να λάβει τα ανάλογα ναύλα με το μέρος του ταξιδιού που εκτέλεσε⁸⁴. Είναι η περίπτωση του «ναύλου αποστάσεως», όπως με τη σύγχρονη έννοιά του είναι γνωστός, μολοντί ιστορικά τον συναντάμε από το Μεσαίωμα τουλάχιστον⁸⁵.

β) Ο ναυλωτής είναι υποχρεωμένος να φέρει τα φορτία έγκαιρα και να φορτωθούν καθώς και να ξεφορτωθούν μέσα στις προθεσμίες που συμφωνήθηκαν, να μην ξεπεράσει δηλαδή τις μέρες αναμονής και υπερανάμονής για τη φόρτωση και για την εκφόρτωση.

9. - Εξασφαλιστικές ρήτρες

Ο εκναυλωτής-καπετάνιος και ο ναυλωτής στα ναυλοσύμφωνα υπόσχονται «να φυλάξουν» όλα όσα συμφώνησαν⁸⁶. Μιά τέτοια υπόσχεση γενική και αόριστη δεν έχει και τόσο μεγάλη πραχτική αξία, ακόμα και αν με την υπόσχεση αυτή ο παραβάτης αναλαμβάνει την υποχρέωση να αποζημιώσει τον αντισυμβαλλόμενο του⁸⁷. Για τους λόγους αυτούς συνήθίζεται να εξασφαλίζεται η τήρηση των όσων υποσχέθηκαν οι συμβαλλόμενοι στα ναυλοσύμφωνα με συγκεκριμένες εξασφαλιστικές ρήτρες. Η ποινική ρήτρα είναι η πιο συχνή και ακολουθεί η ρήτρα για την ικανοποίηση του δανειστή με όλη την περιουσία του οφειλέτη⁸⁸.

Ειδικότερα, στα Ναξιώτικα συμφωνητικά, ποινική ρήτρα υποχρεώνεται να καταβάλει εκείνος που θα υπαναχωρήσει (ο *ανηλογήσας*) σε

84. Βλ. Παρ. αρ. 12.

85. Ν. Δελούκας, «Ο ναύλος αποστάσεως», *Εφημερίς ελληνικής και αλλοδαπής νομολογίας*, 64, 117-140.

86. Βλ. Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό.π. (16), 150-152 (αρ. 10, ναυλοσύμφωνο, 29-7-1813). Βλ. επίσης το ναυλοσύμφωνο του Σατωμπριάν, ό.π. (59): «*διὰ τούτο υπόσχεται τόσον ο ρηθείς Χατζή Πολύκαρπος ναυλωκτής καθώς και καπιτάνος να φυλάξουν όλα αυτά όπου υποσχέθηκαν*».

87. «*να πληρώσει του άλλου όλες τας ζημίας, διάφορα έξοδα*», Ι. Μανιάτοπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 128-129 (αρ. 13, ναυλοσύμφωνο, 16-8-1807). «*να πληρώσει άνευ τινός προφάσεως όλες τας ζημίας, έξοδα ινταρέσσα και πάν έτερον όπου δι εκείνον ήδελε δοκιμάσει και αυτό ούτως και ουχί άλλώς*», Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό.π. (16), 146-148 (αρ. 8, ναυλοσύμφωνο, 4-7-1812). «*ο παραβάτης τούτων είναι υποκείμενος εις όλες τας ζημίας, έξοδα διάφορα και κάθε άλλον*», Ι. Μανιάτοπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 130-131 (αρ. 14, ναυλοσύμφωνο, 16-8-1815). «*υποσχόμενοι και τα δύο μέρη να φυλάξουν τα άνωθεν συνφωνηκά ασπαρασάλευτα και όποιος λείπει του άλλου να αποκρένεται ντάνα πέζα νιτερέσια*» (danna, spesa, interessa=ζημιές, δαπάνες, τόκους), Γ. Ε. Ροδολάκης, *Εταιρίες*, ό.π. (15), 688.

88. Η ποινική ρήτρα και η ικανοποίηση του δανειστή με όλη την περιουσία του οφειλέτη αποτελούν στην ουσία επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών εθίμων. Βλ. Μ. Α. Τουρτόγλου, «*Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων*», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 71 (1996), 115 επ., και *Μελετήματα ιστορίας ελληνικού δικαίου*, 3, Αθήνα 2000, 33-55, όπου εκτεταμένα και πειστικά αναπτύσσεται το θέμα.

δημόσια Αρχή (αφεντία) ή δημόσιο πρόσωπο (καδή, κεχαγιά)⁸⁹. Είναι μία μέθοδος που εξασφαλίζει την τήρηση όσων συμφωνήθηκαν, επειδή ο οφειλέτης θα πληρώσει οπωσδήποτε την ποινή, αφού ο Τούρκος αξιωματούχος δεν θα άφηνε την ευκαιρία να πάει χαμένη. Στα άλλα ναυλοσύμφωνα η ποινική ρήτρα (κοντάνα, πισμαλίκι) καταβάλλεται από τον υπόχρεο στον αντισυμβαλλόμενο⁹⁰. Σε μία σύμβαση μεταφοράς επιβάτη, ως ποινική ρήτρα συμφωνείται το ποσό των ναύλων⁹¹.

Η υπόσχεση να εξασφαλιστεί ο αντισυμβαλλόμενος ακόμα και με όλη την περιουσία του οφειλέτη-παραβάτη δεν είναι σπάνια⁹². Ένας αξιοσημείωτος συνδυασμός, απόρροια του χαρακτήρα της ναύλωσης ως αμφοτεροβαρούς σύμβασης με αντίστοιχα δικαιώματα και υποχρεώσεις και των δύο μερών είναι και εκείνος, που ο μέν ναυλωτής βάζει υπέγγυο την περιουσία του, ενώ ο εκναυλωτής το πλοίο του⁹³.

10. - «Εις τίτλον φούντος».

Σε ορισμένα ναυλοσύμφωνα συμφωνείται να καταβάλει ο πλοίαρχος στο ναυλωτή μόλις περατωθεί η φόρτωση ένα χρηματικό ποσό (διά φούντος, εις τίτλον φούντος, επάνω εις τας πραγματείας φόνδα), αναλαμβάνοντας πάντοτε τον κίνδυνο (ρίξιγα μαρίτιμα, τα ρίσκια της θαλάσσης, τα ρίσκια της θαλάσσης κατ' αναλογίαν), που θα του επιστραφεί στο λιμάνι προορισμού πριν αρχίσει το ξεφόρτωμα ή όταν ξεφορτώσει το μισό φορτίο, και μάλιστα θα καταβληθεί στα ίδια νομίσματα που δόθηκε, ή έστω σε νόμισμα που είναι σε χρήση⁹⁴.

89. Παρ. αρ. 1 και 4. Βλ. επίσης, ΓΑΚ 86, 172 (αρ. 25)· Γ. Ε. Ροδολάκης, Συντροφίες, ό.π. (6), 578 (αρ. 3).

90. Παρ. αρ. 5, 13 και 14· «να πληρώνει ο εις του άλλου γρόσια 1000 εις τίτλον εξόδων και παραβάσεως», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 148-150 (αρ. 9, ναυλοσύμφωνο, 10-7-1813)· «να πληρώσει του άλλου μέρους εις τίτλον παραβάσεως και ζημιών κατά τους κανόνες του εμπορικού συστήματος γρόσια...», Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 132 (αρ. 15, ναυλοσύμφωνο, 4-9-1818)· «όποιος των μερών μαγκάρει και δεν ήθελεν ακολουθήσει αυτό το ταξίδιον να δώσει εις τον άλλον διά πισμαλίκι γρόσια 300», Ν.6, φ. 356 και 36α (ναυλοσύμφωνα από 4-2-1820 και 18-2-1820 αντίστοιχα). Βλ. επίσης Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 127 (αρ. 12, ναυλοσύμφωνο, 11-8-1806)· Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 152-153 (αρ. 11, ναυλοσύμφωνο, 3-9-1813)·

91. «όποιο από τα δύο μέρη γελάσει ένας περί του άλλου, υποσκέβεται να πλερώσει του άλλου τον άνωθεν ναύλον, ήγουν τα φλουριά θενέτικα», Α. Θ. Δρακάκης, Σύρος Β', ό.π. (3), 396 (αρ. 89, ναυλοσύμφωνο, 15-1-1787).

92. «υποσχόμενα τα μέρη με όλα αυτών τα καλά κινητά και ακίνητα», Δ. Γκόφας, Φόρτωση, ό.π. (16), 146-148 (αρ. 8, ναυλοσύμφωνο, 4-7-1812).

93. «υπόσχονται τα μέρη να διατηρήσουν απαράβατον την συμφωνίαν ταύτην, ο μεν ναυλωτής με όλα αυτού τα καλά, κινητά και ακίνητα, ο δε καπιτάνιος με το θριγαντίνο του», Ν.4, φ. 16α-17α (ναυλοσύμφωνο, 10-2-1821).

94. «να μετρήσει τα ρηθέντα φόνδα εις ό,τι μονέδα τα επερίλαθεν», Ν.6, φ. 25α

Ο Ι. Μανιατόπουλος υποστηρίζει ότι «εσυνηθίζετο παλαιόθεν», ότι προβλέπεται από το άρθρο 43 των «Πολιτικών και θαλασσοεμπορικών νόμων»⁹⁵, ότι πάντως δεν ήταν υποχρεωτικό, ότι δινόταν ως εγγύηση για την κανονική εκτέλεση της σύμβασης, και τέλος δέχεται, διατηρώντας κάποιες επιφυλάξεις («τείνομεν να δεχθώμεν») ότι η πρακτική αυτή ιδιαίτερα όταν ελάμβανε τη μορφή ναυτικού δανείου απέβλεπε στο να αναπληρώσει το δεσμό της ναυτικής ασφάλειας⁹⁶. Ο Ε. Αθηναίος προχωράει παραπέρα και δέχεται ότι ο πλοίαρχος σύμφωνα με το άρθρο 45 των ΠκΘΝ «υπεχρεούτο», ενώ σύμφωνα με το αρθρο 54 των ίδιων νόμων τεκμαίρεται ότι τα χρήματα αυτά αποτελούσαν ναυτικό δάνειο και ασφαλιζόταν με αυτά το φορτίο⁹⁷. Ο Δ. Γκόφας εκτός των άλλων το θεωρεί ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της συγγένειας των συνηθειών που ίσχυαν στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα με αυτές που εφαρμόζονταν από την ιταλική ναυτιλία⁹⁸. Είναι γεγονός ότι η πρακτική αυτή συνηθιζόταν στην Ιταλία και, όπως υποστηρίζει ο Ζενο, στην ουσία δεν αποτελεί ένα ναυτικό δάνειο αλλά ένα είδος ασφάλισης με το οποίο ο πλοίαρχος ασφαρίζει το εμπόρευμα που μεταφέρει⁹⁹. Αντίθετα, είναι αξιοπαρατήρητο το ότι ο καπετάν Νικόλαος Κεφαλάς, δεν αναφέρει τίποτα πάνω στο θέμα¹⁰⁰. Μας προβληματίζει η σιωπή του Κεφαλά, ο οποίος συνήθως αναφέρει περισσότερα από αυτά που ισχύουν κατά την εποχή του, προσθέτοντας και τις προσωπικές του απόψεις. Μήπως σημαίνει ότι κατά την εποχή του ο δεσμός δεν ήταν σε χρήση στις Βενετοκρατούμενες περιοχές και στην Ευρώπη, ή τουλάχιστον στα Εφτάνησα;

Πάνω σ' αυτό το θέμα παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Σχεδόν μόνο στην Ύδρα, στη νομοθεσία της και σε υδράϊκα ναυλοσύμφωνα, συναντάμε την εν λόγω πρακτική. Στην Ύδρα όπως προκύπτει από τα ναυλοσύμφωνα που μας είναι γνωστά στα μισά περίπου από εκεί-

(ναυλοσύμφωνο, 14-5-1819)· Ν.6, φ. 26α (ναυλοσύμφωνο, 29-5-1819)· «εις μονέδα ενεργητική», Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 128 (αρ. 13).

95. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, Νομοθεσία, ό.π. (29), 286-287.

96. Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 61 επ. (υποχρέωση αρ. 8).

97. Ε. Ν. Αθηναίος, Δίκαιο, ό.π. (7), 63.

98. Δ. Γκόφας, Φόρτωση ό.π. (16), 124 (σημ.4) και 126 (σημ.2).

99. R. Zeno, *Storia del diritto marittimo italiano nel mediterraneo*, Μιλάνο 1946, 307. Ο Ζενο, όμως, στηρίζεται σε έγγραφα παλαιότερων αιώνων, του 13ου και 14ου. Κατά την εποχή που ερευνάμε η επιβίωση του δεσμού είναι μόνο τοπική στον ελλαδικό χώρο, ή γενικότερη και στη Δύση;

100. Καπετάν Νικόλαος Κεφαλάς, *Θαλάσσιος Νομοθεσία, συναθροισμένη από διαφόρους νομοθέτας θαλασσίους Ευρωπαίους, και πλουτισμένη από διαφόρους φυλαττομένας συνηθείας*, Βιέννη 1817. Ο Μανιατόπουλος αναρωτιέται για τη σιωπή του Κεφαλά. Βλ. Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), σ.62, σημ.1

να δίνονται φόντα¹⁰¹. Τα φόντα που δίνονται με τόκο τα συναντάμε σε πολύ πιο μικρή αναλογία, φτάνοντας μόνο στο 1/5 του συνόλου¹⁰². Εκτός από την Ύδρα, μόνο σε δύο ναυλοσύμφωνα δίνονται φόντα: σε ένα Αντριάτικο του 1756, όπου ο καπετάνιος έδωσε χρηματικό ποσό στο ναυλωτή και σε ένα Σκιαθίτικο του 1833, όπου ο καπετάνιος δίνει φόντα έντοκα για ένα μήνα προς 3,5%¹⁰³. Άλλη αναφορά δεν έχουμε. Η παντελής σχεδόν απουσία της εν λόγω πρακτικής από τα άλλα ναυλοσύμφωνα γεννά πλήθος ερωτήματα. Όμως, η παλαιότερη αναφορά της στο Αντριάτικο ναυλοσύμφωνο του 1756 (το ποσό που δίνεται αναφέρεται ως «συρμαγιά», αλλά κατά τη γνώμη μου αποτελεί δόσιμο φόντων) και η εφαρμογή της, με ενδιάμεσο την Ύδρα, στη Σκιάθο, το 1833, συνεπώς μετά την επανάσταση, στην ελεύθερη πια Ελλάδα, την αποδεικνύει ζωντανή για

101. Στον Κώδικα Ν.1, έχουν δοθεί φόντα μόνο σε 2 από τα 7 ναυλοσύμφωνα που περιέχει, στο Ν.6 σε 16 από τα 29, στο Ν.4 σε 8 από τα 12 και στο Ν.5 σε 1 από τα 2, συνολικά και στους τέσσερις κώδικες σε 27 από τα 50. Βλ. και στο Παράρτημα της παρούσας τα ναυλοσύμφωνα αρ. 16 (από το Ν.4), 15 (από το Ν.5) και τα 13, 14 (από το Ν.6). Το ίδιο συμβαίνει και με τα ναυλοσύμφωνα που εκδίδουν οι Ι. Μανιατόπουλος, ό.π. (8), 127-132 και Δ. Γκόφας, ό.π. (16), 144-150. Ο Μανιατόπουλος εκδίδει τέσσερα υδραϊκά ναυλοσύμφωνα στο παράρτημά του, τα αρ. 12-15, από τα οποία στα δύο δίνονται φόντα (αρ. 12, από 11-8-1806 και 13, από 16-8-1807). Ο Γκόφας πάλι εκδίδει τρία υδραϊκά ναυλοσύμφωνα (στο παράρτημά του, τα αρ. 7-9), από τα οποία μόνο στο ένα δίνονται φόντα (αρ. 9, από 10-7-1813).

102. Από το σύνολο των ναυλοσυμφώνων των Κωδίκων Ν.1, Ν.4, Ν.5 και Ν.6 που δίνονται φόντα, μόνο σε 5 (2 του Ν.6 και 3 του Ν.4) δηλαδή στο 1/5 συμφωνείται τόκος. Αυτά είναι: α) Ν.6 (φ. 28α-β, ναυλοσύμφωνο, 12-7-1819) «να μετρήσουν τα ρηθέντα φόνδα εις ό,τι μονέδα επερίλαβον (γρ.3.000) και αυτών διάφορον διά το θιά-ντζο πηγαυμόν και ερχομόν γρ. 150», β) Ν.6 (φ. 28β-29α, ναυλοσύμφωνο 16-7-1819) «φόνδα.... και αυτών διάφορον διά το ταξίδιον πηγαυμόν και ερχομόν 5 τα %», γ) Ν.4 (φ. 2α, ναυλοσύμφωνο, 12-7-1820) «να μετρήσει και περιπλέον γρ. 48, οπού είναι το διάφορον εις τα γρ. των φόνδων προς 8% κατά την συμφωνίαν», δ) Ν.4 (φ. 3α, ναυλοσύμφωνο, 22-10-1820) «επί τη συμφωνία και εν υποσχέσει των πραγματευτών, να πληρώνουν διάφορον 6 τα %» και ε) Ν.4 (φ. 3α, ναυλοσύμφωνο, 23-10-1820) «έλαβεν φόντα γρόσια 200, έτι έλαβεν ο ιδιος φόνδα γρόσια 426.10 εις τα οποία υπόσχε-ται να πληρώσει διάφορον.... έξε εις τα %...να μετρήσει τα ρηθέντα γρόσια 626.10 και το διάφορον των γροσίων 426.10, έξε τα % ...γρόσια 25.22». Αντίθετα, έχουμε ναυλοσύμφωνα όπου ρητά συμφωνείται ότι τα φόντα θα δοθούν χωρίς τόκο. Έτσι, «να πληρώσει τα φόνδα και τον ναύλον και όχι άλλο τι περισσότερον, δηλ. διάφορον», Ν.6, φ.27α, από 19-6-1819 «να δώσει φόνδα....χωρίς διάφορον», Ι. Μανιατόπουλος, Δίκαιο, ό.π. (8), 127 (αρ. 12).

103. «ακόμα του εμέτρησεν ο καραβοκύρης του άνωθεν Διακογιώργη εξόχως το ναύλο ασιλάνια ...και γίνονται όλα , συρμαγιά και ναύλος, ασιλάνια...», Δ. Ι. Πολέ-μης, ό.π. (43), 121-122 (ναυλοσύμφωνο, 14-9-1756) «δίδων εισέτι ο πλοίαρχος εις φούντα, χρυσά....εις προδεσίαν ενός μηνός και υπό συμφωνίαν τόκου τριάμισι τοις εκατόν κατά μήνα», Ι. Ν. Φραγκούλας, ό.π. (43), 42-43 (ναυλοσύμφωνο, 17-8-1833).

μακρού χρονικό διάστημα, αλλά έχει πια μετατραπεί καθαρά σε δανειοδότηση (έντοκη) του ναυλωτή.

Στην Ύδρα, επιπλέον, η πραχτική αυτή του δοσίματος φόντων δεσμοδετείται. Στο άρθρο 43 των ΠκΘΝ και στο αντίστοιχό του άρθρο 9 των ΘΝ περιγράφεται με λεπτομέρεια η διαδικασία που πρέπει να τηρήσει ο καπετάνιος, αν μετά την πώληση του φορτίου του στην Ευρώπη ναυλωθεί για την Ανατολή (Λεβάντε) και χρειαστεί να δώσει χρήματα («καπιτάλια» στους ΠκΘΝ, «σερμαγιάν» στους ΘΝ)¹⁰⁴. Ο καπετάνιος πρέπει να πάρει πρώτα στην εξουσία του τα φορτία (να τα φορτώσει), πρέπει να εξακριβώσει ότι είναι καλής ποιότητας και ότι αξίζουν τουλάχιστον το διπλάσιο από τα κεφάλαιο (τα φόντα) που θα δώσει στο ναυλωτή και πρέπει η συμφωνία να γίνει εγγράφως. Αν παραλείψει να προβεί σε όλες αυτές τις ενέργειες και ζημιωθεί στον τόπο που θα πάει, ευδύνεται απέναντι στους δανειστές του.

Από τη διατύπωση του άρθρου 43 δεν γίνεται εύκολα κατανοητό από πού είναι πιθανό να προκύψει η ζημιά του καπετάνιου. Εφόσον τα φόντα θα επιστραφούν στο λιμάνι προορισμού και μάλιστα πριν ξεφορτώσει και παραδώσει τα φορτία, πώς θα ζημιωθεί ο καπετάνιος; Αν δεν επιστραφούν τα φόντα, ο καπετάνιος έχει τους συνηθισμένους τρόπους να τα απαιτήσει, αφού πρόκειται για δάνειο. Επιπλέον κρατώντας στα χέρια του (μέσα στο πλοίο) τα φορτία, ακόμα και αν η αξία τους είναι μικρότερη από τα φόντα, έχει ένα ακόμα τρόπο πίεσης για την εξόφλησή του. Συνεπώς η «ζημιά» του μπορεί να περιοριστεί στο ελάχιστο. Αν πάλι επέλθει ο κίνδυνος που έχει αναλάβει, έτσι κι αλλιώς και τα φορτία χάνονται και κατ' αναλογία χάνει κι εκείνος τα φόντα. Το άρθρο 43 δεν εννοεί βέβαια τις δύο παραπάνω περιπτώσεις. Για να απαιτείται η εκτίμηση του φορτίου πριν ακόμα ο καπετάνιος καταβάλει τα φόντα στο ναυλωτή και εφόσον αυτά δίνονται ως δάνειο –έντοκο ή άτοκο δεν έχει σημασία– πάλι δε δικαιολογείται αυτή η διαδικασία, αφού το δάνειο δεν εξαρτάται από την αξία των φορτίων. Αυτές οι σκέψεις μας οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για την κατά κάποιο τρόπο συμμετοχή του καπετάνιου με το ποσό που δίνει στο εμπόριο και συνεπώς στα κέρδη, επειδή μόνο τότε είναι πιθανό να «ζημιωθεί», αν η αξία των εμπορευμάτων είναι μικρότερη, ή αν ακόμα και με το «διπλάσιο» της αξίας των φορτίων το τίμημα της πώλησής τους δεν τον εξασφαλίσει. Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός των χρημάτων ως «σερμαγιάν» και στους ΘΝ και στο Αντρινώτικο ναυλοσύμφωνο του 1756 μας δίνει ένα ακόμα επιχείρημα ότι ο καπετάνιος συμμετέχει στο εμπόριο με το ποσό που δίνει. Ίσως και Υδραίος νομοθέτης σιωπώντας πάνω σ' αυτό

104. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, Νομοθεσία, ό.π. (29), 286-287 και 294 (άρθρα 43 και 9 αντίστοιχα).

το δέμα να το θεωρεί ως αυτονόητο. Έχουμε μιά ακόμα απορία όσον αφορά την αιτία του δοσίματος των φόντων, πώς δηλαδή ο Υδραίος καπετάνιος θα δεχόταν να δώσει κεφάλαιο με ρίσκο δικό του χωρίς κανένα κέρδος αλλά μόνο και μόνο για να εξασφαλίσει τη ναύλωση;

Είχε όμως ευρύτερη χρήση αυτό το δόσιμο κεφαλαίου, είτε πρόκειται για δανειοδότηση του ναυλωτή, ή για εγγύηση πάνω τα φορτία, ή για συμμετοχή στη σερμαγιά του εμπορίου; Η παρουσία του δε δίνει επιχειρήματα ούτε υπέρ ούτε κατά, αφού τα ναυλοσύμφωνα που μας είναι γνωστά δεν προέρχονται από το σύνολο του ελλαδικού και του νησιώτικου χώρου και, εκτός από τα ναξιώτικα και εξυπακούεται τα υδραϊκά, δεν προσφέρουν επαρκές δείγμα ώστε να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα. Κατά τη γνώμη μου η χρήση του ήταν περιορισμένη και εκτός από την ιδιότυπη και κατά κάποιο τρόπο «σκοτεινή» εφαρμογή του στην Ύδρα, στα άλλα μέρη είχε το χαρακτήρα έντοκου δανείου.

IV

Όλα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι οι σχέσεις που εξετάσαμε διέπονται από κανόνες που προϋποθέτουν σε ικανοποιητικό βαθμό αναπτυγμένο εμποροναυτικό δίκαιο. Ποιά όμως είναι η προέλευση αυτού του δικαίου;

Κατ' αρχάς πρέπει να έχουμε υπόψη μας τα εξής: Πρώτο, κατά την τουρκοκρατία θετό δίκαιο, εκτός από εκείνο του κατακτητή, δεν υπάρχει. Δεύτερο, δε διαπιστώνεται η ύπαρξη τούρκικου εμποροναυτικού δικαίου. Τρίτο, οποιοσδήποτε νομικός κανόνας που εφαρμόζεται από τους υπόδουλους έχει την έννοια του εδίμου και ως τέτοιο πρέπει να εννοείται. Τεταρτο, κατά κανόνα στα τοπικά εθιμικά δίκαια, όπως παρουσιάζονται στις «κωδικοποιήσεις» τους του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου, αν εξαιρέσουμε την Ύδρα και τις Σπέτσες¹⁰⁵, δεν περιέχονται διατάξεις ναυτικού δικαίου (από τον οποίο κανόνα δεν ξεφεύγει η Νάξος)¹⁰⁶, και Πέμπτο, τα δικαιικά υποστρώματα των ξενοκρατούμενων ελληνικών νησιών ιδιαίτερα του Αιγαίου¹⁰⁷.

105 Γ. Ε. Ροδολάκης, Νομοθεσία, ό.π. (29)· Ι. Τ. Βισβίτης, «Νομικά τινα έθιμα των νήσων Σπετσών, Ύδρας, Πόρου και Σαλαμίνος», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 3 (1950), 10-12 (Θέσπισμα Σπετσών, 15-5-1814).

106. Κάποια νύξη για ναυτικά δάνεια, στο άρθρο οη' της κωδικοποίησης του 1810 «Αι χρεωστικάί ομολογίαι της στερεάς προτιμώνται από τας της θαλάσσης», δεν ανατρέπει τα όσα παρατηρήσαμε. Βλ. "Θέμις", Α. Σγούτα, 5 (Αθήνα 1852), 134 επ.; Ι. και Π. Ζέπου, *JGR.*, 8 (Αθήνα 1931), 523 επ. Βλ. επίσης Ι. Ν. Δελλα-Ρόκκας, «Το δίκαιον της Νάξου κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, Ζ' (1968), 427-481.

107. Η αναφορά στα εν λόγω δικαιικά υποστρώματα έχει και άλλες φορές τονιστεί

Το βυζαντινό παρελθόν –που κι αυτό έχει το ρωμαϊκό και ελληνορωμαϊκό παρελθόν του– οι «αναμνήσεις» ενός δικαίου με μακράιωνα διάρκεια, που έφτασε να αναχθεί σε «εθνικό δίκαιο», στην αντιπαράθεσή του τουλάχιστον με το δίκαιο των κατακτητών, αποτελεί το πρώτο υπόστρωμα. Το δίκαιο των κατακτητών, Φράγκων, Βενετσιάνων, Τούρκων, τα άλλα.

Ποιά είναι η μερίδα του καθενός απ' αυτά τα δίκαια και ειδικά στον τομέα του εμποροναυτικού δικαίου είναι αδύνατο να αποδειχθεί πλήρως. Εύκολα διαπιστώνεται ότι υπάρχουν αρκετές ομοιότητες, αλλά δύσκολα εξακριβώνονται οι απώτερες πηγές κάποιου συγκεκριμένου εθίμου. Ευκολότερα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για εθιμικό δίκαιο που αποδίδει κοινές εμπορικές συνήθειες τις οποίες με τοπικές παραλλαγές εφαρμόζουν οι εμπορευόμενοι στη Μεσόγειο¹⁰⁸, χωρίς να λησμονούμε ότι οι συμβαλλόμενοι, ο καπετάνιος (είτε ενεργεί ως εκναυλωτής, είτε ως εμποροκαπετάνιος) και ο έμπορος όταν χρειαστεί να καταρτίσουν κάποια σύμβαση πράττουν ανάλογα με τα κατά τη συγκεκριμένη στιγμή συμφέροντά τους. Και φροντίζουν, όπως είδαμε, να είναι όσο το δυνατό πιο ακριβολόγοι και περιεχτικοί, χωρίς να έχουν προκαταλήψεις για την προέλευση του δικαίου που εφαρμόζουν, φτάνοντας συχνά σε πρωτότυπες λύσεις και, καθώς είναι εμπορευόμενοι και τους οδηγεί το κέρδος, μή διστάζοντας να καταστρατηγήσουν τους τυχόν κανόνες θετού και εθιμικού δικαίου. -

από το γράφοντα. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, *Συντροφίες*, ό. π. (6), 574-576· του ίδιου, *Δίδει*, ό. π. (13), 195-196.

108. Ο Δ. Χ. Γκόφας επανειλημμένα έχει υποστηρίξει τα ίδια. Βλ. Δ. Γκόφας, *Φόρτωση*, ό. π. (16), 134.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

I - ΓΑΚ. 85, φ. 105α, 22 Φεβρ. 1669

Ναυλοσύμφωνο

Ευρετήριο, φ. 2θ: «Νολιτζάδος καρακύρη Κωσταντή Κυπραίου / με τὸ κύρ Νικήτα.
Φ.104»

/ Φ. 104

Ἐβγαλμένο

† Εἰς δόξα Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἀμή, 1669, ἐν μηνὶ Φεβρουαρίου 22 ἰὲν τῇ Ναξιᾷ, τὴν σήμερον ἐδῶ / παρὼν εἰς τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ λεύγενῆ| μισερ Νικολᾶ Κωσταντῇ Μαροῦς εὐρισκόμενοι ὁ καραβο / κύρης του ὁ κύρ Κωσταντῆς Κυπριώτης καραβοκύρης εἰς τὸ καϊκι τοῦ ἄνωθεν μισερ Νι / κολᾶ καὶ ἀπὲ τὸ ἄλλο μέρος ὁ κύρ Νικήτας Μονοβασιώτης νολιτζάρει τὸν ἄνω / δεν καρακύρη τὸν Κωσταντῇ μὲν τὸ καϊκιν του Θεοῦ θέλοντος διὰ τὴν Χιό, / καὶ πηγαινάμενοι εἰς τὴν Χιό ὅπου ἡδελάσι γροικῆσει πὼς εὐρίσκουσι στά / ρι νὰ πηγαινόυσι νὰ φορτώνουσιν τὸ ἄνωθεν καϊκι σιτάρι, νὰ ἔρχουν / ται ἐδῶ εἰς τὴ Ναξιᾷ καὶ ἂν ἔχη πρέζος τὸ πρᾶμα νὰ πουλιέται ἐδῶ εἰς / τὴ Ναξιᾷ ἤδη καλῶς. Εἰ δὲ καὶ δὲν ἔχη πρέζος νὰμποροῦσι νὰ πηγαινόυσι / εἰς τὴν Μπαρκιά. Καὶ διὰ ναῦλο τοῦ καϊκίου ἀπομείνει ὁ ἄνωθεν κύρ Νι / κήτας νὰ δώνη εἰςὲς κάθε κοιλὸ ἄσπρα ἔντεκα, ἡγου ἄσπρα 11, καὶ νὰ γροῖ / κᾶται ἀπὸ ἑκατὸ τὸ ρεάλι, νομενάροντας νὰ τοῦ βάλλῃ μέσα εἰς τὸ καϊκι / σιτάρι κοιλὰ [[ἑκατὸ]] χίλια, ἡγου Νο 1000, καὶ τὸ ἀποδέλοιπο βόδι τοῦ καϊκίου νὰ βά / νου καὶ οἱ συντρόφοι τὰ βλησιδιάν τος, νομενάροντας ὁ ἄνωθεν кара / κύρης πὼς θάνει ἀπὸ δῶ ἀπὸ τὴ Ναξιᾷ συντρόφους δέκα καὶ ὁ κύρ Νική / τας ὁ ἄνωθενπραματευτῆς μπαίνει καὶ διὰ σύντροφος καὶ ἔχει καὶ ἄλλους τέ / σσερες συντρόφους μαζὶν του ὅπου λογοῦνται πέντε, οἱ ὅποιοι ὅλοι οἱ συν / τρόφοι τοῦ καϊκίου εἶναι δέκα πέντε. Ἐτῆ εἰς ὅλο τὸ ἄνω γεγραμμένο ἔμεινα κον / τέτοι καὶ ἀνεπαμένοι τὰ ἄνωθεν μέρη θάνοντας καὶ ἀνηλογία τῆς ἀφεν / τιᾶς ρεάλια 50, ὁ ἀνηλογήσας νὰ τὰ ζημιώνεται. Ἐπὶ ἀξιοπί / στω καὶ παρακαλετῶν μαρτύρων τῶν κάτωθεν γεγραμμένω. Ἀκόμη / λέσι ὅτι ἐρχόμενοι καλὸν κατανόδιο, ὅπου ἐδέλασι βγάλει τὸ γομάρι / ἢ ἐδῶ εἰς τὴ Ναξιᾷ ἢ εἰς τὴν Μπαρκιά θγάζοντάς το σε δέκα πέντε μέ / ρες τέρμενο, νὰ δίνη ὁ ἄνωθεν κύρ Νικήτας τὸ ναῦλο τοῦ ἄνωθεν κα / ρακύρη εὐχαριστημένα εἰς [[τόσα ρεάλια]] καλὴ μονέδα.-

/ δηακωφ(αννη)ς πατηνηωτης σταιργω τα ἄνωθε

* Ακολουθεῖται ἡ ἴδια μέθοδος δημοσίευσης με ἐκείνη του κώδικα ΓΑΚ. 86. Ἡ ὀρθογραφία μόνον ἀποκαταστάθηκε πλήρως, ἐνῶ στis ἀντόγραφες υπογραφές παραμένει ὅπως ἔχει. Στa ἐγγραφα αρ. 8 καὶ 16, οἱ φθόγγοι μπ (=b) καὶ ντ (=d), που γράφονται ὡς π καὶ δ με τελεία ἀπὸ πάνω, ἀποδίδονται ὡς (μπ) καὶ (ντ), ἀντίστοιχα.

/ γιόργακ(ης) Μαρ(ου)λῆς μονόβασσότης μαρτηρας
 / Και ο κηρ ν(ι)κητας ω ανοθεν πραματαιφτοις στεργι τα ανοθεν και
 δηα να μῆν ηξαιρι να γρα/ ψη γράφο εγὼ γιοργακ(ης) μαρουλῆς ο για
 λόγου του † † κουβηά στέργο / τας εις τα ανοθεν –
 / νικολας κοστατη μαρους στεργο και βεθεονο ις τανωδε
 / карабокиρης κοσταντης κήπριοτης στεργη και βέβεονη τα ανοθε / και
 δηα να μη γραφι εγραφα εγω ληναρδῖς μέντρινος
 / Ἰω(άννης) Μηνιάτης νοτάρι(ος) ἔγραφα: -

2 - ΓΑΚ. 85, φ. 71 α, 21 Οκτ. 1669

Μαρτυρίες (για καθυστέρηση φόρτωσης)

Ευρετήριο, φ. 2α: «Μαρτυρία Τζώρτζη Βαράνη πρὸς / τὸν ἀφέντη Μινῶτο, Φ.63
 "Ετερες μαρτυρίες διὰ τὸν ἀφέντη Μινῶτο / Φραντζέσκος και
 Δημήτρης, Φ. 63»

/ Φ. 63

† 1669 Ὀκτωβρίου 21. Τὴν σήμερον ἐδῶ, παρὼ ὁ μισερ Τζώρτζης Βαράνης προσ / καλεσμένος ἀπὸ τὸν ἀφέντη Βιτζέντζο Μινῶτο λέγει καὶ μαρτυρᾷ ἀπάνω / εἰς τὴν ψυχὴν του καὶ εἰς φόβο Θεοῦ πὼς ἐκαπι-
 τάρησε ἀπάνω εἰς τὸ χωρίο λεγὸ / μενο Χαρκὶ καὶ ἐγροίκησε τοῦ ἀφέ-
 ντη Τζώρτζη Γριμπήλα καὶ τοῦ μισερ Ἀντώνη / Παπαδοπουλου καὶ ἐλέ-
 γασι ὅτι πὼς τὸς ἤκαμε ὁ ἀφέντης ὁ Μινῶτος ὀχτῶ / μέρες τέρμενο νὰ
 βάλουσι τὸ πρᾶμα ὁποῦ ἔχασι νὰ βάλουσι μέσα στὴ / σαῖκα του νὰ
 μισέψουσι. Τοῦτο ὅλο μαρτυρᾷ καὶ οὐδὲν ἄλλο δὲν κατέχει βάνοντας
 καὶ ἀντιμάρτυρες εἰς ἀσφάλεια.

/ Φραντζεσκός σκιάτης κ(αῖ) γεοργίς χορευτις αντιμαρτιρες κ(αῖ) δια
 να μι / γραφου εγραφα εγω ο ηπογραφοντας δια λογουν τος

Ἰωάννης Μηνιάτης νοτάριος ἔγραφα.-

† Εἰς τὸ ἄνωθεν ἔτος, τὴν ἴδια ἡμέρα ἐπρόσφερε ὁ ἄνωθε ἀφέντης Μινῶτος / καὶ τὸν κύρ Φραντζέσκο Κοντιζᾶ ἀπὸ τὴ Νάγουσα || καὶ τὸν
 κύρ Δη / μήτρη Νιό / τη γαμπρὸ / Σπανούδαι / νας || ὁ ὁποῖος Φρα-
 ντζέσκος ἦτονε συντροφὸς εἰς τὴ σαῖκα τοῦ αὐτοῦ ἀφέντη Μινῶτου καὶ
 ἔττι μαρτυρᾷ / καὶ λέγει ἀπάνω εἰς τὴν ψυχὴν του καὶ εἰς φόβο Θεοῦ
 πὼς ἐποφορτώσασι στίς 8 τοῦ / Σεπτεβρίου ἡμέρα τετράδη καὶ ὡς ἐπο-
 φορτώσασι ἐμηνούσασι τῶν πραματευ / τάδων τος ὁποῦ ἐδέλασι νὰ
 βάλουσι τὰ βόδιαν τος μέσα νὰ τὰ φέρου νὰ τὰ / βάλου καὶ ἐκείνοι τίς
 ἐτρατινάρησιν καὶ δὲν ἐδέλα νὰ τὰ βάλου καὶ ἐπέραςε ἡ τετρά / δη, ἡ
 πεύτη, ἡ παρασκευή, τὸ σαββατο, καὶ διὰ κανένα μὸδο δὲν ἐδέλασι νὰ
 τις σπι / τίρου, ὅμως ἦρθασιν τὰ κάτεργα τὴν κυριακὴ καὶ ἐκάψασιν τὴ
 σαῖκα / καὶ ἔττι λέγει πὼς ἀπὸ λόγου τος τῶν πραματευτάδω ἐχάθηκε
 ἡ σαῖκα. Τοῦτο ὅλο μαρτυρᾷ καὶ λέγει ὁ κύρ Φραντζέσκος καὶ ἄλλο δὲν

κατέχει. Ἀκόμη λέγει καὶ ὁ / κὺρ Δημήτρης ὁ Νιότης ὁ γαπρὸς τῆς Σπανούδαινας ὁποῦ ἦτονε καὶ αὐτὸς σύντροφος εἰς τὴν ἴδια / σαῖκα ὅτι πὼς ἦτανε ἀποφορτωμένοι καὶ ἐστέκασιν μόνο διὰ τὰ βόδια ποὺ ἐδέλασι νὰ / βάλου μέσα ὁ ἀφέντης ἱερομόναχος Πελεκάνος καὶ ἀφέντης Τζώρτζη Γριμπιλᾶς καὶ / ἀφέντης Ἀντώνης Παπαδόπουλος τῶν ὁποίω τὸς ἐμήνα ἀφέντης ὁ Μινῶτος καὶ ἐπρετεστά / ρηξέν τις απομῖρα τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης νὰ φέρου τὰ βούδια διὰ νὰ τὰ παρκάρου / διὰ νὰ μισέψουσι καὶ αὐτοῖνοι σύρνοντας τὸν καιρὸ δὲν ἐδέλησα νὰ τὰ φέρου ποτὲ καὶ ἀπὸ λό / γουν τὸς ἐξημιωθήκαμε. Τοῦτο ὅλο μαρτυρᾶ ὁ ἄνωθεν κὺρ Δημήτρης εἰς τὴν ψυχὴν του καὶ εἰς φό / βο Θεοῦ καὶ ἄλλο δὲν κατέχει.-

/ μάρκος μελισουργὸς ἀντιμάρτιρας κ(αὶ) γιόργις χορεφτῆς ἀντιμάρτιρας κ(αὶ) ἔγραψα / ἐγὼ μάρκος δια λόγου του.

/ Ἰωάννης Μηνιάτης νοτάριος ἔγραψα

3 - ΓΑΚ. 85, φ. 132β, 23 Ιουλ. 1670

Μαρτυρία (για μεταφόρτωση)

Ευρετήριο, φ. 2α: «Μαρτυρίες διὰ τὸν ἀφέντη τὸ Βαρά [νη]. Φ. 135»

/ Φ. 135

Εὐγαλμένη

† 1670, ἐν μηνὶ Ἰουλίου 23 ἐν τῇ Ναξιᾷ, τὴν σήμερον ἐδῶ πρεζέντε εἰς ἐμένα / τὸν ὑπογράφοντα νοτάριο καὶ εἰς τοὺς κάτωθεν ἀξιοπίστους καὶ παρακαλετοὺς ἂν / τιμάρτυρες ὁ εὐγενέστατος ἀφέντης Τζουάνες Δροσᾶς ἀπὸ ἔνστασιν τοῦ / εὐγενῆ ἀφέντη Τζώρτζη Βαράνη μαρτυρᾶ καὶ λέγει ἀπάνω εἰς τὴν ψυχὴν του καὶ / εἰς φόβο Θεοῦ πὼς κατέχει βέβαια καὶ σιγοῦρα πὼς ὁ πατὴρ Ἀναστάσης ὁ Κα / λαματιανὸς ἦτονε ἴδιος νοικοκύρης καὶ карабоκύρης ἀπάνω εἰς τὴ σαῖκα ὁ / ποὺ ἐκαβαλίκευε εἰς τὴ Μῆλο Ἰλόπου τὴν ἐπὶ / ρε ἀπὸ τὸν κα / πετὰ Γενερά / λε. II Τοῦτο μαρτυρᾶ ἐνώπιον Θεοῦ πὼς τὸ κατέχει βέβαια καὶ θέλει / γράψει καὶ ὑπὸ χειρὸς του κάτωθεν εἰς πλεὰ βεβαίωσιν. Ἀκόμη ἐδῶ πρεζέντε καὶ ὁ μασ / τρο- Ἀλοβίζος ὁ Καλαφάτης μαρτυρᾶ καὶ αὐτὸς καὶ λέγει ἀπάνω εἰς τὴν ψυχὴν του καὶ εἰς φόβο / Θεοῦ πὼς ὁ ἄνωθε ἀφέντης ὁ Τζώρτζης ὁ Βαράνης εἶχενε μέσα εἰς τὸ καῖκι τοῦ κα / ραβοκύρη τοῦ Μανόλη τοῦ Σιγάλα λεγομένου Πεντακλήμα ἓνα βουτζὶ ρύζι καὶ καμπόσες / μυλόπετρες, τὸ ὁποῖο καῖκι τοῦ τὸ ἐπήρασι ἐκεῖ εἰς τὴ Μῆλο καὶ ὡσάν τὸ ἐπήρασι ἦτο / νε ἐκεῖ καὶ ὁ ἄνωθεν πατὴρ Ἀναστάσης μετὰ τὴ σαῖκα του καὶ ἐτρατάρηξε πὼς ἔχει νὰ ῥ / θῇ διὰ τὴ Ναξιᾷ. Ἐτὶ ἐπῆγε ὁ ἀφέντης ὁ Βαράνης καὶ ἐμίλησέν του νὰ τοῦ βάλλῃ τὸ / πρᾶμάν του μέσα νὰ τοῦ τὸ φέρῃ διὰ τὴ Ναξιᾷ, ὅμως ἔστειλε τὴ θάρκα του καὶ ἐπῆρén / τα ἀπὸ τὸ καῖκι τοῦ καρακύρη τοῦ Μανόλη καὶ ἐμπαρκάρησέν τα εἰς τὴ σαῖκαν του. / Τοῦτο ὅλο μαρτυρᾶ ὁ ἄνωθεν μαστρο-Ἀλοβί-

ζος διατὶ ἤτονε συντρόφος εἰς τὸ καὶ / κι τοῦ ἄνωθε καρακύρη τοῦ
Μανόλη καὶ ξεύρει το βέβαια καὶ σιγούρα, τὸ ὅποιο γράμμα / θέλει
βουλλωθῇ μὲ τὴ βοῦλλα τοῦ ἐκλαμπροτάτου μας ἀφέντη καδῇ Ναξιᾶς
διὰ νὰ / ἔχη τὸ πλεὰ βέβαιο εἰςὲ ὅποιο κριτήριο ἤθελε πρεξενταριστῇ.-
/ ἐγο τζουανες δροσος βεβεονο ος ανοθε
/ αλεβιζωσ μπαμπιας καλαφατις ομωλωγα τιν ανωθε μαρ / τυρια και δια
να μι κατεχι να γραφι επαρακαλεσε εμε των π(α)π(α) / Βασιλι σιρηγω
και εγραφα δια λωγου του.
/ αντονις λорδας εγρικισα τιν ανοθε μαρτιρια απο τους ανοθε/ κε μαρ-
τιρο ος ανοδες
/ εγο γιοργις αγγονακις μαρτιροι τι ανοθε μαρτιρια ος εγρικισα απο
τους ανοθε.

/ Ἰωάννης Μηνιάτης νοτάριος ἔγραφα

4 - ΓΑΚ. 85, φ. 189β, 12 Μαΐου 1671

Ναυλοσύμφωνο

Ευρετήριο, φ.46: «Νολιτζάδος καρακύρη Κωσταντῇ Κυπραίου μὲ τοὺς ἄρχοντες
Κορονέλλο καὶ / Γριμάλδη. Φ. 196»

/ Φ. 196

Ἐβγαλμένος

† Εἰς δόξα Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἀμήν, 1671 / ἐν μηνὶ Μαγί-
ου 12 εἰς τὸ ἀρ / χοντικὸ τοῦ ἐκλαμπροτάτου ἀφέντη Μαρκέτου Κορο-
νέλλου, ἐδῶ παρὼν ὁ αὐτὸς / ἀφέντης Κορονέλλος καὶ ὁ ἐκλαμπρότα-
τος ἀφέντης Ἀντωνάκης Γριμάλ / δης καὶ ἀπὲ τὸ ἄλλο μέρος ὁ кара-
κύρης ὁ Κωσταντῆς Κυπραῖος ἐδῶ παρὼν καὶ ὁ μισερ / Μιχαλάκης
Σκλαβοῦνος κανμνοτὰς Θεοῦ θέλοντος τὴν σήμερον τὸν / μπαρὼν ὀλι-
τζάδο καὶ ναυλῶνου οἱ ἄνω εἰρημένοι δύο ἄρχοντες, ὁ ἀφέν / τος Κορο-
νέλλος καὶ ὁ ἀφέντης Γριμάλδης, τὸ καῖκι τοῦ ἄνωθεν μισερ Μιχαλά /
κη, ὅπου τὸ καρακυριεῦει ὁ ἄνω εἰρημένος καρακύρης Κωνσταντῆς,
Θεοῦ / θέλοντος διὰ τὴ Σμύρνη καὶ ναυλῶνου το διὰ ρεάλια πενήντα,
ἡγου Νο 50, / καθὼς ἐσιαστήκασιν ἀνάμεσόν τος οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ
καραβοκύρης καὶ / ὁ μισερ Μιχαλάκης ὁ παρτζινέβελος νὰ τὸ φορτώ-
σουσιν ὅ,τι πρᾶμα ὁ / ποὺ νὰ θέλουν οἱ αὐτοὶ ἄρχοντες καὶ δίνου[ν]ε
τῶρι ὁπρὸς τοῦ καρακύρη / τοῦ Κωσταντῆ ρεάλια ἔξε ἥτοι 6 διὰ νὰ
κάμου κουμπανίες καὶ πη / γαινάμενοι εἰς τὴ Σμύρνη νὰ τὸς ἐδώνουσι
καὶ τὰ ἀποδέλοιπα ἕως τὸ / ν ἀριθμὸ τῶν μπενήντα ρεαλίω ἡεἰς τέρμε/
νο ἡμέρες / τρεῖς βγά/ νοντας τὸ / γομάρι, ἢ πρεμετάροντάς ὁ καρακύ-
ρης ὁ / Κωσταντῆς νὰ ἔχη τὸ καῖκιν του καλὰ σοφιτζέντε καὶ ἡμεῖ καλὰ
ρεμέτζια / καὶ ναυτολογημένο κατὰ τὴν τάξη, καὶ νὰ μποροῦν ὁ кара-
κύρης καὶ οἱ συντρόφοι / νὰ θάνου μέσα εἰς τὸ καῖκι ὡς ἐφτὰ καντάρια

πρᾶμα καὶ ὄχι περὶ / σσότερο [[διατι]] ἔστοτας ἵνα τὸ εἴ χουσιν ἀσκάρ-
σου ἰλοὶ ἄνωθεν / πρᾶματευ/ τάδε||, καὶ πηγαινάμενοι εἰς τὸν τόμπο
ἡγου εἰς τὴ Σμύρνη, καλὸν κατανόδιο, ὅ,τι νιτερέσσαν ἡδ<ελ>εν τύχει
ἀπάνω εἰς τὸ γομάρι / νὰ μὴν ἔχη νὰ κάμη ὁ καρακύρης οὐδὲ οἱ
συντρόφοι μόνο νὰ εἶναι ἀ / πάνω εἰς τὶς πρᾶματευτάδες, ξεκαθαρίζο-
ντας καὶ τοῦτο, ὅ,τι ξοναύλια ἐδέ / λασιν τύχει νὰ εἶναι τῶν ἄνωθεν
πρᾶματευτάδω. Εἰς ὅλο τὸ ἄνω γεγραμμένο / οἱ μερίδες ἔμεινα κοντέ-
ντοι καὶ ἀνεπαμένοι θάνοντας καὶ ἀνηλογία τῆς ἀφε / ντιᾶς ρεάλια
εἴκοσιν πέντε, ἥτοι Νο 25, ὁ ἀνηλογήσας νὰ τὰ ζη / μειώνεται τὰ μισὰ
τοῦ ἀφέντη τοῦ καδῆ καὶ τὰ ἄλλα ἔμισὰ τοῦ ἀφέντη τοῦ κι / αχαγιᾶ.
Ὅθεν εἰς βεβαίωσιν τοῦ παρόντος θέλου ὑπογράψει κάτωθεν / καὶ οἱ
μερίδες ||καὶ παρακαλε/ τοὶ μάρτυρες|| ρεσαλβάροντας πάντα τὸ σαλ-
βογιούστον ἱπιδιμένο.

/ Μαρκοσ Κορονέλλος στεργώ καὶ βεβεονο ις τα ανοθεν
/ Αντονις γριμαλδισ στεργω και βεβεονω εἰς τὰ ανοθεν
/ μηχαλης ἐκλαβουνος σταιργο και βαιβαιονο τα ανοθαί
/ καρακίρις κοσταντις κίπρεος στεργη καὶ βεβεόνι ος ἄνωθεν ἡπο χηρος
/ καμου του υπογραφοντος
/ νηκολης ακγονακης μαρτηρας
/ μάρκος μελισουργός μάρτυρας
/ Ἰω(άννης) Μηνιάτης νοτάρι(ος) ἔγραφα

5 - ΓΑΚ. 212, φ. 19β, 2 Ιαν. 1730

Ναυλοσύμφωνο

|| «Νολιτζάδο ἔκαμεν / ὁ καραβοκύρης Ἀντώνης / Μοστράτος με τὸν
ἀφέντη / Ἀμπάτε Βιτζαρᾶ καὶ / ἀφέντη Νικολάκη Μα / υρογιένη διὰ τὴν
Μπόλη. / Εδόθη τὸ καθολικὸ / τοῦ καραβοκύρη.||

Εἰς δόξαν Χριστοῦ ἀμήν, 1730 Γιεναρίου 2, Πάρος Παροικία. Τὴν
σήμερον με κάθεν ἀγάπη καὶ κρίνην ἔσυν / φώνησαν ὁ λογιώτατος
ἀφέντης Ἀμπάτες Βιτζαρᾶς καὶ τιμιώτατος ἀφέντης Νικολάκης Μαυ-
ρογιένης με τὸν γκαραβοκύρη / Ἀντῶνη Μοστράτο καὶ συντροφούς του
ἐννιὰ με τὸ καῖκιν του νὰ πᾶσι Θεοῦ θέλοντος διὰ τὴν βασιλεῦσαν
Πόλη με / τὴν ὑποσχέσιν ὁ καραβοκύρης με τοὺς συντροφούς του νὰ
πηγαίνουν πρωύτερου εἰς τὴν Μυτιλήνη, τὸ καῖκιν τος / ὀρδινασμένο
καὶ ὅτιμο εἰς κάθεν του χρειζόμενο διὰ νὰ μὴν ἔχουν κανέναν ἐμπόδιον,
καὶ διὰ πληρωμὴν τοῦ / ὁμοίου καραβοκύρη καῖκι καὶ συντροφούς ἀφέ-
ντης Ἀμπάτες καὶ ἀφέντης Μαυρογιένης δίνουνε ριάλια / ἔβδομήντα
πέντε, Νούμερο 75, τὰ ὅποια ριάλια κατανόδιο εἰς τὴν Μπόλη ὁ Θεὸς
νὰ κάμη περάσσοντας ἡμέρες / δεκαπέντε οἱ λεγόμενοι ἄρχοντες νὰ εἶναι
χρεῶστες νὰ ἐνχειρίζου τοῦ καραβοκύρη ἄνωθεν Μοστρατοῦ τὴν ὁμοί-

αν / σοῦμμα τῶν ριαλίων εὐχαριστημένα χωρίς καμμίας λογιῆς ἐναντίο, ξεκαθαρίζοντας ὅτι τὸ καῖκι καὶ οἱ συν / τροφοὶ εὐχαριστημένοι ὅ,τι θέλει τύχει ναῦλος, ἢ ὅ,τι θελοῦν βάλει φόρτωμα εἰς τὸ ὅμοιον νὰ μὴν ἐναντιώνονται. / Ὅθεν εἰς ἐνδειξιν τῆς ἀλήθειας ὁμογνωμισμένοι ἐκά-
μασιν τὸ παρὸν φανερὸ διὰ νὰ φαίνεται παντοτεινά, / καὶ ὁποῖος μετα-
βουλήσει ἀπὸ τὰ γραφόμενα νὰ πληρῶνῃ κουντάνα ριάλια τριάντα νὰ
τὰ ἐξημιώνεται ὁ ἐνάν / τιος καὶ πάντα τὸ παρὸν ζητοῦσι καὶ δέ<λου>σι
νὰ ἔχῃ τὸ βέβαιον καὶ ὑπογράφεται ἰδιόχειρῶς τος. Ἄκομη λέσι / ὅτι καὶ
ἀπὸ ἐμπόδιον καιροῦ δὲν ἤθελε ἡμπορέσει ὁ карабоκύρης μὲ τὸ καῖκι
νὰ φτάσῃ εἰς τὴν Μπόλη / νὰ πηγιαίνῃ εἰς τὰ νησία καὶ ἀπὸ ἐξοδὲς ἐδι-
κιῆς τοὺς νὰ χρεωστῇ ὁ εἰρημένος карабоκύρης νὰ πηγιαίνῃ τοὺς /
ἰδιοὺς πού ναυλώνου μὲ τὸ πρᾶμάν τος εἰς τὴν Μπόλη χωρίς καμμίαν
πείραξιν ἢ ἐξημία.

/ ὁ Ἀμπάτες Βιτζαρᾶς στέργω καὶ βεβαιῶνῶ τὸ παρὸν.

Νικόλαος Μαυρογιένης στέργω καὶ βεβαιῶνῶ ὡς ἄνωθεν.

/ Ἀντώνης Λουκῆς γράφω εἰς ὄνομα τοῦ карабоκύρη Ἀντῶν πὼς στέρ-
γει καὶ βεβαιῶνῃ τὸ παρὸν καὶ μαρτυρῶ καὶ ἐγώ.

/ Κωνσταντῆς Μπάφος μὲ δέλημα τῶν ἀποδέλοιπων συντρόφω ἀπο-
γράφω.

/ Τζουάνες Πρωτονοτάρης Καν(τζελλάριος) μὲ δέλημα τῶν ἄνωθεν
ἔγραψα καὶ βεβαιῶνῶ.

6 - Ιστορική καὶ Εθνολογική Εταιρεία, αρ. 7623, 24 Μαΐου 1808

Εξοφλητικό (ευόδωση ναύλωσης)

Το έγγραφο ὡς συνηδιόταν ἦταν διπλωμένο 4 φορές ὡς 36 σέλιδο. Στὸ ἓνα
ἐξόφυλλο ἦταν γραμμένο με τὸ ἴδιο χέρι «Μαρτυρία χρειζόμενη τοῦ Γιάννη
Ρεῖτζη Ἀσιλάνη», ἐνὸς στο ἄλλο, με διαφορετικὸ χέρι «1808 Μαΐου 24 Ἀπόφαισις
τῆς Καντζελλαρίας Γαλλ(ικῆς) Μυκόνου, περὶ τῆς ὑποθέσεως Ἰωάννου Ρεῖτζη
Ἀσιλάνη».

Τὴν σήμερον ἐπαρησιάζθησαν προσωπικῶς εἰς τὴν ἐδῶ / Καντζελ-
λαρίαν Φραντζέζικη ὁ карабоκύρης Γιάννη Ρεῖτζης / Ἀσιλάνης ὁ Χιώτης
καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ κύριοι Γεωργάκης / Καρτάλης καὶ Γεώργη
Μπαρότζη καὶ συνδρο(φία) παρασταίνοντες / ὅτι μὲ τὸ εἶχαν ναυλώσει
οἱ ἄνωθεν τὸν ρηθέντα κα / ραβοκύρη Γιάννη ἀπὸ τὴν Σμύρνη διὰ
Ναξίαν καὶ Μύκο / νον, ὅθεν μὲ τὸ νὰ ἀπέρασαν ἀπὸ Χίον καὶ ὁ παρ-
σινέ / βελος τοῦ αὐτοῦ καῖκιου, ὀνόματι Χασάν Ρεῖτζη Λάζος, φοβού /
μενος τὰ περιστατικὰ τῶν κορσάρων δὲν ἀφήνει τὸ καῖκι / διὰ νὰ ἐλθῇ
εἰς τοῦτα τὰ μέρη. Βιαζόμενοι λοιπὸν οἱ ἄνω / δεν ναυλωτὲς ἔδωσαν
χρεωστικὴν ὑπόσχεσιν διὰ γρά / φως εἰς τὸ Κοινὸν τῆς Χίος γινόμενον
ὅτι ὁπόποτες ἤθελε / ἀπαντήσουν κανένα κίνδυνον διὰ τὲς ἄνωθεν

αίτιες, ἔως / τὸν ἐρχομόν τους Ναξία καὶ Μύκονον νὰ ἔχουν νὰ πλη /
 ρώνουν εἰς τὸν ἄνωθεν παρσινέβελον Χασάν Ρεῖζη γρόσια / δύο χιλιά-
 δες ἑκατὸν ἐξήντα, Ν(οῦμερο) γρόσια 2160. Ἐπειδὴ λοιπὸν / καὶ κατὰ
 τὴν συμφωνίαν τος ἑκατενοδῶθησαν ἔως ἐδῶ, διὰ τοῦτο / δίδει τὸ
 παρὸν ἐξοφλητικὸν ὁ ἄνωθεν карабоκύρης εἰς / τοὺς ρηθέντας ναυ-
 λωτὰς μένοντας παντῇ ἄκυρον τὸ / εἰρημένον ὕ[[ξ]]ποσχετικὸν ὅπου
 εὐρίσκεται εἰς Χίον, ὑπο / σχόμενος ὁ карабоκύρης μὲ τὸ ἀρρίθον του
 εἰς Χίον νὰ τὸ / σχίξη ὡς ἄκυρον χαρτὶ καὶ ἀπὸ τὴν σήμερον ὡς ἄνωθεν
 εἶπον / μένουν καὶ τὰ δύο μέρη παντῇ ἐξωφλησμένα καὶ ὁ караβο /
 κύρης εἶναι λίμπερος διὰ νὰ πάγη ὅπου τὸν φωτίζει ὁ Κύριος, / Δι' ὃ καὶ
 εἰς ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν ἔγινεν τὸ παρὸν ὑπο / γεγραμμένο καὶ ἀπὸ
 τὰ δύο μέρη ἵνα ἔχη τὸ κύρος καὶ τὴν // (φ. 16) ἰσχὺν ἐν παντὶ καιρῷ καὶ
 πρὸς ἀποδείξιν τὸ σφραγίζομεν / μὲ τὴν βοῦλλαν τῆς Καντζελλαρίας
 μας.

/ Μύκονος, 24 Μαΐου 1808

/ Γιάννη Ρεῖζης Ἀσιλάνης βεβαιώνω καὶ μὴν ἡξεύρων νὰ γρά / φη, γρά-
 φει δι' ἐμοῦ Πέτρου Πόμερ καὶ οὕτως μαρτυρῶ.

/ γεοργιος καρταλις, γεοργιος σαρασις και σίτροφια βεβεονομε

/ ἀντονεις γγκιζης μάρτις

7 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, λυτά έγγραφα, αρ. 52 (κιθώτ. 48), 5 Ιουλ. 1797

Ναύλωση (διαφορά πάνω στην ποσότητα του φορτίου)

Διὰ τοῦ παρόντος γράμματος δηλοποιεῖται ὅτι τὴν σήμερον φανερώ-
 νει καὶ ὁμολογεῖ / ὁ Ἀναγνώστης τοῦ Γκορογιάννη ὅτι προ ἡμερῶν μὲ τὸ
 νὰ εἶχε στείλει τὸν Ἀνδρέα τοῦ Ἀ / ναργύρου Πα(πᾶ) εἰς τὸ Ἅγιον
 Ὅρος διὰ νὰ τοῦ ψωνίσῃ κερεστέ, ὁ ὁποῖος ὄντας εἰς τὸ Ἅγιον / Ὅρος
 ἔπιασε μὲ τὸν ναῦλον τὸν Γεωργάκη τοῦ Γιάννη Κουφοῦ Σκιαδίτη καὶ
 τοῦ / ἐφόρτωσε τὸ καῖκι του ρεντίνες καὶ ταμπάνια διὰ νὰ τὰ φέρῃ εἰς
 Ὑδραν καὶ φέρ / νοντας αὐτὸς ὁ карабоκύρης αὐτὸν τὸν γκερεστέ
 καλὸ καταυόδιον εἰς Ὑ / δραν καὶ δὲν ἐβγήκε εἰς τὸ μέτρος, καθὼς
 ἐφανερώνε τὸ γράμμα τοῦ ἀπο / σταλθέντος Ἀνδρέα, ἔλειψαν ἐφτακό-
 σιες ρεντίνες καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ξικιλμέ ἔ / θεωρήθη ἡ διαφορά αὐτὴ καὶ
 στοχαζόμενοι οἱ θεωρηθέντες τὴν διαφοράν / μήπως καὶ εἶναι λάθος εἰς
 τὸ μέτρος, ἀφοῦ τὰ ἔβαλε εἰς τὸ καῖκι ὁ караβο / κύρης, ἔβαλαν εἰς
 ντεμπόζιτο ἀπὸ τὸ ναῦλον ὅπου εἶχε [[]] νὰ λάβῃ ὁ караβο / κύρης
 γρόσια πενήντα, ἥτοι ἄσπρα 50. Ἐτι ἀπεφάσισαν ὅτι, εἰ μὲν καὶ ἀφοῦ
 ἐλ / θῇ ὁ Ἀνδρέας καὶ εἶναι λάθος, νὰ τὰ πληρώσῃ αὐτὰ τὰ πενήντα
 γρόσια ὁ Ἀ / ναγνώστης ὁ ἄνω εἰρημένος μὲ τὸ διάφορον καθὼς πολι-
 τεύονται εἰς τὴν πιά / τζα μας πρὸς εἴκοσι τὰ ἑκατὸ τὸν χρόνον, ὅσος
 καιρὸς περάσει, ὅτι, εἰ μὲν / καὶ δὲν εἶναι λάθος μόνον λείπουν

βέβαια<α>, ἐκρίθη εὐλογον ὅτι νὰ τὰ πλη / ρώση ὁ карабоκύρης καθὼς ἐπολιτεύθησαν ἐδῶ αὐτὸς ὁ κερεστές. / Καὶ διὰ τὸ ἀληθὲς ἔγινε τὸ παρὸν ἐμπροσθεν τῶν τιμιωτάτων ἐπιτρόπων καὶ ἐξιο / πίστων μαρτύρων διὰ νὰ ἔχη τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν μπαντὶ κριτηρίῳ.

Ἰουλίου 5, Ὑδρα
/ Γιωργάκης τοῦ Γιάννη Κουφοῦ Σκιαδίτη μετὰ / νὰ μὴν ἤξευρε νὰ γράψῃ βεβαιώνει διὰ χειρὸς τοῦ γράψαντος
/ αναγνωστῆς γκορογιάνις ἱποσχομε
/ Δημήτριος Γκούμας καὶ γραμματικὸς τῆς κοινότητος γέγραφα καὶ μάρ-
τυς

8 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, λυτά έγγραφα, αρ. 173 (κιθώτ. 48), 30 Απριλ. 1809
Ναυλοσύμφωνο

Διὰ τοῦ παρόντος γράμματος δηλοποιεῖται ὅτι ἐπειδὴ δι' ἡγεμονικοῦ (μπ)ουγιουρουλ(ντ)ίου / τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ πολυχρονίου καπου(ντ)ὰν πασᾶ ἐφένδῃ μας ἐπροσταζόμεθα διὰ / νὰ στείλωμεν εἰς βασιλεύουσαν ἐκ τῶν караβίων μας διὰ νὰ κουβαλήσουν νερόν καὶ / ἄλλους ζαχιρέ-
δες εἰς τὸν βασιλικὸν ἀκαταμάχτην (ντ)ονανμά, διὰ τοῦτο συ / νεφω-
νήσαμεν μετὰ τοῦ карабоκύρη Δημήτρη Μαστραντώνη καὶ ἐναυλώσα-
με / τὸ καϊκίον τοῦ λατινάδικον μετὰ μηνιαῖον οὐλουφὲ νὰ τοῦ δώσωμεν ἀνὰ / χίλια γρόσια τὸν καθέκαστον μῆναν καὶ τὸν στέλλομεν διὰ νὰ κάμῃ αὐτὴν / τὴν δούλευσιν, ἀρχινώντας ὁ οὐλουφὲς αὐτὸς ἀπὸ τὴν σήμερον μέχρι τῆς ἡ / μέρας ὅπου ἤθελεν ἀπαραιτηθῇ ἀπὸ τὴν αὐτὴν δούλευσιν. Ὅσοι ναῦλοι, / οὐλουφέδες καϊκίου καὶ ταϊφάδων ἔβγουν ἀπὸ τὸ μερὶ εἶναι διὰ λογαριασμὸν / τῆς κοινότητος, δὲν ἡμπορεῖ νὰ πρετενδέρῃ ὁ ρηθεὶς карабоκύρης οὔτε / διὰ οὐλουφὲ καϊκίου, οὔτε διὰ ταϊφάδων, οὔτε διὰ κου(μπ)άνιες καὶ ἄλλα ἔξοδα / ἀπὸ τὸ κοινόν, εἰ μὴ τὸ συμφωνηθὲν μηνιαῖον ἀνὰ γρόσια 1000 τὸν καθέ / καστον μῆναν καὶ ὡς εἴρηται ὅσα πάρῃ ἀπὸ τὸ μερὶ εἶναι διὰ λογαρία / σμὸν τῆς κοινότητος. Ἐρχομένου ἐνταῦθα λογαριάζοντας ὅλα τὰ δεδου / λευμένα μηνιατικά ἀφαιρώντας τὰ ὅσα ἔχει λαβημένα ἀπὸ τὸ μερὶ / καὶ ἐνταῦθα, τὰ ρεστάντε νὰ πληρωθῇ ἀπὸ τῆς κοινότητος. Ὑπόσχε / ται ὁ αὐτὸς карабоκύρης ὅπου νὰ θάλῃ τὸ τακίμι τοῦ καϊκίου του, ταί / φάδες ὅσοι χρειάζονται διὰ νὰ ἀρμενίζουν καὶ νὰ κυβερνήσωσι τὸ αὐτὸ / καϊκι. Ἐλαβεν εἰς μετρητὰ πεσίνι ὁ αὐτὸς карабоκύρης γρὸ / σια χίλια πεντακόσια Ν(οῦμερο) 1500 καὶ εἰς ἀσφάλειαν τῶν ἄνωθεν ἐγέ-
νον / το δύο ὅμοια, τὸ μὲν ἐν ἐνσφραγίσῃ μετὰ τὴν συνηθισμένην σφρα
/ γίδα τῆς κοινότητός μας καὶ τὸ ἕτερον ἐνυπογράφη παρὰ τοῦ ρηδέ-
ντος κα / ραбоκύρη, ἵνα ἔχωσι τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν παντὶ καιρῷ
τὸ / πω καὶ κριτηρίῳ.

Ὑδρα, 30 Ἀπριλίου 1809

/ ὁ οὐλουφὲς μηνιαῖος εἶναι γρόσια χίλια πενήν / τα, ὡς ὕστερον ἀπο-
φασίσθη.

/ διμιτρὶς μαζραντωνις

9 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.Ι, φ. 3β, ΙΙ Ιουν. 1817

Σύμβαση μεταφοράς επιβατῶν

Ἰουνίου 11. Συμφωνίαν οἱ Χ(ατζη)δες Μαροκίνοι, / ὅλοι τους 30, μὲ
τὸν Πέκο καὶ Ἰμβαρκα / ρίστησαν μέσα εἰς τὴν σκούναν του διὰ τὴν /
Ἀλεξανδρείαν, ὁ ναῦλος τάλληρα 280 νὰ πλη / ρωθῶσιν ἐνταῦθα. Ὑπο-
σχόμενος καὶ ὁ Καπ(ιτάν)ος / νὰ δέχεται τὸ μπαγαλιόν τους, νὰ ἐγνοι-
άσῃ / αὐτοὺς καὶ ἀπὸ νερό.

10 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.Ι, φ. 13α, 31 Ιαν. 1818

Ναυλοσύμφωνο (περίληψη)

Ἰανουαρίου 31. Ναυλωτικά κοντράτα. Ὁ καπ(ετάν) / Νικόλαος
Ἀντωνίου Μαργιόλη πρὸς τὸν κύρ / Λέων Γεωργίου (Μπ)αρ(μπ)έρη, νὰ
φορτώσῃ εἰς τὴν / Μάνη βελανίδια, κηκίδι καὶ λάδια διὰ / Λιβόρνο.
Κατὰ τὸ ἐγγραφόν τους.

II - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.δ, φ. 29β, 2 Αυγ. 1819

Ναυλοσύμφωνο

Ὁ Νικόλας Γεωργάκη Μέξη τὸ ἴδιον αὐτοῦ καΐκιον ἰδίᾳ αὐ / τοῦ
βουλῇ καὶ θελήσει ἔδωκεν αὐτὸ εἰς ναῦλον σκάνσο ἀπὸ πρύμνην / ἕως
πλώρην τοῦ Γκίκα Σταμάτη Γκίκουρη, ὁ ὁποῖος ἔχει νὰ / τὸ φορτώσῃ
ζάχαρες καὶ ἄλλες πραγματεῖες τοῦ λογαριασμοῦ του / ἐπὶ συμφωνία
καὶ ἐν ὑποσχέσει αὐτοῦ τοῦ Νικόλα φορτώνοντας νὰ / ἀκολουθήσῃ
αὐτὸ τὸ ταξίδιον διὰ νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ εἰς / μέρη Τουρ-
κίας ὅπου θελήσει ὁ ναυλωτὴς (ὅστις ὑπάγει μέσα μα / ζὶ μὲ τὸν συν-
δροφὸν [[του]]) αὐτοῦ Τζάνην ἀναυλοῖ). Ὁ ναῦλος διὰ αὐτ / τὸ τὸ ταξί-
διον εἶναι πρὸς γρόσια 5 τὴν ἡμέραν ἀφ' ἡμέρας τοῦ / ἐντεῦθεν μισε-
μοῦ αὐτοῦ τοῦ καϊκίου ἄχρι τῆς ἡμέρας τοῦ ἐνταῦ / θα ἀρρίβου αὐτοῦ.
Ὁ ναυλωτὴς ἂν θελήσῃ εἰς ὅποιανδήποτε / σκάλαν ἐμβαρκαρεῖ ἄλλες
πραγματεῖες διὰ ἔδω ἔχει νὰ τὲς / φέρῃ ὁ Νικόλας χωρὶς νὰ πρετενδέρῃ
ἄλλον ναῦλον ἀπὸ / τὰ γρόσια 5 τὴν ἡμέραν ὅπου εἶναι ἡ συμφωνία. Οἱ
κουμπάνιες / καϊκίου καὶ πέντε σκαλῶν ἔξοδα λιμανιάτικα λαὶ ἄλλα
δηλαδὴ ὁ / ποὺ ἀπαρθενεύουν τοῦ καϊκίου νὰ τὰ ἀποκριθῇ ὁ Νικόλας.
Τὰ ἔξοδα ὅπου ἀπαρθενεύουν τοῦ πράγματος καὶ φαγουλίων τῶν δύο,
/ ναυλωτῇ καὶ συνδροφῷ αὐτοῦ καὶ τὰ ὅσα λιμανιάτικα ὑπάγουν εἰς /

ἄλλες σκάλες (ἐκτὸς τῶν ρηθέντων πέντε) νὰ τὰ ἀποκριθῇ ὁ Γκίκας.
Εἰς ἐνδειξιν ἐγένοντο δύο ὅμοια. /

Ἔλαβεν ὁ Νικόλας κάππαρον γρόσια 50. 2 Αὐγούστου
/ Γκίκας Σταμάτη Γκίκουρη μὴν ἡξεύροντας νὰ γράψῃ βε/βαιῶναι δι'
ἐμοῦ Δημητρίου Κριεζῆ
/ Νικόλας Γεωργάκη Μέξη μὴν ἡξεύροντας νὰ γράψῃ / βεβαιῶναι δι'
ἐμοῦ Γιάννη Χ(ατζῆ)- Νικόλα.

IIa - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, λυτά έγγραφα, αρ. 86 (κιβώτ. 47), 2 Αυγ. 1819
Ναυλοσύμφωνο (το προσχέδιο του παραπάνω)

Ὁ Γκίκας / συνεφώνησε μετὰ τοῦ / Νικόλα Γεωργάκη Μένε / ση
[[συνεφώνησε]] καὶ ἐφόρ / τωσεν τὸ καϊκίον του / 5 γρόσια τὴν ἡμέραν.

Ὁ Νικόλας Γεωργάκη Μέ / ξη συνεφώνησε μετὰ τοῦ Γκίκα Γκίκουρη
εἰς τὸν ὅποιον ἔδωσεν / τὸ καϊκίον του εἰς ναῦλον νὰ τὸ / φορτώσῃ
ζάχαρη καὶ ἄλλες πραγ / ματεῖες τοῦ λογαριασμοῦ του / καὶ νὰ ἀκο-
λουθήσῃ διὰ τὰς τοῦ Αἰγαίου / Πελάγου νήσους καὶ εἰς μέρη τῆς Τουρ-
κί / ας ὅπου θελήσῃ ὁ ναυλωτής / [[]] νῆσον εἰς νῆσον καὶ τόπον / εἰς
τόπον νὰ πωλήσῃ. Ὑπόσχεται / ὁ αὐτὸς Νικόλας νὰ πάρῃ εἰς τὸ /
καϊκίον του τὸν ρηθέντα ναυ / λωτὴν καὶ σύνδροφόν αὐτοῦ ἀναύ / λους
καὶ ἰνὰ καδίση ἐν ὅσῳ [[τελ]] θελή / σῃ ὁ ναυλωτής, ὄνταν δὲν θελή /
σῃ ὁ ναυλωτής νὰ τοῦ πληρώνῃ τὸν / ναῦλον πρὸς γρόσια 5 τὴν κάθε/
ἡμέραν ἀφ' ἡμέρας ὅπου / μισεύσῃ ἐντεῦθεν ἕως εἰς / τὴν ἡμέραν ὅπου
τὸν [[ἐξε]] / ἐλευθερώσῃ.

12 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.2, σ. 51, 1 Δεκ. 1819

Ναῦλος ἀποστάσεως (διακοπή ταξιδίου λόγω καιρικών συνθηκών)

Ὁ Σπύρος Ἀλεξανδρόπουλος διὰ κονδράτου στερεωμένον 14
Νοεμ(βρίου) 1819 / εἶχε δώσει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πρατζέραν εἰς ναῦλον
πρὸς τὸν Ἀποστόλην / Χατζηγιάννου, Σμυρναῖον, καὶ αὐτὰς τὰς ἡμέρας
ὑπῆγεν μὲ τὴν πρατ / ζέραν εἰς Κόρινθον, μέσα εἰς αὐτὴν ἐπερίλαβεν
ὅ, τι πρᾶγμα τοῦ / ἐπαρέδωσεν ὁ πραγματευτὴς αὐτοῦ, φορτώνοντας
ἕκαμε πανία καὶ ἄ / κολουθήσῃ τὸν δρόμον του διὰ τὴν Σμύρνην, ὅμως
ἐνάντιος ὁ ἀέ / ρας βορρέας καὶ φόρτζος τοὺς ἐ<μ>πόδισε καὶ ἤλθον
ἐνταῦθα, ἐρχάμε / νοι ἐδῶ ὁ ἀέρας ὁ ἴδιος, ὁ πραγματευτὴς δὲν ἠδέλη-
σε νὰ ἀκο / λουθήσῃ αὐτὸ τὸ ταξίδιον μὲ αὐτὴν τὴν πρατζέραν οἰκειο-
θελῶς / καὶ αὐτοπροαιρέτως συνεφώνησε μετὰ τοῦ ρηθέντος ρεῖση Σπύ-
ρου καὶ ἀνα / μεταξὺ τὰ ἐρεγοσύρησαν εὐχαρίστως ἐδιάλυσαν αὐτὸν
τὸν ναῦλον / καὶ ἐπαρέδωσεν ὁ ρηθεὶς Σπύρος τὸ ὅσον πρᾶγμα εἶχεν
ἐμβαρκάρει / εἰς αὐτὴν τὴν πρατζέραν εἰς περιλαβὴν τοῦ πραγματευ-

τοῦ / ὅστις εὐχαρίστησεν αὐτὸν τὸν Σπῦρον διὰ τὸν ναῦλον ὅπου εἶχον.
 / Εἰς τὸ ἐξῆς μένουν ἀμφοτέρω τὰ μέρη εὐχάριστα καὶ πάντα ἐξωφλη /
 μένα καὶ ἀκαταζήτητα τὸ ἐν ὑπὲρ τοῦ ἄλλου, ὅτι ἐπειδὴ ὁ μὲν Ἀπο /
 στόλης ἔλαβεν τὸ πρᾶγμα του σῶον καὶ ἀνελλιπές, ὁ δὲ Σπῦρος ἔλα /
 βεν αὐτὸν τὸν ναῦλον ὅπου οἱ δύο εὐχαριστήθησαν καὶ δὲν πρε /
 δέρει ὁ εἰς ὑπὲρ τοῦ ἐτέρου νὰ λαμβάνῃ ὀβολὸν καὶ αὐτὸ τὸ κον /
 δρα-
 τον μένει ἄκυρον καὶ ἀπιάστον ὥσπερ ἄσπρον χαρτίον καὶ οὐ /
 δεμιᾶς χρήσεως. Εἰς ἀσφάλειαν ἐγράφη τὸ παρὸν διπλοῦν / ἐπὶ τῇ κοινῇ ταύτῃ
 Καντζελ(λαρία) Ὑδρας. 1 Δεκεμβ(βρίου)
 / Σπῦρος Ἀλεξανδρόπουλος μὴν ἡξεύροντας νὰ γράψῃ βεβαιώνει / διὰ
 χειρὸς ἐμοῦ Ἐλευθερίου Οἰκονομοπούλου
 / Ἀποστόλης Χατζηγιάννου

13 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.6, φ. 37α, 18 Μαρτ. 1820

Ναυλοσύμφωνο (μεταφορά επιβατῶν καὶ ζώων)

Ὁ Γιάννης Βιένας, Κουλουριώτης, μὲ τοὺς συνδρόφους του ἐναύ-
 λωσαν / σκάνσο τὴν κουβέρταν καὶ ἀμπάρι τὴν σκούναν τοῦ καπ(ιτάν)
 Δημήτρη / Χρυσοφίτη νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν νῆσον Κούλουρης νὰ ἐμβαρκά-
 ρουν τό / σους ἄν(θρωπ)ους Κουλουριώταις καὶ ζῶα ὅσα χωρέσῃ τὸ
 ἀμπάρι καὶ νὰ ὑπά / γουν εἰς τὰ Γκιόβατα νὰ τὰ ἐβγάλουν. Ὑπαγαίνο-
 ντας εἰς τὴν Κού / λουρην τὴν ἐβδομάδα τοῦ Πάσχα χρέος ὁ Δημήτρης
 νὰ τοὺς δώσῃ / φόνδα γρόσια 1400, τῶν ὁποίων τὰ ρίξιγα τῆς θαλάσσης
 εἰς βά / ρος τοῦ καπιτάνου. Τὴν Δευτέραν τοῦ Θωμᾶ ἢ τὴν Τετάρτην μὲ
 / πρῶτον καλὸν καιρὸν νὰ μισεύσουν ἀπὸ τὴν Κούλουρην / καὶ νὰ ἀκο-
 λουθήσουν τὸ ταξίδιόν τους διὰ τὴν συμφωνημένην / σκάλαν Γκιόβατα.
 Ἐκεῖ ἔχουν σταλίαν κορρέντε ἡμέρες / πέντε. Τελειωθεῖσης τῆς σταλίας
 χρέος ὁ ρηθεὶς ναυλοφόρος Γιάννης / μὲ τοὺς συνδρόφους του νὰ
 μετρήσουν τὰ ρηθέντα φόνδα γρόσια 1400 / εἰς ὃ, τι μονέδα [[ἔλαβον]]
 θέλει λάβουν εἰς Κούλουρην. Προσέτι καὶ / διὰ ναῦλον γρόσια 1400.
 Ἐὰν εἰς τὴν ρηθεῖσαν σταλίαν τῶν 5 ἡμε / ρῶν δὲν μετρήσουν τὰ φόνδα
 καὶ ναῦλον ὅσες ἡμέρες περάσουν / παρὰ τὴν σταλίαν νὰ πλη-
 ρώνουν τὸν καπιτάνον γρόσια 50 / τὴν κάθε ἡμέραν. Εἰς τὴν κουβέρταν
 ἔχει ὁ καπ(ιτάνος) 10 βουτζία. / Διὰ αὐτὰ δὲν ἔχουν καμμίαν αἰτίαν καὶ
 πρόφασιν λοῖο ναυλοφόροι. Ὅποιον / μέρος μαγκάρεϊ λάβῃ τὸ ρηθὲν
 ναῦλον νὰ δώσῃ τοῦ ἐτέρου 400. 18 Μαρτίου

/ Ἐγιναν δύο ὅμοια.

/ Ἐλαβεν ὁ ναυλοφόρος ἀκόνο τῶν φόνδων γρόσια 400.

14 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.6 , φ. 376, 19 Μαρτ. 1820
Ναυλοσύμφωνο (μεταφορά επιβατών και ζώων)

Ὁ Γεωργάκης Γραμματικός, Κουλουριώτης, με τοὺς συνδρόφους του συνεφώ / νησαν μετὰ τοῦ καπ(ιτάν) Βασίλη Στρατῆ καὶ ἐναύλωσαν τὴν σκούναν / του ὅπου ὁ ἴδιος διοικεῖ σκάνσο τὴν κουβέρτα καὶ ἀμπάρι νὰ ὑπάγη / με τὴν αὐτὴν σκούναν εἰς τὴν νῆσον Κούλουρης νὰ ἐμβαρκάρισ / δῶσιν ὅσοι ἄνθρωποι εἶναι ἢ συνδροφία καὶ ὅσα ζῶα χωρέσει τὸ ἀ / μπάρι νὰ ἐμβαρκάρουν, ὁμοίως καὶ τὰ ροῦχα τοὺς καὶ καλαμπαλίκια / νὰ ὑπάγη [[εἰς τα Γκιόβατα]] εἰς τὸν Ἀβραμήτικο Λόντζα νὰ ξεμβαρ / καρισθοῦν. Ὑπαγαίνοντας εἰς τὴν Κούλουρην τὴν ἐβδομάδα τοῦ / Πάσχα χρέος ὁ Βασίλης νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν φόνδα γρόσια 1300, τῶν / ὁποίων τὰ ρίξιγα τῆς θαλάσσης εἰς βάρος τοῦ καπιτανίου. Τὴν / Δευτέραν τοῦ Θωμᾶ ἢ τὴν Τετάρτην με πρῶτον καλὸν καὶ / ρὸν νὰ μισεύουν ἀπὸ τὴν Κούλουρην καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὸ / ταξιδιὸν τοὺς διὰ τὴν συμπεφωνημένην σκάλαν Ἀβραμα / τίου Λόντζαν. Ἐκεῖ ἔχουν σταλίαν κορέντε ἡμέρες ἔξε. / Τελειωθεῖσης τῆς σταλίας χρέος ὁ ρηθεὶς ναυλοφόρος Γεωργάκης / νὰ μετρήσῃ τὰ ρηθέντα φόνδα γρόσια 1300 εἰς ὅ,τι μονέδα / θέλει λάβει εἰς Κούλουρην. Προσέτι καὶ διὰ ναῦλον γρόσια 1300. / Ἐὰν εἰς ρηθεῖσαν σταλίαν τῶν 6 ἡμερῶν δὲν μετρήσῃ / τὰ φόντα καὶ ναῦλον ὅσες ἡμέρες περάσουν παράνω ἀπὸ / αὐτὴν τὴν σταλίαν νὰ πληρώνῃ εἰς τὸν καπ(ιτάν)ον γρόσια 50 τὴν / κάθε ἡμέραν. Ὅποιον μέρος μαγκάρει ἀπὸ τὴν ἄνωθεν / συμφωνίαν νὰ δώσῃ τοῦ ἐτέρου γρόσια 500. Εἰς ἀσφάλειαν ἐγράφη / σαν δύο ὅμοια.

19 Μαρτίου

15 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.6, φ. 426, 29 Ἀπρ. 1820
Σύμβαση μεταφοράς επιβατών

Ὁ Ὅσμαν Ἀγὰς Θεσσαλονικὸς με δύο ἄν(θρωπ)οὺς του συνεφώνησε / μετὰ τοῦ Γιάννη Νικόλα, Ὑδραίου, καὶ ἐμβαρκαρίσθησαν εἰς τὸ / καϊκιὸν του νὰ τοὺς ὑπάγῃ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ νὰ τοῦ / δώσουν ναῦλον γρό(σια) 150, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐμέτρησαν / κάππαραν γρόσια 25, τὰ δὲ ἐναπολειφθέντα γρόσια 125 / ὑπαγαίνοντας εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν χωρὶς τινος λόγου / αἰτίας καὶ προφάσεως νὰ τὰ μετρήσῃ. Δι' ὃ καὶ ἐγράφη τὸ / παρὸν ἐπὶ τῇ κοινῇ ταύτῃ Καν(τζελλαρία).

Ὑδρα 29 Ἀπριλίου

16 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.4, φ. 16, 4 Ιουν. 1820

Ναυλοσύμφωνο

Ὁ Σπῦρος τοῦ Γεώργη, Εὐριπιώτης, ἐναύλωσε τὸ καΐκιον τοῦ Γεωργάκη / Μουστάκα, Ὑδραίου, καὶ ἐφόρτωσεν εἰς αὐτὸ πετζία τῆς Ἀμερικῆς 6 γρ(όππους) / ἐν τῇ συμφωνίᾳ νὰ τὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν σκάλαν τῆς Εὐρίπου. Ἔλαβεν / ὁ ρηθεὶς Σπῦρος ἀπὸ τὸν ρεῖσιν Γεωργάκην φόνδα ἐπάνω εἰς αὐτὰ / τὰ πετζία γρόσια 400, τῶν ὁποίων τὰ ρίσκια τῆς θαλάσσης ἐννοῶν / ται ἐπάνω εἰς τὸν ρεῖσιν Γεωργάκην. Ὑπόσχεται αὐτὸς ὁ Σπῦ / ρος ἀρριβάροντας εἰς τὴν Εὐριπον νὰ μετρήσῃ εἰς τὸν ρεῖσιν τὰ ρη / δέντα φόν(ν)τα γρόσια 400 εἰς μονέδα τούρκικην παστρικὴν χωρὶς / ξικιλμέ, περιπλέον νὰ μετρήσῃ καὶ γρόσια 55, τὰ ὁποῖα εἶναι ὁ συμπε / φωνηκὼς ναῦλος, εἴτα νὰ ἐδγάλῃ τὰ πετζία ἀπὸ τὸ καΐκιον.

/ Εἰς ἀσφάλειαν δέ, ἐγράφη.

4 Ἰουνίου 1820

/ Σπῦρος Γεώργη Εὐριπιώτης, διὰ τοῦ Γιάννη Χ(ατζη)νικόλα

/ Οἱ σύντυχοι καὶ γραμμ(ατικὸς) ὡς ὀπισθεν

17 - ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, κωδ. Ν.5, φ. 4α-β, [2- 7] Νοέμβρ. 1821

Ναυλοσύμφωνο

Ὁ Νικόλαος Παύλου, Κουμιώτης, καὶ ὁ Νικόλαος Βρέτος μετὰ τοῦ καπιτάνου Ἀνδρέα / Παπαπέτρου, Ὑδραίου (διοικητοῦ τῆς σκούνης καλουμένης ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας / κατὰ τὸ παρὸν ἀραμένης ὧδε) παρεστάθησαν προσωπικῶς ἐπὶ τῇ / Καγκελλαρίᾳ Ὑδρας ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ Καγκελλαρίου ἐκφωνοῦν / τας συμφώνως καὶ ὁμογνώμως ἰδίους χεῖλεσιν τὰς ἀκολουθοῦντας μεταξὺ / αὐτῶν συμφωνίας.

α^{ον}. Ὁ καπιτὰν Ἀνδρέας Παπαπέτρου οἰκειοδελῶς καὶ εὐχαρίστως δίδει τὴν ρηθεῖ / σαν σκούνην εἰς ναῦλον τῶν ρηθέντων Νικολάου Παύλου καὶ Νικολάου / Βρέτου διὰ νὰ τὴν φορτώσουν εἰς τὴν Κούμην κρασὶ ὅσα ἤθελε γιο / μίσει τὸ ἀμπάρι αὐτῆς τῆς σκούνης διὰ τὸ Μαραθονήσι τῆς Πελοποννήσου.

β. Ὁ καπιτὰν Ἀνδρέας ὑπόσχεται ἡ αὐτὴ σκούνη διὰ νὰ εἶναι καλὰ συγυρισμέ / νη καὶ διορθωμένη καὶ ἐκουπαγγίδα μὲ τοὺς ἀναγκαίους ναύτας καὶ / ἄμπιλε διὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ρηθὲν ταξίδιον μὲ τὸ φορτίον ἀπὸ / τὴν σκάλαν τοῦ ἐμβάρκου διὰ τὴν σκάλαν πωλήσεως καὶ ξεμβάρκου.

γ. Ὁ ρηθεὶς καπιτὰν Ἀνδρέας ὑπόσχεται εἰς τοὺς ναυλοφόρους του διὰ νὰ εἶναι ἔτοι / μη αὐτὴ ἡ σκούνη μὲ καιρὸν ἀρμόδιον ὕστερον ἀπὸ [] ἡμέρας / νὰ βαλθῇ εἰς τὰ πανία καὶ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν σκάλαν Κούμης νὰ ἐδγάλῃ / τοὺς ναυλοφόρους του ἔξω καὶ μὲ τὴν σκούνην του νὰ

ἀπεράση εἰς τὴν νῆσον / Σκῦρον νὰ καθίσῃ τρεῖς ἡμέρας, μετὰ τρεῖς ἡμέρας νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν / Κούμην (ἂν τὸ συγχωρῇ ὁ καιρὸς) διὰ νὰ περιλάβῃ τὸ φορτίον κρασί, τὸ ὅποι / ον ἔχει νὰ τὸ ἐμβαρκάρῃ μὲ τὴν ἰδίαν του βάρκαν καὶ ναύτας του.

δ. Ὁ ἄνωθεν καπιτὰν Ἀνδρέας δίδει τῶν ναυλωτῶν σταλίαν ἡμέρας κορρέν / τε εἰς τὸ φόρτωμα καὶ ξεφόρτωμα εἰς Κούμην, Σκῦρον καὶ Μαραθονήσι / εἴκοσι καὶ δύο καὶ διὰ κόντρα σταλίαν ἡμέρας πέντε, αἱ ὅποιαι (ἂν ἄκο / λουθήσῃ) νὰ πληρωθῇ ἡ κάθε μία ἀπὸ τοὺς ναυλωτὰς τριάντα γρόσια.

ε. Ὑπόσχεται ὁ καπιτὰν Ἀνδρέας νὰ δεχθῇ τοὺς δύο ναυλωτὰς εἰς τὴν σκούνην του / δίδοντας τόπον εἰς τὴν κάμαραν ἀναύλους καὶ ἀνεξόδους.

ς. Ὑπόσχεται ὁ ἄνω εἰρημένος καπιτὰν Ἀνδρέας νὰ μετρήσῃ τῶν ναυλοφό // (φ. 46) ρων του φόνδα γρόσια χίλια [] (στο σημεῖο αὐτὸ σταματᾷ το συμφωνητικό, μένοντας ἡ υπόλοιπη σελίδα ἀγραφτῇ).

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

ακόντο (a conto) = σε λογαριασμό, έναντι
 αλληλογία, ανηλογία, η, αλληλογώ = η υπαναχώρηση, υπαναχωρώ
 απαρθενεύω (appartenere) = ανήκω (σε κάποιον)
 αρριβάρω, αρρίβον, το (arrivare, arrivo) = , φτάνω, η άφιξη
 ασκάρσο(υ), σκάρσον, σκάνσο (noleggio a scarso) = η ναύλωση ολόκληρου του πλοίου
 βαρκάρω, εμ-, μ-, (μ)παρκάρω, δάρκο, εμ-, το (imbarcare, imbarco) = επιβιβάζομαι σε πλοίο, η επιβίβαση
 βόδο, το (vodo βενετ.) = το άδειο, κενό,
 βούλλα, η, βουλλώνω (bolla, bollare) = η σφραγίδα, σφραγίζω
 γιατάκι, το (yatak, τούρκ.) = χώρος για ύπνο, κατάλυμα
 γιολτζής (yolcu, τούρκ.) = ο επιβάτης
 γομάρι, το = το φορτίο,
 γρόππος, γρούππος (gropo) = το δέμα, η δεσμίδα
 εκουπαγγίδα (equipaggiare) = εξοπλισμένη, εφοδιασμένη
 ζαχιρέδες, οι (zahire, τούρκ.) = τα εφόδια, τα σιτηρά
 καβαλλικεύω (πλοίο) = είμαι πάνω στο πλοίο
 καλαμπαλίκια, τα (kalabalik, τούρκ.) = σωρός από ασήμαντα πράγματα
 καπάρ(ρ)ο, κάπ-, το, καππάρ(ρ)α, κάπ-, η (caparra) = η προκαταβολή
 καπιτάρω (capitare) = φτάνω, έρχομαι
 κάτεργον, το = πολεμικό ιστιοφόρο πλοίο
 κερεστές, γκερεστές, ο (kereste, τούρκ.) = η ξυλεία για οικοδομή, για ναυπήγηση
 κηκίδι, το = ο καρπός του κυπαρισσιού (χρησιμοποιείται για κατασκευή μελανιού)
 κοντάνα (condanna) = η ποινή, το πρόστιμο
 κοντέντος (contento) = ευχαριστημένος, ικανοποιημένος
 κόντρα σταλία (contrastallia) = η υπεραναμονή
 κοντράτο, κονδράτο, το (contratto) = το συμβόλαιο
 κορρέδα, τα (corredo) = ο εξοπλισμός, τα εφόδια
 κορρέντε (corrente) = τρέχων
 κουβέρτα, η (coverta) = το κατάστρωμα
 κουμπάνιες, οι (compagnia) = η προμήθεια ειδών διατροφής
 λίμπερος (libero) = ελεύθερος
 манκάρω (manicare) = παραβαίνω, αστοχώ
 μερί, το (miri, τούρκ.) = κρατικός
 μόδο (modo) = ο τρόπος, το μέσο
 μονέδα, η (moneta) = το νόμισμα
 μπαγάλιον, το (bagagia) = η αποσκευή
 μπουγιουρουλντί, το (buyrultu, τούρκ.) = το διάταγμα
 νιτερέσσο, το (interesse) = το διαφέρον, το συμφέρον

(ν)ολιτζάδο(ς), ο, το, νολιτζάρω (noléggio, noleggiare) = η ναύλωση, ναυλώνω
 νουμενάρω (numenare) = αριθμώ, μετρώ
 ντεπόζιτο, το (deposito) = η παρακαταθήκη, η κατάθεση
 ντονανμάς, ο (donanma, τούρκ.) = ο στόλος
 ξεμπαρκάρω, ξεμβάρκο, το, (disbarcare) = αποβιβάζομαι, η αποβίβαση
 ξικιλμέ, ο το (eksiltme τούρκ.) = η μείωση, η ελάττωση, ο λιποβαρής
 ξοναύλια, τα = τα ναύλα επιπλέον, έξω από το κυρίως ναύλο
 ορδινιασμένος (ordinare) = διευθετημένος, οργανωμένος
 ουλουφές, ο (ulufe) = ο μισθός, η αμοιβή
 παρτζινέβελος, ο (parcenevole) = ο συμπλοιοχτήτης
 πεσίι (peşin, τούρκ.) = η προκαταβολή
 πιάτζα, η (piazza) = η αγορά, το λιμάνι αγοράς ή πώλησης
 πρεζέντε, πρεζεντάρω (presente) = παρουσιάζω, παρών
 πρέζος, -ον, ο, το (prezzo) = η τιμή, το τίμημα
 πρεμετάρω (promettere) = υπόσχομαι
 πρετεντέρω, πρετενδέρω (pretendere) = αξιώνω, ζητώ, ισχυρίζομαι
 ρεγοςούρω (regolare) = κανονίζω, ρυθμίζω, τακτοποιώ, διευθετώ
 ρεϊσής, ο (reis, τούρκ.) = ο καπετάνιος
 ρεμέτζια, τα (remeggi) = οι κάβοι, τα σκοινιά του πλοίου
 ρεντίνες, οι (rendeli, τούρκ. = πλανισμένος) = ξυλεία σε σανίδες
 ρεσελβάρω (resalvare) = διατηρώ
 ρεσάντε (restante) = τα υπόλοιπα
 ρίζιγκα, ρίσκια της θαλάσσης, τα (rischio) = οι κίνδυνοι της θάλασσας
 σάλβο γιούστο ιπιδιμέντο, το (salvo giusto impedimento) = με την επιφύλαξη
 δικαίου εμποδίου
 σκάλα, η (scala) = η αποβάθρα, ο όρμος, το λιμάνι προσέγγισης
 σκάνσο, σκάρσο βλ. ασκάρσο
 σούμμα, η (summa) = το άθροισμα, το ολικό ποσό
 σοφιτζέντε (sufficiente) = επαρκής, αρκετός
 σπιτίρω (spedire) = στέλνω, διεκπεραιώνω, σπεύδω, κάνω γρήγορα
 σταλία, η (stallia) = ημέρες αναμονής του πλοίου για να φορτώσει, ημέρες επι-
 στάσεως
 ταμπάνι, το (taban, τούρκ.) = μεγάλο ξύλινο δοκάρι που πάνω του στηρίζονται
 άλλα μικρότερα
 ταϊφάς, ο (tayfa, τούρκ.) = ο ναύτης, το πλήρωμα
 τακίμι, το (takim, τούρκ.) = σύνολο αντικειμένων που χρησιμοποιούνται για τον
 ίδιο σκοπό
 τέρμενο, το (termine) = η προθεσμία
 τραττάρω (trattare) = συζητώ, διαπραγματεύομαι
 τρατινέρω (trattenere) = εμποδίζω, δεν αφήνω να φύγει, κρατώ
 φόντα, φόνδα, τα (fondo) = το κεφάλαιο

φόρτζος (forza) = η βία, η δύναμη, η ισχύς
 χαλάτια, τα (halat, τούρκ.) = το σκοινί, ο κάβος, το карабόσκοινο, η αποσκευή του
 πλοίου

SUMMARY

G. E. RODOLAKIS, *Vessels "eis naulon" and vessels "sermayelidika" in the Aegean (mid 17th –first quarter 19th century)*

In the article I explore two different systems of exploiting a vessel on the basis of unpublished documents from the Aegean islands, dated in the period between the mid 17th to the first quarter of the 19th century; some of them are published in the Appendix.

A. Vessels «sermayelidika» is a system whereby the owner of a vessel with capital made out of loans called «sermaya», is carrying and trading for his own profit, that is buying, carrying with his vessel and selling goods. Main part of this documentation relies on contracts from Hydra.

B. Vessels «eis naulon» is a system according to which the freight is the object of a bilateral agreement between the ship-owner and the trader, owner of goods. The main documentation comes from the late 17th century Naxos, but it is supplemented with contracts from Paros, Mykonos, Hydra and other islands.

I conclude that the contractual relations described above are regulated by rules of a customary commercial and maritime law developed. These rules express common commercial practices applied, despite local variations, by traders in the Mediterranean.

Ο ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2008

*Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τόμος 41 (2008)*

Παράρτημα IX: Χαρίκλεια Γ. ΔΗΜΑΚΟ-
ΠΟΥΛΟΥ, Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνι-
κοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἡ περίοδος τῶν ἀνα-
ζητήσεων: 1822-1891. Συμβολή εἰς τὴν ἱστο-
ρίαν τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικαίου.